

ӘЛЕМДІК КЛАССИКА

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ

Table of Contents

[БОРАНДЫ БЕКЕТ](#)
[ҚҰС ЖОЛЫ](#)
[МАЗМҰНЫ](#)

Шыңғыс Айтматов

БОРАНДЫ БЕКЕТ

Роман

ҚҰС ЖОЛЫ

Хикаят

БОРАНДЫ БЕКЕТ
(Ғасырдан да ұзақ күн)
Р О М А Н

Бұл кітап – менің тәнім дегейсің,

Бұл сөз – менің жаным дегейсің...

Григор Нарекаци. “Қасірет кітабы”, X ғасыр.

I

Тандыры кепкен өзекектер мен тақыр жыралардан қу құлқынға талғау табу үшін зор шыдам керек. Біресе ін қазғыш мақұлықтың шиыр-шимай шалағай ізін кесіп, біресе саршұнақтың інін апыл- ғұпыл қазып, енді бірде жыраның тұмсығына тығылып қалған атжалман алаңқайға секіріп шықса мүлт жібермей бас салмақшы болып зарыға аңдып, кәкір-шүкір аулап ақсиган аш түлкі бүлкіл жортақпен алыстан көрінген темір жолға қасара жақындап келе жатты. Даланы қақ жарып, ұзыннан-ұзақ бозамықтана жонданып жатқан шойын жол аш түлкіні әрі ынтықтырып, әрі үрейлендіргендей. Жерге жел ықтырған ащы кермек түтінін будақтатып, әудем жерді дүрсілдетіп, дүр сілкіндіріп иә шығысқа, иә батысқа қарай пойыздар зулап өтіп жатыр.

Кешқұрым түлкі телеграф бағандары бойлап өткен өзекекке жетіп, бір шоқ биік атқұлақтың қалың жынысына кіріп, қалың дәнегі қаудырап піскен тобылғы сояудың түбіне жалқын сары оттай болып дөңгеленіп жата кетті де, құлағын шыдамсыздана қайшылап, қу шөпті сыбдырлатқан жатақ желдің уілін тыңдап, түнді зарыға күтті. Телеграф бағандары да мазасыз ызыңдайды. Бірақ түлкі одан қорықпайды. Бағандар оны қумайды, бір жерде сілейіп тұрады да қояды.

Бірақ әлсін-әлі ары-бері заулап өткен пойыздардың құлақ тұндырар дүрсілінен әрдайым шошып кетіп, бұрынғыдан бетер жерге жабыса, жиырыла түседі. Пойыздардың арқыраған арыны мен жертаптаурын зілмауыр ғаламат күшін, шүйкедей денесінің астындағы жердің тітіренгенін қабырғаларымен сезіп жатты. Сонда да болса бөтенше сасық иіс пен үрейге шыдап бағып, жол бойы сәл-сәл саябыр табар шақты – түн жамырар сәтті күтіп, сайдан шықпай жатып алды.

Түлкі шойын жолдың бойына тым сирек, әбден аштық титығына жеткенде ғана келуші еді...

Пойыз өтіп кетіп, келесі пойыз келгенше дала құлаққа ұрған танадай тына қалады да, сол әлі тылсым сәтте түлкі бұлдыр дала үстінде ғайыптан талып естілген болжаусыз, иесіз заңғар дыбысты құлағы шалып, секемшіл халге ұшырайды. Ол ауаның көзге шалынбас ағысы, ауа райының кешікпей өзгерер құбылысының хабары еді. Сорлы түлкі соны сезіп, тұла бойы азынап, қаһардан қалшиып, әлемге төнген әлдебір нәубетті әлсін-әлсін аңлағандай, үнін шығарып жылағысы, шәу-шәу етіп үргісі келеді. Бірақ табиғаттың өзі аян бергендей осы бір үрейді аштық сезім жеңіп кете берді.

Жорта-жорта тасырқаған табанының көн терісін жалап жатып, аш түлкі ақырын ғана қыңсылап қояды.

Бұл күндері түнге қарай күн суыта түсетін болды, күз де таяп келе жатқан. Түн түсе топырақ тез суынып, таңға қарай даланың үстін сор тұтқандай, ақшулан, ұшпа боз қырау тұрып қалатын болды. Дала мақұлығы үшін жұғымсыз жұтаң, кедерлі кезең келе жатты. Бұл өлкені жазда мекендейтін там-тұм аң-құс енді тып-типыл; бірі жылы жаққа ауса, бірі ініне кіріп кетіп, енді бір жұбы құмға көшкен. Түлкі баласының тұқымы үзіліп біткендей-ақ, енді әр қарсақ өз күнін өзі көріп, жеке-дара қаңғып кеткен. Көктемгі күшіктер көбеңденіп, ұяластар бет-бетімен бытыраған. Ылық дәуірі әлі алда болатын. Қыс түсер, түлкілердің махаббат айы басталар, еркек кіндіктері ұрғашы үшін бір-бірімен жан беріскенше кеңірдектесер.

Түн жамыла түлкі өзекектен шықты. Тың-тыңдап біраз тұрды да, шойын жол жонына қарай жортақтай жөнелді. Ың-шыңсыз жолдың біресе ар жағына, біресе бер жағына жүгірді. Жолаушылар вагон терезесімен лақтырып тастайтын қалған-құтқан кәкір-шүкірді іздеп тіміскілеп жүгіреді.. Азуға басатын бірдеңе табылғанша, әр нәрсені бір иіскеп, түйетайлы жотаны жағалап көп жортады. Пойыз жүріп өткен жолдың ұзына бойы толған қағаз жыртындысы, умаждалған газет, сынған шөлмектер, темекі тұқылы, мыжылған консерві қалбырлары, тағы басқа толып жатқан қиқым-сиқым, иісі қолқаны атқан қалдықтар. Әсіресе бүтін қалған бөтелкелердің аузынан заһар иіс аңқып қоя береді. Бірер рет басы айналған түлкі енді қайтып спирт иісті шиша атаулыдан аулақ жүретін болды. Жолап кетсе, пысқырынып, ыршып түседі.

Жанын жалдап, зарыға іздеген қу тамағы қасақана табылмайды. Жүрек жалғар бірдеңе ілігер-ау деген үмітпен түлкі байғұс қырқа жолдың біресе ар жағына, біресе бер жағына сүмеңдеп, рельсті бойлап талмай жорта береді.

Жортып келе жатып, кенет маңдайы тасқа тигендей, алдыңғы аяқтарын көтере берген қалпы қалшиды да қалды. Мұнар басқан алыс айдың елегізген сәулесінен сүлбесі ғана білініп, қос шекті рельстердің арасында аруақтай қалбайып, тапжылмайды. Секем алдырған талма гүріл тыйылмады. Әлі тым алыстан естіледі. Түлкі

құйрығы әлі едірейген қалпы, жолдан шықпақ болып, аяғын бірер басты да, қайтадан қырқа жағалап, тамаққа тастап жіберер бірдеңе табылар деген дәмемен жүгіре жөнелді. Жүз дөңгелек жүйткіп, темір тасқын тарсылдап, бірте-бірте арын алып, алапат тажал таяп келе жатса да, іздегені әне-міне табылардан түлкі жазған жолдан шыға қоймады. Түлкі қас қағым сәтке ғана көз жазуы мүмкін екен, кенет тұмсық бұлым тасасына қосарланған локомотивтердің ұзынды-қысқалы оттары жарқ ете қалды да, қуатты прожекторлар алдында жатқан жердің бәрін көз қарықтыра жарқыратып, бір сәтке даланың өлі денесін тұп-тұтас жалаңаштап, ақ сәулеге малып жіберді де, аш мақұлық от үстінде шырқ айналған жынды көбелектей апалақтап алас ұрды да қалды. Пойыз болса жердің танабын қуырып, рельсті тарсылдатып келе жатты. Қоламса күйік иіс мұңк етіп, аждаһа леп бұрқ соқты.

Түлкі жолдан апыл-ғұпыл аунап түсіп, үрейі ұша жер бауырлап, артына қарай-қарай айдалаға зытып берді. Жалмаңдаған оттарын жарқыратқан әзірейіл, дөңгелектері мың дауыспен тарсылдап, көпке дейін гүрсілі басылмай алыстап бара жатты. Түлкі ыршып тұрып, тағы да жанталаса қаша берді...

Бір ауықтан соң ендігін басып еді, араны ашылған аштық оны қайтадан темір жол жаққа итермеледі. Ал жол бойынан тағы да оттар жалмаңдап, тағы да қосарланған локомотив жүк тиелген ұзын составты сүйреп бара жатты. Бірақ алдағы қос шек жолдан тағы да оттар көрінді, тағы да қосарланған екі локомотив, аждаһа көздерін жарқыратып, жүк тиелген ұзыннан-ұзақ составты сүйреп өтті.

Енді түлкі айланын асырмақ болды: даламен орағыта жүгіріп, темір жолдың пойыз жүрмейтін тұсынан топ ете түспекші еді...

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сахара сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлан-ғайыр жазығы көсіліп жатады. Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Ал пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Түн ортасы әлетінде әлдекім жолшының үйшігіне қарай қасарыса қадымдап келе жатты. Әуелі шпалдармен жүрді, қарсы алдынан пойыз шыққанын көріп, жолдан шығып қапталға түсті. Жүрдек жүк пойыз азынап өтіп бара жатқанда, әлгі адам оның түтіні мен шаңынан қорғанып, бетін қолымен дәл бір боранда келе жатқандай жасқай берді. (Бұл жөні бөлек, ешбір кедергісіз жүретін арда пойыз еді. Сәлден соң ол негізгі жолдан бұрылып, космодромға тартылған жолға түседі. Қысқасы, бүкіл состав брезентпен бүркеулі екені де сондықтан. Платформаларда әскери күзет тұрған состав Сарыөзек-1 жабық зонасына қарай кетіп бара жатқан).

Түнделетіп жаяу-жалпы келе жатқан өзінің әйелі екенін Едіге бірден білді, білді де, сірә, тегін жүріс емес-ау деп шамалады. Ақыры айтқаны келді. Бірақ қызметтің аты – қызмет, составтың ақырғы құйрық вагоны бұлаң етіп, оның ашық платформасындағы кондуктормен фонарь көтерісіп, бәрі де бабында деп белгі беріскенше, Едіге орнынан қозғалған жоқ. Күркіреген составтың дүр-сілінен құлағы тұнған. Едіге енді ғана бұрылып, жанына жақын келген әйеліне:

– Не боп қалды? – деді.

Әйелі оған абыржи жаутаңдап, ернін қыбырлатты. Едіге оның не айтқанын естімесе де, бәрін түсініп қойды: ойлағанындай-ақ, тегін жүріс емес екен.

– Желдің өтінде тұрма! – деп әйелін үйшікке алып кірді.

Сезікті хабарды әйелінің аузынан естігенше, Едігені әуелі таңғалдырған, неге екені белгісіз, басқа жағдай болды. Кәрілік шіркін таяп қалғанын ол бұрын да байқайтын. Бірақ дәл қазір қатты жүрістен ендігін баса алмай, көкірегі сырылдап, қушиған жадау иығы бір төмен, бір жоғары рабайсыз шошаңдап кеткенін көріп, әйелін аяп кетті. Теміржолшының мұнтаздай таза аппақ үйшігінде; электр шамы тым жарқырап, Үкібаланың көгерістенген бетінің терең әжімдерін айғыздап ап-анық көрсетіп жіберді.

Әй, дүние-ай десеңші, Үкібала бір кезде бидай өңді, қызыл шырайлының әдемісі еді ғой, қап-қара мойылдай көзі нұр шашып тұрмаушы ма еді. Енді міне, аузы опырылып, ұрты салбырап қалыпты. Тіпті дәурені өткен әйел затының өзіне тісі түсіп, кетік болу жараспайтыны осыдан-ақ көрініп тұр. (Әй, Едіге, әйеліңді әлдеқашан станцияға алып барып, әлгі темір тіс салдырып беру керек еді ғой. Осы күні кәрі де, жас та салып алып жүр ғой!) Бұл аз болғандай, ысырылған жаулығының астынан қобырап шығып кеткен шашы аппақ құдай екенін аңғарып, Едігенің жүрегі сыздап қоя берді. “Шіркін-ай, мұнша қартайып кеткен екенсің ғой”, – деп әйелін іштей елжірей аяп, бұған өзін кінәлі санағандай сезімде қалды. Көп жылдар бірге кешкен өмір үшін, көп жылдық риясыз жар жақсылығы үшін, оған қоса дәл қазір түнделетіп, ту жер түбінен жүгіріп жеткені үшін әйеліне деген ағыл-тегіл риза сезім Едігенің бойын биледі. Түн ішінде бейшара Қазанғап қарттың қазасын естірткелі ұшып жетті. Қаңырап қалған жаман тамда жалғыз жатқан шалдың өліміне тек

Едіге ғана егілетінін біліп келді. Жадау жұртта жалқы жатқан Қазанғап Едігенің екі туып, бір қалғаны емес, бірақ сонда да одан басқа жанашыры жоқ екенін діттеп келді.

– Отыр, демінді ал, – деді Едіге үйшікке кірген соң.

– Өзің де отыр, – деді Үкібала күйеуіне. Екеуі де тізе бүкті.

– Не болды?

– Қазанғап қаза болды.

– Қашан?

– Әлгіде ғана байғұсқа әлдене керек емес пе екен деп үйіне кіріп едім, шамы жанып тұр, өзі төсегінде жатыр. Бірақ сақалы аспанға қарап шаншылып қалыпты. Жақындап барып: “Қазеке, Қазеке”, – деймін, “ыстық шай ішесіз бе?” – деймін. Сөйтсем, жүріп кетіпті. – Үкібала даусы кілт үзіліп, қызарып, кіртиген көзіне жас үйіріліп, қыстығып жылап жіберді.

– Ақыр соңы сол болды бишараның. Қандай асыл еді десеңші! Ақырында жүзін жабатын адам да болмай қалды қасында, – деп назаланды Үкібала жылап отырып. – Мұндай болар деп ойлап па едік! Ақырында...– деп барып, “ит өліміндей болды” демекші еді, онсыз да түсінікті болған соң, соңғы сөзді аузынан шығармай, жұтып қалды.

Бұлар тұратын разъездің аты Боранды еді. Соғыстан қайтқалы бері осы разъезде жұмыс істеп келе жатқан Едігені жұрт: “Боранды Едіге” деп кеткен. Боранды Едіге күректей қолдарын тізесіне салып, әйелінің айтқанын тұнжырай тыңдап отырды. Теміржолшының май сіңіп, өңі түскен фуражкасының күнқағары оның көзін көлегейлеп тұрды. Не ойлап отыр?

– Енді қайтеміз? – деп қалды әйелі.

Едіге басын көтеріп, әйеліне қарап мырс етті:

– Қайтуші едік? Мұндай жағдайда қайтуші еді! Жерлейміз- дағы.– Ол бір байламға келгендей орнынан түрегелді.– Ал, қатын, сен тез қайт. Мені тыңдап ал.

– Мақұл.

– Оспанды оят. Разъездің бастығы екен деп қаймықпа. Қаза алдында адамдардың бәрі бірдей, білдің бе. Қазанғап қайтыс болды де. Ол осында тапжылмай қырық төрт жыл жұмыс істеген. Сол жылдардағы ит байласа тұрғысыз Сарыөзекке алғаш Қазанғап келіп жұмыс істей бастаған кезде Оспан әлі туылмаған да шығар. Содан бері мына жолмен жүріп өткен пойызды санасаң шашың да жетпес... Ойлансын Оспан. Солай деп айт. Тағы да тыңда...

– Тыңдап тұрмын.

– Жұрттың бәрін түгел оят. Терезелерін қақ. Өзі қаншаумыз. Сегіз үй ғой, саусақпен санарлық... Бәрін аяғынан тік тұрғыз. Қазанғаптай арысымыз қайтқанда ешкім де бүгін ұйықтамауға тиіс. Бәрін түгел тұрғыз.

– Ұрысса қайтемін?

– Бәріне хабар беру – біздің парыз, ұрысса ұрса берсін. Мен айтты де. Ұят қайда? Тоқта!

– Тағы не?

– Әуелі кезекшіге соқ. Бүгін диспетчер Шаймерден ғой. Осылай да осылай де, не істеу керек екенін ойлансын. Бәлкім, бүгінше менің орныма адам жіберер. Қалайда хабар берсін. Сен ұқтың ба мені, солай деп айт.

Айтамын, айтамын,– деп Үкібала кенет аңырып қалды. Сөйтсе ең зәру жұмысты ұмытып бара жатыр екен ғой: – Ойбу, Қазекеңнің балаларын қайтеміз? Мәссаған! Есімнен тарс шығып кетіпті ғой. Алдымен соларға хабар беру керек қой! Енді не? Әкесі өліп жатыр...

Едіге бұл сөзді естіп, бұрынғыдан бетер сұстанып, тұнжырай түсті. Жауап қатпады.

Едігеге бұл хабардың жағымсыз тигенін сезіп, иліктірмек оймен Үкібала:

– Қайткенмен де балалары ғой, туған балалары, – деп жалынғандай болды.

– Түсініп тұрмын, – деп Едіге қолын сілтеді. Не мені түк түсінбейді деп ойлайсың ба? Егер маған салса, жанына жақын жолатпас едім. Бірақ амал қанша!

– Едіге, онда біздің шаруамыз қанша. Балалары келсін де, өздері жерлесін. Әйтпесе, соңынан таусылмас дауға қаламыз...

– Мен келмесін дедім бе? Келе берсін.

– Ұлы қаладан келіп үлгірер ме екен?

– Келгісі келсе, үлгіреді. Алдыңғы күні станцияға барғанымда, әкең хал үстінде жатыр деп өз қолыммен телеграмма салып жібергенмін. Енді не керек! Кісімсігенде бәледей, өзі де білмей ме, ақылды болса...

– Олай болса, мейлі, – деп келіскен болды Үкібала. Бірақ әлденеге әлі көңілі күпті болып тұрғандай:– Әйелін ала келсе жақсы болар еді, қанша айтқанмен қайын-атасы қайтыс болып жатыр ғой, бөтен біреу емес...

– Оны өздері білсін. Әйеліңмен деп қалай айтасың, бала-шаға емес қой.

– Иә, солай-ау, – деп келіскен болды Үкібала, көңілі әлі күпті болса да.

Ерлі-зайыпты екеуі де үндемей қалды.

– Ал, сен тұрма енді, бар, – деп қалды Едіге. Бірақ әйелі тағы бірдеңе айтқысы келді.

– Ау, әлгі қызын қайтеміз, Айзада сорлыны айтам. Байы болса анау – маскүнем, бала-шағасы тағы бар. Станциядан жетіп үлгеруі керек қой әкесін жерлеуге.

Едіге езу тартып, әйелін иығынан қаққылап қойды.

– Енді саған бәрі уайым... Айзада қол созым жерде тұр ғой, таңертең біреу-міреу станцияға шауып барып, хабар берер. Келеді ғой, қайда кетер дейсің. Сен, мынаны ұқ, қатын. Айзададан да, еркек кіндік болса да Сәбитжаннан да пайда шамалы. Көресің ғой өзің, келуін – келер, қайда кетер дейсің, бірақ бөтен біреулер құсап илікпей тұрар. Ал өлікті жерлейтін мына біз, көр де тұр... Онан да тез бар, менің айтқанымды істе.

Үкібала кетіп бара жатып, қипақтап тоқтады да, ары қарай жүре берді. Бірақ Едігенің өзі дауыстап тоқтатты:

Әй, ұмытпа: алдымен Шаймерден кезекшіге кір менің орныма біреулерді жіберсін. Мен кейін қарымын қайтарармын. Қаңыраған үйде өлік жападан-жалғыз күзетсіз жатыр, не масқара... Айт сөйтіп... Әйелі басын шұлғып, жүре берді. Сол ортада дистанциялық қалқанның қызыл сигналы көзін қайта-қайта қысып, гуілдеп қоя берді. Боранды разъезіне жаңа состав таянып қалған екен. Кезекшінің командасы бойынша, оны запас жолға жөнелту керек. Өйткені қарама-қарсы жақтан басқа пойызды өткізіп жіберу қажет. Кәдуілгі шаруа. Пойыздар өз жолдарына түсіп, жылжып жатқанда, Едіге тағы бірдеңе айтуды ұмытып кеткендей, әлсін-әлсін әйелінің соңынан көз тастай берді. Айтатын іс көп, әрине, өлік жөнелтудің алдында іс таусылар ма еді, бәрі бірден еске түсе бермейді ғой. Бірақ Үкібаланың соңынан қарайлай бергені бұл себептен емес еді. Соңғы кезде әйелінің еңкіш тартып, қартайып қалғанын дәл қазір мына жол бойының күңгірт сары сәулесінің жарығынан тұңғыш рет байқап, кәдімгідей мұңайып қалды.

“Е, кәрілік деген итің де келіп қалған екен-ау,– деп қойды ол. – Шал-кемпір болды деген осы! Құдай күш-қуаттан әлі ажыратпаса да, әлі дилы болса да, жасы түскір зымырап жылжып алпыстың үстіне де шығып қалған екен. Тұп-тура алпыс бір қазір. Енді бірер жылдан кейін “пенсияға шық” деген тықыр да таяп қалар-ау” – деп мырс етті Едіге. Бірақ пенсияға жуық арада кете қоймайтынын біледі. Бұл маңайда оның орнына адам тауып қоя салу оңай шаруа емес – жол жөндеудің шебері, стрелочник болып анда-санда біреу ауырып қалса, не демалысқа кетсе ғана ауысады, әйтпесе бесаспап жұмыскердің өзі. Жер шалғайлығы үшін, шөл далада жұмыс істегені үшін қосымша ақы береді екен деп мұның орнына біреу көз алартып жүрмесе? Әй, кім білсін. Қазіргі жастарың ішінен ондай талапкер табыла қояр ма екен.

Сарыөзектің разъездерінде тұру үшін адамда рух болу керек, әйтпесе арам қатасың. Дала – кенен, адам – ноқат. Саған жайлы ма, жайсыз ба – далаға бәрібір; далада қалау болмайды. Тұрғың келсе– тұр. Тұрғың келмесе – жолың, эне. Ал адамға бәрібір емес. Адам жер таңдағыш: оған басқа бір жерде, басқа бір адамдардың арасында балпандай бақыт бардай, ал бұл арада тағдыр оны сарсаңға салып қойғандай көрінеді де тұрады... Осындағы Шаймерден кезекшінің үш аяқты мотоциклі бар. Өзі де мінбейді, өзгеге де бермейді – үстіне шыбын қондырмайды. Ал зәуіде керек бола қалса, от алмайды. Өйткені аккумуляторы отырып қалған. Адам да сондай. Ұлы даланың қатыгездігіне шыдамасаң, әттеген-ай, неге келдім десең болды, жүйкең жүндей түтіліп, жан дүниенің жүдеп жүре береді. Бір істің тұтқасында тұрып, тамыр байлап, тәуекел деп тас жұтпасаң – әлгі мотоцикл де бір, сен де бір: ебелектен де елпек, қаңбақтан қаңғалақ боласың. Вагонның терезесінен қарап, бәз біреулер: “Құдай-ау адам баласы қалай шыдайды, айнала – қу дала, маңқиған аруана!” – деп басын ұстай алады. Қайтеді, шыдағанынша – шыдайды. Үш жыл, әрі кетсе төрт жыл шыдайды, содан соң – тауыс-тәмем: разъезбен есеп айырысады да, тайып тұрады... Борандыда өмірлікке өзек байлаған екі-ақ адам болды – бірі Қазанғап, бірі – осы Боранды Едіге. Басқа келіп-кетіп жатқандар қаншама! Едіге өзіне-өзі қазы емес, әйтеуір, қайыспағаны ақиқат. Ал Қазанғап осы жерде тапжылмай қырық төрт жыл жұмыс істегенде, басқалардан гөрі ақылы аз болды дейсіз бе? Едіге Қазанғаптың бір өзін өзгенің он шақтысына айырбастамас еді... Амал қанша, Қазанғап жоқ енді, жоқ...

Пойыздар ажырасып, бірі шығысқа, бірі батысқа қарай бет алды. Борандының темір жолы сәт-заматқа қаңырап қалды. Кенет айнала- төңірек ашылып сала берді – аспандағы жұлдыздар да баданадай- баданадай болып жарқырай түсті, жел де құлдыраңдап, малта тас төселген түйе-тайлы жотамен, шпалдардың арасымен, баяу ызың қағып, әлсін-әлсін тарс-тұрс еткен рельстердің арасымен арсалаңдап еркін есе жөнелді.

Едіге үйшікке кірмей, бағанға сүйеніп сыртта тұрып қалды. Темір жолдың арғы бетінде, айдалада жайылып жүрген түйелердің қарасыны байқалады. Түйелер ай сәулесінің астында таңды күтіп тапжылмай тұр. Олардың арасынан Едіге өзінің қос өркешті Қаранарын* таныды. Бұл Сарыөзек аймағында одан жүйрік,

одан күшті түйе жоқ-ау, сірә. Сондықтан да иесі құсатып, оны да жұрт Боранды Қаранар деп атайтын. Бұраның әуресі аз болмаса да, Едіге Қаранардың ерен күшін мақтан тұтатын. Қаранарды буыршын тайлағында ақтатпап еді, кейін буырқанып бура шыққан соң тіпті тиіскен жоқ.

Ертеңгі сан-сапалақ істің бірі – Қаранарды өрістен ертелетіп алып келіп, жазылап қою деп түйді Едіге. Өлікті жерлеу жұмысына керек болады. Атқарысатын жұмыс көп, бірінен соң бірі еске түсе береді...

Едіге ойлап-ойлап, ой түбіне жете алмайды, ал бұл кезде разъездің адамдары әлі қаннен-қаперсіз ұйықтап жатқан. Разъездің о басынан бұл басына дейін бір-біріне тығылып тұрған жеті-сегіз үй. Оның алтауы темір жол әкімшілігі салдырған, төбесін шиферлатқан құранды үйлер. Едіге болса, өз үйін өзі тұрғызған. Сегізіншісі – Қазанғаптың тоқал тамы еді. Үй мен үйдің арасында мал қора, дала пеші, сарай сияқты әр алуан майда-шүйде құрылыстар бар да, солардың бәрінің ортасында асқақтап су тартатын мұнара тұрады. Оның өзі соңғы жылдары пайда болған. Міне, Боранды ауылының бар аумағы осы. Ұланғайыр Сарыөзектің даласын басып өткен ұлы жолдың бойындағы кішкентай ауыл. Кішкентай болса да, күретамыр темір жолдың бойындағы разъездерді, станцияларды, қалаларды бірімен-бірін жалғастыратын буынның бірі болып, кенен даланың алақанында, өкпек желдің өтінде жалаң төстеніп қасқайып тұр. Сарыөзектің желі әсіресе қыстың күні құтырады ғой. Темір жолдың бойын, разъездің үйлерін таудай-таудай қар басып қалады. Сондықтан да бұл разъездің маңдайшасында қазақша: “Боранды”, орысша: “Буранный” деген жазу тұр.

Едігенің есіне қай-қайдағы оралды: бұл жерге қар тазалайтын түрлі техника келгенше, Қазанғап екеуінің көрген күнін құдай адам баласына бермесін деңіз. Тау-тау қарды қолмен күреп, жанталасып, қаңтарда қарасорпа болған сол бір күндер.

Апыр-ай, өткен күнде белгі жоқ, әйтпесе күні кеше сияқты еді. Елу бір, елу екінші жылдары ақмылтық асынған қиямет қыс болды. Тек қиян-кескі майданда ғана адам өмірі бір сәттік ұлы іске; жауға шабуылға яки жау танкісіне граната лақтыруға бағышталар еді. Мұнда да солай болды. Ешкім сені атып өлтірмесе, әрине. Бірақ өзінді-өзің пида етесің. Қол күрекпен үйме қардың қаншасын қопарды бұл сонда. Разъезден жеті шақырым жерде темір жол төбешікті тіліп өтеді. Әне, сол тұсты қар тып-типыл басып қалғанда, күндіз-түні қасарысып, қар күреген шаң болған. Жолды босат деп азынаған паровоздың әзірейілдей үнін есітпес үшін, ақ боранмен, үйінді қармен арпалысқан аламан шақта, мұндай азаптан гөрі өле кеткен жақсы-ау деген кездер де болған. Сөйткен қар да еріп кетті, өкірген пойыздар да өтті-кетті, сол бір қиын-қыстау жылдар да өте шықты. Енді бәрі ертеке сияқты. Айтсаң – сенбейді. Сенсе – күледі. Осы күнгі бақылау-жөндеу бригадасының жұмысшылары анда-санда азан-қазан шумен дүр етіп келеді-кетеді. Сарыөзектің бойында сонау бір жылдары жолды үрінді қар басып қалушы еді, екі-үш адам сол сұмдықты күрекпен тазалар еді деші – сенбейді. Сенбек тұрмақ, “Олай болуы мүмкін бе, о тоба!” – деп қайран қалады. Кейбіреуі: “Оу, өйтіп жан қинап не әкеңнің құны бар еді”, – деп күс таналайтынын қайтерсің әлі. “Мені бір құдай жетектеп, бір құдай айдаса да көнбес едім”, – дейді- ау тағы. “Оу, өйтіп сорың қайнағанша, енесін бір ұрып, басқа жаққа, ақы-пұлы дұрыс, жағдайы келісті жұмысқа неге кетіп қалмадыңдар?” Қауырт жұмыс болса, жұрттың бәрі жабыла істейді де, қосымша ақы және төлейді. “Е, шалдар, шалдар, сендерді ақымақ қылған ғой, сол ақымақ қалпыңда өлесіңдер ғой!...” – деп қояды-ау ыза қылғанда.

Ондай “ақылгөйлер” кездескенде Қазанғап үндемес еді, олардың өресі жетпес, өзіне ғана белгілі киелі тектес бір сырды білетін кісіше, кекес күлкімен мырс ететін де қоятын. Ал Едіге болса әлгі “білгіштермен” айтысып, кеңірдегін соза керілдесіп, шыр-пыр болып, жүйкесі жүндей түтілетін.

Қазір мына бақылау-жөндеу жүйесіндегі арнаулы вагонмен келгендер күліп отырған мәселе жөнінде Қазанғап екеуі біраз әңгімелесіп еді-ау, тіпті одан да бұрынғы жылдары басқа да көптеген мәселелерді қозғап, өзара сыр шертісетін, ол кезде мына “данышпандар” жалаң бұт жүгіріп жүрген немелер емес пе еді. Сонау қырық бесінші жылдан бері Қазанғап пен Едігенің жолы бір түсті де, екеуі талай-талай сыр ақтарған. Кейінірек Қазанғап пенсияға шықты да, қалаға барып, баласының қолында үш айдай тұрып, шыдамастан қайтып келген соң да нелер-нелер сыр шертілмеген. Марқұм Қазанғап ақылды адам еді ғой, еске түссе – нелер болмаған... Едіге сонда енді бұдан былай Қазанғап тек еске алу сәтінде ғана, естелікте ғана өмір сүретінін өзегі өртене, ап-анық сезінеді.

Кенет сырт-сырт еткен микрофон үнін естіп, Едіге үйшікке қарай асықты. Әлгі бір нақұрыстау техникадан адам даусы естілмес бұрын, құтырған боран тұрып келе жатқандай ысылдаған, гуілдеген дыбыс шықты.

– Едеке, алло, Едеке, разъездің кезекшісі Шаймерденнің даусы қырылдап естілді. – Естимісің мені, Едеке? Қалайсыз? – Естіп тұрмын, тыңдап тұрмын.

– Естимісің мені?

– Естимін, естимін!

– Қалай естисің?

– О дүниедегідей.

– Неге о дүниедегідей?

– Жә, әншейін!

– А-а... Сонымен, Қазанғап шал нетіпті ғой!

– Нетіпті?!.

– Өлгенін айтам...– Шаймерден қолайлы сөз табуға тырысқан болды.– Не деуші еді? Әлгі нетіп, әлгі ақырғы сапарға нетіп... аттанып дегендей...

– Иә,– деп шорт кесті Едіге.

“Әй, мисыз хайуан-ай,– деді ішінен, – қазаның жөнін де адамша айта алмайды.

Шаймерден сәл сәтке үнсіз қалып еді, микрофон бұрынғыдан бетер пытырлап-сытырлап, сықырлап, ар жақтағы адамның демінен шуылдап кетті. Шаймерден қайтадан қырылдай жөнелді:

– Оу, айналайын Едеке, сен әлгі нетіп, менің басымды қатырма, нетіп. Өлсе – өлді, нетіп... Менің сені алмастыра қоятын адамым жоқ. Өліктің жанында нетіп, отырмын дегенің не, Едеке? Сен жанында отырғаннан өлген адам қайта тірілмейді ғой, деп ойлаймын нетіп...

– Ал мен сенің басыңда тауықтың миындай ми жоқ деп ойлаймын,– деп шарт кетті Едіге. – Басымды қатырмаң не-ей?! Сенің мұнда келгеніңе екі-ақ жыл болды. Ал мен Қазанғаппен бірге отыз жыл жұмыс істедім. Ойлашы өзің. Арыстай азамат қайтыс болды, қаңыраған бос үйде қалай ғана жападан-жалғыз жатады?! Ата-баба дәстүрінде жоқ, адам баласы естімеген сұмдық қой.

– Жалғыз ба, жалғыз емес пе, өлген адам нетіп... оны қайдан біледі деймін де.

– Ол білмесе, біз білеміз ғой!

– Жә, жарайды, ашуланба нетіп, айқайлап, шал! – Түсіндіргенім ғой саған.

– Неғыл дейсің енді? Менің жібере қоятын адамым жоқ. Өлген адамның қасында не бар түн ішінде? Не бітіресің сонда?

– Дұға оқимын. Марқұмның сүйегіне түсемін, кебінін тігемін, бата-дұға, құран түсіремін.

– Бата оқитын сен, Боранды Едігесің бе?

– Иә, мен, бата-дұға оқитын мен.

– Мәссаған! Совет өкіметі құрылғалы нетіп, алпыс жыл болды. бұл әлі бата-дұға дейді!

Әй, тантыма! Совет өкіметінің бұл жерге қанша қатынасы бар? Адам баласы ықылым заманнан бері өлік күзетіп, дұға оқиды. Өліп жатқан мал емес, адам ғой!

– Жә-жә, оқи бер дұғанды нетіп... тек айқайлама. Еділбайға кісі жіберемін. Көнсе – барады да, нетіп, сенің орныңа тұрады... Ал қазір, давай он жетінші пойыз келіп қалды, запастағы екінші жолды дайында...

Соны айтып Шаймерденнің үні өшті, микрофонның кілті тырс етіп жабылды. Едіге тысқа шығып, стрелкаға асықты. Запастағы екінші жолды бұрып тұрып: “Еділбай көнер ме екен, көнбес пе екен?” деп қойды. Қайсыбір үйлердің шамдары жарқ-жұрқ етіп жанғанын көріп, кәдімгідей Үміті тіріліп, арқаланып қалды: қанша десе де, адамдардың ар-ұяты бар ғой. Иттер абалай бастады. Демек, әйелі үй-үйді қыдырып, Борандының жұртын оятып жүргені.

Әне-міне дегенше жүз он жетінші келіп, екінші запас жолға тұрды да, қарама-қарсыдан мұнай тартқан кілең цистерналы состав та жетті. Екі пойыз екі жаққа: бірі – шығысқа, бірі – батысқа қарай тартып отырды... Түнгі сағат екілер шамасы. Аспандағы жұлдыздар баданадай- баданадай болып жарқырай түсті. Ай да толықсып, Сарыөзек даласының үстіне ерекше бір пейілі түсіп, бозғылт сәулесін еселеп себелегендей болды. Жұлдызы шүпірлеген алыс аспан астында керіле түсіп, Сарыөзектің шексіз сары даласы жатты. Оның төсінен тек түйелердің сүлбесі, оның ішінде Қаранардың қарасыны ерекше ірі көрінеді; таяу жатқан бел-белестердің қырқалары қылаң береді; темір жолдың екі қапталындағы өзге дүние түннің түпсіз тереңіне сүңгіп кеткен. Түн самалы мүлгіместен ызың қағып, талмай еседі.

Еділбай келе жатқан жоқ па екен деп Едіге үйшіктен бір шығып, бір кіріп, тыным таппады. Сөйтіп жүргенде бір бүйірден әлдеқандай аңды көзі шалып қалды. Ол түлкі еді. Көздерінен жасыл сәуле жылт-жылт етіп, құбылып ойнайды. Түлкі телеграф бағанының түбінде сүлесоқ тұр: не ары қашпайды, не бері жақындамайды.

– Сен қайдан жүрсің?– деп күбірлеп Едіге саусағын безеп қойып еді, түлкі сескенер емес.– Қарай гөр! Бәлем, сені ме!– деп Едіге аяғымен жерді тепсініп қалды.

Түлкі жалт беріп, әрірек барып, Едігеге қарап шоқиып отырып алды. Едігенің бір байқағаны түлкі не бұған, не бұл жақтағы әлденеге кедерлі-мұңлы көзбен тесіле қарап қалған сияқты көрінді. Мұнда не іздеп, не дәметіп келді екен? Электр шамының жарығына алданып келді ме, әлде аштық айдап келді ме екен? Бұл арасы Едігеге жұмбақ болып көрінді. Ау, құдай, өзі айдап келіп тұрғанда, таспен тарс еткізіп неге ұрып алмасқа? Едіге еңкейіп, жерді сипалап, ірірек тас іздеп тауып алып, дәлдеп тұрып, сермей берді де, қолы сылқ етіп түсіп кетті, тасты тастай салды. Тіпті лезде терлеп қоя берді. Апыр-ай, адам баласының ойына нелер кіріп-шықпайды десеңші! Сұмдық-ай, түлкіні таспен ұрып берейін дегенде әлдекім айтқан бір жайт сап етіп есіне түсті, кім айтып еді соны? Жол жөндеуші қулардың бірі ме еді, әлде әлгі суретші ме, жоқ, сірә, Сәбитжан шығар? Иә, сол ғой, бар болғыр, әйтеуір, жұртты аузына қаратпақ болып, ойдан- қырдан айтпайтын әңгімесі жоқ. Қазанғаптың ұлы Сәбитжан ғой: адам өлгенде оның жаны басқа бір хайуанға ауысады деген.

Апыр-ай, көрер көзге көпе-көрнеу көкемылжың болып өскенін айтсаңшы. Бір қарасаң – тәп-тәуір жігіт сияқты. Білмейтіні жоқ, жағын безеп сайрап тұр, ал бірақ, берекесіз болғанда берекесіз. Әкесі марқұм оны оқытпаған интернат, институт атаулы бұл төңіректе, әй, қалмаған шығар. Бірақ не керек, жөнді адам шыға қоймады. Мақтанқұмар, тост көтеріп, көпіртіп сөйлеуге әуес-ақ, бірақ пәтуа жоқ. Әкеге тартып ұл тумас, дипломы бар деп кеудесін кергенмен Қазанғаптың тырнағына да татымас боркемік болып шықты. Е, мейлі, тәңірі бетінен жарылқасын, қалқайып тірі жүрсе болыпты да?

И-е, сол Сәбитжан ғой, Үндістанда бір ілім бар екен деген. Сол ілімнің болжауы бойынша, адам өлген соң оның жаны басқа бір мақұлыққа ауысатын көрінеді. Ол, әйтеуір, бір жануар, тіпті құрт- құмырсқа болуы да мүмкін екен. Әрбір адам өзі әлі адам болып тумай тұрғанға дейін әлдеқандай жәндік бейнесінде өмір сүретін көрінеді. Ол не құс, иә аң, тіпті жылан болуы да мүмкін. Сондықтан ол елде тірі жәндікті өлтіру үлкен күнә саналады екен. Жолында не кездессе де, өлтірмей, иіліп тұрып жол беретін көрінеді.

Е, бұл он сегіз мың ғаламда нелер жоқ десеңші. Бірақ ақиқатын біліп келген ешкім жоқ. Әлем шексіз, адам бәрін біліп тауыса алмас. Енді Едіге әлгінде түлкіні тас жіберіп ұра берейін дегенде: “Апыр- ау, Қазанғаптың жаны, рухы түлкі болып келіп тұрған жоқ па екен?” деп ойлады ғой. Рухы түлкіге ауысып, қаңыраған жаман үйде жата- жата жалғызсырап, өзінің ең жақын досы Едігені іздеп келіп тұрмаса не қылсын?! “Алжи бастаған шығармын” – деп өзін-өзі сөккендей болды Едіге. – Қайдағы қайдан келді басыма? Түу, бар болғыр! Алжиын деген шығармын”.

Сөйтсе-дағы, түлкіге ақырын-ақырын таяп келіп, ол адамның тілін түсінетіндей-ақ: – Сен бара ғой. Бұл жерде тұрма, далаға кет. Естимісің? Бар, бара ғой. Тек арғы бетке өтпе, ол жақта иттер бар. Тәңірі жарылқасын, далаға тарт! – деп сыбырлады.

Түлкі бұрылып алды да, бүлкілге басып тайып тұрды. Бірер рет артына бұрылып қарап-қарап қойды да, түн қараңғысына сүңгіп, көрінбей кетті.

Бұл екі арада разъезге тағы бір пойыз келіп те қалды. Доңғалағы тарсылдап, қараңғы түннің қойнын ашып, буалдыр сәулесінен шаң бұлдырап пойыз бірте-бірте жүрісін баяулатты. Пойыз тоқтаған кезде пысылдаған-ысылдаған паровоздың терезесінен машинист басын шығарып:

– Ей, Едеке! Борандының Едігесі, ассалаумаәлей-кум! – деді.

– Үәлейкүм-ассалам!

Кім екенін білгісі кеп, Едіге басын жоғарыға кегжите көтерді. Бұл жолдың бойындағылар бірін-бірі жақсы біледі. Мынау да таныс жігіт екен. Едіге оған аманат тапсырды: “Құмбел станциясында тұратын Айзадаға әкесінің қазасын естірт”, – деп өтінді. Құмбелде бригадалар ауысады екен де, мына жігіт кері қайтады екен. Қазанғаптың аруағын сыйлайтын жігіт егер Айзада үлгерсе, қайтарда отбасын ала келмекші де болды.

Сөзінде тұратын жігіт. Едігенің арқасындағы жүк жеңілдеп қалғандай болды: бір жұмыс тынған сияқты. Пойыз жылжи берді де, Едіге машинистпен қоштасып тұрып, жол жағалап келе жатқан ұзынтұра біреуді көзі шалып қалды. Едіге қадала қарап еді: Еділбай екен. Едіге Ұзынтұра Еділбайға кезегін өткізіп, екеуі Қазанғапты еске алып, аһылап-үһілеп болғанша, Борандыда тағы да қос-қос пойыз жыртылып-айырылысып үлгерді. Істің бәрін ақыр-тақыр өткізіп болып үйіне қайтып келе жатқанда, Едігенің есіне тағы бір ой сап ете қалды: бағана оны әйеліне айтуды, айтуды емес-ау ақылдасуды мүлде ұмытып кеткен екен. Оу, мұның өзінің қыздары мен күйеу балалары бар ғой. Қазанғаптың қазасын оларға қалай хабарласа екен? Едігенің ерге шыққан екі қызының бірі – Қызылорда жақта тұратын еді. Үлкен қызы күріш совхозында, күйеуі тракторшы. Кенже қызы әуелі Қазалы маңында тұрушы еді, кейін әпкесіне жақындап қоныс аударып, сол совхозға кірген, оның күйеуі шофер. Қазанғап олардың екі туып, бір қалғаны емес. Оны жерлеуге қатыспадыңдар деп оларды ешкім сөкпес. Бірақ Едігенің балалары үшін Қазанғап ең жақын туыстан да артық еді. Едігенің қыздары осы

Борандыда Қазанғаптың көз алдында туып, өсті. Құмбел станциясындағы интернатта жатып оқыды. Станцияға оларды кейде Едіге, кейде Қазанғап апарып салатын. Едігенің есіне қыздары түсіп кетті. Каникулға келерде, не қайтарда Едіге оларды Қаранарға мінгізіп алушы еді. Кішісі ашаның алдында, үлкені артында, ортасында Едіге, Қаранар Борандыдан Құмбелге сау желіп үш сағатта жетіп баратын. Қыстың күні ұзағырақ жүретін, әрине, Едігенің қолы жұмыстан босамаған кезде Қазанғап апарып салатын. Қазекең қыздардың әкесіндей болып кетіп еді ғой. Едіге ертең ертемен қыздарына жеделхат жібермекші болды, ар жағы бір жөні бола жатар... Әйтеуір, Қазанғаптың енді бұл жарық дүниеде жоқ екенін білгендері керек... Келе жатып тағы да есіне түйе түсті. Ертең ерте Қаранарды өрістен айдап әкелмесе болмас, оның әбден керегі болып тұр. Өлу оңай емес, өлгенді ақ жуып, арулап аттандыру да бірталай шаруа... Мұндайда біресе анау жоқ, біресе мынау жоқ, кебіннен бастап қаралы ас пісіретін отынға дейін бәрін аттың жалы, түйенің қомында түгендеуге тура келеді. Дәл осыны ойланып келе жатқанда, әуе толқып кеткендей болды. Соғыста жүргенде осындайды сезінуші еді, жырақтан орасан жарылыстың сұрапыл толқынымен ауа теңселіп, аяқ астындағы жер солқ-солқ ете қалды. Дәл бет алдынан, сонау Сарыөзек космодромы жақтан тұла бойы отпен өрілген әлдебір пәле аспанға қарай атылып, шұбалаңдай зымырап бара жатты. Едіге сасып қалды – дәл алдынан аспанға ракета атылды. Мұндайды бұрын көрген емес. Осы аймақтың адамдары сияқты бұл да “Сарыөзек-1” деген космодром барын, оның бұл арадан қырық шақты шақырым жерде екенін, олай қарай Төңірек-Там разъезінен басқа темір жол шығатынын, айдалада үлкен қала пайда болғанын, онда үлкен-үлкен дүкендер бар екенін еститін. Космонавтар, космосқа ұшулар туралы радиодан ылғи да естіп, газеттен оқитын. Осы ұлы оқиғалардың бәрі іргесінде болып жатқан сияқты. Өйткені Сәбитжан тұратын облыс орталығындағы көркемөнерпаздар концертінде балалар хорға қосылып: “Біз әлемдегі ең бақытты балалармыз, себебі космонавт ағайлар космосқа біздің жерден ұшып жатыр”, – деп жырлайды. Ал облыс орталығы болса, бұл арадан пойызбен бір жарым тәулік жер. Ал бірақ космодромның айналасының бәрі жабық зона болғандықтан, Едіге сол космодромның дәл іргесінде жүріп, мұндай жайларды басқа жақтан, әлдеқайдан естігеніне тоқ. Міне, енді түнгі аспанды қақыратып, от-жалын болып өріліп, айналасын секеңдеген ақ сәулеге малындырып, арқырап ұшқан ғарыш ракетасын тұңғыш рет өз көзімен көріп тұр. “Апыр-ай, анау оттың ішінде адам бар ма екен? – деп Едігенің есі кетті. Біреу болды ма екен, екеу ме екен? Апыр-ау, космодромның іргесінде жүріп, аспанға ракета ұшқанын бұрын қалай байқамаған? Космосқа ұшқан кемелер мен ракеталардың санынан адасуға болады, бірақ Едіге солардың біреуін де көрмеген. Мүмкін, олар ылғи да күндіз ұшырылған шығар. Күн жарықта олардың ұшқаны байқала да бермейтін болар. Ал мынасы болса, түнделетіп жөнелді. Мұнысы төтен шаруа ма, әлде жоспарлы нәрсе ме? Бәлкім, ол түнде ұшқанмен, кешікпей күндізге тап болатын шығар? Әлгі Сәбитжан дәл бір өзі ұшып жүргендей-ақ, космоста әрбір жарты сағат сайын күн мен түн алмасып отырады деп соғады. Сәбитжаннан сұрайтын екен өзін. Оның білмейтіні жоқ. Әй, өзі әмбебап көсем кісі көрінгісі келіп-ақ тұрады-ау. Енді қайтсін, облыс орталығында қызмет істейді ғой. Ай, сонда да өтірік кісімісін керегі не? Әтештің аты – әтеш, қыранның аты – қыран ғой. Өзіңмен-өзің бол да қал. “Мен бәленшекеңмен бірге болдым, үлкен кісіні айтам, мен оған былай дедім”, – деп бөсетінін қайтесің. Ал ұзынтұра Еділбай бір кез Сәбитжанның қызмет істейтін жерінде болғаны бар, сол Еділбай айтады: “Біздің Сәбитжан, дейді, телефон мен бастық кабинеті арасында зыр жүгіріп жүр, дейді. “Тыңдап тұрмын, Әлжапар Қаһарманович құп болады, Әлжапар Қаһарманович! Қазір-қазір, Әлжапар Қаһарманович!” Ал бастығы болса, өзінің кабинетінде жайбарақат отырып, кнопканы басып қалып, Сәбитжанды зыр жүгіртіп қояды”, – дейді. Сөйтіп, Еділбай онымен жөндеп сөйлесе де алмай қайтыпты... “Е, біздің Борандылық жерлесіміздің жағдайы сондай екен”, – деп қойды. Жә, тәңірі жарылқасын, тірі жүрсе бопты да. Тек Қазанғап жарықтықты аяйсың да. Баласының жолында құрбандық бола жаздаушы еді. Өле-өлгенше баласы туралы “шәй” деген кісі емес. Баласы мен келінінің қолында тұрмақ болып, қалаға көшіп те барды. Ойбай, қолымызда тұрмасаң болмайды деп көшіріп әкеткен өздері. Ақырында не болды... Жә, бұл мүлде басқа хикая... Сол бір түннің ортасында космос ракетасын ғарышқа бұлдырап көрінбей кеткенше шығарып салып тұрып, Едіге осындай ойларды бастан кешкен-ді. Ғажайып ракетаның соңынан көпке дейін қарап қалған. Тек от бұрқыраған корабль бірте-бірте сығымдалып, кішірейіп, түпсіз тұңғиыққа сүңгіп кетіп, буалдыр ақ нүктеге айналғанша қарап тұрып, басын бір шайқап қойды да, әм қуанған, әм қорыққан, майдандасқан сезімнің жетегінде кете барды. Әлгі кереметке ғажап қалса да, оның қыры-сырын біле алмай, бір түрлі үрей билегендей де болды. Ойда-жоқта әлгі жанына жақындап келген түлкі есіне түсті. Мына ғаламат от аспанға атылған кезде сол маңда жүрген түлкі байғұстың күні не болды екен? Кірерге тесік таппай жанталасқан-ақ шығар... Боранды Едіге түнгі ғажайыпты көруін көрсе де, ол ракетаның не мақсатпен, не үшін ұшырылғанын, әрине, білген жоқ, білуге тиісті де емес. Ал ракета болса бұрынғы сән-салтанатсыз, журналистерсіз, рапортсыз, шұғыл ұшырылып еді. Американ-Совет келісімі бойынша “Трамплин” деп аталатын, орбитаға бір жарым жылдан артық уақыттан

бері орналасқан “Паритет” космос станциясында төтенше бір жағдай болып қалды да, әлгі Едіге көрген түнгі ракета асығыс, шұғыл ұшқан. Едіге оны қайдан білсін. Осы бір оқиға оның өзіне де тікелей қатысты болып кетерін қайдан білсін. Бұл дүниеде адамзат бір-бірімен байланысты, дүние солай жаратылған. Десе дағы мына жағдай Едігенің тағдырына тікелей тірелетінін ешкім де білген жоқ. Ал Сарыөзектен ұшқан түнгі ракетаның соңын ала, жер шарының арғы бетінен, Невада космодромынан ғарышқа тағы бір ракета ұшып шыққан. Оның да беталыс бағыты “Трамплин” орбитасындағы “Паритет” космос станциясы болатын. Тек ұшуы жердің арғы бетінен. Мұның бәрін Едіге қайдан білмекші, білмек тұрмақ, сезген де жоқ қой.

Бұл екі корабльдің екеуі де космосқа “Конвенция” авианосецінен берілген команда бойынша ұшырылып еді. Ал “Конвенция” Біріккен Совет-Американ “Де-миург” программасы басқармасы орталығының жүзіп жүрген базасы еді.

“Конвенция” авианосеці Тынық мұхитта, Алеут аралдарынан солтүстікке қарай, Владивосток пен Сан-Франциско қалаларының дәл орта тұсында тұрақты жүзіп жүрген. Біріккен Басқару Орталығы – қысқартып айтқанда – Бірбасор – бұл кезде әлгі ракеталардың, “Трамплин” орбитасына ұшып шығуын шыдамсыздықпен қадағалап тұр еді. Әзірге бәрі сәтті сияқты. Енді “Паритет” станциясымен жіктесу міндеті тұр. Бұл міндет әрі десе өте күрделі еді. Өйткені әлгі ракеталар “Паритетпен” бірінен соң бірі кезекпен келіп тіктеспейді, екеуі екі басынан бірден, бір мезгілде келіп түйісуі тиіс еді.

“Паритет” міне он екі сағаттан асты, “Конвенциядан” жіберілген Бірбасордың сигналдарына жауап бермей қойды; өзімен жіктесуге бара жатқан ракеталардың сигналдарына да “Паритет” тырс етпеді... “Паритеттегі” космонавтарға не болғанын жедел анықтау керек болып тұр еді ғой...

II

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сахара сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлан-ғайыр жазығы көсіліп жатады. Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгендей, темір окоптың алыс-жақындығына қарай өлшенеді. Ал, пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Боранды разъезінен наймандардың ру зираты Ана-Бейітке дейін егер Сарыөзектің даласымен төтесінен салса отыз шақырымдай болып қалады. Ал айдалада, жолсызда адасып жүрерміз десе, темір жолмен жарыса жүріп отыратын қара жолға түсу керек. Бірақ онда жол ұзарады. Онда Қисықсайдың ойпаңынан Ана-Бейітке дейін едәуір жерді одағайлата жүруге тура келеді. Бірақ басқа амал жоқ. Ең кемі – барары отыз, қайтары тағы отыз шақырымдай. Ал енді сол Ана-Бейітке барар жолды Едігеден басқалары білмейтін. Көнеден сақталған Ана-Бейіт деген зират барын, соған байланысты толып жатқан аңыз-әңгімелер барын басқалар білетін, бірақ өздері барып, көздерімен көрген емес. Бұл уақытқа дейін бастарына ондай күн түскен жоқ еді. Темір жолдың бойындағы сегіз үйлі Борандыда көп жылдан бері тұңғыш рет өлік шығарылмақшы. Бұған дейін бір сәби қыз бала ендікпеден шетінеп еді, оны ата-анасы өз еліне, Орал облысына апарып қойып келді. Бұдан біраз жыл бұрын Құмбел станциясының ауруханасында Қазанғаптың кемпірі Бекей қайтыс болғанда, ол сол Құмбелдегі зиратқа қойылды.

Марқұмды Борандыға әкеліп жерлеудің реті жоқ еді. Құмбел – бұл Сарыөзек өлкесіндегі ең үлкен станция, әрі десе мұнда Қазанғаптың қызы Айзада, маскүнем, берекесіз де болса, әйтеуір, күйеу баласы тұрады. Марқұмның бейітіне көз қырын сала жүрер деген. Бірақ онда Қазанғап тірі еді ғой. Кемпірін қалай жайғастырамын өзі шешіп еді ғой.

Ал енді Қазанғаптың өзін қалай аттандырмақ? Жұрт енді осы тығырықта тұрған. Едіге айтқанынан қайтпады.

– Әй, жігіттер, болмайтын әңгімені не қыласыңдар, – деп жастар жағын жасқап қойды. – Қазекең сынды кісіні бабалар жатқан Ана-Бейітке апарып қоямыз. Марқұмның айтқан арызы солай. Ақырғы тілегін орындау бізге парыз. Кәне, көп сөзді қойып, іске кірісейік. Жол жырақ. Таңсәріден қозғалмасақ болмас-ты...

Бәтуалы сөз Едігеден шығатынын жұрттың бәрі мойындады да, соның айтқанына тоқтады. Айтпақшы, Сәбитжан біраз қиқайып отырды. Хабар тиісімен-ақ, жүк таситын пойызбен жетіп келген. Жолаушы таситын пойыз Борандыға тоқтамайды ғой. Әкесінің өлі-тірісін білмесе де, Сәбитжанның, әйтеуір, жеделдетіп жеткеніне Едіге елжіреп, бір қуанды дейсің. Ә дегенде екеуі құшақтасып көрісіп, ортақ қайғыдан үгіліп бір ағыл-тегіл жыласын кеп. Кейін Едіге өз қылығына өзі таңданғаны бар. Сәбитжанды кеудесіне қысып, еңкілдеп жылап тұрып: “Айналайын-ай, келгенің қандай жақсы болды, келгенің қандай жақсы болды” – дей берген. Сәбитжан келгеннен Қазанғап тіріліп кететіндей, қоймай қайта- лады-ау. Неге мұнша егілгенін Едіге

өзі де түсінбейді, бұрын бүйтіп өмірінде жылап көрген емес-ті. Қазанғаптың қаңырап қалған жатаған жаман үйінің алдында тұрып, екеуі көпке дейін еңіреді. Едігенің жүйкесін әлдене босатып жіберді... Сәбитжанның көз алдында өскені еске түсті. Жап-жас бала еді, әкесі жанындай жақсы көруші еді. Құмбелдегі теміржолшылардың балалары жатып оқитын мектеп-интернаттағы Сәбитжанға Едіге Қазанғап екеуі біресе пойызбен, біресе түйемен кезек-кезек барып, баланы біреу-міреу шекесінен шертіп қоймады ма екен, өзі бұзықтық жасап қоймады ма екен, оқуы қалай екен, мұғалімдері не айтар екен деп, жағдайын ұдайы біліп тұратын. Ал каникулдан қайтарда, бала сабағынан қалып қоймасын деп, боранға да, қарға да қарамай, тонға орап алып, Құмбелге жеткізіп салатын. Қайырылмас қайран сол бір күндер! Бәрі де бір күнгідей болмай, көрген түстей, сағымдай өтті-кетті. Енді міне, алдында зіңгіттей жігіт тұр. Сол бір кездегі сәбиден еміс-еміс елес қалған: бадырақ көз, езу жимас, күлегеш. Тек енді көзілдірік киетін болыпты. Жәпірейтіп қалпақ киіп, мыж-мыж галстук тағып алыпты. Бұл күнде қызметі облыс орталығында, содан да ірі, лауазымды болып көрінгісі келеді, бірақ өмір деген мұттайым, лауазымды бастық болу оңай емес. Өзі талай шағынып айтқандай, арқа тұтар қолдаушың, тамыр-таныс, туысқаның болмаса – бәрі бекер. Боранды дейтін разьездегі әлдебір Қазанғап дегеннің баласы кімнің шікәрасы? Алда, байғұс-ай десеңші! Енді сол жаман-жәутік әкеден де айырылып қалды. Өлі арыстаннан тірі тышқан артық, жаман да болса, әкесі еді, енді құдай оны да қоймады.

Жылап-сықтау тыйылып, тіршілік қамын ойласатын да мезгіл жетті. Сөйтсе айналайын білімпаз Сәбитжан әкесін құрметтеп шығарып салу үшін емес, апыл-ғұпыл көме салу үшін келген болып шықты. Әкесінің жүзін жасыра салып, ізінше қайтып кетпекші екен. Ау, жер түбіндегі Ана-Бейітке сандалып не керек, табалдырықтан аттап шықсаң дүниенің қиырына дейін Сарыөзектің қу даласы көсіліп жатқан жоқ па? Жер жетпей ме сонша! Осы ауылдан ұзамай-ақ, темір жолдың бойындағы бір төбешіктің басына қоя салуға болады ғой. Өмір бойы жұмыс істеген жері осы, кәрі теміржолшы жатсын темір жолдың бойында пойыздардың ары-бері ағылып өткенін сезіп. Сәбитжан былай жосыды. Тіпті “өлгеннің сауабы көмген”, деп ескі қағиданы да еске салып қойды. Бәрібір емес пе, әйтеуір, ит-құсқа жем болмайтындай, жүзі жасырылса – болды емес пе, мұндайда созбалаңдатпай, өлікті тез жөнелткен жөн. Ақылды Сәбитжан осылай жосыды.

Осылай жосып ол өзін-өзі ақтаған болды: жұмысбасты адам, бастықтардан әке-көке деп сұранып шыққан. Зират алыс па, жақын ба – онда бастықтардың қанша шаруасы бар. Айтқан уақытта – жұмыста бол! Бөтен сөз жоқ. Бастықтың аты – бастық, қаланың аты – қала. Сәбитжанның бөспесін естіп, Едіге өзін-өзі кәрі ақымақ деп бір күстәналады дейсің. Марқұм Қазанғаптан бола тұра, болымсыз туған мына бір сілімтікті жаңа ғана құшақтап тұрып егіле жылап, еңкілдегені есіне түсіп, ұяттан беті дуылдап, өзін-өзі аяп кетті. Үйдің іргесіне текшелеп жиған ескі шпал ағаштың үстінде бесеуі отырған. Едіге олардың арасынан тұра келді де ішіне ызасы сыймай булықса да, дәл бүгін марқұм Қазанғаптың аруағын сыйлағандықтан ғана, тілдеп-тілдеп жібере жаздап, өзін-өзі әрең тежеді. Бар айтқаны: – Әлбетте, айнала жер көп қой. Бірақ өзге жұрт өз жақынын қай жер болса, сол жерге көме салмайды. Сірә, сол тегін болмас. Әйтпесе біреу ауылдың іргесіндегі жерді аяп тұр дейсің бе? – деп тоқтап еді, борандылықтар үн-түнсіз тыңдап отыр екен. – Кеңесіп, келісіңдер, мен шаруа жайғайын.

Соны айтып, ашу-ызаға булыққаннан бет-аузы сиықсыздана қарауытып, бәледен әрі кетіп отырды. Қабағынан қар жауып, қастары түйісіп кетті. Морт мінезді, адуын адам ғой Едіге. Оны жұрттың Боранды Едіге деп жүруінің бір мәні – осы бұрқ-сарқ еткен мінезі еді. Әгәрім, дәл қазір Сәбитжан жеке-дара отырса, ол арсыздың бет-жүзіне қарамай, өмір бақи есінен шықпастай етіп, оның иттігін бетіне шығғырып басар еді. Бірақ қатындарша бажылдасып жатқысы келмеді. Қатындар демекші, аз ауылдың әйелдері сыпсыңдап, бұрқылдасып жүр: әкесін жерлеуге емес, мейман боп келгендей ғой мынау өзі. Көк тиынсыз, екі қолын мұрнына тығып келгені несі құдай-ау! Басқасы-басқа, бір пәшке шай ала келсе қайтеді. Әлгі қаладағы сұрқия әйелін айтсайшы, әйелін. Туған атасы өліп жатқанда, аруағын сыйлап, ататайлап келіп, жылап-сықтап, жоқтаса қайтеді, көргенді келін құсап. Ар- ұяттан ада болған қаланың қаншығы! Шал байғұс әлі шаруасы шайқалмай, екі сауын інген, он-он бес қозылы қой ұстап тұрған кезде қайын атасы жақсы еді. Ол кезде келіні қайта-қайта келіп, ақыры айтқанын істетті: малдың бәрін сатқызып, шалды өз қолына алған болды да, ақшасына мебельді де, машинаны да қолға түсірді. Сол-сол екен, шал отырса – опақ, тұрса – сопақ түкке керегі жоқ болды да қалды. Енді қарасын да көрсетпейді. Борандының әйелдері осыны айтып шатақ шығармақшы еді, Едіге тоқтатып тастады. “Мұндай күні үндеріңді шығара көрмеңдер, ойбай, өздері білсін, біз шатаспайық”, – деді. Едіге мал қораға қарай бет алды. Қаранарды өрістен ертелетіп айдап келіп, байлап қойып еді, анда-санда бақырып қойып тұр екен жануар. Соңғы аптада түйелер келісімен қосылып екі рет келіп құдықтан су ішкені болмаса, Боранды Қаранар ұдайы өрісте бос жүрген. Соған жаман үйреніп, тісін

ақсита ақырып-бақырып, өрісті аңсап, байлауға көнбей құдай ұрып тұр, залым неме. Ноқтаға үйренбесе, о да бір тозаққа түскендей нәрсе ғой.

Жағдайдың осылай боларын күн ілгері білсе де, Сәбитжанның әлгі сөзінен мүлде көңілі қалған Едіге, Қаранардың қасына келді. Бұл ақымақ өз әкесінің өлігін шығарып салуға қатысудың өзін әлдекімге міндет қылатын сияқты-ау. Әкесінің өлімі өзіне масыл болып жабысқандай, содан өйтіп-бүйтіп апыл-ғұпыл құтыла салғысы келгендей сыңайы. Едіге соған бола сөзін қор қылып жатқысы келмеді, сөзіне татитын адамның сықпытын көрмеді, бәрібір Едігенің атқаратын міндет, әрі десе ауылдастары да қарап қалмай, қолғабыс етіп жатыр. Жол бойындағы жұмыстан қолы бостардың бәрі ертеңгі өлік шығарып, қаралы ас беру жұмысына белсене кірісіп кетті. Әйелдер үй-үйден ыдыс-аяқ жинап, самаурындарын ысқылап тазалап, қамыр ашытып, бауырсақ пісіре бастады. Еркектер жағы шелекпен су тасып, қара май сіңген ескі шпалдарды жарып, отын дайындады. Бұл шөл далада отын да судай қат еді. Жұмысбасты адамдарды алаңдатып, қай-қайдағыны бөсіп, Сәбитжан аяққа оралғы болды. Облыста кім қандай қызметте, кім орнынан алынды, оның орнына кім барды деген сияқты қысыр әңгіме. Ал атасының қазасына өз әйелінің келмей қалғаны қаперіне кіріп шығар емес. Қызық-ау, құдая тоба!

Әйелінің келмеген себебі: шетелдік меймандар қатысатын әлдебір конференцияда болуы керек екен. Сәбитжанның әйелі болмаса, конференция қараң қалатындай. Ал марқұм Казанғаптың немерелері неге келмеді, деп ешкім қазбалап жатқан жоқ. Сәбитжанның балалары болашақта институтқа түсу үшін тәуір аттестат алмақ болып, оқу үлгерімі жолында күресіп жатса керек. “Бұл жұрт не боп барады! – деп күйіп-пісті Едіге ішінен. – Бұлар үшін өлімнен басқаның бәрі қадірлі!” – Едігенің жаны жай таппады: – “Бұлар өлімді сыйламаса, тіршіліктің қадірін қайдан білсін! Бұлар қалай, не үшін өмір сүріп жүр өзі? Өмірдің мәні не сонда бұлар үшін?”

Едіге ашуын Қаранардан алып: – Неменеге бақыра бересің, қолтырауын? – деп айқай салды. – Аспанға қарап аңырайсың келіп, аспанда сені құдай естіп тұрғандай! – Едіге өзінің бурасын әбден шыдай алмай кеткенде ғана “қолтырауын” деп сөгуші еді. Осында келіп-кетіп жүретін жол жөндеушілер қоя, Қаранардың ақсиган тісін, ақырған түрін көріп қолтырауын атап жүрген. – Бақыра берме, қолтырауын, тісіңнің бәрін қағып тастармын, бәлем!

Түйені жазылау керек еді, осы іске алданып, Едігенің ашуы тарқайын деді. Боранды Қаранардың кескін-келбеті, түр-тұлғасы келісті-ақ еді, өзі де жардай болатын. Едіге жаңа көргендей, сүйсіне қарап қалды. Едіге бойдан кенде болмаса да, Қаранардың басына созса қолы жетпес еді. Едіге ебін тауып, бураның бұйдасын тартып, басын иіп, қамшының сабымен күс-күс тізесінен қаққылап, даусын жекіре шығарып, сескендіріп, әрең дегенде шөгерді-ау, әйтеуір. Бура барынша бақырып-шақырып, ақыры қожасының дегеніне көніп, тізесін бүгіп, кең кеудесін жерге төсеп, шөге түсті де, тынышталды. Едіге ашаға кірісті.

Түйені бабымен әбзелдеу үй тұрғызғандай күрделі шаруа ғой. Аша деген түйенің үстіне апарып қондыра салатын ер-тоқым емес, машақаты көп, машықтанбаған адамның қолынан келмес тіршілік, әрі десе Қаранардай алыпты әбзелдеу үшін қолыңның қаруы да аз болмау керек.

Бураның Қаранар атануы да тегін емес: басының, мойнының шудасы тізесіне дейін салбырап, қап-қара болып келеді, келте құйрығының ұшы да қара; ал иір мойнының үсті, төс, бауыры, сауыры– бәрі керісінше сарғыш жүнді болып жаратылған. Серіппелі қос өркеш мұнарадай тікірейіп, бураның мерейін өсіріп тұрғандай айбынды келбет береді. Буырқанған Қаранар түр-түсімен де, жартастай жаратылысымен де көрікті ғой. Өзі де қазір жиырмадан асқан шағында бура болып бұрқылдап, жарап жүрген кезі еді. Ойсылқара жарықтықтың тұқымы көп жасайды. Ікі-саннің бестігі шықпай боталамайтыны да содан шығар. Содан соң да жыл сайын емес, екі жылда бір боталайды ғой. Тірі жәндіктің ішінде баласын құрсағында ең көп көтеретін – он екі ай көтеретін жануар тек осы түйе тұқымы.

Едіге бұл түліктің қадірін білер еді де, Қаранарды ұдайы бабында ұстайтын. Түйе малының берекесінің белгісі – өркеші ғой. Өркеші баладай болып, тіп-тік тұрса, жануардың күйлі болғаны. Едігенің соғыстан жаңа ғана оралып, осы Борандының разъезіне жұмысқа тұрған кезі. Әне, сонда Қазанғап Едігеге ерулігің болсын деп үйректің балапанындай үрпиген, нәп-нәзік, әлі емшектен шықпаған шінжәу ботаға ен салып, бәсірелеп беріп еді. Сол болбыр ботадан Қаранар шықты ғой кейін.

Ол кезде Едіге қылшылдаған жігіт еді, шіркін! Борандыда сақал- шашым ағарғанша тұрып қалам деп үш ұйықтаса түсіне кіріп пе ол кезде? Бұл күнде жас кезінде түскен суретке анда-санда қарап қойып, өз көзіне өзі сенбейді: адам танымастай өзгеріп, аппақ құдай болып кетті. Тіпті қасына дейін ағарғанын айтсаңшы. Бет-әлпеті, әрине, өзгерген. Бірақ егде тартқан жасына қарамай, әлі де қунақы, қол-аяғы жеңіл. Әйтеуір, өзінен-өзі әуелі мұрт қойды, содан соң сақал қойды. Ал енді сақалын қырдырайын десе жалаңаш қалатындай ыңғайсызданады. Сол бір ілкі шақтан бері ықылым заман өтіп кеткен сияқты.

Мына қазір Қаранарды жазылап жүріп, арыстанша ақырып, шудалы қара басын бұрып қарап, бұрқ-бұрқ еткен бураға анда- санда айқайлап, қолын көтеріп жасқап қойып, сонау бір жас шағын еске алып, жаны жадырап сала бергендей болды...

Едіге Қаранарды шөгеріп қойып, көпке дейін әбзелдеумен әуре болды. Бұ жолы бураны жазыламас бұрын үстіне ескіден қалған жәдігер жабумен жабулады. Жабу жіптен шашақталған, оқа-зермен оюланған, хас шебердің қолынан шыққан аяулы, қымбат мүлік еді. Үкібала оны көзінің қарашығындай әлпеттеп сақтап жүретін. Қаранарды мұнымен соңғы рет қашан жабулағаны Едігенің есінде жоқ. Міне, енді жабулаудың реті түсті... Жазылап біткен соң, Едіге Қаранарды нұқып-нұқып орнынан тұрғызды. Бураны айналдыра қарап шықты да, өз өнеріне көңілі толып, масаттанып қалды. Шашақты жабу жабылған, шашау шықпай жазыланған Қаранардың тұрысында салтанатты һәм құдіретті бір көрініс бар еді. Көрсін жастар, әсіресе, әлгі Сәбитжан көрсін. Көрсін де қадірлі адамды ақырғы сапарға жөнелтіп салу қайғылы шаруа болса да әуре-сарсаң, қолбайлау тіршілік емес, адамгершілік, аруақ сыйлаған білімділік, ұлы іс екенін білсін, түге! Біреулер кісі жөнелткенде музыка тартқызып жатады, біреулер жалау жықтырады, ал енді біреулер тарсылдатып аспанға мылтық атып жатады, бәз біреулер гүл шашып, венук қойып жатады...

Ал Борандының Едігесі ертең ертемен шашақты жабуын желбіретіп Қаранарға мінеді, Қазанғапты соңғы сапарға алып шыққандардың алдын бастап, Ана-Бейіт жолына қарап бет алады. Сарыөзектің ұлан-ғайыр құла даласын кесіп өтіп бара жатып, Қазанғапты еске алады. Қазанғаптың тілегін орындап оны бабалардың зираты – Ана-Бейітке апарып ақырғы мекеніне жайғастырады. Солай деп түйген уәделері бар о бастан. Ана-Бейіт алыс болсын, жақын болсын, бәрібір, Едігенің Қазанғапқа берген уәдесін, Қазанғаптың арыз-тілегін ешкім де, тіпті марқұмның бел баласы Сәбитжан да бұза алмас...

Бұл шешімнің бұлжымасын білсін жұрт, соның үшін Қаранар жабуланып, әбзелденгенін көрсін жұрт. Көрсін бәрі, көрсін жұрт. Едіге Қаранарды бұйдасынан жетектеп, аз ауылдың үйлерін айналып шығып, Қазанғаптың, жатаған жәутік үйінің алдына келіп тоқтады. Көрсін бәрі. Борандының Едігесі уәдесін жұта алмайды. Тек мұны дәлелдеймін деп бекер шыр-пыр болады. Жұрт онсыз да біледі ғой. Едігенің түйені әбзелдеумен әлек болып жүргенін көріп ұзынтұра Еділбай сәтін тауып Сәбитжанды оңаша шығарып алғанды.

– Жұр, анабір көлеңкеге барып отырып, әңгімелесейік. Әңгіме ұзаққа созылған жоқ. Еділбай мәймөңкелеп жатпастан, тоқ етерін бір-ақ айтты: – Ал, Сәбитжан, әңгіме былай: бұл жарық дүниеде әкеңнің Боранды Едіге сияқты досы барына шүкір деп, құдайға мың да бір құлдық қыл, білдің бе. Марқұмды ақ жуып, арулап қоюға кесір етпе, білдің бе. Ал, асығады екенсің – жолың әне, біз сені ұстамаймыз. Сен үшін әкеңнің мүрдесіне бір уыс топырақты мен- ақ сала саламын!

– Әке менікі, не істеуді өзім білемін,– деп Сәбитжан қоқиланып келе жатыр еді, Еділбай оны шорт үзіп: – Әке сенікі-ау, ал сен өзің кім екеніңді біле алмай, сандалып тұрсың ғой! – Айттың-ау, сен де,– деп Сәбитжан ыға бастады.– Жә, жарайды, бүгін керілдесетін күн емес. Ана-Бейіт болса – Ана-Бейіт болсын, онда тұрған не бар, тек алыс қой дегенім ғой...

Сонымен бұл әңгіме тыйылған. Едіге Қаранарды жабулап, Қазанғаптың үйінің алдына әкеліп байлап, борандылықтарға: “Әй жігіттер, бекер сөз не керек, мұндай азамат арысымызды Ана- Бейітке апарып қоямыз...” – дегенде ләм деп ешкім қарсы келмей, бәрі де ризалық білдірді.

Сол күнгі кеш пен түнді Борандының аз ауылы Қазанғаптың үйінің ауласында өткізді. Ауа райы да қолайлы еді. Күндізгі аптап ыстықтан кейін кешке қарай күрт салқындап кетті. Сарыөзектің күзі жақындап қалып еді. Әлемде желсіз, ың-жыңсыз, ұлы тұнжыр тыныштық мүлгіп тұр. Кешкі алагеуімде-ақ қой сойылып, ішек- қарны аршылып, еті боршаланып, ертеңгі қаралы асқа бәрі дайын болып қалған. Әл-әзір түтіні бықсыған самаурындарды ортаға алып, борандылықтар шай ішіп, әжік-күжік әңгіме айтысып отырған. Ертеңге керек шаруаның бәрі дерлік тындырылған, енді тек ертең- ертемен Ана-Бейітке жол тарту қалып тұр. Кәрі кісінің қазасында арсыл-гүрсіл аһылап-үһілей бермес болар, борандылықтар да мына бір тымық тұнжыр кешті шүйіркелесіп қана, мәйектей ұйып ынтымақпен өткеріп жатқан.

Ал Борандының разъезінде әдеттегідей пойыздар келіп-кетіп, жыртылып-айырылысып, бірі шығысқа, бірі батысқа жүйткіпжатты... Ана-Бейітке аттанар таңның алдындағы кеш осылай тап-тамаша еді, кенеттен бір кездейсоқ келеңсіз жағдай кездесе кеткені... Сол екі ортада жүк таситын пойызбен Айзада күйеуі екеуі келе қалсын. Айзада ауылдың шетіне кіргеннен аңырасын. Оны Борандының әйелдері қоршап ортаға алып, бәрі қосылып ұлардай шуласын. Әсіресе Айзадаға қосылып Үкібала егіліп жыласын-ай келіп.

Үкібаланың Айзада байғұсқа жаны ашығаны рас еді. Екеуі де армансыз-ақ ақтарылып, солқылдады-ай келіп. Едіге Айзаданы: “Тағдырдың салғанына көнесің де, өлгеннің артынан өлмек жоқ, сабыр ет!” – деп жұбатып көріп еді, Айзада басыла қоймады.

Кейде өзі осылай болады. Әкесінің өлімі қай-қайдағы толып жатқан қайғыны қозғап кеткен себеп сияқты. Көптен бері қағанағында тығылып тұрған запыранның тығыны атылғандай болды. Шашы қобырап, бет-аузы көнектей болып ісіп кеткен Айзада өліп жатқан әкесіне мұңын шағып, дауыс қылып: “Талайсыз мен сорлыны кімге тастап кеттің, енді мені кім есіркейді?” – деп жылады. – Байдың түрі болса – анау, айықпас араққұмар, маскүнем, балаларым болса тірі жетім сияқты, әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ, станция басында қаңғып жүріп, бұзық болып кетті. Әлден бұлай болса, ертең қарақшыға айналып, пойыз тонап, топаны шығады ғой. Үлкені болса, араққа ауызданып, ішетінді шығарды. Үйге милиция келіп ескертіп те кетті: тыймасаңдар, іс прокурорға тапсырылады деп кетті. Алты бірдей жүгірмекке жалғыз өзім не істей аламын, құдай, сорлатқан құдай! Әкесінің түрі анау, оған қара аспанды су алса да бәрібір! Мені аяйтын кім қалды енді, қу құдай! Айзада айтса-айтқандай, күйеуі сасыған арзан сигаретті бұрқыратып, үн жоқ, түн жоқ, бейшара құсап, мүжіліп отыр. Қанша дегенмен, қайын атасының қазасына келді ғой мұңайып, басы салбырап, жүнжіп кетіпті. Әйелінің айқайы – үйреншікті нәрсе.

Айқайлайды, ойбайлайды, ақыры шаршап қояды... Бірақ орынсыз жерден Сәбитжан киліккені ғой. Бәле содан басталды. Сәбитжан әпкесін ұялтпақ еді: “Бұл не сұмдығың? Құлақ естіп, көз көрмеген сұмдықты қайдан шығардың? Әкеңнің қазасына келдің бе, әлде өзіңді-өзің масқаралайын деп келдің бе? Қай заманнан бері қазақтың қызы өзінің құрметті әкесін сен сияқты жоқтайтын болған еді? Қазақ әйелдерінің бұрын айтқан ұлы жоқтау сөздері аңызға, ән-жырға айналып, ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан ғасырға жеткен жоқ па? Олар жоқтау айтқанда өліден өзгенің бәрі елжіреп, егіліп жылар болған; сай-сүйегіңді сырқыратып, өкпе-бауырыңды елжіретіп, жүрегіңді сыздатқан сол ұлы жоқтау қайда енді? Жоқтау айтқанда, өлген адамның қадір-қасиеті, тірлігінде істеген ерлігі мен жақсылығын жер-көкке сыйғызбай мадақтап, марапаттар еді. Әне, бұрынғы қазақ әйелдері қандай болған! Ал сенікі не жөн? Осы жерге жоқ-жітігіңді, кем-кетігіңді, қорлық-зорлығыңды айтуға келіп пе едің?!

Айзада да осы сөзді күтіп тұрғандай-ақ шап ете қалды. Бұрынғы-бұрынғы ма, айқайдың көкесін енді салды. “Ау, сен қайдан ақылды, оқымысты бола қалдың, а? Сен әуелі ана әйеліңді үйретіп ал! Сен әлгі сылдыраған сұлу сөздеріңді әуелі соның құлағына құй. Ал жоқтаудың жоралғысын көрсететін әйелің қайда сенің, неге келме-ген? А, сол сенің алған жарың келіп, атасына мадақтап жоқтау айтса жарасар еді да, өйткені оның тірі кезінде жәдігөй қатыныңмен екеуің сығарға битін, үрерге итін қалдырмай тонап әкетпеп пе едіңдер, ей тумай туа шөккір, тірідей таладыңдар ғой әкемді! Әне менің байым, маскүнем де болса келіп отыр, әйтеуір. Ау, сенің нақсүйер, ақылы дария қатының қайда деймін?

Жаны қысылған Сәбитжан: “Мына қатыныңды тыйсаңшы”, – деп Айзаданың күйеуіне айқай салды. Сөйтіп еді, Айзаданың күйеуі ақиланып шыға келді де, қайта Сәбитжанның өзін алқымынан ала түсті. Борандылықтар жезделі-балдызды екеуін әрең дегенде ажыратты. Жұрттың бәрі жиіркенердей, сондай бір жұғымсыз, масқара жағдай өтті. Едігенің жігері құм болды. Ол бұлардың пәс адамдар екенін білуші-ақ еді, бірақ дәл мынадай масқарампаз болар деп ойламаған. Қаны қарайып, күйіп кеткені сонша: “Сендер, өздеріңді өздерің сыйламасаңдар, тым құрыса марқұмның аруағын масқаралап, қорламасаңдар не қылады! Әйтпесе аяғың аспаннан салбырап түссе де аямаймын, өз обалың өзіңе, қуып жіберемін тура! – деп қатты ескертті.

Өлік жөнелтер қарсаңында осындай бір келеңсіз жағдай кез болды. Едіге жауар бұлттай түнеріп алды. Түксиген қабағында қасы тағы да қасарыса түйісіп, тағы да көкейінде сұм сұмдық сұңқылдады: “Бұл балалардың мұнысы несі? Неге бұлай болып өсті бұлар? Бұлардың азабын тартып, ыстығына күйіп, суығына тоңып, Құмбелдің интернатына тасып оқытып, әйтеуір, адам болсыншы, ешкімнен кем болмасыншы, Сарыөзектің шөлінде оқымай көзі ашылмай қор болып қалып, кейін бізді кінәламасыншы”, деп Қазанғап екеуі жар құлағы жастыққа тимей мәпелегендегі көреміз дегені осы ма еді? Алда есіл еңбек-ай.... Бұлардың азамат болып, адам болып өсуіне не кедер келді, неге келеңсіз шықты?

Ұзынтұра Еділбай бұл жолы да жөнін тауып кетті, көрген-білгені бар әбжіл жігіт қой, сол күні кеште ол Едігенің арқасынан ауыр жүкті түсіріп алғандай болды. Едігенің жағдайын ол біледі ғой. Мұндайда қайтыс болған кісінің балаларының еркі біледі, ежелден келе жатқан салт солай. Қанша бір кеше, келесау болмасын олардан құтыла алмайсың, қуып шыға алмайсың. Айзада мен Сәбитжан-ның жан-жағынан ұнжырғасы түсіп, тұнжыраған жұртты тығырықтан шығарып, Ұзынтұра Еділбай ебін тапты: еркектердің бәрін өз үйіне шақырды: – Бұл не тұрыс, далада тұрып, жұлдыз санаймыз ба, онан да біздің үйге жүріңдер, шай ішіп, әңгімелесіп отырайық...

Ұзынтұра Еділбайдың табалдырығынан аттағанда, Едіге басқа бір дүниеге тап болғандай болды. Ол көрші болған соң Еділбайдың үйіне бұрын да келіп жүретін. Келген сайын Еділбайдың ұядай үйін көріп сүйсінетін. Ал бүгін ол бұл үйде көбірек отырғысы келді, көбірек отырса, еңсесі көтеріліп, күш-қуаты қайта оралардай

көріңді. Ұзынтұра Еділбай да басқалар сияқты темір жол жұмысшысы ғой, жалақысы да өзгелердікінен көп емес. Басқалар сияқты бұл да құрастырмалы үйдің жартысында, екі бөлмелі пәтерде тұрады. Бірақ бұл үйдің жөні мүлде бөлек: тап-таза, жап-жарық, ұядай сүйкімді. Бір дүкеннен алатын шай басқалардың үйінде бір түрлі де, Еділбайдың үйінде бір түрлі. Бұл үйдің шыны-аяғымен ішкен шай бал татиды. Әйелі де бір құдай оңынан жолықтырған мыңболғыр адам, балалары да әп-әдемі... Сарыөзекте тұрғанынша тұрып, содан соң тәуірірек жаққа қарай жылжиды да, – деп қойды ішінен Едіге. – Әрине, көшіп кетсе, өкінішті-ақ...

Керзі етігін кіре беріс тепкішекте қалдырып, Едіге ішкі үйге байпақшаң малдас құрып отырғанда ғана өзінің ұзақ күнге әбден шаршап, қарны ашқанын сезді. Арқасын іргеге сүйеп, үн-түнсіз отырған. Басқалар да дөңгелек, аласа үстелді айнала, күңкіл-күңкіл сөйлесіп жайғаса бастап еді...

Әңгіменің көкесі кейінірек қозды, өзі бір түрлі әйдік әңгіме болды. Түнде көрген космос кораблі Едігенің есінен де шығып кетіпті. Ал мына білетін кісілердің сөзін тыңдап, едәуір ойланып- ақ қалды. Ол әлгі әңгімеден бәлендей жаңалық ашпаса да, олардың космос туралы пайымдауына, өзінің бұл жайдан бейхабарлығына таңғалды. Бірақ өзін-өзі қажап жатпады, өйткені осы өзгелер өзеуреп әңгіме етіп жататын космос дүниесі Едіге үшін беймәлім, түсініп болмас жұмбақ, тым жырақ әлем болатын. Сондықтан ол осы бір космос оқиғаларына тағдырдан келген бір құдірет ретінде әрі сақтықпен, әрі құрметпен ден қойып қана жүретін. Әйтсе де, түнде көрген кереметі оның жан дүниесін бір сілкінітіп өткен. Ұзынтұра Еділбай үйінде осы түндегі оқиға әңгіме болды.

Алдымен шұбат келді. Көпіршіген сап-салқын дәмді шұбат екен. Аздап масаң тарттыратын да күші бар. Разъезге келіп-кетіп жүретін жол жөндеушілер шұбатты Сарыөзектің сырасы деп аямай ішетін. Ал ыстық ас келгенде Еділбайдың үйінен арақ та табылды. Жалпы, жиын-тойда Едіге көппен бірге, ептеп арақтан алып қоятыны болушы еді, бірақ бұл жолы ауыз тимеді, аруақ күтіп отырғанын жұрт түсінсін дегені, әрі десе ертең қиын да жауапты жұмыс тұр. – Кейбір жігіттер, әсіресе Сәбитжан арақты шұбатпен араластырып, оңды-солды сілтеп отырғаны Едігеге ұнаған жоқ. Шұбат пен арақ араласқан жерде, бір арбаға екі жарау жүйрікті парлап жеккен сияқты, адамның көңілін көтеріп, аяқ-қолын жерге тигізбей есіртеді ғой, жарықтық. Бүгін бірақ мұның орны жоқ. Атасақалы аузына біткен адамдар, ішпеңдер деп қалай айтарсың? Шама-шарықты өздері де білмей ме. Әйтеуір, бір абырой болғанда Айзаданың күйеуі арақтан татып алмай отыр, маскүнемге не керек: ұрттап алса қылжияды да қалады ғой. Бірақ әләзір құдай нысап беріп, тек шұбат ішіп отыр. Қанша кеше болса да, қайын атасының қазасында ішіп алып, доңыз құсап құлап жатпайын деп ойлаған болу керек. Бірақ бұл шыдамның қаншаға жетерін бір құдайдың өзі біледі.

Әр түрлі әжік-күжік әңгімелер айтылып жатты. Еділбай құрықтай қолы экскаватордың өңешіндей созылып, жиырылып жұртқа шұбат құйып беріп отырған. Келесі аяқты Едігеге ұсына беріп:

– Осы, Едеке, кеше түнде мен сіздің орныңызға кезекшілікке барып, сіз үйшіктен шығып ұзай берген заматта бір ғаламат дүмпу гүрс еткенде мен құлап қала жаздадым. Сыртқа жалт қарасам, космодромнан аспанға қарай ракета атылған екен! Құдай салмасын, абажадай! Құдды мылтық сияқты! Сіз де көрген шығарсыз, Едеке? дегені.

– Е, көрмей не бопты! Аңқайдым да қалдым! Ой, сұмдығы-ай, неткен жұлқар күш! Түп-тұтас от болып жанып кетіп барады, кетіп барады, шеті жоқ, шегі жоқ! Иманым қалмады. Мұнда қанша жыл тұрып, ондай кереметті көрген емеспін.

– Ау, менің де бірінші рет көруім ғой! – деп Еділбай шынын айтты.

– Оу, мына бойыңмен сен тұңғыш рет көріп жүрсең, мына біз сияқтылар қайдан көрсін, – деп Сәбитжан Еділбайдың ұзындығын бір әжуалап қалды.

Еділбай бұл мысқылға мән бермей, мырс етті: – Бойды қайтесің, оны қойшы. Өз көзіме өзім сенбеймін: аспан асты тұтас лаулаған от! Әй, тағы бір космонавт ұштың-ау, жолың болсын! – деп қойдым. Сөйтіп дереу транзистордың құлағын бұрайын, оны тастамай ала жүремін ғой. Радиодан қалайда хабарлауға тиіс деп ойлаймын. Әдетте, космонавтар ұшқанда іле- шала космодромнан хабар беріп жатушы еді ғой. Ондайда дикторлар да митингідегідей ерекше лепіріп, шалқи сөйлеп жөнелгенде тұла бойың шымырлайды ғой. Едеке, шынымды айтсам, өз көзіммен көрген ракетадағы адамның атын білгім келіп-ақ барады. Бірақ ақыры біле алмадым.

– Ал, неге? – бәрінен бұрын Сәбитжан таңғалып, қасын маңғаздана, сыздана керіп-керіп қойды. Ол масаң тарта бастаған, бет-аузы алаулап, екпіндей бастаған кезі еді.

– Білмеймін. Ештеңе де айтпады. Мен “Маякты” өз толқынында ұстап-ақ отырдым, керек десе бір сөз де айтпады...

– Мүмкін емес! Мұнда бір кілтипан бар! – деп Сәбитжан жалма- жан бір рюмке арақты бір-ақ жұтып, шұбатпен аттандырып салып, оқырана қалды. – Космосқа әрбір сапар – бүкіл әлемдік оқиға... Түсінесің бе өзің? Бұл біздің ғылым мен саясаттағы үлкен беделіміз!

– Неге екенін білмейміп. Соңғы хабарларды да қалдырмай тыңдадым, газеттерге шолуды да тыңдадым...

– Ым-м!– деп Сәбитжан басын шайқап-шайқап қойды: – Мен қызметте болсам ғой, бұл жағдайдың егжей-тегжейін әлбетте біліп отырар едім! Қап, шайтан алғыр! А, бәлкім, мұнда бір кілтипан бар, шығар?

– Қандай кілтипаны барын қайдан білейін, бірақ құдай біледі бар ғой, өз басым өкініп қалдым, – деп ұзынтұра Еділбай ағынан жарылып ақтарылды.– Енді құдайшылығына салсаң, ол осы өзіміздің космонавт емес пе. Ұшқанын өз көзіммен көрдім. Ал мүмкін, ол таныс қазақ жігіттердің біреуі шығар. Қуанғанның көкесі сонда болар еді ғой. Кейін кездесіп те қалар ма едік, сонда айтар едім ғой... Ойына әлдене түсіп кетіп, Сәбитжан Еділбайдың сөзін асығыс бөліп жіберді:

– Е-е, білдім, білдім! Адамсыз кеме ұштырған екен. Сынау үшін ғой, сірә.

– Сонда қалай? – деп Еділбай оқшиыңқырап қалды.

– Е, кәдімгі сынақ та. Түсінесің бе өзің, байқау. Адамсыз ракета космостағы станцияға барып жалғасады, немесе орбитаға шығады. Ал, әзірше қалай болары, немен тынары белгісіз. Бәрі сәтті аяқталса, радиодан хабарлап, газетте жариялайды. Ал, сәтсіз аяқталса – үндемей-ақ қоюы да мүмкін. Кәдімгі ғылыми сынақ қой.

– Өй, мен тірі адам ұшқан екен десем, – деп Еділбай меселі қайтып, маңдайшаны сипалай берді.

Сәбитжанның әлгі түсіндірмесінен соң бәрі де сәл торыққандай үн-түнсіз отырып қалып еді, сірә, бұл әңгіме осымен тамам болар да ма еді, бірақ Едіге байқаусызда бұл көпті одан бетер өршітіп алды:

– Оу, жігіттер, сонда ракета космосқа адамсыз ұшып кеткені ғой, мен солай деп ұқтым? Ал сонда ракетаны кім басқарады!

– Кім басқарғаны қалай? – деп Сәбитжан алақанын шарт еткізіп, сауатсыз Едігеге қоқилана қарап, таңғалғандай болды. – Едеке, онда бәрін радио басқарады. Жерден, Басқару орталығынан команда беріледі. Түсіндің бе? Ракетаның ішінде адам болған күннің өзінде, ракетаны радио басқарады. Ал космонавт өз бетінше түк те істей алмайды, ол үшін басқару орталығының рұқсаты керек. Көкөтай- ау, ол дегенің Сарыөзектің даласымен Қаранарға иініп алып желіп жүру емес қой, онда өте күрделі бәрі де...

– Е, солай де, біз қайдан білейік, – деп міңгірледі Едіге. Борандының Едігесі радио арқылы басқару дегенді түсіне алмайды. Оның пайымдауынша, радио дегенің алыстан әуе арқылы жететін сөз, үн. Ал енді жансыз затты радио арқылы қалай басқаруға болады? Егер ракета ішінде адам отырса бір жөн: былай істе, былай істе деген, бұйрықты орындай алады. Едіге осының жөнін сұрап білмекші еді сұрамады. Құрысын деді. Жаны жақтырмады. Үнсіз отырып қалды. Өз білгенін айтып отырғанда Сәбитжан өзгелерді мүсіркегендей тым бәлсініп кетеді. “Өздері, түк білмейсіңдер, білгенді бағаламайсыңдар. Маскүнем жаман жездем әрберден соң мені қылқындырмақ та болды. Ал мен болсам, осы отырған бәріңнен артық білемін” дегендей кейпі. “Е, құдай бетіңнен жарылқасын,– деді ішінен Едіге. – Біз сені неғып оқытты дейсің! Біз сияқты оқымағандардан, бірдеңе артық білуің керек қой, әйтеуір”, Борандының Едігесі тағы да: “Мұндай адам қолына билік тисе не істемек? Қол астындағыларды тірідей жеп қояды да. Олар да Сәбитжан сияқты өтірік білгір болуға тырысады да, әйтпесе күн көре алмас. Сәбитжан ғой, әзір өзі біреудің қол астында, соның өзінде дүйім жұртты аузына қаратқысы келеді, тым болмаса Сарыөзектің адамдарын...” – деп қойды.

Ал Сәбитжан болса, шынында да бейшара борандылықтарды біржолата тұралатып, таңғалдырып, еңсесін езіп тастағысы келгендей бір сайрасын дейсің. Сірә, сөйтіп, әлгіде апасы мен жездесінен сөз есітіп, таяқ жеп, төгіп алған абыройын жуып-шаймақ болғандай, жұртты сөзбен, әңгімемен шырмап тастамақшы. Неше түрлі таңғажайып шытырман оқиғаларды, ғылым ашқан жаңалықтарды ақтарды дейсің келіп. Сөйлеп отыр, оқтын-оқтын арақтан жұтыңқырап-жұтыңқырап, артынан шұбатты сілтеп отыр. Жұтыңқыраған сайын қызыңқырай түсті, қызыңқыраған сайын бөсіңкірей түсті де, бейшара борандылықтар оның қай сөзіне сеніп, қай сөзіне сенбесін білмей дал болды. Оу, өздерің ойлаңдаршы, – дейді Сәбитжан жарқ-жүрқ еткен көзілдірігінің ар жағындағы масаң көзі кілегейлене, мұнарлана түсіп, егер біле-білсеңдер, біз адамзат тарихындағы ең бақытты адамдармыз. Мәселен, Едеке, сен енді біздің арамыздағы жасы үлкенімізсің. Бұрын қалай еді, қазір қалай, сен білесің ғой, Едеке. Мұны айтуымның мәнісі мынада. Бұрын адамдар құдайға сенетін. Ежелгі Грекияда құдайлар Олимп деген тауда тұрыпты-мыс. Құдайлар болғанына болайын. Нақұрыстар нағыз. Не істепті дейсіңдер ғой? Алтыбақан ала ауыз болыпты сөйтіп, жанжалмен аттары әйгіленіпті. Ал адамдардың ахуалын өзгертуге шамалары келмеген, тіпті ол туралы ойламаған да. Әрбірден соң сол құдайлардың өздері де болмаған. Мұның бәрі жай аңыз, ертеке қой. Ал біздің құдайларымыз дәл іргеміздегі космодромда, өзіміздің Сарыөзектің жерінде тұрады. Бұл үшін бүкіл әлем алдында мақтана аламыз. Олардыбіздің ешқайсымыз көре алмаймыз, оларды ешкім білмейді. Кез келген Мырқымбайлар

қолын ала жүгіріп: “Қалай, амансың ба?” деуіне жол жоқ, олай болмайды. Әне, құдайлар деп соларды айт! Ал, Едеке, сен ғой, радио арқылы космос корабльдерін қалай басқарады деп таңғаласың. Ол деген, сөз емес, ол әлдеқашан артта қалғанжаңалық! Оның бәрі машина, автоматика, жансыз заттар. Ал радио арқылы адамдарды басқаратын күн туады әлі. Әлгі автоматтарды қалай басқарса, тура солай басқарады. Оу, түсініп отырсыңдар ма – кәрі демей, жас демей, адамдардың бәрі түгел радио арқылы басқарылатын болады. Қазірдің өзінде ғылыми нәтижелер де бар. Биік мүдделер жолында ғылым мұны да ойлап тапты.

– Әй, тоқта, тоқта қит есте: биік мүдделер деп шыға келеді екенсің!– деп Ұзынтұра Еділбай сөзге араласты. – Сен әуелі мынаны айтшы, түк түсінбей отырмын: сонда қалай, команданы есту үшін әркім жанына транзистор сияқты радиоқабылдағыш байлап жүруі керек пе? Е, ол елдің бәрінде қазірдің өзінде бар емес пе!

– Қарай гөр өзін! Оу, радиоқабылдағышың не сенің. Ол деген ойыншық, балалардың ойыншығы, білдің бе? Жаныңа еш нәрсе де байлап жүрмейсің. Маған десең тырдай жалаңаш жүр. Тек көзге көрінбес радиотолқындар, яғни биотоктар, ұдайы саған, сенің санаңа әсер етеді де тұрады, білдің бе? Ал сонда қайтесің?

– Солай де!

– Е, енді қалай деп едің! Адам ылғи да орталықтың программасы бойынша қимылдайтын болады. Адам бәрін өзім істеп, өз еркіммен жүрмін деп ойлайды, ал шындығында бәрін істетіп отырған жоғары жақ. Бәрі де қатаң тәртіппен істеледі. Сен ән салуың керек пе – биоток арқылы сигнал келеді – шырқай жөнелесің. Сен билеуің керек пе – сигнал – билей жөнелесің. Сен жұмыс істеуің керек пе – сигнал – жұмысты қақыратып саласың! Ұрлық, бұзақылық, қылмыс атаулы ұмытылады, оның бәрін тек ескі кітаптардан ғана оқитын боласың. Өйткені адам бойындағы қадір-қасиет, мінез-құлық, тәртібі – бәрі-бәрі программа арқылы берілетін болады. Мәселен, қазір дүние жүзінде демографиялық үрдіс бар, яғни адам баласының тууы көп, азық-түлік жетпейді. Не істеу керек? Тууды азайту керек. Қайтіп? Қоғам мүддесіне сай, сигнал берілгенде ғана әйеліңе жанаса алатын боласың.

– Биік мүдделер ме? – деп мысқылдады Ұзынтұра Еділбай.

– Дәл солай. Мемлекет мүддесінен биік ештеңе жоқ.

– Ал егер мен сол мүдделерді жиып қойып, әйеліммен... жанасқым келсе, не істейсің?

– Еділбай, көкем-ау, оныңнан түк те шықпайды. Әйеліңмен жанасу туралы ой басыңа мүлде келмейді. Әлемдегі ең сұлу қызды алдыңа алып келсінші – көзіңнің қырын да салмайсың. Өйткені саған теріс биоток жіберіп қояды. Сөйтіп, бұл мәселеде толық тәртіп орнатылатын болады. Бұған құдайдай сене бер. Немесе, әскер мәселесін алайық. Бәрі сигнал арқылы жүргізіледі. Отқа түсу керек не – отқа түсесің. Парашюттан секіру керек пе – ойланбай секіресің. Атом минасын байлап алып, танктің астына түсу керек пе – ойланбай түсесің. “Қалайша?” деп сұрау қоясыңдар ғой? Қаһармандық биотогі берілгенде – бітті, қорқу, үрейлену деген болмайды адамда... Әне солай!...

– Ой, өтірікті судай сапырасың-ау, сабаз! Қалай сүмірейтеді, ә! Оқып-оқып, үйренгендегің осы ма? – деп Еділбай жағасын ұстап таңғалды.

Басқалар Сәбитжанның судырағына бастарын шайқап, таңдайларын қағып қойып, ашықтан-ашық күліп отырды; сөйтсе де құлақ салып тыңдасады: судырақ та болса, әйтеуір қызық қой; бірақ бәрі де сезеді: жігіт арақ пен шұбатты қоса сілтеп, едәуір жерге барып қалды, мас адамға не жорық – оттаса, оттай берсін. Бір жерден бірдеңе естігені бар шығар, оның қайсысы өтірік, қайсысы шын, бас қатырып керегі не, айтса айта берсін. Солайы солай-ау, бірақ Едіге шындықтан шошиын деді: “Мына біздің байғыз бекер сұңқылдап отырған жоқ”, – деп қойды ішінен. – Оның, шынында да, бір жерден көзі шалып оқығаны, құлағы шалып естігені бар ғой, Сәбитжан жайсыз хабардың бәрін табанда қақшып алып отырады ғой. Ау, жаманның айтқаны келмейді, сандырағы келеді, шынында да, адамдарды құдай сияқты билеп-төстегісі келетін біреулер шықса, олардың өзі нән-нән ғалымдар болса, дүние не болып кетер екен?”

Ал Сәбитжан төпеп отыр, әзір оны, әйтеуір, бәрі де тыңдап қалған. Көзілдірігінің әйнегіне дейін бусанып, көзінің қарашығы бөртіп, қараңғыда шақшиған мысықтың көзіндей болып кетіпті. Бірақ ерің арақ пен шұбатты әлі сілтеп отыр. Ол енді қолды сермеп тастап, мұхиттағы Бермуд үшбұрышы деген өтірікті сапыра бастады. Әлгі құпия үшбұрыш ұшты-күйді жоғалып кететін көрінеді. – Облыста менің бір танысым қоярда-қоймай шетелге шығуға рұқсат алды, – деп соқты Сәбитжан.– Несі бар десеңші шетелде! Ақыры барып тынды. Басқа біреудің орнын тартып алып, мұхит үстімен Уругвай ма, Парагвай ма, әйтеуір, бір елге ұшып кетті де, қайтып оралмады. Тура Бермуд үшбұрышының үстінен өте бергенде самолет үшті-күйді жоқ болады. Жоқ – бітті! Әлгі жігіт те аумин-аллаукиапкар! Сондықтан, достар, несі бар деймін- ау, біреудің орнын зорлықпен тартып алып, қоярда-қоймай рұқсат алып, шетелге шығып несі бар?! Бермуд

үшбұрышынсыз-ақ, өз туған топырағымызда аман-есен, деніміз сау болып жүрсек болды да. Кәне, денсаулық үшін бір алып жіберейік!

“Құдай сыйлады мынаны! – деп лағнаттады ішінен Едіге.– Мұның өтірік қабының аузы шешіліп кетті енді. Алда құдайдың ұрғаны-ай! Ішіп алды – бітті, тоқтату жоқ!”

Ойлағанындай-ақ болды.

– Кәне, денсаулық үшін алып жіберейік! – деп қайталады Сәбитжан. Көзі бұлдырап, тайғанақтай береді. Сонда да кісімсіп, маңғазданып отырғысы келеді. – Ау, біздің денсаулығымыз – еліміздің ең басты байлығы. Демек, біздің денсаулығымыз – мемлекеттік байлық. Әне, қалай, ә? Біз деген көді-сөді емеспіз, мемлекет адамдарымыз! Сондықтан тағы мынаны айтқым келеді... Боранды Едіге орнынан атып тұрды да, әлгінің тостын тоспастан, үйден шыға жөнелді. Ауыз үй қараңғы екен, қаңғыр- құңғыр еткізіп, бос шелектерді құлатып алды, аяғына тағы бірдеңелер шалынып, керзі етігін әрең тапты. Салқын жерде тұрып етігі тоңазып қалған екен, аяғын сұға-сұға салды да, ашу мен ыза қысып, өзегін өкініш өртеп, үйіне қайтты. “Қайран Қазанғап, – деп мұртын талмап тістелеп, үнсіз ыңыранады. – Не масқара, аруақ сыйлап ару жоқ, қаза күтіп қайғыру жоқ! Құдды, бір тойда отырғандай, арақта ақысы қалғандай ішеді. “Мемлекеттік денсаулық” деген сайтан сандырақты тауып алып, қойсашы кәне. Мейлі, құдай қаласа, ертең аман-есен марқұмды арулап қойсақ, ас- суын беріп, жұртты абыроймен таратсақ, Сәбитжан, сенің жүзіңді біз көрмеспіз, бізді сен де көрмей-ақ қой, кәпір?!” Десе дағы Ұзынтұра Еділбайдың үйінде ұзақ отырып қалған екен. Түн жарымы болыпты. Едіге Сарыөзектің түнгі салқын ауасын көкірек кере жұтып-жұтып алды. Бұйыртса, ертең күн ашық, бұрынғыдай ыстық болайын деп тұр. Өзі ылғи да солай ғой: күндіз ыстық, түнде тісіңді сақылдатар салқын. Содан да айнала төңірек тақыр шөлейт, өсімдік жарықтық шыдамайды. Күндіз дымқыл тілеп, күнге қарай тырбанса, түнде суық соғады. Әйтеуір, жаны сірісі ғана шыдас береді. Түрлі тікен, түйе жантақ, кәдімгі боз жусан тірі қалатын. Сай-сайдың табанында ойдым-ойдым болып кәдімгідей шалғын шығады, оны тіпті шауып алуға болады. Боранды Едігенің ескі досы Елизаров айтады ғой, рас болса, бұл арада бұрынғы заманда жаңбыр жиі жауады екен, көкорай шалғын, жасыл жайлау болған екен. Сарыөзектің өңірі мыңғырған, мамырлаған малдың өрісі екен. Сірә, ондай дәурен тым ертеде, тіпті осы өңірді қанқұйлы қаныпезер жуан-жуандар жаулап алғанға дейін болса керек. Әрине, ол шұршіттер бұл арадан әлдеқашан аласталған, тек ел аузында олар туралы аңыз қалған. Әйтпесе, осы күнге дейін Сарыөзектің өңіріне сыймай, құрт-құмырсқадай жыбырлап кетер еді ғой. Сарыөзек – дала тарихының ұмытылған кітабы деп Елизаров тегіннен-тегін айтпайды-ау... Ол: “Ана-Бейіт зираты да тегін дүние емес”, – деуші еді. Қайбір ғалымсымақтар бар тарих дегеніміз тек қағазға жазылып қалған сөз деп сандалатын. Ал, егер ол заманда кітап жазылмаса ше, онда қайтеміз?.. Разъезд үстінен арқырап өтіп жатқан пойыздардың сарылына құлақ түріп тұрып, Едіге әлдеқалай Арал теңізінің дауылды күндердегі сарынын еске алды. Ол Аралдың жағасында туып, соғысқа дейін сол арада ер жетіп еді. Қазанғап та Аралдың қазағы болатын. Екеуін тағдыр айдап, темір жол бойында табыстырғанда, жерлес болғандықтан бір-біріне бауыр басып кетті де, екеуі де Сарыөзектің шөлінде жүріп, туған теңізді сағынушы еді. Ал Қазанғап қайтыс болардан біраз бұрын Едіге екеуі Аралға барып қайтқан. Сөйтсе Қазанғап теңізбен мәңгілік қоштаспақ екен ғой. Бірақ бармай-ақ қойғанда оңды болатын еді. Теңіз қашып кетіпті. Арал суалып, құрып барады екен. Теңіздің бұрынғы табаны жап-жалаңаш тақырға айналыпты. Су жағасына жеткенше сол тақырмен он шақырым жүрген. Сонда Қазанғап: “Жер-әлем жаралғалы Арал арымап еді. Енді құрғай бастапты, теңіз тартылғанда адамға не дауа, өмірі қып-қысқа ғой”, – деп еді. Тағы да тұрып: “Едіге, сен мені Ана-Бейітке апарып қой. Бұл менің теңізді соңғы рет көруім”... – деген. Боранды Едіге көзіне үйіріліп келіп қалған жасты жеңімен сүртіп тастады да, көмейіне тығылған мүсәпір қырыл-сырылды аршып алмаққа қайта-қайта жөткірініп, Қазанғаптың аласа үйіне қарай бұрылды. Азалы үйде Айзада, Үкібала және басқа әйелдер отырған. Борандының ұрғашылары Қазанғаптың үйіне бірі кіріп, бірі шығып, шаруа қамымен қолғабыстасып жүрген. Мал қораның жанынан өте бере Едіге қисық мама ағашқа байлаулы тұрған Қаранарға көз салды: үстіне шашақты жабу жабулы Қаранар ай сәулесімен зорайып, орасан пілдей, мызғымас жартастай болып көрінді. Едіге сүйсініп кетіп, сауырынан қағып- қағып қойып: – Әй, алыбымсың-ау, өзің де, – деп қойды.

Босағадан аттай бере, неге екені белгісіз, кешегі түн есіне түсіп кетті. Кеше түнде темір жолға аш түлкі келіп еді, Едіге оған тас лақтырайын деп оқталып, қолы бармап еді; содан үйіне қайтып келе жатқанда қараңғы түнек аспанға от оранып аулақтағы космодромнан ракета ұшып еді... енді сол есіне түсті...

III

Дәл осы сәтте Тынық мұхиттың солтүстік кеңдіктерінде сағат таңғы сегіз болатын. Көз жеткісіз жердің бәрі жымыңдаған жазира тыныштық, күннің ағыл-тегіл мол шуағына шомылып жатқан ұлы мұхит. Бұл уәлаятта

аспан мен судан басқа еш нәрсе жоқ. Сөйтсе де дәл тыныштық әлемінде, “Конвенция” авианосецінің үстінде дүниежүзілік дау-шатақ шатынап тұр еді. Бірақ бұл оқиғаны “Конвенциядағылардан” басқа жан баласы білмес еді. Даудың басы– америка-совет орбиталық “Паритет” станциясында космос игеру тарихында бұрын болып көрмеген сұмдық оқиғаға байланысты еді. “Конвенция” авианосеці Владивосток пен Сан-Францисконың қақ ортасында, Тынық мұхиттың Алеут аралдарының оң жағында тұрған-ды. Ол сол тұрағын еш өзгерткен жоқ. Бірбасордың “Демидур” атты біріккен планеталық программасы бойынша жұмыс істейтін ғылыми-стратегиялық штабы осында орналасқан және де өте құпия жағдайда болғандықтан өзге дүниемен байланысы үзілді-кесілді тыйылған.

Ғылыми кеменің үстінде біршама өзгерістер болып жатты. “Демидур” программасының американдық және советтік Бас жетекшілерінің нұсқауы бойынша “Паритеттегі” төтенше жағдай туралы хабар қабылдаған бір американдық, бір совет кезекші- операторлары уақытша болса да қатаң қамауға алынды. “Паритеттен” алынған хабар әлдеқалай сыртқа тарап кетпесін деген амал еді бұл.

“Конвенция” қызметкерлеріне ерекше дайындықта болу бұйырылды. Бұл өзі Біріккен Ұлттар Ұйымының арнайы шешімі бойынша, халықаралық ерекше қамқорлыққа алынған кеме болатын, сондықтан да мұнда әскери адамдар да, қару-жарақ та жоқ еді. Дүние жүзіндегі әскери емес жалғыз авианосец осы болатын.

Күндізгі сағат он бірге қарай араға бес минут салып екі елдің жауапты комиссиялары “Конвенцияға” келуге тиіс еді. Олар өз елдерінің және бүкіл дүние жүзінің қауіпсіздігін сақтау жөнінде шұғыл да практикалық шешім қабылдауға төтенше хұқығы бар ерекше комиссия еді.

Сөйтіп, “Конвенция” авианосеці ашық мұхиттың Алеут аралдарынан түстікке таман Владивосток пен Сан-Францисконың қақ ортасында тұрған-ды. Бұл орынды қалап алудың да мәні бар. “Демидур” программасын жасаушылар әуелі баста-ақ бұрын-соңды болып көрмеген көрегендік, көсемдік танытты: тіпті “Конвенцияның” екі елдің қақ ортасында тұруының өзі планеталық зерттеулері ісінде осы екі елдің еркі, правосы тепе-тең бірдей екенін танытады ғой. “Паритет” дегеннің өзі тепе-теңдік қой.

“Конвенцияның” жабдығы екі елдің қаржысымен тепе-тең қамтылған. Оның үстінде Невада және Сарыөзек космодром- дарымен бір мезгілде тепе-тең тікелей байланысуға болатын жабдықтар бар. Авианосецтің үстінде сегіз реактивті самолет тұрады: төртеуі американдықтардікі, төртеуі советтікі. Бұлар керек кезінде құрлықтармен байланыс үшін дап-дайын. Кемеде правосы бірдей екі паритет капитан бар: советтікі және американдық – паритет-капитан – 1-2, паритет-капитан 2-1; басқа қызметкерлердің бәрі де осы паритеттік тәртіпте болатын.

Мұның өзі екі елдің арасында дипломатиялық, ғылыми, әкімшілік, елшілік жолдарымен ұзақ уақыт жүргізілген келіссөздердің жемісі еді. “Демидур” программасы қабылданғанға дейін қаншама кездесулер, қаншама күш-жігер жұмсалмады дейсіз. “Демидур” программасының мақсаты аса зор-ды. Икс планетасында аса пайдалы кеннің сарқылмас көзі бар екен. Ол кенді игеріп, жерге тасымалдаудың пайдасы адам айтып жеткізгісіз. Және ол кен Икстің бетінде шашылып жатса керек. Алуы оп-оңай. Галактиканың ерекше жағдайында миллиард жылдар бойында пайда болған кеннің шегі жоқ көрінеді. Икс бетінен космостық аппараттар арқылы алынған қыртыс, оның бетіне қысқа мерзімге барып қайтқан экспедициялар қорытындысы осының айғағы.

Икс планетасын игеру жөнінде жоба қабылдануына шешуші себеп болған нәрсе – ол Икстің қыртысынан ағын су табылғаны. Ғылымға белгілі планеталардың, тіпті Ай мен Венераның өзінде су жоқ қой. Ал былай қарағанда Икс тап-тақыр сияқты көрінгенмен, онда су бар болып шықты. Бұл бұрғылау жұмыстарын жүргізу арқылы бұлтартпай дәделденді. Ғалымдардың есебіне қарағанда, Икс қыртыстарының астында тереңдігі әлденеше шақырымға кететін су бар көрінеді. Ол мәңгі мұздай тас қыртыстардың астында бір қалыпта жатады екен.

“Демидур” программасын жүзеге асыруға бірден-бір кепіл осы Икстің телегей мол суы еді. Бұл жерде су тек ылғал қызметін ғана емес, сонымен бірге бөтен планета жағдайында адам үшін тіршілікке қажетті басқа элементтерді құрастырушы, ең алдымен дем алатын ауа сақтау қызметін де атқаратын құдіретті күш еді. Оның үстіне, өндірістік тұрғыдан келгенде де, су кен айыруға, оны байытуға аса қажет құрал болатын. Икстен Жерге тек таза кен тасу ғана керек қой. Икс кенін космостағы орбиталық станцияларда сұрыптап барып Жерге жеткізу керек пе, әлде Жерге тікелей тасу керек пе деген мәселе талқылау үстінде болатын. Бұл соншалықты шұғыл шаруа емес еді. Оған дейін Икске ұзақ мерзімге ұшуға бұрғышылар мен гидрологтардың үлкен бір тобы дайындалып жатқан. Олар Икс суының тұрақты түрде автоматпен су құбырына құйылып тұруын қамтамасыз етуге тиіс болатын, “Паритет” орбиталық станциясы, альпинистердің сөзімен айтқанда, Икске барар жолдағы ең басты базалық лагерь еді. “Паритетте” қазірдің өзінде “Паритет” пен Икс арасында жүріп тұратын корабльдерді қабылдап, қойдырып, ұшырып, жүктерді түсіріп, тиіп отыратын мекен-жай

салынып біткен болатын. Енді жүз адамға дейін еркін сыятын жайлы блоктар құрастырылуға тиіс болатын. Бұл жайлы блоктар жерден теледи- дар хабарларын да қабылдай алады.

Икс суын шығарып, оның сапасын анықтау сияқты бұл космостық орасан кәсіптің өзі – адам баласының Жерден тысқары жерде іске асыратын тұңғыш өндірістік әрекеті еді.

Сол күн де жақындап қалған. Сабақты ине сәтімен келе жатқан... Сарыөзек және Невада космодромдарында Иксте жүргізілетін гидротехникалық жұмыстарға соңғы дайындық аяқталып қалғандай. “Трамплин” орбитасы – тұңғыш жұмыскер тобын қабылдап, Икске аттандыруға дайын тұрған.

Түптеп келгенде, қазіргі адамзат өзінің Жерден өзге планеталардағы цивилизациясының тұсау кесер тұсында тұрған... Дәл осы кезде, гидрологтардың алғашқы тобын Икске аттандырар алдында, “Трамплин” орбитасында ұзақ мерзімді саяхатпен жүрген “Паритеттің” ішіндегі екі паритет-космонавтар із-түзсіз жоғалсын да кетсін...

Олар кенет мерзімді байланыс сеанстарына да, басқалай сигналдарға да тырс етіп жауап бермей қалды. Жағдай қиынға айналды. Станцияның айналып жүрген тұсын меңзейтін сигналдан басқа, радио-теледидар байланысы тырс етпей қалды.

Уақыт болса өтіп жатты. Жердің ешбір сигналына “Паритет” ләм деп жауап бермей қойды. “Конвенциядағылардың” дегбірі кете бастады. Әр түрлі жорамал, тұспалдар көбейді. Оу, бұл паритет-космонавтарға не болды? Олардың үнсіз қалу себебі неде? Әлдеқалай арам ас жеп ауырып уланып қалмады ма екен? Тіпті солар тірі ме екен өздері?

Ақыры болмаған соң, соңғы амал да қолданылды: станцияға “өрт!” деген сигнал да жіберілді. Бұл сигнал “Паритеттің” ішін у- шу, азан-қазан қылғаны анық. Бірақ бұл үрейлі сигнал да нәтиже бермеді. “Паритет” тырс етпеді.

“Демидур” программасына қатерлі қауіп төнді. Сонда барып “Конвенциядағы” Бірбасор жағдайды анықтай алатын соңғы амалға көшті. Невада және Сарыөзек космодромдарынан шұғыл түрде “Паритетке” барып қиюласатын екі космос кораблі ұшырылды.

Жерден ұшқан корабльдер “Паритетке” жетіп, қиюласып болған соң, “Паритеттің” ішіне енген тексеруші космонавтардың алғашқы хабары сұмдық болды: станцияның барлық бөлімдерін, барлық лабораторияларын, бүкіл этаждарын қуыс-қуысына дейін түк қалдырмай аралап шығады, бірақ паритет-космонавтар жоқ. Не өздері жоқ, не өлігі жоқ!..

Мұндай болады деген ешкімнің ойында жоқ. Орбиталық станцияда үш айдан бері тұрып, өздеріне жүктелген жұмысты мүлтіксіз атқарып келген екі паритет-космонавтардың кенет ұшты- күйді ғайып болғанын көзге елестетудің өзі қиын. Олар бу болып ұшып кетпейді ғой, яки “Паритеттің” терезесінен ашық космосқа қарғып шығып кетпейді ғой!

“Паритеттің” ішін тінтіп тексеру процесін “Конвенциядағылар” телевизордан көріп, радиодан тікелей байланысып отырған. Олардың ішінде Бас жетекшілер, бас паритет-планетологтар бар болатын. Бірбасордың толып жатқан экрандарынан тексеруші космонавтардың әрбір қимылы, сөйлескені салмақсыздық жағдайындағы жүріс-тұрысы, орбиталық станцияның қуыс- қуысын қарап жүргені – бәрі де ап-анық көрініп тұрды. Олар әрбір қадам жерді жіті тексеріп, радио арқылы “Конвенцияға” хабарлап тұрды. Ол әңгіменің бәрі магнитофонға жазылып алынды:

“Паритет”: Сіздер бақылап тұрсыздар ма? Станцияда ешкім жоқ.

Ешкімді де көрмей тұрмыз.

“Конвенция”: Байқаңыздаршы, станцияда сынған, бүлінген заттың, оғаш бірдеңенің ізі жоқ па?

“Паритет”: Жоқ. Бәрі де тап-тұйнақтай, орын-орнында тұр. “Конвенция”: Қан ізі білінбей ме? “Паритет”: Ондай ештеңе жоқ.

“Конвенция”: Паритет-космонавтардың заттары қайда, қалай жатыр екен, қараңыздаршы?

“Паритет”: Бәрі де орын-орнында тұрған сияқты. “Конвенция”: Анықтаңқырап қараңыздаршы.

“Паритет”: Космонавтар әлгіде ғана осында болған сияқты. Кітаптары, сағаттары, магнитофон, бәрі де қалыпты орындарында тұр.

“Конвенция”: Жарайды. Қабырғада, не қағазда қалған жазу жоқ па екен, байқаңыздаршы?..

“Паритет”: Ондай көзге шалынбайды. Айтпақшы, тұра тұрыңыз!.. Вахта журналына бір ірі-ірі жазу жазылыпты. Салмақсыздықтан қалқып жүрмес үшін, қыстырғышпен кірер есік жаққа қарата бекітіліп қойыпты...

“Конвенция”: Не жазылыпты, оқыңыздар!

“Паритет”: Қазір көрейік. Мұнда екі бағанаға ағылшын, орыс тілдерінде жазылған екі текст бар...

“Конвенция”: Оқыңыздаршы, не ғып тұрсыздар!

“Паритет”: Тақырыбы – “Жердегілерге хат”. Қоршауда – түсініктеме хат делінген.

“Конвенция”: – Тоқта! Оқымаңыздар. Байланыс сеансына үзіліс. Күтіңіздер. Біраздан кейін сіздерді сөйлесуге шақырамыз. Дайын тұрыңыздар. “Паритет”. О, кей! Құп болады!

Осы арада орбиталық станция мен Бірбасор арасындағы байланыс тоқтап қалды. “Демииургтың” Бас басшылары өзара кеңескен соң екі кезекші паритет-оператордан басқаның бәрін космостың байланыс кабинетінен шығып тұруды өтінді. Тек содан кейін ғана “Паритетпен” байланыс қайта жалғасты. “Трамплин” орбитасында паритет-космонавтар қалдырған хаттың тексті мынадай еді: “Құрметті әріптестер, біз өте бір ерекше жағдайға тап болып, “Паритет” орбиталық станциясынан белгісіз мерзімге кетіп бара жатқандықтан, өзіміздің бұл әрекетіміздің себептерін түсіндіруді бірден бір парыз деп таптық. Біздің бұл сапарымыз бұрын-соңды болып көрмеген тәуекелге байланысты шексіз ұзаққа созылуы да мүмкін.

Біз, әрине, бұл әрекетіміздің тек тосын ғана емес, кәдімгі тәртіп тұрғысынан алғанда, тым келеңсіз екенін де жақсы түсінеміз. Бірақ та космостағы орбиталық станцияда біз тап болған жағдайдың ерекшелігі, адамзат мәдениетінің тарихында ешқашан болып көрмеген керемет екендігі соншалықты, сіздер біздің бұл әрекетімізді түсінер деп сенеміз...

Бұдан біршама уақыт бұрын біз космостық әлемнен, тіпті жер тарапынан да у-шу болып шығып жатқан шексіз даңғаза, қым-қуыт радиодыбыстардың арасынан жіңішке-жиілік арнада ұдайы бір мезгілде, белгілі бір кезеңде ғана беріліп тұратын радиосигналды ұстадық. Әуеліде оған пәлендей мән берген жоқпыз. Бірақ әлгі сигнал тынбай қойды. Әлемнің белгілі бір пұшпағынан шыққан осы дыбыстың табиғатына қарағанда әдейі біздің орбиталық станциямызға бағытталатын сияқты көрінді. Енді біз анық білеміз: бұл жасанды радиотолқын космостағы біздің вахтамызға дейін де беріліп тұрған екен. Біз ғарыштың алыс түкпіріндегі “Трамплин” орбитасына “Паритет” шыққалы бері бір жарым жыл болды ғой. Ал біз “Паритетке” келген үшінші кезектегі космонавтармыз. Әлем түкпірінен беріліп жатқан осы бір сигналға тұңғыш рет неге біздің назар салғанымызды айтып түсіндіру қиын, бәлкім кездейсоқ болар. Қалай десек те, біз осы бір құбылысты бақылап, зерттей бастадық та, бұл дыбыстың қолдан әдейі бағытталып отырғанына бірте- бірте көзіміз жеткендей болды. Бірақ көпке дейін нық сенім болған жоқ. Ұдайы күдіктене бердік. Әлемнің бір түкпірінен беріліп жатқан жасанды радио-сигналға бірден сеніп, Жерден басқа тарапта да цивилизация, тіршілік бар деп айтуға қалай батылымыз жетпек? Ғылым бұған дейін де Жерден басқа, тіпті Жерге жақын деген планеталарда тіршілік бар ма, жоқ па деген ниетпен талай-талай зерттеулер жүргізіп, ақырында еш нәтиже шығара алмаған. Бізді шүбәлан-дырған осы жағдай да еді. Жерден басқа әлемде ақыл иесі, яғни тіршілік бар дегеннің нанымсыз екеніне ғылым бірте-бірте көзі жеткендей болған. Ал біз болсақ, өз болжамымызды жария етуге бата алмадық. Жерден басқа әлемде тіршілік жоқ деген идея әбден қалыптасып, қатып қалған соң, оны біз бірден жоққа шығарып, дау туғызып жатпадық. Біздің тікелей міндетімізге жатпаған-дықтан, біз осы сигнал туралы шүбәмізді ешкімге хабарлап әуре болмадық.

Әрі десе күлкіге қаламыз ба деп күдіктендік. Кезінде бір космонавт космоста жүргенде сиырдың мөңірегенін естіп, өзеннің жағасындағы шалғында жайылып жүрген малды көрген екен. Байғұстың көргені тек елес екен. Сөйтіп ол, “сиыр космонавт” атанған ғой. Шынын айтсақ, біз де соның кебін киеміз бе деп сескендік.

Енді бірде Жерден басқа қиырда да естияр тіршілік бар екеніне көз жеткізер соңғы дәлелге тап болғанымызда, Жермен хабарласуға кешіктік. Әлем жаратылысы туралы біздің түсінік-түйсігіміз, ақыл-санамыз мүлде өзгеріп сала берді. Біз бұған дейінгіден мүлде өзгеше, жаңаша ойлап-пайымдайтын болдық. Әлем құрылысы туралы мүлде жаңа түсінік, тіршілігі бар жаңа бір дүниенің ашылуы, ақыл-ойы дүниесінің тағы бір жаңа ошағының табылуы – бізге мынандай ой салды: бұл жаңалықты Жер тұрғындарына әзірше хабарламай қоя тұрайық дедік. Бұл Жер жөніндегі, жалпы қазіргі қоғам жайындағы қамқорлық туралы жаңа ұғымнан туған шешім еді.

Енді істің мәніне көшейік. Бұл былай болған еді. Қайтер екен деген құмарлықпен біз бір күні әлгі ұдайы үздік- үздік келіп тұратын радиотолқынның ұясын нысанаға алып, жауап радиосигнал жібердік. О, керемет! Біздің сигнал лезде қабылданды! Бұл сигнал өзге дүние тіршілігінде қабылданып қана қоймай, түсінікті де болып шықты! Біздің радиоқабылдау каналымызда тағы бір нүкте, онан соң тағы біреуі – барлығы үш нүкте жұмыс істей бастады. Ғаламның қиыр түкпірінен сәлем жеткізген үш нүкте! Үш синхронды радиосигнал біздің Галактикамыздан тысқары ғаламат қашықтықта да біз сияқты ақыл-ой иелері бар екенін салтанатпен жариялай, әлденешс сағат бойына қатарынан қайта- қайта шат-шадыман хабарды қайталай берді, қайталай берді. Космостық биология, тіршілік туралы біздің түсінігіміздегі революция еді бұл! Уақыт, кеңістік, қашықтық туралы біздің білім- сапамыздағы теңдессіз өзгеріс, жаңалық еді бұл! Демек жарық

әлемде ақыл-ойлы тіршілік иесі жалғыз біз ғана емес екенбіз ғой! Дүние әлемде Жердегі адамдардан басқа да саналы жандар болғаны ғой!

Бұл шындыққа көзіміз әбден жетсін деп біз оларға өзіміздің Жер-анамыздың – Жер шарының массасының формуласын радиотолқын арқылы жолдадық. Кешікпей жауап та келді: олардың планетасының формуласы екен. Жер массасының формуласына ұқсайды. Соған қарап біз ол планета едәуір ауқымды әрі десе тартылыс күші де тәп-тәуір деген қорытындыға келдік.

Сөйтіп біз өзге Галактикадағы өзіміз сияқты ақыл-ой иелерімен сәлемдесіп, физика заңдары жөніндегі білімдерімізбен алмастық.

Шет планеталықтар бізбен байланысты күшейтіп, жақындаса түсуге құштарлана тілек білдірді. Олардың осы белсенділігі арқасында біздің байланыс жаңа мән-мағынамен байи түсті. Сөйтсек олардың ұшу аппараттары да бар екен және олардың жылдамдығы сәуле жылдамдығымен бірдей екен. Мұның бәрін біз әуелі математикалық және химиялық формулалар арқылы білдік. Соңыра олар адам тілінде де сөйлесе алатындарын сездірді. Сөйтсек, олар біздің адамдар алғаш рет космос кеңістігіне шыққан кезден бастап-ақ аса қуатты аудиоастрономиялық аппарат арқылы Космостан Жерге, Жерден Космосқа жіберіліп тұрған хабарлардың бәрін естіп-біліп отырады екен. Біздің тілімізді олар салғастыру, талдау арқылы ұғынып та алыпты. Олар бізбен тіпті ағылшын және орыс тілдерінде сөйлесуге де әрекет жасады. Бұл да біз үшін керемет жаңалық болды...

Ал енді ең негізгі мәселеге келейік. Біз сол алыс планетаға баруға бел байладық. Ол планета, шамамен, Орман Төс деп аталады. Ормантөстіктер бізді өздері шақырды, бұл сапар солардың идеясы. Біз ақылға сала келе, баруға келістік. Олардың айтуы бойынша, ұшу аппараты біздің орбиталық станциямызға, сәуле жылдамдығымен ұшқанда, жиырма алты-жиырма жеті сағатта келіп жетеді. Егер біз кері қайтқымыз келсе, ормантөстіктер бізді дәл осыншама уақыттың ішінде қайтып әкеліп тастауға міндеттенді. Біз кемелер қалай түйіседі деп сұрағанымызда, олар ол проблема емес деп жауап берді. Өйткені ормантөстіктердің ұшу аппараты қандай формада, қандай көлемде болмасын кез келген денеге герметикалық заңмен жабыса алатын қасиеті бар көрінеді. Сірә, электромагнитті тартылысы бар болуы керек. Біз олардың ұшу аппараты біздің орбиталық станцияның космосқа шығатын негізгі есігіне келіп тірелгені дұрыс болар еді деп тілек білдірдік. Егер Орман Төске сапарымыз сәтті аяқталса, осы люк-есік арқылы кері оралармыз... Сонымен біз “Паритеттің” бортында өзіміздің, керек десеңіз, түсініктемемізді, ашық хатымызды қалдырып барамыз... Мәселе онда да емес. Бұл қадамның қаншалықты жауапты, азапты екенін біз жақсы түсінеміз. Тағдыр бізге адамзатқа ерекше қызмет атқару, аса ірі жаңалық ашу міндетін жүктеді. Бұдан артық міндет те, құрмет те жоқ шығар... Әйткенмен, біз үшін ең қиын парыз, міндеттеме, тіпті, тәртіп деген сезімнен аттап өту болды. Көптен қалыптасқан салт-сана, заң, қоғамдық мораль нормаларымен санаспай, соның бәрін саналы түрде бұзу қиын. Біз өз әрекетімізді сіздермен, Бірбасор басшыларымен, жер бетіндегі ешбір жанмен келіспей, “Паритетті” тастап барамыз. Мұнымызды Жердегі қоғамдық тәртіпті бұзғандығымыз деп түсінбеулеріңізді өтінеміз. Бұл жайды біз ойланбай қалған жоқпыз. Жердегі жандардың сырын біз жақсы білеміз ғой. Тіпті хоккей жарысының өзінде бір гол артық түсіп кетсе, соның өзін саясатқа таңып, әркім өз мемлекеттік құрылысының артықтығын дәлелдеп, делебесі қозып, шартпа-шұрт болып айтысып, қызыл кеңірдек болып жататын дүниеде біздің ұсынысымыз, сөз жоқ, айтыс тудырар еді. Жерден тысқары әлемдегі цивилизациямен байланыс мүмкіндігі бар екенін білген соң Жер бетінде қиян-кескі қырғын басталып кетпесіне кім кепіл. Жер бетінде саяси күрестен қалыс қалу қиын, тіпті мүмкін де емес. Бірақ ұзақ уақыт – айлап, апталап, Космос қиырында жүрген шақта, сол Космостан Жер жарықтық машинаның дөңгелегіндей-ақ болып көрінген кезде, кейбір қоғамды қылғындырып буындырып, тіпті атом қаруына жармасуға дейін жеткізе жаздайтын энергетикалық кризис дегеніміз небары едәуір техникалық проблема екеніне көзіміз жетіп, Жер бетіндегілердің тағатсыздығына, мәмлеге келе алмайтынына, бір-бірімен тіл табыса аямайтынына өкінбеске амал жоқ.

Жер бетіндегі онсыз да өршеленіп тұрған, қауіп-қатер толған жағдайды одан бетер шиеленістірмеу үшін біз өзге планета өкілдерімен Жер шарындағы адамзат атынан жолығуға бел байладық. Ар мен сенім алдында осылай шештік. Өз басымызды тіккен осы сапарда біз Жер өкілдері деген атаққа кір келтірмейтінімізге сенімдіміз.

Ең соңында айтарымыз. Он ойланып, тоғыз толғанып, күдік- күмәнмен арпалысып, тәуекелге бел байларда біз “Демидур” программасына нұқсан келтірмеуді де ескердік. “Демидур” – адамзаттың геокосмикалық тарихындағы аса ұлы бастама. Бұл бастамаға біздің елдеріміз оңай жеткен жоқ. Бір-біріне деген сенімсіздіктің неше алуан тосқауылынан өтіп, ақыл-ой жеңіп, өзара әріптес болуға қол жеткен кездің жемісі – осы “Демидур”. Егер біз Орман Төс планетасынан қайтып оралсақ, “Паритеттегі” жұмысымызды жалғастыра

береміз. Ал, егер із-түзсіз кетсек, яки басшылық бізді лайықсыз деп тапса, онда біздің орнымызды басар жігіттер табылады, шүкір...

Біз беймәлім дүниеге аттанып барамыз. Адам баласы қадим заманнан бері өзге ғарыштан өзіне ұқсас жандарды іздеп тауып, ақылға ақыл қосылып, салтанат құруын арман еткен. Бізді де белгісіз әлемге жетектеп алып бара жатқан сол арман. Бірақ сол басқа әлем цивилизациясы қандай? Адамзатқа пайда ма, зиян ба? Мұны әлі ешкім де білмейді. Ал, біз бұған баға беруде әділ болуға ант етеміз. Егер де біз барған планетаның құлқы адамзатқа зиянды болатын болса, онда біз Жер шарына ешқандай қауіп төнбейтіндей әрекет жасауға ант-су ішеміз.

Тағы да ең соңғы сөз. Біз қоштасамыз. Біз өз станциямыздың иллюминаторларынан Жерді көріп отырмыз. Қап-қара кеңістік әлемінде Жер-жарықтық нұрлы бриллианттай жарқырайды. Шіркін-ай, оның жәудіреген көгілдір көркін сөзбен айтып жеткізу қиын, әрі десе бұл арадан Жер-анамыз еңбегі былқылдаған жас баланың басындай тым нәзік болып көрінеді. Осы арада отырған- да Жер бетіндегі адамдардың бәрі-бәрі бір туған бауырларымыздай болып сезіледі, оларсыз бізге тіршіліктің мәні жоқ. Әттең, Жер бетінде жүргендердің бәрі де осындай сезімде болса ғой. Бірақ олай емес қой...

Біз енді Жер шарымен қоштасамыз. Бірнеше сағаттан соң біз “Трамплин” орбитасынан шығып кетеміз. Сол кезде Жер көзден тасаланып, көрінбей қалады. Шет планеталық-ормантөстіктер қазір жол үстінде. Көп кешікпей келіп те жетеді. Бірер сағат қана қалды. Иә, аз қалды. Біз күтуліміз.

Тағы да бір сөз. Біз өз отбасыларымызға хат қалдырып отырмыз. Кімнің қолына түссе де, осы хаттарды мекен-жайларына тапсыруды өтінеміз.

P.S. “Паритетке” біздің орнымызға келетіндерге анықтама. Вахта журналына біз шет планеталықтармен хабар алмасып тұрған радиотолқынның жиілігі мен хабар қабылдау-жөнелту каналын жазып қойдық. Қажет болған жағдайда біз осы канал арқылы байланысып, хабар беріп тұрамыз. Біздің әбден көзіміз жеткен бір нәрсе; шет планеталықтармен радиоқатынастың ең тиімді жері орбиталық станцияның борттары. Ал, шет планеталардан берілген хабар жер бетіне жетпейді, өйткені Жерді иондалған сфераның қалың қабаты қоршап тұр, сондықтан одан радиосигнал өте алмайды.

Тәмәм. Хош-хош. Біз аттандық. Бұл хат өзгеріссіз екі тілде: ағылшын және орыс тілдерінде жазылды.

Паритет-космонавт 1–2.

Паритет-космонавт 2–1.

“Паритет” орбиталық станциясының борты. Үшінші вахта. 94-тәулік”.

Дәл белгіленген мезгілде, Қиыр шығыс уақытымен сағат он бірде, “Конвенция” авианосецінің палубасына бортында американ және совет жағының ерекше өкілдері бар екі реактивті самолет бірінен соң бірі келіп қонды.

Комиссия мүшелері қатаң талаппен, протокол бойынша қабылданды. Оларға түскі тамақтарын ішуге жарты сағат мәулет берілетіні бірден хабарланды. Түскі тамақтан соң комиссия мүшелері кают-компанияға жедел жиналады да, “Паритет” орбиталық станциясындағы төтенше жағдайға байланысты өтетін жабық мәжіліске кіріседі.

Бірақ мәжіліс енді бастала берген сәтте, кенеттен үзіліп қалды. “Паритеттегі” бақылаушы-космонавтар “Конвенциядағы” Бірбасорға көрші Галактикадағы Орман Төс планетасында жүрген 1–2 және 2–1 паритет-космонавтардан алынған хабарларды жеткізді.

IV

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып, сахара сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлан-ғайыр жазығы көсіліп жатады.

Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді. Ал пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады... Қалай десе де, наймандардың ата зираты Ана-Бейіт қол созым жерде тұрған жоқ. Сарыөзекті жебелеп төте тартқанның өзінде отыз шақырым.

Сол күні Борандының Едігесі тым ерте тұрды. Ұйықтап та жарытпаған. Таң бозында ғана аздап көз шырымын алған. Ал оған дейін түні бойы марқұм Қазанғапты кебіндеумен әуре болды. Әдетте өлікті жаназа шақырардың алдында ғана кебіндейді ғой, ал бұл ретте таңертең ертерек жолға шығу үшін күні бұрын ақ жуып, арулап қою керек болды. Өлікті жуындырып, кебінін киіндіру машақатын Едігенің жалғыз өзі

атқарды. Рас, Ұзынтұра Еділбай жылы су тас беріп тұрып еді. Соның өзінде Еділбай өлікке жақындамай, шегіншектей береді. Жаны түскір тәтті, тұла бойы тітіркенеді. Соны сезген Едіге әншейін елеусіз ғана:

– Әй, Еділбай, көріп ал... Кейін керек болады. Адам анадан шыр етіп туған екен, кейін оны жерлеуге де тура келеді, – деп қойды.

– Иә, иә, білемін ғой, – деп міңгірледі Еділбай.

– Иә, білгенің дұрыс. Айталық, ертең мен өле кеттім. Сонда қайттың? Кебіндейтін ешкім табылмай ма? Шынымен-ақ мені умаждап бір шұңқырға апарып тыға саласыңдар ма?

– О не дегеніңіз! – деп қысылып қалған Еділбай шырағданды ұстап, өліктің қасына жақындай түсті. – Сізсіз бұл араның қызығы қалмас. Өлмей-ақ қойыңыз. Шұңқыры құрысын.

Кебіндеуге бір жарым сағаттай уақыт кетті. Есесіне Едігенің көңілі де тыншыды. Денені әбден жақсылап жуып, қол-аяғын созып, жайғастырып қойды. Ақ матаны аямай, кебінді кең пішіп, Қазанғапты әбден арулады. Кебінді қалай пішу керек екенін Еділбайға да көрсетіп қойды. Сөйтіп барып, өзінің үсті-басын жөнге келтірді. Сақалын таза қырып, мұртын басып қойды. Едігенің мұрты да қасы сияқты қою, қайратты еді. Тек ақ араласып, бурыл тарта бастаған. Едіге өзінің әскери медальдарын да ұмытқан жоқ, ордендері мен озаттық белгілерін ысқылап сүртіп, пиджагіне тағып, бәрін ертеңгілікке дап-дайын етіп қойды. Осылайша түн де өте шықты. Едіге өз ісіне өзі таңғалды. Бәрін де аспай-саспай тындырыпты. Ал оған біреу бұрынырақ: “Қазанғапты сен кебіндеп, жерлейсің”, – десе, “Ойбай, қолымнан келмейді”, – деп ат-тонын ала қашар еді. Жазмыштан озмыш жоқ, тағдыр екен, Қазанғапты жерлеу Едігенің маңдайына жазылыпты. Апырай десеші. Алғаш олар Құмбел станциясында ұшырасқанда, осылай болады деп ойлады ма екен. Едіге контузия алғаннан кейін әскерден босатқан. Бұл қырық төртінші жылдың аяғы еді. Былай қарағанда бәрі бүп-бүтін: қол-аяғы сау, басы – мойнында, бірақ құдды басқа біреудің басы сияқты. Боздаған жел сияқты құлағы шуылдайды да тұрады. Бірер адым аттаса – теңселіп кетіп, басы айналып, құсқысы келе береді. Тұла бойы қарасуға малмандай болады, біресе суық тер бұрқ етіп, біресе ыстық тер саулайды. Кейде тіпті тілі күрмеліп, икемге келмей қалады. Неміс снаряды жарылғанда, соның дүмпуі оны қатты есеңгіретіп кетіп еді. Өлтіруін өлтірген жоқ, бірақ тірі қалып та жетісіп жүргені шамалы, Едіге сонда сансырап, салы суға кеткен. Түріне қарасаң жап-жас, сап-сау сияқты, ал еліне – Арал теңізіне қайтып барғанда не істейді, не жұмысқа жарайды? Бақыты бар екен, дәрігері оңды кісі болып шықты. Ол мұны емдеген де жоқ. Ақ халат, ақ қалпақ киген, шоң мұрын, аялы көз, дәу жирен кісі екен, Едігені иығынан қаққылап қойып, күле сөйлегені әлі есінде: – Білесің бе, бауырым, – деп еді ол. – Соғыс таяуда бітеді. Әйтпесе мен сені қайтадан майданға жіберткізер едім. Жарайды, өйтіп-бүйтіп сенсіз де жеңіске жетерміз. Ал сен ұнжырғанды түсіре берме: ары кетсе бір жыл, әйтпесе одан да ертерек құлан таза жазылып, өгіздей қара күші бар мықты боласың. Шын айтам, кейін “рас екен-ау” дерсің. Ал енді жолға жинал, еліңе қайт. Тек, еңсеңді көтер. Сен сияқтылар жүз жыл жасайды... Сол жирен дәрігердің айтқаны келді, ақыры. Бір жыл деген айтар ауызға жеңіл. Госпитальдан шыққан бойы, үстінде умаждалған сұр шинель, арқасында дорбасы, қолында “Сақтықта қорлық жоқ” деп ұстаған балдағы, – қалаға қарай жылжып келе жатып, ит мұрны өтпес қалың тоғайға кіріп кеткендей болды. Құлағы шуылдап, аяғы дір-дір етіп, көзі қарауыта береді. Вокзалда қайбір туысы күтіп тұр, біреуге-біреу қарайтын хал жоқ; пойыз күтіп теңселген халық шыжандай, әлдірегі алысып-жұлысып мінеді, әлсізі шет қақпай қала береді.

Десе де, өлермендікпен жетті-ау, әйтеуір. Бір айға жуық қияметтен кейін пойыз Арал станциясына келіп тоқтады. Сол бір “мың болғыр” пойызды жұрт “Бейқам бес жүз жетінші” деп атап кетіп еді. Құдай ондай пойызға мінгізбей-ақ қойсын...

Ол кезде соның өзіне қолың жетсе, тақияңды аспанға лақтырарсың. Қараңғыда сүрініп-қабынып, вагоннан түсіп, ақырып тұрып айналаға қарап еді, көзге түртсе көргісіз, тек станцияның селкеу оттары жылтылдайды. Желтең екен. Еліне келгенде оны алдымен қарсы алған осы жел болды. Қайран Аралдың аңырақай желі! Теңіз лебі сезіледі. Ол кезде теңіз темір жолдың жиегіне дейін жетіп жататын. Қазір ғой дүрбімен қарап таба алмайсың.

Төбіреністен тынысы тарылғандай: дала беттен жусан иісі сезілгендей, Арал аймағында енді-енді тіріліп келе жатқан көктемнің рухы байқалады. Қайран, туған жер!

Едіге станцияны да, оның жанындағы теңіз жағалап жатқан қисық-қыңыр көшелі ауылды да бес саусағындай білетін. Аласапыранның батпағы етігіне жабыса береді. Бүгін осындағы таныстардың біріне түней кетіп, өзінің шалғайда жатқан Жангелді ауылына ертең ерте аттанбақ болды. Тар көшемен келе жатып, теңіздің жағасынан бір-ақ шыққанын байқамай да қалыпты. Едіге шыдай алмай, теңізге ентелей түсіп, суы сылпылдап жатқан құмдақ жиекке келіп тоқтады. Түнек қойнында жатқан теңіз жағалауға бұқпаланып, атжалдана сорылдап келіп, лезде ғайып болып, қайтып кетеді. Таң алдындағы ай ақшелденіп бұлттардың арасынан ағараңдап, әлсіз сәуле шашады.

Тағдыр жазып, көріскен деген осы екен.

– Армысың, Арал, – деп күбірледі Едіге. Содан соң бір тасқа барып отырды да, шылым тұтатты. “Контужин адамға темекі тартуға болмайды”, – деп дәрігер қатты ескерткеніне де қарамайды. Кейіннен барып бұл қу әдетті тастап кетіп еді. Ал сол отырыста шылым шеккісі келгені рас: түтін деген не тәйірі, одан басқа уайымы да жетіп жатқан. Ендігі тірлік не болмақ? Теңізге шығып, балық ауларға қол-аяғың бүтін, дені- қарның сау болуы керек. Соғысқа дейін ол балықшы еді. Енді ше? Қайыққа мініп, толқын кешуге басы жарамайды. Басы айнала береді. Мүгедек дейтін мүгедек те емес, бірақ бұрынғыдай теңіз кезуге жарамайтыны анық. Басы түскір жарамайды. Бұл ақиқат.

Едіге орнынан тұра бермекші еді, жағалауда жүрген бір ақ итті көзі шалып қалды. Қайдан қаңғырып жүргенін құдай білсін. Су жағалап, дымқыл құмды тіміскілеп қойып, жүгіріп жүр. Едіге итті өзіне шақырды. Ит байғұс арсалаңдап келіп, құйрығын бұлтаңдатып тоқтай қалды. Едіге оның жүндес мойнын ұйпалақтап, еркелетіп қойды.

– Сен қайдан жүрсің, а? Қайдан келдің? Атың кім өзіңнің? Арыстан? Жолбарыс? Бөрібасар ма? Ә, балық іздеп жүр екенсің ғой. Дұрыс, жарайсың, жарайсың! Бірақ та теңіз шіркін жағаға өлген балық лақтырып тастай берер деймісің. Амал нешік? Жүгіресің дағы. Ап-арық екенің де сондықтан ғой, байғұсым. Ал, достым, мен болсам үйіме келе жатырмын. Сонау Кенигсберг деген жерден. Сол қалаға жете берген жерде снаряд жарылып, әрең тірі қалдым. Ендігі күн не болмақ деп ой түбіне кетіп отырмын. Неменеге мәлие қарайсың? Менің саған беретін түгім де жоқ. Орден, медаль сияқтыдан басқа еш нәрсем жоқ. Соғыс қой, достым, айнала ашаршылық. Бар болса, сенен аяп тұр дейсің бе?.. Айтпақшы, тұра тұр. Мына бір кәмпит... ұлыма әкеле жатыр едім, жүгіріп жүрген шығар құлыным...

Едіге ерінбестен шала құрсақ қапшығының аузын ашып, газетке ораған қос уыс кәмпитті алып шықты. Қапшықта кәмпиттен басқа, әйеліне жолда бір станцияда қолдан сатып алған косынка орамал, саудагерден алған екі кесек сабын, екі пар іш киім, гимнастерка, шалбар – бар жүгінің түрі осы болатын. Аш төбет Едігенің алақанындағы кәмпитті жалап алып, қытырлатып бір-ақ жұтты да, көзіне жанар пайда болып, құйрығын бұлғаңдатып, тағы да мәлие қалды.

– Ал, хош енді!

Едіге түрегелді де, жағалаумен жүріп кетті. “Енді мына таңсәріде біреудің үйіне барып мазаламай-ақ қояйын”, – деп станцияға бұрылмастан туған аулы Жангелдіге тура тартты.

Теңіз жағалап отырып Жангелдіге түс әлетінде әрең жетті. Бұрынғы кезде бұл оның екі-ақ сағатта жүріп өтетін жолы еді ғой. Келген бетте қайғылы хабар қақ маңдайынан бір-ақ соқты: жалғыз ұлы әлдеқашан шетінеп кеткен екен. Едігені әскерге алғанда алты айлық бала еді.

Бейшараның көрер сәулесі тым қысқа екен, он бір айлығында өліп қалыпты. Қызамық шығып, ыстықтан іші қызып, үзіліп кетіпті. Балаң өлді деп Едігеге ешкім хатқа жазған жоқ. Несіне жазады? Соғыста жүрген адамда онсыз да қайғы қалың. Ағайын жұрт: “Есіл ер аман-есен қайтып келсе, есіте жатар, қайғырар да қатаяр, хат жазып, хабарламай-ақ қой”, – деп еді Үкібалаға. “Бастарың жас, амандық болып, құдай қаласа бала қайда қашады”. “Бәйтеректің бұтағы сынса да, діңгегі сынбасын дескен. Дауыстап ешкім айтпаса да, бәрінің көкейінде тағы бір сөз бар еді: “Соғыстың аты – соғыс, егер Едіге жазатайым болып кетсе, ақырғы сәтте артымда ұрпағым бар-ау деген үмітпен аттансын...”

Ал Үкібала өкініштен өртені берді. Соғыстан қайтқан ерін құшақтап тұрып, ағыл-тегіл жылай берді. Баланың өліміне өзін кінәлі санаған ол осы күнді әрі сарғая, әрі үрейлене күтіп еді-ау. Көз жасын көл қылып тұрып, еріне болған жайды айтып берді. Ауылдағы кемпірлер ә дегеннен-ақ айтуын айтып-ақ еді, қызамық деген сұңғыла неме деп. Баланы түйе жүн көрпеге орап, үйді қараңғылап жатқыз да, салқын суды бере бер, бере бер, құдай сәтін салса, ыстығы қайтып, балаң аман қалар деген. Ал мен бейбақ сол кемпірлердің айтқанын тыңдамай, көршінің арбасын сұрап алып, баланы станцияға алып жөнелейін. Арба үстінде шайқатылып, станцияға жеткенше бала жолға шыдай алмай өртеніп кетті. Сонда доктор әйел жерден алып, жерге салып, ауылдағы кемпірлердің айтқанын неге істемедің деп, жер-жебіріме жетті...

Өліп-талып жетіп, табалдырықтан аттай бергенде Едігенің естігені осындай хабар болды. Сол сәттен бастап қайғыдан қара тастай қатып қалды. Өзі әке болып, жарытып әлдилеп те көрген жоқ еді, сол тұңғыш перзентінің шетінеп кеткеніне, ет жүрегі қазір мұнша елжірер деп кім ойлаған. Содан да ма екен, әйтеуір, баланың жоқтығы қатты батты. Әлі тісі де шыға қоймаған нәрестенің пәк күлкісі көз алдынан кетпей, әке жүрегі сыздап қоя береді. Көңілінің бұзылуы содан басталды. Сағынып келген ауылынан лезде жалығып, құлазып қалды. Теңіз жағасындағы осы бір құмдауыт қыратта бір кезде елуге тарта түтін бар еді. Артель болып, Аралдан балық аулап кәсіп ететін. Енді қараса, жар басында шөпірейіп он шақты-ақ үй қалыпты. Еркек атаулыдан ешкім жоқ, бәрін соғыс сыпырып-сиырып әкеткен. Кәрі-құртаң, бала-шаға, оның өзі

саусақпен ғана санарлық. Көбі өлместің қамын ойлап, мал баққан колхоздарға көшіп кетіпті. Артель тоз-тоз болыпты. Теңізге шығар жан қалмапты.

Үкібаланың мал баққан сахарадағы төркіндеріне кетіп қалуына да болар еді. Төркіндері іздеп келіп: “Алып кетеміз, мына аласапыран басылып, Едіге аман-есен келсе, сені ешкім де ұстап тұрмайды, балық баққан Жангелдіңе ораласың қайтып”, – деген. Бірақ Үкібала үзілді-кесілді көнбей қойды: “Ерімді күтем. Баладан айырылды. Егерде күйеуім тірі қайтар болса, тым құрыса от басында мен отырайын. Есігі жабылып қалмасын. Мені құдай алмас, ауылда шал- кемпір, бала-шаға бар, соларға себім тиер, шүйіркелесіп күнелтерміз”, – деген.

Онысы оңды болды. Бірақ Едіге ә дегеннен-ақ екі қолы алдына сыймай, бұл құлазыған теңіздің жағасында жұмыссыз қалай отырамын деп мазасыздана бастады. Онысы да жөн еді. Едігеге сәлемдесе келген Үкібаланың төркіндері: “Біздің жаққа көшіңдер”, – деді. Малды ауылға барып, денсаулығың оңалғанша дем ал. Сонан кейін жұмыс та табылар, мал бағарсың... деген. Едіге тәңірі жарылқасын айтты да, келісуін келіспей қойды. Масыл болса қайтемін деп ойлады. Қайын жұртыңа барып, біраз күн мейман болу бір басқа да, қолыңнан іс келмей масыл болу масқара.

Сонда Үкібала екеуі тәуекел деп тас жұтты да, темір жолға барып жұмыс іздемекші болды. Едігеге қарауылдың, немесе шлагбаумды ашып-жауып тұратын кезекшінің жұмысы табылар деп дәмеленді. Майдангер-мүгедекті жұрт далада қалдырмас деп ойлады.

Сонымен олар сол көктемде жолға шыққан. Қол-аяғы шідерсіз, жас шақтары болатын. Алғашқыда кез келген станцияларда түнеп жүрді. Оңтайлы жұмыс табылмай-ақ қойды. Тұрғын үй жағдайы тіптен қиын еді. Темір жол бойында тұрақсыз кездейсоқ жұмысқа жалданып, өйтіп-бүйтіп күнелтіп жүрді. Үкібаланың дені сау, жас кезі ғой, бар бейнетті сол көтерді. Едіге болса, бір қарағанда әлуетті сияқты көрінер еді де, жұмысқа сол тұрып, бар тауқыметін Үкібала тартатын, пойыздан жүк түсіріп, жүк артатын да сол болатын. Сөйтіп жүріп олар бір күні Құмбел дейтін үлкен станциядан бір-ақ шықты. Бұл көктемнің орта шені еді. Көмір түсіреді. Көмір тиелген вагондар депоның тасасындағы запас жолға шығарылады да, оларды тез босату үшін әуелі көмір жерге төгіледі. Одан қол арбаға тиеп, маялап үйеді. Бір жылдық қор жасап, үйдей-үйдей үймелер тұрғызады. Бұл бір дозақы жұмыс болатын. Үсті-басың қара күйе, жұтқаның қара тозаң. Қайтесің, күн көру керек. Едіге күрекпен қол арбаға көмір салып тұрады. Оны Үкібала тақта жолмен сонау үйме төбенің басына алып шығып төгеді де, қайта түседі. Едіге арбаны тағы толтырады, Үкібала көтерем аттай қисалаңдап, бар күшін салып, әйелдің әлі келмейтін ауыр жүкті тағы да үйме төбенің басына алып шығады. Ол аз болғандай, күн де шақырайып, қыза түседі. Төбеден күн өтіп, көмірдің тозаңы қолқаны қауып, Едігенің басы айналып, құсқысы келеді. Бойынан әл-қуат кетіп бара жатқанын өзі сезеді. Үйме көмірдің үстіне сұлай кетіп, содан қайтып тұрмасам-ау, деп те тістенеді. Бірақ бұған да шыдар еді-ау, әйелін аяйды, қара тозаңға тұншықтырып, Едігенің істейтін жұмысын ол істеп жүргені жанына қатты батады. Әйелінің жүзіне қарауға беті шыдамайды. Үкібала үсті-басын қара тозаң тұтып, тек көзінің ағы мен тістері ғана жылтырайды. Қара суға малынып терлейді. Көмір тозаңы езілген кіршең тер саулап, мойнына, омырауына, арқасына ағады. Едіге дені сау болса, әйелін осындай азапқа салып қояр ма еді! Әйелінің мұндай мүшкіл халін көрмес үшін мына қарғыс атқыр көмірдің ондаған вагонын бір өзі-ақ төңкеріп тастар еді ғой.

Олар туған ауылдан аттанып, мүгедек майдангерге бір жеңіл- желпі жұмыс табылар-ау деп үміттеніп, жолға шыққанда бір нәрсені ескермеген екен. Едіге сияқты майдангерлер әр жерде-ақ толып жүр екен. Бәрі де жаңа тірлікке бейімделіп, жұмысқа орналасуы керек. Тағы да болса Едігенің қол-аяғы сау ғой. Сол бір кезде темір жол бойында аяғы жоқ, қолы жоқ, ағаш аяқ, балдақты мүгедектер қанша еді десеңші. Адамның көптігінен сасық иісі қолқаңды ататын вокзалдың бір түкпіріне тығылып, ұзақ таңды атырған шақтарда, Үкібала өз күйеуінің он екі мүшесі сау қалғанына шүкіршілік етіп, тәңіріге ішінен талай рет тәуба айтты. Өйткені станцияларда талай-талай мүгедектерді көріп, жаны түршігіп, жүрегі сыздаған. Тозығы жеткен қомыт шинель киген ақсақ-тоқсақтар, қолы жоқ шолақтар, соғыстың сілікпесін көрген кемтарлар; екі аяқтан бірдей айырылғандар, балдақ сүйенгендер, біреудің жетегімен жүрген әз-соқырлар, көбісі үйсіз-күйсіз, станциядан станцияға көшіп, асханалар мен буфеттерге анталап, мас болып алып, ақырып-бақырып, жылағанда аза бойың қаза тұрады... Оларды алда не күтіп тұр, орны толмас ойсыраған кемістікті немен толтырмақ? Мына Едіге де осылардың кебін киіп, кем болып қалуы мүмкін еді ғой. Күйеуінің шолақ болып қалмай, молақ болып қалмай, тек контузияға ұшырап, аман-есен оралғанына Үкібала тәубе- тәубе деп, қара жұмыстың қанша ауыры болса да көтеріп алуға құлдық еді. Сондықтан да әбден титықтап, тірсегі дірілдеп, әлі бітіп, қалжыраса да, қабақ шытпай, сыр бермей, шыдап бақты.

Бұған бірақ Едіге шыдай алған жоқ. Бір әрекет жасап, тиянақты орын табу керек болды. Өмір-бақи осылайша қаңғырып жүре беру сұмдық қой. Тәуекелге бел байлап, қалаға да кеткісі келді, кім біледі, жолым

болар деді. Құдайдан күндіз-түні тілегені денсаулығы еді, осы бір қасам ұрған контузиядан бір құтылсам деп күйзелді. Денсаулық болса, өз күнін өзі көріп, ешкімге кеудесін бастырмақ емес... Қалаға барып халі қандай боларын кім біледі, мүмкін, басқалар сияқты бұлар да қала тұрмысына бірте-бірте үйренісіп, бейімделіп кетер ме еді... Бірақ тағдыр бұлардың жолын басқа жақтан салды. Сол бір жайтты тағдыр демей не дерсің...

Құмбел станциясында вагоннан түсірілген көмірді маялап күн көріп жүрген сол күндердің бірінде депоның қорасына бір түйелі адам келді. Сірә, бір шаруамен қырдан келген кісі болуы керек. Тәрізі солай көрінді. Әлгі кісі таяудағы алаңқайға түйесін шідерлеп қойды да, жан-жағына қарап, бос қапшығын қолтығына қысып алып, былай шықты.

– Оу, інішек,– деді ол Едігенің жанынан өтіп бара жатып, – айналайын, ана түйеге қарай тұршы, бала-шаға мазалап жүрмесін. Жүгермектердің хайуанды ұрып-соғып, бақыртып, мазасын алатын қу әдеті бар. Тіпті кейде ерігіп, шідерін ағытып жіберетіндері де болады. Мен осы қазір қайтып келемін.

– Барыңыз, бара беріңіз, қарай тұрармын, – деді Едіге күрекпен көсіп-көсіп көмірді қол арбаға салып болып, күйе-күйе дымқыл орамалмен терін сүртіп тұрып.

Тер дегенің бет-аузынан шүмектеп ағады. Үйме көмірді қол арбаға арта беріп, станцияның бұзық балалары тиісіп жатқан жоқ па деп, оқтың-оқтың түйе жаққа көз қиығын салып қояды. Олардың бейбастығын бір жолы көзімен көргені бар. Онда да біреу түйе мініп келіп, осы алаңқайға қалдырып кеткен. Сонда әлгі жүгермектер жетіп келіп, түйенің әбден титығына тиіп еді, түйе бақырып, жынын шашып, оларды қуып кеп берсін. Балаларға сол керек, мәз болып, алғашқы қоғамдағы аңшыларға ұқсап, айқай-сүрең салып, түйені қоршап алып, таспен, таяқпен ұрып, білгенін істеді. Сорлы хайуан иесі қайтып келгенше көресіні көрді-ау сонда...

Бұ жолы да, қайдан пайда болғаны белгісіз, бір топ алба-жұлба жүгермектер айналаны азан-қазан қылып, сау етіп жетіп келді де, футбол тебе бастады. Допты шідерлеулі тұрған түйені көздеп тебеді. Түйе байғұс олардан ығыстай береді, ал балалар бір-бірімен күш салыстырып, түйенің қарнына допты дәл тигізуге тырысып, қатты соғады. Тигізгені торға гол салғандай мәз-мейрам болады... – Әй, жоғал әрі тиме! – деп Едіге күрегін көтеріп-көтеріп қойды. – Әйтпесе қазір тұқымыңды тұздай құртам! Түйенің иесі деп ойлады ма, әлде мына адамның сұрапыл түрінен шошып кетті ме, әлде мас екен деп қалды ма, онда тіпті бәле, әйтеуір, балалар бірден шегіншектеп, “Бәледен машайық қашып құтылыптының” керімен, допты тебе-тебе аулақ кетті. Олар бекер қорықты. Түйені әбден айыздары қанғанша доппен ұрып бақырта беруіне болар еді. Едіге тек күрек сермеп доң-айбат көрсеткені болмаса, сол бір қалпында балаларды қумақ қайда! Қол арбаға көмірді бір күреп салғанның өзіне әрең-әрең шыдап тұрған. Дерт меңдеп, әл кетіп, дәрменсіз қалудың қандай қорлық екенін ол бұрын ойлап көріп пе. Басы айнала береді. Тер саулап, ығыр қылады. Көмір тозаңынан тынысы тарылып, көкірегін қара қақырық қыстап, Едіге қалжыраудың шыңына жетті. Соны көріп, Үкібала күйеуінің қолынан күректі өзі алып, отырып дем ал деп, арбаға көмірді өзі тиеп, жоғарыға өзі алып шығып, бар азапты өзі арқалайды. Әйелінің бұл азаптанғаны арқасына аяздай батқан Едіге отыра беруге дәт қылмай, орнынан қайта тұрып, іске қайта кіріседі...

Көп ұзамай әлгі түйесін аманат қалдырған адам, арқасына қап көтеріп, қайта оралды. Жүгін түйеге артып болып, жолға жиналып тұрып, Едігеге таяп келді де, хал-жай сұрасты. Әңгіме бірден арнасын тауып кетті. Бұл Боранды разъезд-бекетінде тұратын Қазанғап екен...

Сөйтсе ол Едігенің жерлесі екен. Туған жері Арал жағалауындағы ауылдардың бірінен болып шықты. Екеуі таныса келе, жақындаса берді. Сол сәтте бұл кездесу Едіге мен Үкібаланың бүкіл алдағы тіршілігінің тағдырын шешетінін ешкім білген жоқ. Қазанғап оларды Борандыға барып, жұмыс істеуге оп-оңай көндірді. Бірден іші-бауырыңа кіріп, баурап алатын бір адамдар болады. Қазанғаптың ерекше бір қасиеті жоқ-ты, тек өмірдің ыстық-суық өткелегінен өткен қарапайым жанның кісілігін танытты. Түріне қарасаң күнге күйіп оңып кеткен киімі өзіне үйлесімді кәдімгі қаймана қазақ. Ешкінің терісінен илеп тіккен шалбар кигені де тегін емес, түйеге мініп жүруге оп-оңтайлы. Бірақ киімнің парқын білмейтін де кісі емес екені көрініп тұр. Дәу басында теміржолшының анда-санда бір киерлік, өңі түспеген фуражкесі. Аяғында – тарамыстан қырық жерден қиыстырып жамау салған, талай-талай заманды көрген хром етік. Оның бейнетқор қазақ екені күнге күйіп, желге тотығып көнтектелген бет-жүзінен, сексеуілдей қатты, қарулы қолынан-ақ көрініп тұр. Бейнет мехнатынан күні бұрын еңкіш тартып, атпал иықтары салбыраңқырап тұрады екен, содан болар, орташа бойлы болса да, мойны сорайып көрінеді. Қоңыр қой көздерінде бір ғажап қасиет бар, жан-жағынан әжім үйіріліп, күлімсіреп тұратын сол көздер пайымды да, сұңғыла жанның сыңайынан сыр береді.

Қазанғап ол кезде қырықты алқымдап қалған. Бәлкім, тықырлау мұрты мен бурыл тартқан шоқша сақал оны кекселеу етіп көрсететін шығар. Бәрінен де оның сөзі алымды, салмақты көрінді, еріксіз сендіреді екен. Үкібала бұл кісіні бірден ұнатып, сүйсініп қалды. Айтқан сөзінің бәрі орынды. Айтқаны сонда ақыл еді.

“Шырағым, контузияң бар екен, денсаулығыңды құртып қайтесің”, – деген ол сонда. “Едігежан, бұл жұмыс саған қол емес екенін мен бірден байқадым, зорығып тұрсың. Мұндай ауыр жұмысқа жарамайсың әлі. Қарашы, қарайып әрең тұрсың”, – деген. “Қазір сен таза ауа жұтып, емін-еркін ағарған ішіп, жеңіл-желпі жұмыс істегенің жөн. Мәселен, бізге жол бойында жұмыс істейтін адам қасқалдақтың қанындай қажет. Менің жаңа бастығым ұдайы маған: “Осы жердің байырғы тұрғынысың ғой, тәуір адамдар болса, шақырсаңшы”, – деп мазамды алады. Ал, ондай адамдарды қайдан табасың? Бәрі соғыста жүр. Ал соғыстан қайтқандар болса оларға басқа жерде де жұмыс жетеді. Біздің Борандыны жұмақ дей алмаймын, әрине. Қиындығы көп жер, айнала Сарыөзектің мидай даласы. Жуыр маңда ел де жоқ, су да жоқ. Бір апталық суды алыстан цистернамен алып келеді. Кейде келмей де қалады. Ондай да болып тұрады. Амал жоқ, қияндағы құдыққа барып, суды меске, торсыққа толтырып көлікпен тасимыз. Ертең ерте кеткеннен кешке бір-ақ ораласың. Әйтсе де, әлдеқайда қаңғып жүргенше, осы Сарыөзектің бір пұшпағында оңаша отырғанның өзі артық. Басыңда – баспанаң, тұрақты жұмысың болады. Білмесең – үйретеміз, тез-ақ игеріп кетесің. Өзіңнің мал-жайың болады. Шаруашылыққа қырың болса, мал ұстау қиын емес. Екеуің де азаматсың, тұрмыстарың әлі-ақ жөнделіп кетеді. Денсаулығың да оңалады. Содан соң құдайдың салғанын көресің де, ұнамаса – басқа бір тәуір жер тауып аларсыңдар...”

Қазанғап сонда осылай деп еді. Едіге ары ойлап, бері ойлап, ақыры келісті. Сол күні олар Қазанғапқа ілесіп Сарыөзектегі Боранды бекетіне жүріп те кетті. Сол кездің өзінде Едіге мен Үкібаланың ырғалып-жырғалатын жайы жоқ-ты, ол-пұлын лезде іліп алып, жеңіл-желпі жолға шықты. Егер бақыт деген бар болса, мұны да бір сынап көрейік дей салып еді. Сөйтсе бұл нар тәуекел – олардың тағдыр-талайы екен ғой. Сарыөзектің Құмбелден Борандыға дейінгі сол бір жолы мәңгі- бақи Едігенің есінде қалды. Әуелі темір жолды бойлап отырып, бірте-бірте қиғаштап, белес-белестен асып, шалғайға шығып кеткен сияқты көрінді. Оның себебін Қазанғап түсіндірді. Сөйтсе, темір жол бір заманда шалқып жатқан тұзды көлдің қазіргі құлазыған тақыр-табанын айналып өтеді екен де, төтесінен тартқанда он шақырымдай жол қысқарады екен. Әлі күнге дейін сол тақырдың құрсағынан батпақ борық пен тұз шығып жатады. Көктем сайын осы сортаң жазыққа жан кіріп, былбырап езіліп, өткел бермес батпаққа айналады да, жазға қарай ақ сортаң тартып, келер көктемге дейін тастай қатып, қақайып жатады. Бұл арада бір кезде айдынды көл болғанын Қазанғап Сарыөзекті зерттеген Елизаров деген геологтан естіген. Сол Елизаровпен кейін Едіге араларынан қыл өтпес дос болып кетті. Ол өзі бір ақылды орыс еді.

Ал Едіге ол кезде әлі Боранды Едіге атанбаған. Тек кездейсоқ жол жұмыскеріне жолығып қалған Аралдың қазағы, әлі шаңырақсыз жүрген майдангер, тағдырының тізгінін Қазанғапқа ұстатып, әйелі екеуі жұмыс іздеп, беймәлім Боранды бекетіне жол тартқан. Сол бекетте біржолата тұрақтап қаларын ол сонда әлі бағамдай алмаған. Көктемде біраз күн ғана реңі кіріп, жасыл тартатын Сарыөзектің шексіз-қиырсыз жазығын көріп Едігенің басы айналғандай болды. Арал теңізінің айналасы да даладан кенде емес. Тек Үстірттің өзі не тұрады. Ал бірақ мынандай сайын сахараны тұңғыш рет көруі еді. Сарыөзектің тылсым тынысты құлазыған даласында тек сол даланың ұлылығы мен өз рухының ұлылығын салыстыра алатын адамдар ғана тұра алатынын Едіге кейіннен барып түсінді. Сарыөзектің сахарасы ұлы ғой, бірақ адамның ақыл-ойы сол ұлы дүниені де өз санасына сыйғыза алады. Елизаров ақылды кісі еді, замандардың қатпарларында көміліп қалған мұнар-мұнар сырлардың өзін ашып, түсіндіріп айтар еді.

– Дәл қазір Қазанғап түйені бұйдасынан алып, алға түсіп, аршындай басып келе жатпаса, Сарыөзектің қойнына сүңги түскен сайын Едіге мен Үкібаланың халі қалай боларын болжаудың өзі қиын. Жүк артқан түйенің үстінде Едіге отырған. Түйеге Едіге емес, Үкібала мінетін жөні бар еді. Бірақ Қазанғап, әсіресе Үкібала қояр да қоймастан Едігені түйеге зорлап мінгізді. “Біз дені-қарнымыз сау ғой, сен болсаң әлсізсің, қой енді, таласпа, жүрелік, жол алыс”, деп екеулеп кетіп еді. Түйе әлі қабырғасы қатпаған жас мал еді, сондықтан жолаушылардың екеуі жаяу келе жатқан. Сонда Едігенің қазіргі Қаранары болса ғой, үшеуі бірдей мінгесіп алып, сау желіп отырып үш-төрт сағатта-ақ жетіп қалар еді. Ал сол жолы олар Борандыға түн жамыла әрең жетті. Әйткенмен, сонда жолды әңгіме қысқартқан сияқты болды. Көбінесе әңгімені Қазанғап айтты да, Едіге мен Үкібала бейтаныс өлкеге қарайлай-қарайлай, оның сөзін тыңдай берген. Қазанғап бұл – аймақтың тіршілігін, өзінің Сарыөзекке қалай тап болғанын, темір жолға қалай орналасқанын шертті. Сол бір соғыс аяқталар жылдың алдында Қазанғап небары отыз алты жаста-ақ екен ғой. Туып-өскен жері – Арал қазақтарының ортасы еді. Оның ауылы Бесағаш теңіз жағалап жүргенде Жангелдіден отыз-ақ шақырым жерде екен. Бесағаштан Қазанғап кеткелі арада көп жылдар өтіп кетсе де, ол туған жерге әлі бірде-бір рет ат ізін салмапты. Оның өз себебі бар екен. Қазанғаптың әкесін кулак деп тап жауы ретінде жер аударып жіберген ғой. Сөйтсе, кулак тұрмақ бәлесі де жоқ, асыра сілтеу жаласы жалмаңдап тұрған шақта, тектен-текке жазықсыз айдалғаны анықталып, ақталып, айдаудан туған еліне босанып қайтып келе жатқан жолда

қайтыс болады. Қателесіп, орташа шаруалардың өзін кулак деп айыптап, асыра сілтеу тасыраңдаған заман еді ол. Ақтауын ақтады-ау, бірақ кеш болып қалды да. Отбасы – бір туған бауыр, іні-қарындас, аға-апалары – жел ұшырған қаңбақтай тоз-тоз болып, құлақ естімес, көз көрмес жаққа жосылып, жоғалып кетті. Қазанғап онда жап-жас жігіт қой, ауылдың әпербақан белсенділері күнде жиналыс шақырып, Қазанғапты қыстайды-ай келіп: “Айт, мына халыққа, әкемді жат элемент ретінде дұрыс соттады деп айт. Осы бағытты қолдаймын деп айт. Мұндай әкеден бездім деп айт, менің әкем сияқты тап жаулары жер бетін басып жүрмесін, бәрін де жаппай жою керек деп айт. Айт, айт!” Ондай дозақы масқараға белшесінен батпас үшін Қазанғап елден безіп, қиян-қиырдан бір-ақ шықты. Самарқант маңындағы Бетпақдалада аттай алты жыл жұмыс істеді. Ғасырлар бойы түрен тимей тусырап жатқан сол даланы мақта өсіреміз деп, енді-енді игеруге кіріскен кез еді. Жұмыс қолы жетіспейді. Жұмысшылар баракта тұрып, арық қазады. Қазанғап жер де қазды, тракторшы да болды, бригадир де болды, екпінді еңбегі үшін Құрмет грамотасын да алды. Сонда жүріп үйленді де. Бетпақдалаға ол кезде табыс іздеп, адамдар жан-жақтан ағыла бастаған. Хиуа маңайынан ағасының отбасына ілесіп, Бетпақдалаға сонда қарақалпақ қызы Бекей де келіп еді. Сөйтсе, Қазанғап екеуі кездесуге жазған екен. Екеуі Бетпақдалада қосылып, содан соң екеуі Арал маңына, Қазанғаптың еліне, ағайын-туған арасына бармақшы болды. Сөйтсе, егжей-тегжейлі ойламастан, албырттық жасаған екен. “Максим” дейтін пойызға талай-талай станцияларда ауысып мініп, апталап жүріп, ақыры Құмбелге де жеткен. Станцияда Қазанғап кездейсоқ өзінің бір-екі жерлестеріне жолығып қалды. Олармен амандық-есендік сұраса келе, Бесағашқа баруға әлі ерте екенін түсінді. Ауылды әлі күнге дейін сол баяғы асыра сілтеуші атқамінерлер билеп тұр екен. Соны есітіп, Қазанғап нілдей бұзылды. Жоқ, ол қорыққан жоқ. Ол қазір Өзбекстанның өзі грамотамен наград-таған сыйлы адам, оған енді атқамінерлер тиісе алмас. Бірақ бір кезде өзін қорлап, жәбірлеп, масайраған жексұрындарды көргісі келмеді. Олар әлі дәуірлеп тұр екен, енді барып, ештеңе болмағандай, қалай ғана солардың қолын алмақ!

Бұл қасіретті еске алуды Қазанғап ұнатпайтын. Бұл жайлы басқалардың әлдеқашан ұмытып кеткенін де түсіне алмайтын. Ал бұл болса сол қасіретті ешқашан ұмыта алмайтынын Сарыөзекке келгеннен кейінгі талай-талай жылдардың ішінде екі рет білдіріп алды. Бір рет өзінің ұлы Сәбитжан көңілін қатты қалдырды да, екінші ретте Едіге абайламай қалжың айтып, жараның аузын қатты тырнады.

Сәбитжан қаладан келген күннің бірінде бәрі жиналып, дастарқан басында әңгіме-дүкен құрып отырған. Әр түрлі әжік-күжік әңгіменің ішінде Сәбитжан дарақылана күліп алып, біздегі коллективтендіру кезінде Синь-цзянға кеткен қазақтар мен қырғыздар енді бері қарай қайтып келіп жатқанын айтты. Коммуна құрып, Қытай кең қысып берсе керек – өз үйлерінде тамақтануға тыйым салынған, кәрісі бар, жасы бар – бәрі қолдарына бір-бір табақ ұстап кезекке тұрып күніне үш рет ортақ қазаннан тамақтанады екен. Қытайлықтар қысып бергенде, баяғы бізден көшкен қазақтар мен қырғыздар жау тигендей малын да, мүлкін де тастай қашып “садағаларың кетейік, кері қарай өткізіңдер”, деп біздің адамдардың аяғына жығылып жатқан көрінеді. – Оның несі жақсы! – деп Қазанғаптың түсі түнеріп, ашу-ызадан еріндері дір-дір етті. Ілуде бір болмаса, оның бүйтіп түнергенін ешкім көрген емес. Сондай-ақ, оның өз баласына бұлай жекігенін ешкім еш уақытта естіп-білмеген. Баласын адам болар деп аңсап, барын аямай бағып-қағып, оқу оқытып, періштедей көретін.

– Оның несіне жетісіп күлесің? – деді тағы да бұрқ етіп, екі шекесі адырайып, тамырларын қан кернеп бара жатып. – Бұл, білсең, сол сорлылардың қасіреті емес пе!

– Енді қалай айту керек? Міне, қызық! – деп Сәбитжан шабаланды. – Болғанды болғандай айтып отырмын.

Әкесі шай шыныны итеріп тастады да, үндеген жоқ. Қайта сол үндемегені арқаға аяздай батты.

– Жалпы, кімге ренжіп, кімге өкпелейсің? – деп Сәбитжан иығын қиқаң еткізіп, таңданған пішін танытты. – Түсінсем бұйырмасын. Тағы да қайталап айтамын – кімге өкпелеу керек? Уақытқа ма – уақыт ұстатпайды. Өкіметке ме – өкіметке өкпелеуге құқың жоқ.

– Сәбитжан, біліп қой. Шамам келгенше мен де өз ісімді өзім білемін. Басқаның ісіне араласпаймын. Бірақ та, ұлым, есінде болсын, сені мен ақылың жетілді ғой деп жүруші ем, есінде болсын. Тек құдайға ғана өкпе жүрмейді: өзі берген жанын дәм таусылғанда өзі қайтып алады, оған өкпе жүрмейді. Ал жер бетінде қалған істің бәріне де сұрақ бар! – Осылай деді де Қазанғап ешкімге назар салмай, орнынан тұрды да, үндеместен, ашулы күйі үйден шықты да, жүре берді...

Құмбелдегі алғашқы ұшырасудан соң көп жыл өтіп, Едіге үйлі-жайлы, балалы-шағалы болып, олар өсіп, Борандыға тамыр байлаған кез еді. Бір жолы көктемнің көгілдір кешінде Едіге қораға қоздаған қойларды кіргізіп тұрып, Қазанғапқа абайламай бір қалжың сөз айтып қалды:

– Қазеке, осы сіз бен біз бай болып барамыз-ау деймін. Қайтадан кулак деп айдаса да болғандай!

Қазанғап сонда Едігеге ызғар шаша бір қарады, тіпті мұрты да тікірейіп кетті. – Сен, шырағым, абайлап сөйле!

– Сізге не болған, Қазеке, қалжыңды түсінбейсіз бе?

– Бұл қалжыңдайтын нәрсе емес.

– Қойыңызшы, Қазеке атам заманғы әңгіме ғой ол...

Мәселе сонда. Аша тұяқ қалдырмай сыпырып алса да итшілеп күн көресің. Ал қорланған жан жарасы еш уақытта жазылмақ емес... Бірақ бұл әңгіме Құмбелден Борандыға қарай Сарыөзектің даласымен келе жатқан кезден көп-көп кейін болады. Борандының бекетіне тартқан бұл сапар әлі немен тынатыны белгісіз кез, онда Едіге мен Үкібала тұрақтай ала ма, жоқ па, әлде тағы сандала ма – беймәлім еді. Әңгіменің арқауы сол жолы әншейін өткен-кеткен тіршілік болатын. Әңгіме арасында Едіге Қазанғаптан: “Майданға қалай бармай қалдыңыз, әлде денсаулыққа байланысты қалып қалдыңыз ба”, – деп сұраған.

– Құдайға шүкір, денім сау, – деген Қазанғап. – Ешқандай ауру- сырқауым болған емес. Майданға жіберсе, басқалардан кем де соғыспас едім, деп ойлаймын. Бірақ жағдай басқаша болды... Қазанғап Бесағашқа оралуға бата алмай, Құмбел станциясында қалып қойған. Басқа барар жер, басар тау жоқ. Қайтадан Бетпақ далаға (Мырзашөлге) оралайын десе, тым алыс. Бір келіп қалған соң енді қайтып оралар жөні де жоқ. Аралға тартудың тағы реті келмеді. Сөйтіп жүргенде Құмбел станциясының бастығы бір тәуір кісі екен, ерлі-зайыпты екеуін байқап қалып, неғып жүрген адамсыңдар, қайда бармақсыңдар деп сұраса келе, жұбайлардың еңбекқор момын адамдар екенін көрген соң, өткінші пойызға отырғызды да, Боранды бекетіне аттандырды да жіберді. Борандыға жұмысшы керек, екеуіңнің орайың келіп тұр деді. Борандының бастығына хат жазып берді. Сөйтсе, қателеспеген екен. Борандыға қарағанда Мырзашөл жұмақ екен, онда халық деген көп, жұмыс деген қайнап жататын. Қанша қиын болғанмен, Сарыөзектің шөлінде қанша азап шеккенмен бірте-бірте үйренісе бастады. Үйлі- жайлы болып, тұрмыс құрастырды. Аз ба, көп пе, әйтеуір, өз күн көрісі бар. Ерлі-зайыпты екеуі де жол жұмыскері болып саналғанымен, бекеттегі бар жұмысты атқарады. Қазанғап пен оның жас әйелі Бекейдің отасуы Сарыөзектің елсіз бекеті Борандыда, міне, осылай басталып еді. Рас, сол бір жылдары олар біраз қаржының басын құрастырып алып, ел-жұрты бар станцияға немесе қалаға жақынырақ ауыспақшы да болды, әне-міне деп жүргенде соғыс басталып кетті.

Әне сонан кейін Боранды арқылы эшелон дегендеріңіз батысқа қарай солдат тиеп, шығысқа қарай жер ауғандарды, батысқа қарай астық тиеп, шығысқа қарай жаралыларды тиеп, ағыла бастады дейсің. Өмір шіркіннің өзгергені сонша, тіпті елсіз меңіреу Боранды бекетінің өзі беймазаға айналды.

Семафордың ашылуын талап етіп, паровоздар бірінің соңынан бірі боздайды, қарама-қарсы жақтан да боздауық үн тынбайды... Мұндай зор салмаққа шыдас бермей шпалдар майысып, рельстер мерзімінен бұрын мүжіліп, шытынап кетіп жатты. Жолдың бір жерін енді жөндеп бола берсең, тағы бір жерін жедел жөндеу керек болады...

Адам шіркін де таусылып болмайды екен, эшелондар бірінен соң бірі тынымсыз, апта сайын, ай сайын, соңынан жылдар бойы күндіз-түні майданға қарай жөңкіледі де жатады. Әлем болып не өлім, не өмір деп ата жау боп айқасқан батысқа қарай шексіз ағылған эшелондар...

Көп ұзамай Қазанғаптың да кезегі келді. Майданға жібермекші. Құмбелден әскери пунктке жет деген қағаз түсті. Ең озат жұмыскерді әскер алып бара жатқанда бекеттің бастығы басын ұстап, жылап жібере жаздады. Борандыда жұмыскер дегенің бірлі- жарым ғана ғой. Бірақ оның қолынан не келеді, оны тыңдап жатқан кім бар? Разъезд пойыздарды аттандырып үлгіре алмай жатыр, тез арада қосарлы жол салу керек деп кімге барып айтар? Өйтіп айтса, өзі күлкі болар. Паровоздар боздаған Борандының мұңына қазір кім құлақ асар – жау болса Москва түбінде тұр... Соғыстың алғашқы қысы да түнеріп, мұнар тартып, азынаған аязымен қоса мезгілсіз ерте келіп есік қақты. Сол таңның алдында түні бойы қар жауды. Әуелі қыламықтап бастап, соңынан екілене түсіп, жапалақтап жауды. Сарыөзектің ұлан-ғайыр даласы, сай- саласы, ойы мен қыры шетсіз-шексіз ақ көрпеге оранды да қалды. Сол-сол екен, жаңа түскен ұлпа қарды ұйпалақтап ойнағансып, Сарыөзектің желі белгі бере бастады. Ол әншейін ойын жолы ғана сияқты жел еді, дауылдатып, құйындатып, қар суырап сұмдығы әлі соңында болатын. Сол сұрапыл соққанда қиырдан қиырға созылып жатқан ұлы даланың шеке тамыры сияқты жіп-жіңішке темір жолдың халі не болмақ? Шеке тамыр соғып тұр – о жаққа да, бұ жаққа да пойыздар ағыла берді, ағыла берді. Сол күні таңертең Қазанғап майданға аттанды. Ешкім шығарып салған жоқ, жалғыз аттанды. Ерлі-зайыпты екеуі үйден шыққанда, Бекей көзін басып тұра қалып, басым айналып кетті деді. Құндақтаулы баланы оның қолынан Қазанғап ала берді. Бұл әлі емшектегі Айзада еді. Ерлі-зайыпты екеуі ақ қарға қаз-қатар із қалдырып жүріп те кетті. Кім біледі, бұл іздердің қатар түсуі соңғы рет шығар... Бірақ Айзада Қазанғапты шығарып салып келе жатқан жоқ, Қазанғап Айзаданы стрелочниктің үйшігіне дейін соңғы рет шығарып салып келе жатқан. Сол арадан Құмбелге баратын жүк

пойызына міне салмақшы. Енді ерінің орнына Бекей стрелочник болады. Үйшікке жетіп, екеуі қош айтысты. Түні бойы айтылар сөз айтылғап, төгілер жас төгілген. Буын бұрқыратып, паровоз дайын тұр екен. Машинист Қазанғапты асықтырып, бол-болдың астына алды. Қазанғап оның қасына отырар-отырмастан, паровоз азыната айқай салып, бірте-бірте жылдамдық алып, жол түйіндерінде дөңгелектері тоқылдап, белін белбеумен буып, орамалды қымқай тартып, ерінің етігін киіп, бір қолында баласы, бұларға семафор ашып тұрған Бекейдің тұсынан да өте берді. Соңғы рет бір-біріне қол бұлғасты... Бекейдің дидары, көзқарасы, қолы, тіпті семафор да соңғы рет қылт-қылт етіп қала берді... Пойыз болса Сарыөзектің аппақ көрпе қымтанып, тым-тырыс ұйықтап жатқан даласын оятып, арындай алып жөнелді. Паровоздың маңдайынан жел соғады. Пеште жанып жатқан көмір қоқсығының қолқаны атқан қоңырсық иісіне сол жел алып даланын жас қарының уыз иісін әкеліп араластырады... Сарыөзек кеңістігінің қысқы саф ауасын Қазанғап қомағайлана жұта берді, жұта берді. Бұдан былай бұл даланың өзіне өгей емес екенін ол сонда барып түсінді.

Құмбелде әскерге алынғандарды майданға жөнелтіп жатыр екен. Бәрін сапқа тұрғызып қойып, аттарын атап, түгендеп шығып, вагон- вагонға бөлді. Дәп осы арада бір қызық бола қалды. Қазанғап өз колоннасымен вагонға енді мінейін деп жатқанда, военкоматтың бір қызметкері жүгіріп келіп:

– Асанбаев Қазанғап! Асанбаев қайсың? Шық саптан! Ер соңымнан! – деп бұйырды.

Айтты – орындалды.

– Мен – Асанбаев!

– Документ!.. Дұрыс. Өзі екенсің. Ер соңымнан. Станцияның бір бұрышына орналасқан әскери пунктке қайтып келген соң әлгі адам Қазанғапқа:

– Асанбаев, бері қара, үйіңе қайта бер. Қайт үйіңе. Түсіндің бе?

– Түсіндім, – деді Қазанғап түгіне түсінбесе де.

– Онда қара көбейтпей қайқай? Сен боссың.

Аттанып бара жатқан, шығарып салған азан-қазан топтың ортасында Қазанғап не істерін білмей абдырап біраз тұрды. Әуелі мұндай сәті түскен іске қуанып та қалды, бірақ сана түкпірінен бір күдік қылмаң етіп бас көтеріп, сол күдіктен тұла бойы күйіп-жанып қоя берді. Е, бәсе, бәсе! Дереву қалың топты қақ жарып, әскери пункттің бастығына қарай ентеледі.

– Қайда, қайда өңмендеп барасың? – деп шу етті бастыққа кіруге кезек күтіп тұрғандар.

– Шұғыл шаруа! Эшелон жүрейін деп тұр, шұғыл шаруа! – деп ақыры есікке жармасты. Темекі түтінінен буалдыр тартқан бөлмеде, жан-жағы толған телефон, бума-бума қағаздардың, қаумалаған адамдардың ортасында қалған, даусы қарлыққан бурыл бас кісі кимелеп кірген Қазанғапқа жақтырмай қарап:

– Саған не керек, не жұмысың бар? – деді.

– Мен келіспеймін.

– Немен келіспейсің?

– Менің әкем асыра сілтеуге ұшыраған адам ретінде ақталған болатын. Ол кулак емес! Барлық құжатты тексеріңдер! Ол орташа шаруа ретінде ақталған.

– Тоқта-тоқта! Не керек өзіңе?

– Мені тек осы себеппен алмасаңдар, онда дұрыс емес.

– Ой, сен оттама. Кулак дей ме, орташа дей ме – кімнің шаруасы бар онда қазір! Өзің қайдан сандалып жүрсің? Кімсің өзің?

– Боранды бекетінен келген Асанбаевпын. Бастық тізімді ақтара бастады.

– Сөйтіп айтпайсың ба, адамның миын ашытқанша. Орташа, кедей, кулак деп! Мә, саған бронь! Сені қателесіп шақыртқан. Теміржолшыларға ешкім тиіспесін, бәрі өз орындарында қалсын деген Сталин жолдастың өзінің бұйрығы бар. Кәне, кесір болма, бекетіңе бар да, жұмысыңа кіріс...

Олар Борандыға жақындағанда күн де ұясына қонып еді.

Жолаушылардың алдынан тағы да темір жол көрінді.

Ары-бері жүйткіп жатқан пойыздардың үні естіледі, алыстан ирелеңдеп бара жатқан вагондар тізбегін байқауға да болады. Сарыөзектің даласында олар аулақтан ойыншық вагондардай болып көрінеді. Сай-саланы, бел-белесті әрі соңғы сәулесіне малып, әрі десе көлеңкемен көлбеп, күн шұғыласы сөніп бара жатты. Жердің бетін болар-болмас буалдыр мұнар басып, ымырт үйіріле берді, ауа көгістеніп, әлі қыстың сызы кетпеген көктем-нің жас иісі жер тәнінен сезіліп тұрды.

– Әне, біздің Боранды! – деп қолын алға созды Қазанғап, түйе үстіндегі Едіге мен жанында жортақтап келе жатқан Үкібалаға қарап. – Енді аз қалды, құдай қаласа, кешікпей жетеміз. Дем аласыңдар. Алдыда, темір жол сәл-сәл орағытып өткен жалаңаш мойнақтан шағын-шағын бірнеше үй, семафордың ашылуын күтіп,

қосалқы жолда тұрған ұзын состав көрінеді. Одан әрі, жан-жақтың бәрі аңқиған қу дала, жайқуат ой мен қыр; мелшиіп жатқан шексіз кеңістік, дала, дала...

Едігенің көңілі құлазып сала берді. Теңіз жағалауының даласын көріп өскен Едіге үшін дала таңсық емес, бірақ мұншама қиырсыз қиянды көремін деп ойламап еді. Айдыны сан құбылып жататын көк теңіздің жағасында туып-өсіп енді сусыз тылсым тақырға тап болып тұр. Оу, мұнда қайтіп Күн көруге болады?!

Үкібала түйемен қатарласа беріп, Едігенің аяғынан ұстап, біразға дейін қолын айырмай қойды. Едіге айтпаса да түсінді. “Шыда, – деп еді сонда Үкібаланың қолы. – Әйтеуір, денсаулығың сақайса болды. Қалғанын көре жатармыз...”

Сөйтіп олар Борандыға таяп келіп те қалып еді. Сөйтсе бұл олардың бүкіл алдағы ұзақ ғұмырының мекені екен ғой.

Күн қызылы әбден сөніп, қараңғы түсіп, Сарыөзектің аспанында жұлдыздар жамырай жанған кезде, олар Борандыға келіп те жеткен. Біраз күн Қазанғаптың үйінде тұрып жатты. Одан соң бөлек шығып, сол кездегі жол жұмыскерлерінің барақ үйіне көшті.

Осылайша жаңа жайдағы өмір басталып еді.

Әу дегенде Сарыөзектің қу медиенінде қаншама қысылып- қымтырылса да, Едігеге екі нәрсе шипалы болды: бірі – таза ауа, бірі – түйенің шұбаты. Ауа дегеніңіз мұнда сары уыздай саф екен. Мұндай уыз ауа, әй, сірә, басқа жерден табыла қоймас. Шұбат болса, Қазанғап өзінің екі інгенінің біреуін Едігеге байлады.

– Әйеліміз екеуміз ақылдасып көрдік,– деді Қазанғап.– Шүкір, бізге ағарған жетеді, ал Ақбас інгенді сауынға сендер алыңдар. Өзі сүтті, жас мал. Екінші рет төлдеуі. Өздерің бағып, игілігін өздерің көріңдер. Тек ботасын аздырып алмасаңдар болды. Қатынымыз екеуміз келісіп қойдық: ол бота саған берген бәсіре-еншіміз болсын. Сақтай алсаң, малыңның төл басы сол. Ал кетеміз, көшеміз десең, сатып кетерсің, ақша-пұлға жарайды. Ақбас інгеннің баласы осыдан екі аптадай ғана бұрын туған, құйтақандай қара бас бота болатын. Томпайып қана тұрған екі кішкентай өркеші де қап-қара. Өзі құйтақандай болса да, жасаурап тұратын екі көзі тостағандай, жас баланың жанарындай мөп-мөлдір аяулы көздер. Бота кейде енесінің жанында ебедейсіз тапырақ-тап, секіріп-секіріп ойнайды да, қорада жалғыз қалса, енесін іздеп адам сияқты аянышты, жалынышты үнмен боздап-боздап қоятын. Оның кейін аты-шулы Қаранар атанатынын сонда кім білген десеңші. Бүкіл аймаққа аты шыққан қайратты да қажырлы Қаранар. Борандының Едігесінің өміріндегі көптеген оқиғалар енді сол Қаранармен байланысты болар. Ал әзірге ол әлі әлжуаз бота ғой, көз жазбастан күтіп, бағу керек еді. Ботаға Едіге де бауыр басып алған, сәл бос уақыты болса, соның жанында жүреді. Қысқа қарай бота кәдімгідей өсіп қалып еді, суық түсе Едіге оны жабулап тастады. Жабудан ботаның басы, мойны, аяғы мен өркеші ғана шығып тұрады да, көзге күлкілі көрінетін. Сол жабумен ол қысты өткеріп, жазғытұрым қорадан шығып, күндіз-түні далада жүретін болды.

Сол қыста Едіге өзінің сақая бастағанын сезді. Басының айнала беретіні қалай қойғанын да байқамай қалды. Бірте-бірте құлағының шуылдап тұратыны да басылды, жұмыс істесе қара терге түсетіні де тыйылды. Ал қыстың ортасында темір жолды үрінді қар басып қалған қауырт кездерде басқа жұмысшылармен бірге қолына күрек алып, іске де кірісіп кететін болды. Жастың аты жас қой, әрі жаратылысынан қайсар жан, бір кезде аяғын әрең ілбіп басатынын да ұмытып, күш-қуаты тасқындап, құлшынып шыға келді. Сонау бір жирен дәрігердің айтқаны келді.

Көңіл-хошы түскен бір сәттерде Едіге ботаны мойнынан құшақтап, аймалап тұрып, оған қалжыңдап та қояр еді.

– Сен екеуміз егіз туған емшектес бауырлармыз ғой. Ақбас інгеннің сүтін еміп сен, міне, зіңгіттей болып өстің. Мен болсам, соның сүтінің арқасында ауруымнан айықтым. Айырмасы, тек сен оның сүтің емсең, мен шұбат жасап іштім... Арада көп жылдар өтіп, соғыс бірте-бірте ұмытылып, балалар оқуға барып, разъезге су-мұнара салынып, су мәселесі біржолата шешіліп, Едіге темір тұңкелі үй салып алып, қаншама қиямет қиыншылықтан кейін, өмір шіркін өзінің қалыпты орамын тауып, тұрмыс түзелген заман еді. Қаранардың даңқы дәуірлеп тұрған кез болатын. Әлдеқайдан біреулер әдейі келіп, Қаранарды суретке түсіріп кеткеннен кейін бір күні Едігенің есінде ұзақ сақталар бір әңгіме болды.

Боранды Боранды болғалы мұнда фототілшілердің келуі бірінші рет еді. Олар үшеу болатын. Бәрі де ылдым-жылдым, әрі сөзшең екен. Борандының Қаранары мен оның иелерін бүкіл газет- журналдарға басып шығару үшін арнайы келдік деп, уәдені үйіп- төкті-ай дейсің. Бұл даңғаза у-шуды Қаранар жақтырған жоқ “мазамды алмаңдар” дегендей басын аспандата көтеріп, шықшыты бұлтылдап, тісін шықырлатып, бақырып-бақырып жіберді.

Суретшілер “түйені тыныштандыр, былай ұстап тұр, олай ұстап тұр” деп Едігенің де мазасын алып болды. Едіге болса, аз ауылдың күллі қатын-қалашын, бала-шағасып, тіпті Қазанғаптың өзін де шақырып “келіңдер,

суретке бәріміз бірге түсейік, жалғыз өзім түсе бергенім жараспас”, – деді. Фотосуретшілер бұған да көніп, түрлі аппараттармен сыртылдата берді. Суретке түсірудің ең бір мықты номері Қаранарға бала-шаға бәрі үйме-жүйме жабылып мінген кезде болды. Екі бала түйенің мойнында, арқасында бес бала, бәрінің ортасында Едігенің өзі. Ал, көріңдер, Қаранардың күш атасы екенін! Қыран күлкі, қызық-думан болғаны-ай сонда! Сонан соң фотосуретшілер бураның жеке өзін түсірейік деп едік деп ағынан жарылды. Е, түсіре бер, онда тұрған не бар!

Әне сонда суретшілер Борандының Қаранарын алдынан да, қырынан да, алыстан да, жақыннан да бар өнерлерін салып түсіріп- ақ бақты. Содан кейін олар Едіге мен Қазанғапты көмекке шақырып, бураның аяғынан өркешіне дейін, кеудесін, тізесін, тұрқын өлшеп, бәрін қағазға жазып алды. Бастарын шайқап, таң-тамаша болады.

– Тамаша бактериан! Міне, асыл тұқымның сақталғаны деп осыны айт! Бактерианның классикалық түрі! Кеудесінің керіске дейін қарашы, тұрқының келістісі-ай!

Мұндай мадақ сөздер Едігенің құлағына, әрине, жағып бара жатыр. Бірақ кейбір сөздердің мағынасын түсінбей, “бактериан” дегендерің не деп сұрады. Сөйтсе, ғылымда қос өркешті түйенің түпкі бабасы солай аталады екен.

– Демек, бұл бактериан болды ғой?

– Болғанда да өте сирек алмастай асылы.

– Өлшеп-пішіп жатқаның неге керек?

– Ғылым үшін керек.

Газетке, журналға бастырамыз дегендері борандылықтарды жай алдау еді, бірақ жарты жылдан кейін түйе шаруашылығы бойынша зоотехникалық факультеттерге арналған оқулық кітабын поштамен салып жіберіпті. Кітаптың сыртында бактериан тұқымының асыл тектісі – Боранды Қаранарының суреті қасқайып тұр екен. Кітаппен бірге бір бума суреттерді де қоса салыпты. Ішінде түрлі-түсті фотолары да бар. Осы суреттерге қарап, сол бір кездің бақытты бір дәурен екенін аңғаруға болар еді. Соғыстан соңғы қысылшаң жылдар артта қалған, балалар әлі балалықтың бал дәуренінен шыға қоймаған, ересектер бәрі есен-сау, қарттық деген әлі алты қырдың ар жағында алыс жатқан.

Осынау суретші меймандардың құрметіне деп, Едіге бір тоқтыны сойып тастап, Боранды ауылын түгел шақырып, думанды той өткізді дейсің. Шұбат дейсің бе, арақ дейсің бе, басқа түрлі тағам жағы мол болды. Ол кезде разъезге көшпелі вагон-магазин келіп тұратын. Онда құстың сүтінен басқаның бәрі жайнап тұрар еді. Тек ақшаң болсын. Теңіз шаяны, уылдырықтың қарасы, қызылы, балықтың неше түрі, коньяк, колбаса, конфет, тағы басқа тамақтың толып жатқан түр-түрі сіресіп тұратын. Сондай молшылықта, бір қызығы, соны жұрт аса ала да бермейтін. Енді ғой әлгі көшпелі дүкен жол бойынан – көзден бір-бір ұшқалы қашан... Сол бір той-томалақ тамаша өтті. Тіпті Қаранар үшін де тост көтерілді. Сөзден сөз шықты. Сөйтсе, әлгі қонақтар Қаранар туралы Елизаровтан естіген екен. Сарыөзекте менің досым Борандының Едігесі тұрады. Ол әлемдегі түйе біткеннің сұлтаны – Боранды Қаранарының иесі депті. Қайран Елизаров, Елизаров! Сарыөзектің тарихын тамаша білетін ғалым, ғажайып жан... Елизаров Борандыға келген сайын Қазанғап, Едіге үшеуі түні бойы әңгіме соғып отырар еді...

Қазанғап пен Едіге бірінің сөзін бірі іліп алып, меймандарға жергілікті түйе түлігінің ұлы анасы ақбас Ақінген және оның даңқты иесі Найман-ана туралы Сарыөзек аңызын айтып берді. Найман-Ана Ана-Бейіт зиратында жатыр деді. Әне қайда жатыр Боранды Қаранарының шыққан тегі! Осы бір көне тарих туралы мына меймандар газетке бірдеңе жазар деп үміттеніп еді, борандылықтар. Меймандар бұл хикаяны тыңдауын ыждағатпен тыңдады да, өздерінше бұл ұрпақтан-ұрпаққа қалып келе жатқан осы елдің бір аңызы болар деп қоя салды. Ал Елизаров болса басқа пікірдің адамы еді. Ол Ақінген туралы аңыз ерте замандағы тарихи шындықтан шығуы әбден ықтимал дейтін. Елизаров мұндай аңыздарды тыңдауды ұнатар еді, өзі де сахараның өткен-кеткенінен көп-көп әңгімелер білетін.

Меймандар кешке қарай аттанған. Едігенің көңілі көтеріңкі, кеудесі керіңкі. Сондықтан ба екен, ойланбастан бір сөзді қойып қалды. Қанша дегенмен, меймандармен бірге о да ішті ғой. Бірақ айтылған сөз – атылған оқ.

– Қазеке, осы шыныңды айтшы, – деп еді ол Қазанғапқа сонда.

– Маған осы Қаранарды бота кезінде бәсіре бергеніңе өкініп жүрен жоқсың ба, бәле болып?

Қазанғап оған бір қарап, мырс етті. Едігеден мұндайды күтпеген сияқты. Біраз кідіріп барып: Бәріміз де пендеміз ғой, – деді. – Бірақ сен білесің бе, бұрынғылар айтқан: “Мал иесі құдайдан” деп. Бұл құдайдан. Солай бұйырған. Қаранар саған бұйырып тұрған, оның иесі сен болуға жазған. Айталық, Қаранар сенен басқа

біреудің қолына түссе, кім біледі, мүмкін, мал болмас та ма еді, өліп қалар ма еді, кім білсін, не боларын... жардан құлап кетер ме еді. Сенің несібеңе тиесілі болған. Менің бұдан бұрын да түйелерім болып еді ғой, жаман да мал емес еді олар. Дәл сол Қаранар туған Ақбас інгеннен олар да туған. Ал сенің бәсірең бәрінен де бірегей болып шықты... Лайым, жүз жыл қызығын көр. Сондықтан әлгі сөзің бекер болды, бекер...

– Кешір, Қазеке, кешіре гөр, – деп Едіге ойланбай айтқан оспағына қатты қысылып қалды.

Осы әңгіме барысында Қазанғап өзі байқап-бағамдаған бір сырды айтты. Аңыз бойынша, асыл нәсіл Ақінген жеті боталаған екен – төртеуі ұрғашы, үшеуі еркек екен. Содан былай ұрғашылары ақбас, сары болып келеді екен де, еркектері қарабас, қоңыр түсті болып туады екен. Әне, Қаранар сондай тұқым. Ақбас анадан қара түйе туған. Оның асыл Ақінгеннің ұрпағы екенінің шын белгісі осы. Әне, содан бері қай заман – екі жүз жыл ма, үш жүз жыл ма, бес жүз жыл ма, а бәлкім, одан да көп шығар, Сарыөзектің даласында Ақінгеннің тұқымы үзілмей келеді. Анда-санда, арагідік Борандының Қаранарындай асыл-сырттан туғандары да кездесіп қалады. Едігенің ырысы бар екен, Қаранар соған бұйырып туыпты...

Күндердің күнінде Қаранар күйі келіп, жанына адам жолатпай, құтырынып, бәленбай күн айдалаға жоғалып кетіп, жұртты үрейлендірген шақ туғанда “Енді не істейміз, піштіріп тастау керек пе, әлде кісендеп қою керек пе”, – дегенде, Қазанғап Едігеге турасын бір-ақ айтты:

– Ықтияр өзіңде. Жан тыныштығыңды ойласаң – піштіріп, атан етіп жібер. Ал, атағым шықсын десең – тиме. Ондай жағдайда, анау- мынау оқиға болса, бар жауапкершілікті өз мойныңа ал. Күш- қуатың, шыдамың жетсе – шыда: үш жылдай жынданады да, одан кейін мұрнын тескен тайлақтай соңыңнан ілеседі де жүреді. Едіге Қаранарды піштірмеді. Дәті шыдамады, қолы көтерілмеді. Бура қалпында қалдырды. Бірақ сол үшін кейін көзінен қан сорғалаған кезі де болды... V

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады... Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып, сахара сар даланың кіндік тұсы– Сарыөзектің ұлан-ғайыр жазығы көсіліп жатады. Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Ал, пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Таңертеңге бәрі де дайын болған. Қазанғаптың денесін киізге қымтап орап, сыртынан арқанмен шандып тастап, трактордың тележкесіне таза шөп төсеп, соның үстіне жайғастырды. Қас қарайғанға қалмай, кешкі бес-алтылар шамасында зираттан кері оралу үшін кібіртіктемей ертелетіп аттанған жөн еді. Баруы отыз шақырым, қайтуы отыз шақырым зират басындағы жұмыс – қарап тұрсаң, Қазанғаптың ас-суын тек кешкі алтылар шамасында ғана беруге тура келеді. Сол шамаға оралайық деп бұлар жолға да шыққан. Бәрі де дайын болған. Кеше кешке-ақ жабуланып қойған Қаранарды жетегіне алған Едіге жұртты асықтырып жүр. Жұрт деген жүріп алады ғой. Едіге өзі түні бойы көз шырымын алмаса да, жағы сопайып, жүдеңкірегені болмаса, үсті-басы тап-тұйнақтай, қунақы көрінеді. Сақалын мұқият қырған, бурыл мұртты, бурыл қас Едіге бүгін үстіне тек бір киерін ілген екен; хром етік, молдау пішілген шибарқыт галифе шалбар, ақ көйлек, қара пиджак, теміржолшының сәнді фуражкасы. Омырауында майдангерлік ордендер мен медальдар жарқырайды, тіпті бесжылдықтардың озаты белгілерін де тағып алыпты. Мұнысы өзіне жарасады һәм сұс беріп тұрғандай. Қазанғапты соңғы сапарға шығарып салар шақта Борандының Едігесінің дәл осындай болғаны да керек шығар.

Марқұмды шығарып салуға үлкен-кіші бәрі тегіс жиналған. Бәрі де тележкенің жанында үймелеп, трактордың қозғалуын күтіп тұр. Әйелдер жағы тынбай жылайды. Ойда жоқта Борандының Едігесі қалай сөз бастағанын өзі де байқамай қалды:

– Біз қазір Сарыөзек жерінің ең қасиетті зираты – Ана-Бейітке аттанамыз. Қазанғап марқұм тек сонда қоюға лайықты. Өзінің өтініш-арызы да солай болатын. – Едіге енді не десем екен дегендей ойланып тұрды да, сөзін сабақтады. – Марқұмның пешенесіне жазылған дәм-тұзы таусылған екен де. Бұл кісі біздің разьезде аттай қырық төрт жыл жұмыс істепті. Бүкіл өмір десе де болады. Ол осы жерде жұмыс істей бастағанда бұл арада су мұнарасы да жоқ еді. Суды бір аптаға цистернамен бір-ақ таситын. Ол кезде қазіргідей құрал-сайман, машиналар жоқ болатын. Керек десең, мына қазір Қазанғаптың сүйегін салған тракторда жоқ еді ғой. Бірақ та пойыздар үнемі жүріп тұрды, оларға әрдайым жол ашық еді. Борандыда Қазанғап өз қызметін адал атқарды. Ол жақсы кісі еді. Оны бәрің де білесіңдер. Ал енді біз қозғаламыз. Бәріміз жүруге көлік те жоқ, қажеті де жоқ. Әрі десе темір жолды да иесіз қалдыруға болмайды. Біз зиратқа алтауымыз барамыз. Марқұмды дұрыстап тұрып қоямыз. Сендер біздің келуімізді күтіңдер де, ас-суға дайындалыңдар, бірің қалмай қонақасыға келіңдер. Мына Қазанғаптың балаларының – мына ұлы мен қызының атынан бәріңді де шақырғаным осы...

Мұның өзі Едіге әдейілемесе де, кішігірім қаралы митинг сияқты болып шықты. Сонымен олар жолға шықты. Борандылықтар тележке тіркелген трактордың соңынан біраз ілесіп жүрді де, ауыл шетінде шоғырланып қалып қойды. Біразға дейін айқайлап жылаған дауыс естіліп тұрды – бұл Айзада мен Үкібаланың жоқтауы еді...

Артта дауыс тыйылып, бұл алтауы темір жолдан алыстап, Сарыөзектің даласына сүңги түскен кезде, Едіге демін бір алды. Қарбалас, қараң-құраң тыйылды, ендігі мақсат айқын.

Күн едәуір көтеріліп, Сарыөзектің атырабын жарқын нұрға молынан малды. Күн өлі қоңыр салқын, жүрісті қинайтын қырсық та жоқ сияқты. Күллі көк әлемнің жүзінде, зау-заңғар биікте екі қарақұс әдетінше қалықтайды, анда-санда аяқ астынан қымсына әндетіп, қанаттары қалтырап, бозторғай пыр етіп ұша жөнеледі. “Көп кешікпей, алғашқы қар түсер-түспес, бұлар да топ-топ болып ұшып кетеді”, – деп қойды ішінен Едіге. Көз алдында алғашқы жапалақтап жауған қар, сол мұнарда топ-тобымен ұшқан құстар келді. Неге екені белгісіз, ана бір жолы түнделетіп темір жолға жүгіріп келген түлкі есіне түсті. Сол түлкісі түскір ілесіп келе жатқан жоқ па екен деп, жан-жағына ұрлана қарап та қойды. Сол түні Сарыөзектің даласынан ғарышқа отқа оранып ұшқан ракетаны да есіне алды. Қайдағы-жайдағы ойыма орала бергені несі деді де, оның бәрін ұмытуға тырысты. Жол алыс болса да, дәл бүгін сені ойландыратын ондай-ондай қайдағы-жайдағы емес қой...

Қаранарға мінген Борандының Едігесі Ана-Бейітті бетке алып, қаралы керуенді бастап келеді. Жол ұзаған сайын Қаранар да кең көсіліп, өзінің үйреншікті бүлкіліне басты дейсің. Біле білген кісіге Қаранар осындай сау желісте өте-мөте әсем көрінер еді. Иір мойынды асқақтаған басы толқын үстінде бір қалыпты қалықтап келе жатқан сияқты: тарамысты аршын аяқтары жер танабын талмай сыдыртып, ауаны қайшылап бара жатқандай. Қос өркештің ортасындағы аша үстінде Едіге қасқайып, нық та жайлы отыр. Иесінің бұйрығын тақымынан танып, қамшы салдырмай салып ұрып келе жатқан Қаранарға Едіге дән риза. Едігенің омырауындағы ордендер мен медальдар ырғақтан сыңғыр-сыңғыр қағып, күнге шағылысып жарқ-жүрқ етеді. Онысы бірақ Едігенің көңілін бөлген жоқ. Соңында тіркемелі “Беларусь” тракторы келеді. Кабинаға тракторшы бала Қалибекпен қатар Сәбитжан отыр. Кеше ол борандылықтарға радио-ерікті адамдар туралы, тағы басқа әжік- күжік судырақ әңгіме айтып отырып, арақты тәуір-ақ сілтеп жіберген екен, енді еңсесі түсіп, үн-түнсіз қалыпты. Басы былқ- сылқ етіп, ары-бері бұлғақтай береді. Көзілдірігін сындырып алар ма екен деп Едіге уайымдасын. Тіркемелі тележкеде Қазанғаптың сүйегінің қасында қайғырып Айзаданың күйеуі отыр. Күнге шағылысқан көзін сығырайтып, анда-санда жан-жағына қарап қояды. Дәл бүгін осы масыл маскүнем кәдімгідей адам сияқты мінез танытқаны. Аузына бір тамшы арақ алған жоқ. Кез келген іске беріле кірісіп, көмегін де аямады. Өлікті үйден шығарарда, сүйекке иығын тосып, көтерісіп шықты. Едіге оны артына мінгестірмекші еді, мінбей қойды. “Жоқ, мен қайын атамның қасында боламын. Жол бойы жанында отырамын”, – деді. Мұнысын Едіге де, Борандының басқа адамдары да құп көрді. Үй алдынан аттанарда тележкедегі Қазанғаптың киізге құндақталған денесін ұстап отырып, жұрттың бәрінен де қатты күйзеліп жылаған осы болды. “Бәлкім, бұл ақылы кіріп, ішкенін қойып кетер, а? Ондай күн болса, Айзада мен балаларын құдай жарылқап, бақтары жанар еді”, – деп Едігенің іші жылып қалған.

Айдалада түйелі адам бастаған осы бір шап-шағын да тосаңдау қаралы керуеннің соңында доңғалақты “Беларусь” экскаваторы келе жатыр. Оның кабинасында Еділбай мен Жұмағали отыр. Негрдей қап-қара, төртбақ Жұмағали руль ұстаған. Ол өзі әдетте бұл экскаватормен темір жол бойының түрлі жұмыстарын атқаратын. Борандыға келгеніне де көп болған жоқ, тұрақтап қалар-қалмасы әлі белгісіз. Өзі жанындағы Ұзынтұра Еділбайдың иығынан-ақ келеді. Екеуі әлденеден жол бойы тынбастан әңгімелесіп отыр.

Бекеттің бастығы Оспан азамат жігіт екен. Радъездің маңдайына біткен техниканың барлығын Қазанғапты жерлеуге босатты. “Жол алыс, оның үстіне қабірді қолмен қазсаңдар, кешке дейін қайтып оралмайсыңдар; әрі десе мүрдені терең қазып, мұсылманша бұйірлеп, ақымдау керек қой”, – деп жас бастық өте бір ақылды сөз айтты.

Борандының Едігесіне әуелі бұл ұсыныс тосындау көрінді. Қабірді қолмен қазбай, экскаватормен қазу керек деген оның қаперіне де кіріп-шықпаған, ондай болады деп тіпті ойламаған. Күдікке күпті кейіппен маңдайы құрысып, Оспанның алдында үнсіз отырып қалған. Оспан да амалын тауып, шалды ақыры көндірді-ау. – Едеке, былай болсын. Көңіл күпті болмас үшін әуелі қабірді күрекпен қазыңыздар, бірер күрек ырымын жасаңыздар да экскаватормен бір сәтте бітіресіздер. Сарыөзектің топырағы өзіңіз білесіз ғой, тас болып қатып қалған. Экскаватормен керегінше тереңдетіп алып, қырнап-қашау жұмысын тағы да күрекпен тамамдайсыздар.

Енді міне Сарыөзектің қойнына сүңги түскен сайын Едіге Оспанның әлгі айтқан ақылына тәнті бола берді.

Мұндай амал өзінің ойына келмегеніне таңғалды да. “Құдай оңдап, Ана-Бейітке жетсек, Оспан айтқандай, істі тез бітірерміз”, – деп қойды. Бір тәуір жерді таңдап алып, әуелі жердің бетін сүймен, күрекпен босатады. Сүймен күрек тележкеде жатыр. Топырақ сәл- пәл алынған соң іске экскаваторды салады. Қабір әбден тереңдеп болған соң, марқұмның басын қасиетті Қағбаға қаратып қою үшін бүйірлете лақаттап, ақым қазады. Оны, әрине, күрекпен оймаса болмайды. Құдай жолына да қиянат жоқ, жұмыс та тез бітеді.

Осы ойды діттеп, алдын түйе мінген Борандының Едігесі бастап, ортасында тележкелі трактор, соңын қол- аяғы серейген, маңдайында күрегіші бар, арт жағында арбиған шөміші бар, тоңқаңдаған қоңыздай боп экскаватор қостап, қаралы керуен қаздай тізіліп, біресе белестен бір көрініп, біресе ойпаңға құлап, енді бірде жазыққа түсіп, жөңкіліп бара жатқан-ды. Қырқаның ар жағында тасаланып қалған разъезге соңғы рет бұрылып қарай бергенде, Едіге трактормен қатарласа ынты- шынтысымен жүгіріп келе жатқан сары төбет – Жолбарысты көріп, аң-таң қалды. Бұл қай уақытта ілесіп жүр? Мәссаған, керек болса! Борандыдан шыға берісте бұл төбет жоқ сияқты еді. Мұндай иттігін білсе, Едіге оны шынжырлап кетер еді ғой. Ой, кәззәп! Едіге Қаранарға мініп, бір жаққа шықса-ақ болды Жолбарыс, әйтеуір, амалын тауып, ілесе жүреді. Міне, қазір де жер астынан шыққандай лезде пайда болды. “Е, мейлі”, – деді Едіге. Ауылға қайта қуып жіберейін десе, едәуір жер, әрі десе итке бола уақыт өткізіп жүре ме. Ілессе-ілесе берсін. Иесінің бұл ойын біліп қойғандай-ақ, Жолбарыс тракторды басып озып, Қаранармен қатарласа берді. Едіге оған қамшысын кезеп-кезеп қойды. Төбетің мыңқ да деген жоқ. “Бәрібір кешіктің” дегендей. Мұндай жолға оны шығармайтын не кінәсі бар сонша. Кеудесі керіскедей, жүндес мойны күжірейген, кесік құлақ, ақылды көзі сабырлы сары төбет Жолбарыс өзінше сымбатты да келісті еді.

Ана-Бейітке төтесінен тартқан жолсыз жол бойында Едігенің есіне нелер түспеді дейсің. Көкжиектен көтеріле берген күнге қарап қойып, уақыттың толқынына көз жіберіп, Едіге сол баяғы өткен- кеткенді еске алды. Қазанғап екеуінің жас кезі есіне түсті. Ол кезде бұлар тепсе темір үзген күшті еді. Борандыны тіреп тұрған тұрақты жұмысшылар да осылар еді. Басқалары келуін келіп, көп шыдай алмай, көбісі кетіп қалатын. Қазанғап екеуінің сәл-пәл тыныстауға да уақыттары жетпейтін. Өйткені разъездегі кез келген зәру жұмыстың бәрін, амал жоқ, осы екеуі атқаратын. Қазір ғой осыны біреуге айтудың өзі ыңғайсыз – жастар жағы: өй, өзін-өзі азапқа салған кәрі ақымақтар, – деп күледі. Неменеге сонша тыраштандыңдар, – дейді. Рас- ау, не үшін тырбыңдай берген десейші? Е, демек, солай істеу керек болғаны да.

Бір ретте жолды үрінді қардан тазартып, екі тәулік бойы тыным таппай, күртік аршығандары бар. Түн қараңғысында жолға жарық түсіру үшін паровоз әкеліп, шамын жағып қойды. Қар борап, боран ұлып, ұйтқып тұр. Бір жағын тазалап жатсаң, бір жағынан үйіп тастайды. Күн суық еді деген сөз бе: суықтығы сонша бет- ауыздары домбығып кетті. Бес минутқа паровоздың ішіне кіріп, жылынып алған болады, одан шыға берсең қайтадан сол Сарыөзектің сайтаны соғып тұрады. Паровоздың өзін қар доңғалағынан асыра көміп тастады. Жаңа келген жұмысшылардың үшеуі екі тәуліктен кейін тайып тұрды. Сарыөзектегі өмірді әке-шешесінен түк қалдырмай боқтап кетті. Біз немене тұтқынбыз ба, тұтқынға да түрмеде ұйықтап алуға мүмкіндік береді, деп кетті. Ал таңертең жол тазарып, пойыздар жүре бастағанда, пойыздың үстінде тұрып, ысқырып- ысқырып қоштасқандағы түрлері:

– Ей, ақымақ бастар, маңғыт, ауыздарыңа – саңғыт! – деп қорлап бара жатты. Сол бір көргенсіздердің боқтық сөзі түк емес-ау, ең қиыны сол үрме қардың үстінде Едіге Қазанғаппен төбелесіп қалды ғой. Болған сондай бір сойқан. Түнде қимылдауға мұрша келмей қалды. Қар толастамайды, жел деген жексұрын жан- жағыңнан қабаған итше жұлмалайды. Желден құтылар жер жоқ. Паровоз жылытпақ боп, буын бұрқыратады. Онысынан не пайда, қайта жан-жағыңды тұман қаптайды. Паровоздың маңдайындағы шамның жарығы содан өлімсіреп қалады. Әлгі үш жұмысшы кетіп қалған соң, Едіге Қазанғап екеуі қарды түйе жеккен сүйретпемен тазалауға кіріскен. Жегулі түйе екеу еді. Жүрсеші, жайрағырлар, мына жынойнақ боран олардың да титығына тиіп, сүйек сүйегінен өтіп барады. Күресін қар дәл кеуделерінен келеді. Қазанғап алдыға түсіп, түйелерді езуінен тартады, ал Едіге болса сүйретпеде тұрып, арттан қамшылайды. Осылайша олар түн ауғанша арпалысты. Ақыры болдырған түйелер қар үстіне құлап түсті, енді өлтірсең де тұрмайды. Не істеу керек? Боран басылғанша жұмысты қоя тұрғаннан басқа амал жоқ. Екеуі бораннан бой тасалап, паровоздың ығында тұрған.

– Жетер, Қазеке, паровозға кіре тұрайық, күннің райын байқап көрерміз, – деп қалды Едіге мұз боп қатқан қолғаптарын бір-біріне қаққылап тұрып.

– Күн райынан қайыр жоқ. Жолды бәрібір біз тазалаймыз.

Күректі ал қолыңа, қарап тұруға қақымыз жоқ.

– Немене, біз адам емеспіз бе?

– Адам еместер – қасқырлар тағы басқа хайуандар – қазір ін- інінде тығылып жатыр.

– Ой, оңбаған! – деп Едігені жын қысып кетті. – Саған салса – арам қатсын дейсің ғой, өзің де арам қатасың осы жерде! – Едіге оны жақтан періп кеп жіберді.

Сол-ақ екен, екеуі айқаса кетті, бір-бірінің аузын қанатты. Тағы да болса, паровоздан кочегар дер кезінде жүгіріп шығып екеуін ажыратып жібергені абырой болды. Әне, сөйткен Қазанғап еді ғой бұл. Енді сол Қазанғаптай кісі қайда бар? Жоқ енді Қазанғаптар. Соңғы Қазанғапты жерлеуге әкеле жатыр. Марқұмды жер қойнына тыға салып, иманың саламат болсын! – деген сөз ғана айтылады. Сонымен бітті. Әумин!

Осылай ойлап, Борандының Едігесі естен шыға бастаған құрая сөздерін ішінен қайталап қойды. Зират басында жүйе-жүйесімен айтуға тиіс. Құдайға бағышталған құран сөзін есіне рет-ретімен түсіріп алмаса болмайды. Құдайдың мекені белгісіз, өзі көзге көрінбес. Тіршіліктің басталуы бар, аяқталуы бар. Туу бар, өлу бар. Бір-біріне қарсы, қайшы құбылыс. Адамзат санасын осы қайшылыққа амалсыз көндіретін бір құдайдың әмірі. Құран дұғасы сол үшін ойлай табылған. Е, құдай, тудырған екенсің, адамды неге өлтіресің? – деп құдайға айқайлап айтып жеткізе алмайсың ғой, ол бәрібір естімес, естісе де үндемес. Дүние дүние болғалы адам баласы өлімге қарсы бола тұра, амал жоқ, көніп келеді. Содан бері дұға да өзгермес, дұға сөзі: ей, адам, бекер ғайбаттанба, құдайдың салғанына көн, деп жұбату айтады. Сондықтан да мыңдаған жылдар бойы саф алтындай сараланған дұға сөзі тірілердің өліге айтатын ең ақырғы сөздерінің ішіндегі ең соңғы сөзі. Салт солай.

Дүниеде құдай бар ма, жоқ па, мәселе онда емес. Бірақ адам көбінесе оны жаны қысылып, басына іс түскенде ғана есіне алады. Бұл, әрине, күнә. Басы ауырмаса, құдайын ұмытып кетеді, деп дінсіздер туралы, сірә, бекер айтылмаған болуы керек. Солай ма, жоқ, солай емес пе, бірақ бәрібір дұғаны білген жақсы, деп ойлады Едіге.

Тракторларда келе жатқан жолаушы жолдастарына қарап қойып, Едіге олардың ешқайсысы құран сөзін білмейтініне қатты ренжіп, қынжылды. Оу, олар кейін бірін-бірі қабірге қалай қоймақ? Өлген адамды ақырғы сапарға қандай сөзбен шығарып салмақ? “Хош, жолдас, есімізде сақталасың”, – деген сияқты далбаса сөзбен біте ме? Облыс орталығында Едіге бір рет өлік шығаруға қатысқаны бар.

Сонда Борандының Едігесі жағасын ұстап, таңғалды – зират басы тура бір жиналыс дерсің: табытта жатқан өліктің алдына шығып алып шешен немелер қағазға қарап, бірінің айтқанын бірі қайталап оқып шығады; марқұмның қай қызметте кім болып істегенін, қалай, кімге қызмет еткенін тізбектеп шығып, музыкасын ойнатты да, моланың үстіне гүл үйіп тастады. Сонда тумаж, өлмек деген не, не мән бар деген сөз солардың бірде біреуінің аузына түспеді-ау, сабаздарың, Тумақ бар, өлмек бар деген сөз сол дұғада айтылған ғой. Сонау қадим заманнан бері адам сана-білігінің тәжіндей болған дұға ғой ол. Ал шешен немелер бұған дейін ешкім өлмегендей, енді бұдан былай ешкім өлмейтіндей сөйледі-ау сонда. Өлімсіз бейбақтар сол! Беттері шылып етпей шындыққа қарсы шығып, өлген адам туралы: “Ол енді өлімсіз, мәңгі жасайды!” – деп көкіді-ау.

Едіге мына даланың жымын жақсы білетін. Әрі десе Қаранардың үстінде ол көш жерге дейін айқын көріп келеді. Ол Ана-Бейітке Сарыөзекпен төтелей тартып отырды. Тек тракторлардың жүруіне ыңғайлы болсын деп, жыра-жыраларды ғана айналып өтеді.

Бәрі де діттегендей болып келеді. Жылдам да емес, баяу да емес, орта жүріспен олар жолдың үштен бірін артқа салды... Иесінің әмірін тақымынан-ақ таныған Қаранар сол баяғы бүлкілінен бір танған жоқ. Соңынан тележкесін сүйреп, трактор тырылдайды, оның артынан доңғалақты “Беларусь” экскаваторы да салып ұрып келеді.

Бірақ алда оларды болжап болмас жағдаят күтіп тұрған. Адамның ойына келмейтін нәрсе, алайда Қазанғапты жерлеу мәселесі Сарыөзек космодромындағы жағдайларға тікелей байланысты болып шықты...

Дәл осы кезде “Конвенция” авианосеці сол бұрышты өз орнында, Тынық мұхиттағы Алеут аралдарының түстігін ала, әуе жолымен алғанда Владивосток пен Сан-Францисконың дәл ортасында тұрған.

Мұхит райы өзгермеген. Түске дейін күн жарқырап, шексіз су әлемнің беті жарқ-жұрқ етіп құлпырып жатқан. Көкжиекте ауа райы өзгере қоятындай еш белгі байқалмаған.

Төбеден төніп тұрған қауіп-қатер болмаса да, авианосецтің үстінде сірескен сақтық орнаған; самолеттер де, ішкі қауіпсіздік тобы да, бәрі-бәрі сақадай сай тұрған. Қауіпті мұндағылар жер бетінен емес, космостан тысқары жақтан күткен. “Трамплин” орбитасы арқылы “Конвенция” бортына Орман Төс планетасындағы паритет-космонавтардан келіп түскен хабар Бірбасор жетекшілері мен арнайы өкілетті комиссия мүшелерін қым-қуыт қарбаласта қалдырды. Естері шыққаны сонша, мына басқа түскен жағдайды екі жақ өз мүдделері мен көзқарастарына байланысты екі бөлек талқылап, содан кейін ғана бірігіп отырып, пікір алыспақ болды. Адамзат ашқан жаңалықтардың ішіндегі теңдессіз жаңалықтан – жерден тысқары Орман Төс планетасында цивилизация бар екенінен әлем әлі хабарсыз еді. Тіпті осы бір айрықша оқиғадан өте құпия түрде хабардар болған екі жақтың үкіметі де, паритет- космонавтардың бірінші хатынан басқа жағдайдан әлі мәліметсіз еді.

Білікті комиссиялардың мәмлелі көзқарасын күтулі болатын. Бүкіл авианосецтің аумағында қатаң тәртіп орнатылды: самолеттерді қоса, ешкім де өз орнын тастап кетуге құқы жоқ. Қандай бір себеппен болмасын, кемеден ешкім де кетуге тиісті емес. Және де ешқандай басқа кеме “Конвенцияға” айналасы елу шақырымнан бері жақындамауы керек. Бұл аймақтың үстімен ұшатын самолеттер бағыттарын өзгертіп, авианосец тұрған жерден ең кемі үш жүз шақырым аулақтан өтетін болды.

Сонымен, екі жақтың бірлескен мәжілісі үзіліп, әр комиссия “Демидур” программасындағы өз басшыларымен бірге жеке-жеке кетіп, 1–2 және 2–1 паритет-космонавтардың ғылымға белгісіз Орман Төс планетасынан жіберген хабарын талқылай бастаған.

Олардың сәлем сөзі ойлап ой жетпес астрономиялық алыс қиырдан келіп еді: “Тыңдаңыздар, тыңдаңыздар! Біз Жер планетасы үшін трансгалактикалық хабар жүргізіп отырмыз! Мұндағы көріп-білгеніміздің бәрін айтып жеткізу мүмкін емес. Жер тілінде айтып жеткізу қиын. Бірақ ортақ, ұғымдар да көп. Мұндағылар адам сияқты жандар. Кәдімгі өзіміз сияқты адамдар! Әлемдік эволюция жасасын! Мұнда да жалпы көпшілікке тән принциппен эволюция адам баласын жетілдіріпті. Шетпланеталық адамның тамаша түрі бұл! Түр-түсі қара торы, шаштары көгілдір, көздері күлгін-жасыл түсті, кірпіктері аппақ, қою келеді екен.

Олар біздің орбиталық станцияға келіп тіркелгенде, біз оларды мөп-мөлдір скафандрлардың ішінен көрдік. Олар өз кемесінде тұрып, жылы жүзбен күлімдеп, бізді өздеріне шақырды.

Біз сөйтіп бір цивилизациядан екінші цивилизацияға қадам бастық.

Бұрандалы ұшқыш аппарат сәуле жылдамдығымен ұшып ала жөнелді. Кеме ішінде ол жылдамдық бізге сезілген жоқ, уақыт толқынын бұралықтап, біз шексіз Әлем құшағына еніп кеттік. Ең әуелі көңіліміз ауып, жанымызды кездейсоқ жай таптырған нәрсе – салмақсыздық жағдай мұнда мүлде жоқ екен. Мұндай кереметке бұлардың қолы қалай жеткені әзір бізге беймәлім. Олар орысша, ағылшынша сөздерді араластырып: “Велком наш Звезда” – “Біздің Жұлдызға сәт сапар”, – деп тұңғыш рет тіл қатты. Сонда біз кәдімгідей зейін қойсақ, бір-бірімізбен сөйлесе алатынымызға көзіміз жетті. Осы бір көгілдір шашты жандар бойшаң келеді екен – бойлары екі метрдей бар. Олар бесеу еді: төртеуі еркек, біреуі әйел. Әйелдің ерекшелігі бойында емес, әйелге тән сымбаты мен түр- түсінің ақ құбалығында еді. Барлық көгілдір шашты ормантөстіктер біздің солтүстік арабтар сияқты нағыз қара торының өздері екен. А деп кездескеннен олардың бөтен пиғылы жоқ екеніне көзіміз жетті. Олар үшеуі ұшқыш аппараттың пилоттары екен де, бір еркек пен әйел жер тілінің білгірлері екен. Осы екеуі космостағы радио арқылы тұңғыш рет ағылшын және орыс сөздерін зерттеп, жүйеге түсіріп, жер тілінің сөздігін жасапты. Біз кездескен шаққа олар екі жарым мыңнан арта сөздер мен терминдердің мағынасын игеріпті. Осындай білімнің арқасында олардың бізбен қатынасы басталды.

Олар өзара бізге мүлде түсініксіз тілде сөйлеседі, әрине. Бірақ дыбысы испан тілімен үндес сияқты көрінеді. “Паритеттен” ұшып шыққаннан кейін он бір сағаттан соң біз Күн системасының шеңберінен шығып кеттік. Біздің жұлдыздар системасынан басқа әлемге өту шағында бізге пәлендей өзгеріс байқала қойған жоқ. Әлем жамалы қайда да бірдей. Бірақ жол бойы (сірә, сол кезде шетпланеталардың орналасу заңдылығы сондай болуы керек) алдымыздан бірте-бірте қызыл шапақ арай байқала бастады. Сол шапақ ұлғайып, ұланданып, шексіз сәуле кеңістігіне ұласа берді. Бұл екі арада біз жол бойы бір жағы күңгірт, бір жағы жарық бірнеше планеталардың тұсынан өттік. Көзге жиегі жетер кеңістікте көптеген Күндер мен Айлар зымырап кейін қалып қойып жатты.

Біз түн түнегінен жарық дүниеге шыққандай болдық. Кенет мүлде беймәлім аспан төсіндегі орасан зор, ұлы күннен тарап жатқан жап-жарық шексіз сәуле құшағына келіп қойып кеттік.

– Мынау біздің Галактика! Әне, анау жарқырап тұрған біздің Құдірет! Көп кешікпей біздің Орман Төс те көрінеді! – деп хабарлады тіл білгіш әйел. Шынында да жаңа космос кеңістігінің зау биігінен біз үшін жаңа Күн көрінді. Ормантөстіктер оны Құдірет деп атайды екен. Өзінің көлемі мен сәуле шашу қуаты жағынан Құдірет біздің Күннен күшті де үлкен екен. Құдіреттің осы қасиетіне және ормантөстіктердің тәулігі жиырма сегіз сағаттан тұратынына байланысты бұл араның тіршілігі біздің Жердің тіршілігінен бірқыдыру өзгеше болса керек. Дегенмен бұл жөнінде толығырақ мәліметті біз келесі хабарда берерміз, немесе “Паритетке” қайтып оралғанда айтармыз. Ал әзір жол-жөнекей бірнеше маңызды хабарлар жеткізгіміз келеді. Биіктен қарағанда Орман Төс планетасы біздің Жерге ұқсайды. Біздің Жерді қоршаған атмосфералық бұлттар мұнда да бар. Бірақ Орман Төстің бетіне бес-алты мың метр биіктік қалғанда ормантөстіктер біз үшін әдейі планетаны айнала шарлап ұшты. Бұл біз бұрын көріп- білмеген керемет сұлу көрініс еді: таулар, қырқалар, шымқай жасыл желек жамылған төбелер, олардың ара-арасынан өзендер, теңіздер, көлдер байқалады; ал планетаның кейбір тұстарында, әсіресе қиыр полюстерде жансыз жазира таңдақтар жатыр, онда топырақ

суырған дауыл соғып тұр. Бірақ бізге бәрінен де гөрі ерекше әсер еткен нәрсе – қалалар мен елді мекендер болды. Орман Төс табиғатының әр жеріне арал-арал сияқты орналасқан бұл құрылыстар мұнда урбанизацияның – қалалық өмірдің өте өркендеп кеткенінің белгісі. Бұл планетаның көгілдір шаштылары тұрғызған қалалардың қасында тіпті біздің Жердегі Манхаттанның өзі жай әншейін ойыншық сияқты көрінер еді.

Ал енді ормантөстіктердің өзіне келетін болсақ, біздің пайымдауымызша, бұлар Дүние-Әлемдегі ақыл-ойлы жандардың ерекше бір асыл тұқымдылары. Әйелдері баланы, Орман Төс айымен есептегенде, он бір ай көтереді. Олардың өздері қоғамның ең басты проблемасымен өмірдің мәні адам ғұмырын ұзарту деп азсынғанмен, мұндағы адамдар өте ұзақ жасайды. Олар орта есеппен жүз отыз-жүз елу жыл өмір сүреді. Ал кейбіреулері тіпті екі жүз жасты да еңсеріп тастайды. Бұл планетаның халқы он миллиард адамнан асып түседі. Көгілдір шаштылардың өмір сипаты мен мұндағы цивилизацияның табыстарын біз әзірше түп-тұтас жинақтап айта алмаспыз. Сондықтан бұл дүниеде бізді аса таңғалдырған жайттарды тек аттап-бұттап қана айтып өтейік.

Олар Күннің, дұрысырақ айтқанда, Құдіреттің энергиясын жылу және электр қуатына айналдыра алады. Бұл қуат біздің Жердегі гидротехникалық жолмен алып жүрген қуатымыздан әлдеқайда мол да тиімді. Ең бір маңыздысы, ормантөстіктер ауаның күндізгі және түнгі температурасының айырмашылығын құрамалай отырып, энергия жинақтайды.

Ормантөстіктер ауа райына қожалық етуді үйренген. Біз планетаны айнала шолып ұшып жүргенде, ұшқыш аппарат бұлт пен тұман ұйлыққан жерді сәуле шашу әдісі арқылы лезде ыдыратып жіберіп отырды. Олар әуедегі ауа ағымы мол мұхит, теңіздердегі су ағымын да басқара алады екен: қалаған жағына бұра алады. Бұл арқылы олар планетада ылғалдылықты және температураны қажет мөлшерде ұстай алады. Ол ол ма, ормантөстіктер Бүкіләлемдік тартылыс күшін де игеруді үйренген. Соның арқасында жұлдызаралық ұшу жүйесін де жеңілдетіп алған. Дегенмен, бұлардың алдында да аса зор проблемалар тұр екен. Ол проблемаларды біз Жерде де кездестіргенбіз. Бұлар құрғақшылықтан жапа шекпейді, өйткені ауа райын өздері басқара алады. Бұлар әзірше азық-түлік өндіруден тарығып көрген жоқ. Мұндағы жан басы Жердегіден екі есе көп бола тұра, азық-түліктен тарығу дегенді білмейді. Бірақ та планетаның едәуір бөлігі тіршілікке жарамсыз болып барады. Ондай аймақтарда тірі жәндіктің бәрі құрып кетеді. Бұл іштей құрғау деген құбылыстың кесірі көрінеді. Біз планетаны шолып ұшқан кезде Орман Төстің оңтүстік шығысынан шаңды боранды байқадық. Планета құрсағында болатын әлдеқалай бір алапат реакцияның салдарынан планетаның бетіндегі қыртыс бұзылып, тоз-тозы шығып, аналық қасиеті бар қабат күйіп кетеді екен. Бұл, сірә, біздің Жердегі вулкан сияқты бірдеңе шығар. Бірақ бұл шашыранды сәуле құсығының баяу тарайтын дерті болса керек. Орман Төстің осы бір тұсында көлемі Сахарадай шөл дала жылдан жылға жылжи түсіп, көгілдір шаштылардың тіршілік етіп отырған кеңістігіне қауіп төндіріп келе жатқан көрінеді. Ормантөстіктер үшін ең үлкен зардап. Олар әлі планета құрсағында болып жатқан процесті басқаруды үйренбеген. Осы бір құрсақ құрғауы деген алапатпен айқас үшін планетаның ең таңдаулы күштері, аса зор ғылыми және материалдық күш-қуат жұмсалып жатқан көрінеді. Олардың Құдірет системасында Ай жоқ, бірақ олар біздің Айды біледі, білмек тұрмақ оған барып та қайтыпты. Олардың пайымдауынша, Ай құрсақ құрғауына ұшыраған планета. Мұны естігенде біз кәдімгідей уайымдап қалдық. Өйткені Ай мен Жердің арасы онша алыс та емес қой. Ал егер Жер құрсағы кебе бастаса ше? Ондай қатерге біз дайынбыз ба? Ондай зұлмат заман келе қалса, Жер жарықтықтың халі қалай болмақ? Жер бетіндегі адам баласы бір-бірімен мәңгі-бақи түсінісе алмай, кіржіңдесіп жүріп, ақыл-парасаттың өсу жолында көп нәрседен құр қалып қалғанын пенделер ойлар ма екен? Қазіргі кезде Орман Төс оқымыстыларының арасында жалпыпланеталық айтыс жүріп жатыр: Не істеу керек? Планетаның құрсақ құрғауының сырын ашу үшін әрекетті күшейтіп, осы бір ғаламат зауалға қарсы күрестің амалын іздей беру керек пе, жоқ әлде Орман Төс цивилизациясын сақтап қайтадан жандандыру үшін, тіршілік етуге болатын мекен тауып, Дүние-Әлем аясынан жаңа бір планета іздеп, соған бірте-бірте көшіп алу керек пе? Олардың әзір қандай планетаға көз тігіп отырғаны белгісіз. Әйтеуір, бір нәрсе айқын: қазіргі Орман Төстің үстінде әлі миллион да миллион жылдар тіршілік етуге болады. Соған қарамай, ормантөстіктер сонау алыс болашақтағы миллиондаған жылдардан кейінгі жайды қазір ойлап, ол бір, сірә, дәл осы күнгі жандардың басына түсіп тұрған істей-ақ, шексіз алыс заманның қамына бүгіннен бастап құлшына кірісіп жатқаны таңғаларлық. “Менен кейін күл болмаса, тұл болсын!” деген арам ой мұндағылардың біреуінің де басына келмеді ме екен десеңші! Планета құрсағын құрғаудан құтқару үшін ормантөстіктер қоғамдық табыстың едәуір бөлігін құрбан ететінін білгенімізде: “Соншама шығынданып не керек?” деген залым ой өз басымызға да лезде келіп қалып еді, сол ойдан өзіміз ұялдық. Олар баяу жылжып келе жатқан шөл-тақырдың ұзына бойына – мыңдаған шақырымға шепке тосқауыл

қоюға тырысып, аса терең скважиналар бұрғылап, оған өте шыдамды шипалы заттар салады екен. Ол заттар планета құрсағындағы ядролық ішкі реакцияға сенімді ықпал жасайтын көрінеді. Әлбетте, ормантөстіктердің де қоғамдық тұрмыста өз проблемалары бар. Ол, әрине, қадим заманнан бері тірі жанның ақыл-ойын азапқа салып, қиямет күшпен ұдайы сақтандырып келе жатқан проблемалар: парасат, мораль, біліктілік мәселелері осы санатқа жатады. Қанша бір ақ-жарылқап күн туды десе де, он миллиардтан астам тұрғыны бар планетада қоғамдық өмір тіпті де кем-кетіксіз болмаса керек. Сонда да болса, ең бір ғажап қалатын нәрсе, ормантөстіктер мемлекеттік құрылыс дегенді білмейді. Мүмкін, олардың тарихында бұрын соғыс та, мемлекет те, ақша да болған шығар. Соған байланысты, соған қарай қоғамдық қатынастар да болған шығар, оны біз біле бермейміз. Бірақ дәл қазіргі кезеңде олардың мемлекет дегеннің не екенінен, соғыс дегеннің не екенінен хабары жоқ. Егер де біз оларға Жер бетінде болып келген, болып жатқан шексіз соғыстардың мәнін айтсақ, оларға бұл мәселе шешудің ең сорақы, ең тұрпайы, мән-мағынасыз жолы сияқты болып көрінбес пе екен деп те ойлаймыз. Олардың тіршілігі, өмір сүруі мүлде басқаша. Жер бетіндегі пенделерше пайымдайтындығымыздан ормантөстіктердің бұл тіршілігі бізге әлі түсініксіздеу, ақылға қонымсыздау көрінеді.

Олардың коллективтік, планеталық санасының өскендігі сонша, ормантөстіктер соғыс атаулыны мүлде күрес құралы деп білмейді. Соған қарап бүкіл Дүние-Әлемнің түкпір-түкпіріндегі планеталардың ішінде ормантөстіктер цивилизацияның ең жоғарғы сатысына жеткен аса ақылды жандар болар деп пайымдаймыз. Бәлкім, олар ғылым дамуының шыңына жетіп, ақыл-ой иелерінің ең басты мақсаты – уақыт пен кеңістік әлемін адамгершілік, гуманизация қасиетімен байыту, шексіз дүниені жаңа да жоғары сатыға көтеру деп білетін шығар.

Біз салыстыруға келмейтін нәрселерді салыстырып жатпақшы емеспіз. Бірте-бірте біздің Жердегі адамдар да ұлы прогресс дәуіріне жетер. Бұл ретте адамдардың қазірдің өзінде мақтана алатын жетістіктері бар. Сөйтсе-дағы бізді бір сұңқыл сұрақ азапқа сала береді: ау, Жер бетіндегі адамзат баласы өзін-өзі: тарих дегеніміз – соғыстар тарихы деп сендіріп, трагедиялық қателесу жолында адасып жүре берсе, не болмақ? Адам баласының даму жолы әуел баста-ақ тығырыққа тірелген қате жол болса, не болмақ? Ондай жағдайда біз қайда бара жатырмыз, маңдайымыз қандай тасқа барып соғылмақ? Халіміз осылай болғанда, адамзат баласы осыны ерлігі жетіп түсініп ақыр заман топалаңынан құтылып үлгіре алар ма екен? Тағдырдың салуымен біз Жерден тысқары қоғамдық өмірдің куәсі болдықтағы, күрделі сезімдердің шырмауында қалдық. Жер бетіндегі адамзаттың болашағы бізді үрейлендіреді. Сонымен бірге Дүние-Әлемде Орман Төс сияқты үлгілі ұлы ел бар екені үміттендіреді. Бұл ел өзінің даму жолындағы қиындықтары мен қайшылықтарын соғыссыз-ақ шеше алады екен. Осы үлгі бізге де даритын шығар деген үміт оты оянды кеудемізде...

Ормантөстіктер Әлем құрылысының шамадан тыс алыс түкпірінде Жер деген планета бар екенін біледі. Олар Жердің тұрғындарымен байланыс жасауға құштар. Бұл ниет олардың табиғи білімқұмарлығынан ғана туған құштарлық емес. Ормантөстіктердің айтуынша, бұл қадам оларға ең алдымен теңдессіз ақыл-ойдың салтанат құруы үшін, цивилизациялар тәжірибесімен алмасу үшін, Дүние-әлемдегі саналы жандардың ақыл-ойы мен рухын дамытудағы жаңа бір дәуірдің басталуы үшін керек.

Бұл мәселеде олар біздің ойлағанымыздан әлдеқайда әрідегіні болжап біліп отыр. Олардың Жер тұрғындарымен байланыс орнатқысы келетінінің тағы бір себебі бар. Әлемдегі ақыл-ойдың осы екі саласындағы күшті біріктірсе, табиғатта шексіз өмір орнатудың жолы табылмақшы. Өйткені қандай бір қуат болмасын, әйтеуір, бір сөнеді де өледі... Ал, ормантөстіктер болса “ақыр заманды” миллиард жыл алдын-ала уайымдап, Дүние-Әлемдегі тіршіліктің жаңа қонысын осы бастан ойлап, оны табудың космостық жобаларын қазірден-ақ жасауда...

Жылдамдығы сәуле жылдамдығымен бірдей ұшқыш аппарат- тармен қаруланған ормантөстіктер Жерге қазірдің өзінде-ақ ұшып бара алар еді. Бірақ олар Жер тұрғындарының келісімінсіз, шақыруынсыз мұндай сапарға шыққысы келмейді. Олар шақырыл- маған қонақ болып, Жерге баса-көктеп қонғысы келмейді. Сонымен қатар олар бізбен танысуға әлдеқашан-ақ талаптанғандарын айтты. Біздің космостық станцияларымыз орбитаға ұзақ уақыт жүре алатын объектілерге айналғаннан бері-ақ ормантөстіктер кездесу сәті жақындағанын түсінген де, бұл кездесуге мұрындық болуды көздеген. Олар мұқият дайындық жүргізіп, оңтайлы сәтті күткен. Ол сәт біздің пешенемізге жазылған екен, екі дүние аралығында тұрған орбиталық станциядағы кезекші космонавтар біз едік... Олардың планетасына біздің келуіміз, әлбетте, теңдессіз үлкен оқиға болды. Осыған байланысты, тек ұлы мерекелер кезіндегідей, эфирде телебайланыстың түбегейлі жүйесі іске қосылды. Мың-мың шақырым қашықтықтағы заттар мен тірі бейнелер тұп-тура жанымызға келіп, айнала аспандағы жарқыраған нүктелерден дәл өңіміздегідей көрініп

тұрды. Тіпті біз олармен сұхбаттастық та: бір-бірімізбен дидарласып, күлісіп, кәдімгідей қол алысып, сөйлесіп, мәз-мейрам болып қуана айқайласып, бір-бірімізбен қатар тұрғандай-ақ хал кештік. Бұл ормантөстіктер қандай ғажап сұлу десеңізші! Және де бір-біріне ұқсамайды. Тіпті шаштары жалпы көгілдір дегеннің өзінде араларында қара көгі де, қылаң көгілдір түстілері де кездеседі. Ал қарттарының шашы тура біздің шалдардың шашы құсап ағарады екен. Бұлардың антропологиялық түр-тұрпаты да әрқилы, өйткені мұнда да әр түрлі ұлттар, этникалық топтар бар.

Мұның барлығын, мұнан басқа да талай-талай таңғажайып жаңалықтарды біз енді “Паритетке”, немесе Жер-анаға қайта оралғанда айтып береміз. Ал енді ең басты мәселеге келейік. Ормантөстіктер Жерге барғысы келеді, Жер тұрғындарына қалаған уақытта барғысы келеді. Олар осы тілекті “Паритет” байланыс жүйесі арқылы Жерге жеткізуді бізден өтінеді. Жерге барардан бұрын олар екі планета арасына ортақтасып станция салу программасын келісіп алуды ұсынады. Бұл ортақ станция әуелі екі жақтың ілкі кездесу орны болар еді де, кейіннен екі арадағы ұлы сапарлар жолының тұрақты бекетіне айналар еді. Бұл ұсынысты біз өз отандастарымызға жеткізуге уәде бердік. Алайда, осыған байланысты, бізді басқа бір ой мазалай береді. Мұндай планетааралық кездесуге біздер, Жер перзенттері дайынбыз ба? Ақыл-ойлы сапалы жандар ретінде біз мұндай әрекетке батыл бару үшін пісіп-жетілдік пе екен? Жер бетіндегі қоғамдар бөлек-бөлек өмір сүріп отырған кезде, олар бір-бірімен өзара қарама-қайшы болып тұрған кезде, біз осы ала-құлалықтан аттап өтіп, араздасуды, аңдысуды ұмытып, адамзаттың мүддесі үшін бірігіп, бір кісідей болып, бүкіл Жер шарының атынан өкілдік айта алар ма екенбіз? Бақталастықтың жаңа бір дүмпуі қозғалаңдамас үшін, мемлекеттер жалған намыстың жетегінде кетпес үшін бұл мәселенің шешімін Біріккен Ұлттар Ұйымының ықтиярына салуды сіздерден біз жалынышпен өтінеміз. Осы мәселені шешуде мемлекеттер вето құқын, тыйым салу құқын қолданбауын сұраймыз. Бәлкім, тіпті бұл жолы, ерекше жағдай ретінде, осы құқықты жойса да болар еді. Жерден тым-тым алыста жүрген шақта бізге осындай бір жайларды ойлаудың өзі қандай ауыр, қандай өкінішті десеңізші. Амал нешік, біз де Жер-ананың перзенттеріміз ғой, сондықтан да Жер жарықтықтың перзенттерінің мінезі мен сыры бізге өтө-өте белгілі-ау.

Ең соңында, өзіміз туралы, біздің осы әрекетіміз туралы бірер сөз. Біздің орбиталық станциядан жоғалып кеткенімізді білген соң, сіздердің әуелі абыржып, соңынан жедел шаралар қолданып жатқандарыңызды біз сеземіз. Сіздерді мұншама әбігер еткеніміз бізге де қатты батады. Бірақ бұл өзі дүние дидарында бір-ақ кездесетін керемет оқиға болды да, өз ғұмырымыздағы осы бір ұлы жаңалықтан бас тарта алмадық, бас тартуға құқымыз жоқ та еді. Біз қатаң тәртіптің адамдары бола тұра, ұлы мақсат жолында сол тәртіпті бұзуға міндетті едік.

Мейлі бұл қылмыс біздің-ақ арымызға жүктеліп, тиісті жазаны біз-ақ тартайық. Бірақ бұл туралы әзірше ұмыта тұрыңыздаршы. Жүрекпен ұғыңыздаршы! Біз Дүние-Әлем қиырынан хабар бердік. Біз бұған дейін ғылымға белгісіз болып келген галактика жүйесінен– Құдірет жарығынан үн қатып тұрмыз. Көгілдір шаш ормантөстіктер қазіргі аса биік цивилизацияның жасампаздары. Олармен дидарласып, тіл табыссақ – бүкіл біздің өмірімізде, бүкіл адамзат баласының тағдырында орасан зор өзгерістер болмақ. Әлбетте, ең алдымен Жер шарының мүддесін қорғай отырып, біз осындай сұхбаттасуға батылымыз барар ма екен?.. Бұл шетпланеталықтар бізге ешқандай қауіп төндірмейді. Қанша дегенмен, әйтеуір, бізге солай көрінеді. Егер біз олардың тәжірибесін үйренсек, онда біз Күннің қуатын пайдаланудан бастап, қару-жарақсыз, зорлық-зомбылықсыз, соғыссыз өмір сүруге дейін дағдыланар едік. Соғыссыз өмір сүру деген сөз біздің құлағымыз үйренбеген ерсі ұғым сияқты болып естілуі мүмкін. Бірақ Орман Төс планетасында тұратын жандардың өмірі осылай қалыптасқан деп біз ант-су ішіп, куәлік бере аламыз. Бұл планетадағы жандар да жаратылысы жағынан біздің Жердің адамдары сияқты бола тұра, адамзат баласы ежелден арман етіп келе жатқан асыл мұратқа жеткен. Бүкіләлемдік, аса биік цивилизациялық ақыл-парасаттың иелері болғандықтан да олар ақыл-парасат жағынан өздеріне туыс болып келетін Жер бетіндегі адамдармен ашықтан-ашық байланыс жасағысы келеді. Әрине, бұл байланыс екі жақтың да мүддесіне нұқсан келтірмейтін жағдайда..

Жерден шалғай цивилизацияны тұңғыш ашып, ғажап халде қалған біздер, әлбетте, тезірек елге оралып, шалғай галактиканың Құдірет жүйесіндегі бір планетадан көрген-білгенімізді Жер бетіндегі адамдарға жедел жеткізгіміз келеді.

Біз енді осы радиохабарды беріп болғаннан кейін тура жиырма сегіз сағаттан соң, яғни дәл бір тәуліктен кейін, Орман Төстен ұшып шығып, “Паритетке” барып қонбақшымыз. “Паритетке” жеткен соң біз толайым Бірбасордың қарамағында боламыз.

Ал, әзірге сау тұрыңыздар. Күн жүйесіне қарай ұшып шығар алдында, “Паритетке” барып жетер уақыттың мөлшерін қосымша хабарлаймыз.

Осымен Орман Төс планетасынан берілген бірінші хабарымызды аяқтаймыз. Кездескенше күн жақсы. Біздің отбасымызға сәлем айтыңыздар, уайымдамасын...

Паритет-космонавт 1–2

Паритет-космонавт 2–1.” “Конвенция” авианосецінің үстіндегі ерекше өкілетті комиссиялар орбиталық “Паритет” станциясында болған тосын жағдайды талқылау жөнінде бөлек-бөлек мәжілістер өтікізіп, ол мәжілістер осы екі комиссияның да толық құрамда өз үкіметтерімен ақылдасу үшін ұшып кетуімен аяқталды. Бір самолет авианосецтің үстінен ұшып шығып тура Сан-Францискоға тартты, екіншісі бірнеше минуттан кейін қарама-қарсы жаққа – Владивостокқа қарай самғады.

Ал “Конвенция” авианосеці сол баяғы орнында – өзінің баянды мекенінде – Тынық мұхиттың айдынында, Алеут аралының оңтүстігін ала жылжымай тұрған... Кеме үстінде қатаң тәртіп орнаған. Әркім өз ісін біледі, әркім сауысқандай сақ... Бәрі де тырс етіп үн шығармайды...

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сахара сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлан-ғайыр жазығы көсіліп жатады...

Ана-Бейітке барар жолдың үштен бірі артта қалды. Күн жарықтық көтерілуін тез көтеріліп алып, қия төбеге шыққан соң Сарыөзектің үстінен төніп, тапжылмай тұрды да қойды. Күн күшіне кіргені шығар, кәдімгідей ыси бастады.

Сағатына бір, күнге бір қарап қойып, алдында айылын жимай көсіліп жатқан ашық алқапты бір шолып алып, Боранды Едіге әзірше жүріс ойдағыдай деп түйді. Ол бұрынғыша түйені сау желдіріп келеді, соңында тіркемелі трактор, оның артында доңғалақты “Беларусь” экскаваторы, бір қапталда Жолбарыс ит жортақтайды.

“Бұл өзі адамның басы бір сәт те ойсыз тұра алмайды екен ғой. Бұл ақымақ қабақта өле-өлгенінше қаласаң да, қаламасаң да дамылсыз ой толқыны сапырылысып жатады екен де!” Едіге жол үстінде неше түрлі тынымсыз ой жетегінде келе жатып осындай бір күлкілі жаңалық ашты. Ой деген шіркін теңіздегі толқындай бірінен соң бірі лықсып келіп жатады. Бала шағында Едіге Аралдың жағасында бәлендей сағат бойы отырып алып, желді күні ақжал толқындардан толқын туып, толассыз жөңкіліп жататынын байқаушы еді. Сол қозғалаң бір сәтте теңіздің тірі тәнінде толқын туып, қайта қирай, тағы тіріліп, тағы құлап, құрдымға кетіп жататын. Сондай шақта бала қиял шағала болып кетіп, толқындардың, күнге шағылысып жарқ-жүрқ еткен шоқ-шоқ тамшылардың үстіне көтеріліп, ұлы топан судың тебіренісін биіктен көргісі келетін.

Сарша тамыздағы Сарыөзектің көңілге мұң ұялатар құла келбеті, астындағы бураның сау желісі Едігенің есіне нелер салмайды, алда жол алыс, ойынды алаң етер кесір-кесапат жоқ, Едіге де сол ойлардың ортасында еркін жүзіп келеді. Шалғайға шабар Қаранар да еті енді-енді қызып, ащы тердің қолаңса иісі түйенің иір мойнынан шыға бастады. “Ә, бәлем, – деп күліп қойды Едіге, – қара терге малына бастадың ба! Аққаптал бола бастадың ба? А, азынаған айғырдай хайуан неме! Ақымағым менің, ой ақымақ!”

Едігенің көзіне өткен-кеткен күндер елестеп, қайдағы-жайдағы жағдайлар орала берді. Ол кезде Қазанғаптың қол-аяғы сау, күш- қуаты бойында еді. Сол бір тізбек-тізбек ойлардың арасынан бір мұңды елес мезгілсіз жарқ ете қалып, ескі жараның аузын тырнап кетті. Дұға да сеп болмады. Сартап болған сағыныш мұңын ұмытпақ болып, құран сүресін қайта-қайта сыбырлап та айтып көрді. Бірақ жүрегі түскір көнбеді. Боранды Едіге сонда түнеріп (ала берді, онсыз да салып ұрып сау желіп келе жатқан түйені тектен-текке сауырынан сабалап мазасы кетті. Фуражкені баса киіп алып, артында келе жатқандарға енді бұрылып та қарамады. Қалып қоймас, қайда кетер дейсің, сол өтті-кетті болған оқиғаның бұл боқмұрын жастарға қандай қатысы бар. Бұлар тұрмақ сол бір мұңды жай туралы осы уақытқа дейін әйелі екеуі де тіс жарып көрген емес. Ол істің жайын тек Қазанғап қана білетін, оның түйінін кезінде тек Қазанғап қана шешкен, шешкенде де ақылмен адал шешкен. Қазанғаптың сол әділ шешімі болмағанда, Едіге бұл Боранды разъезінің өзін әлдеқашан тастап кетіп қалатын еді ғой. Сол елу бірінші жылдың аяғында, қыстың көзі қырауда осы разъезге бір отбасы көшіп келді. Ері, әйелі, екі ұл балалары бар екен. Үлкен ұлы Дауыл бес жаста, кішісі үш жасар екен. Кішісінің аты – Ермек. Ал Әбутәліп Құттыбаевтың өзі Едігемен құрдас болып шықты. Жап-жас жігіт күнінде соғысқа дейін бір жыл ауылда мұғалім болып істепті де, қырық біріншінің жазында, соғыс басталысымен-ақ әскерге алынып, майданға аттаныпты. Сонда бұл Зәрипаға соғыстың аяғын ала, яки соңында үйленген болады ғой. Мұнда көшіп келгенге дейін Зәрипа да төменгі кластарға сабақ береді екен. Енді міне тағдыр деген тайтақай бұларды Сарыөзекке, Борандыға тықсырып айдап келген ғой.

Сарыөзектің ит байласа тұрғысыз қу медиен даласына олар жетіскеннен келмегені ә дегеннен-ақ белгілі болатын. Әбутәліп пен Зәрипаға жұмыс басқа жерден де табылар еді. Сірә, басқа барар жері, басар тауы

қалмай, амалсыздың күнінен келген болар Борандыға. Борандылықтар әуелі; е, бұлар көпке шыдай қоймас, біраздан соң тайып тұрар деп ойлаған. Борандыға келгенінен кеткені жылдам талайлар болған. Едіге мен Қазанғап та солай пайымдаған. Әйткенмен Әбутәліптің үй ішіне бұлар қырын қабақ танытпай, сыйласып кетіп еді. Иман жүзді, мәдениетті жандар екен. Тұрмыстары кембағал болатын. Ерлі-зайыпты екеуі де ешкімнен қалыспай жұмыс істейді. Арқалап шпал да тасиды, боранды кезде үйінді қарды да күреп, суыққа тоңады. Не керек, жолшының жұмысы не болса, соның бәрін істейді. Айтары не, Әбутәліп немістердің қолына тұтқынға түскендіктен де бағы тайып жүрсе де, сүттей ұйыған әп-әдемі отбасы болатын. Ол кезде соғыс жылдарының аламантасыры сап-сап басылған да сияқты еді. Бұл жылдары бұрынғы тұтқынға түскендерге сатқын, жау деп қарауды қойған сияқты болатын. Ал борандылықтар болса, бұл жағын тіпті ескеріп те жатқан жоқ. Е, тұтқында болса болған шығар, соғыс жеңіспен аяқталды. Дүниежүзілік сол бір сойқанда кім не көрмеді, не болмады. Әне базбіреулер әлі күнге дейін тұрақ таппай, жалғанның жарығында сандалып жүргені. Соғыстың сойқаны әлі де соңыңнан қалмай, сүмелектеп қояды... Сондықтан да борандылықтар жаңа көшіп келген отбасын сұраққа алып, әуре етіп жатпады, онсыз да сордың сорасын сораптап ішкен бейшаралардың жарасын тырнап не қылады. Келе-келе борандылықтар Әбутәліппен қалай достасып кеткенін өздері де сезбей қалды. Әбутәліп ақылды адам еді. Басына түскен қасіретті уайымдап жүнжімейтін. Едігеге осы мінезі ұнаушы еді. Еңсесін түсірмей, тағдырға налымай өтті. Дүния халін түсінді де, тағдырдың салғанына көнді, оны түсініп, білу де адамның адамгершілігі. Әйелі Зәрипа да бұл халді жан-тәнімен сезінгендей еді. Жазмыштың жазғыруын іштей ұққан бұл екеуі ендігі жерде өмірдің мәні бір-біріне тірек, ерекше сезімтал болып, кірбіңсіз, кіржіңсіз тірлік кешу екенін ұғынысты. Соның арқасында азып-тозып кетпей күн кешіп, біріне-бірі пана болып, уақыттың сұрапыл дауылынан өздерін де, балаларын да қорғап бақты. Мұны Едіге кейін түсінді. Әсіресе Әбутәліп сергек еді. Ол отбасы бір күн де тұра алмайтын. Ұл балалары – оның сыйынары, өмірінің мәні мен сәні солар болатын. Бір минут бос уақыт табылса, балаларының қасында болып, сауатын ашып, түрлі ертегі жұмбақтарды өзі ойлап айтып беріп, өзі ойлап тапқан қайдағы бір ойындарды үйрететін. Ерлі-зайыпты екеуі жұмысқа кеткенде әуелі балаларын барақта иесіз қалдырып жүрді. Мұны көріп Үкібаланың жаны жай таппай, кішкентайларды өз үйіне жетектеп әкелетінді шығарды. Әбутәліптің барақтағы үйіне қарағанда, бұл кезде Едігенің үйі бірқыдыру қоңды да, ұядай жылы болатын. Осыдан барып екі үйдің арасы жымдасып кетті. Бұл кезде Едігенің үйінде де Әбутәліптің балаларымен түйдей жасты екі қыз өсіп келе жатыр еді ғой.

Бір күні жол бойындағы жұмыстан оралып, балаларын ала кетуге кірген Әбутәліп мынадай бір ұсыныс қойды: Былай болсын, Едіге. Мен өз балаларыммен бірге сенің қыздарыңды да оқытайын. Мен осы уақытқа дейін бұлармен еріккенімнен әуре болып жүрген жоқпын ғой. Екі үйдің кішкентайлары бір-біріне бауыр басып қалды, бірге ойнайды. Күндіз сендердікінде, ал кешке біздің үйде болсын. Мұны мен неге айтып тұрмын? Біз, не керек, шалғайда тұрып жатырмыз ғой, тұрмысымыз мәз емес. Сондықтан да бұл балақайларды оқыту керек. Қазір деген зымыран заман келе жатыр, демек бұларды титтейінен білімге ауыздандыра беру керек. Бұрын зіңгіттей жігіт білетін оқуды бұлар шынашақтайынан игеріп алмаса болмайды. Онсыз ендігі оқу жалынан ұстатпай кетеді.

Әбутәліптің бұл харакетінің мән-мағынасын Едіге тағы да кейінірек, сойқан соғып өткеннен соң барып бір-ақ түсінді ғой. Борандының жағдайында Әбутәліптің басы кіріптар шақта оның өз күшімен балаларға істер жақсылығы тек осы жол болуы керек екенін Едіге кейін ұғынды. Сөйтсе Әбутәліп балаларына қолынан келген жақсылықты тезірек дарытуға асыққан екен ғой, өз өмірін балаларының өмірімен жалғастырып, өзі өлсе де, солар арқылы жарық дүниеде жасамақ болып, балғындардың есінде, жүрегінде жатталып қалуға жанталасқан екен де. Кешке Әбутәліп жұмыстан қайтқанда Зәрипа екеуі өз балалары мен Едігенің қыздарын жинап алып, мектеп яки балалар бақшасын ашқандай болатын. Балдырғандар әліппені үйреніп, кімдікі жақсы шығар екен деп ынталанып, бір-бірімен жарыса сурет салып, үлкендер оқып берген кітап сөзін тыңдап, кейде бәрі бірге қосылып өлең сөзін әндете жаттап жататын. Бұл бір қызықты шаруа болғаны сонша, Едігенің өзі де жиі-жиі келіп, қызыға қарап, бақылап отыратынды шығарды. Әйтеуір, бір желеу тауып, бұл үйге Үкібала да келуін жиілетті, сондағысы өзінің қыздарының не істеп отырғанын көрмекші. Боранды Едіге еміреніп, жан-жүрегі елжіреп, есі кеткен. Шіркін, бұл сауатты адамдар – мұғалім дегендерді қойсаңшы! Үлкен болып қала тұра, баламен бала бола кетіп, тілін тауып, баланың бабын білгендеріне қарап отырудың өзі бір ғанибет қой. Мұндай кештерде Едіге бұлардың назарын аударғысы келмей, елеусіз ғана бір бұрышта отырар еді. Ал, үйге кірерде табалдырықты аттай бере бас киімін алып:

– Қайырлы кеш! Міне, балалар бақшасына бесінші шәкірт те келді, – дер еді. Оның бұл келуіне балалар да үйреніп кеткен. Қыздары мәз-мейрам, Әкесі отырғанда олар не істесе де бар ынты-шынтысымен істеуге

тырысады. Едіге Үкібала екеуі кезек-кезек пешке отын салып, балалар тоңып қалмасын деп барақтың ішін жылытады.

Бұл жылы Борандыға міне осындай бір отбасы келіп паналап еді. Бір қызығы, әдетте осындай мыңболғыр адамдардың жолы болмайды-ақ.

Әбутәліп Құттыбаевтың соры тек немістердің тұтқында болғандығында ғана емес еді. Бақыты ма, соры ма, кім білсін, бір топ әскери тұтқындармен бірге ол Оңтүстік Бавариядағы концлагерьден қашып шығып, қырық үшінші жылы Югослав партизандарының қатарынан бір-ақ шықты. Югославияның азаттық армиясының құрамында Әбутәліп соғыстың аяғына дейін майданда болды. Сонда жүріп жараланып, сонда жазылып та шықты. Югославияның әскери ордендерімен наградталды. Ол туралы партизан газеттерінде жазылып, суреті де басылды. Қырық бесінші жылы елге оралғанда, тергеу комиссиясынан өтіп ісі қаралғанда әлгі ерлік істері өте-мөте көмектесті де. Концлагерьден қашқанда он екі адам екен, содан туған елге төртеуі тірі оралған. Төртеуінің де бақыты бар екен, Советтің тергеу комиссиясы Югославия азаттық армиясының бөлімшелері орналасқан жерге келді де, Югослав командирлері советтік бұрынғы әскери тұтқындардың жауынгерлік, адамгершілік қасиеттері туралы, фашистермен партизандық күреске қатысқандары туралы жазбаша түрде мінездеме-куәлік берді.

Не керек, екі айға созылған талай-талай жауап алу, кездестіру сияқты тексеруден соң, талай-талай үміт пен үрейден соң Әбутәліп Құттыбаев өзінің кіндік кескен Қазақстанына оралды. Азаматтық құқына нұқсан келтірілген жоқ, бірақ әскерден қайтқандар пайдаланатын жеңілдіктерге де ие болған жоқ. Әбутәліп Құттыбаев мұнысына өкпелемеді. Соғысқа дейін география пәнінің мұғалімі еді, сол жұмысына қайта кірісті. Аудан орталығындағы мектептердің бірінде бастауыш кластардың жап-жас мұғалімі Зәрипаны кездестірді ғой, ілуде біреу болса да, екі жақсы қосылатын бір сәттер кездеседі. Иә, сирек те болса, кездеседі. Сөйтіп жүргенде Дүние-Әлемде жеңістің алғашқы жылдары да өте шықты. Орасан жеңістен соң, ағыл-тегіл қуаныштан соң әлем аспанында “қырғи қабақ соғыстың” алғашқы қар ұшқындары да қыламықтай бастады. Кейіннен бұл ызғар қатай түсті. Әлемнің әр тұсында соғыстан соңғы ақыл-ойдың жұлын-жүйкесі, кінәратты буындары құрыстана қалды...

Географияның бір сабағында сол құрыстанған буын сыздап қоя берді. Ерте ме, кеш пе, осы жерде ме, жоқ басқа жерде ме осылай болуға тиіс еді. Әбутәліп болмаса, сол сияқты басқа біреудің басынан бұл оқиға өтуге тиіс болатын.

Әбутәліп сегізінші кластың оқушыларына әлемнің еуропалық бөлігі туралы айтып тұрып, тұтқындарды концлагерьден алып шығып Оңтүстік Бавариядағы Альпы тауларындағы тас қазу жұмысына салғанын, содан қарауылдарды қарусыздандырып, Югослав партизандарына қашып барып қосылғандарын әңгімелейді. Соғыс кезінде жарты Еуропаны шарлап шығып, Адриатика және Жерорта теңіздерінің жағалауларында болғанын, сол жерлердің табиғатымен, жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігімен жақсы таныс екенін айтып берді. Мұның бұл әңгімесінің бәрін оқулыққа сыйғызу мүмкін емес қой. Өзі көзімен көрген оқиғаларды айтып мұғалім шіркін география пәнін байыта, оқушыларды қызықтыра түспекші еді ғой. Тақтаға ілінген Еуропаның географиялық картасы көк, жасыл, қоңыр бояулы еді. Мұғалімнің таяқшасы сол картаны сызғылап, тауларды, жазықтарды, өзендерді түртіп өтіп, кей-кейде өзі жүрген, көп жылдар бойы қысы-жазы, күні-түні соғыс болған, әлі күнге дейін түсіне кіретін таныс жерлерді шұқылап өтеді. Кім біледі, мұғалім таяқшасы картада көрінбейтін бір нүктені де түртіп өткен шығар. Сол нүктеде оның қаны төгілген. Бір қапталдан жау автоматы ырылдап қоя бергенде, бұл төбеден төмен қарай бөктерлей домалап құлап, судай аққан қаны тарғыл тас пен көк шөпті суарған. Ал қызыл қан мына тұрған мектеп картасын жуып кетіп, төмен қарай саулап ағып тұрғандай да болып көрінді, бір мезгіл. Ал сол оқ тиіп құлаған шақта басы айналып, көзінің алды қарауытып, таулар төңкеріліп, аспан аударылып бара жатқанда, өзімен бірге былтыр жазда Бавария тас шахтасынан бірге қашқан поляк жолдасын бар дауыспен: “Казимир! Казимир!” – деп айқайлап шақырған. Бірақ поляк оның даусын есітпеген. Өйткені Әбутәліп бар даусымен айқайлады деп ойлағанмен, тырс етіп үн шығармаған. Тек партизандар госпиталінде қан құйып, жанын алып қалғанда ғана есін жиған.

Әлемнің Еуропа бөлігі туралы оқушыларға сабақ айтып тұрып, Әбутәліп Құттыбаев өзіне-өзі таңғалды: осыншама қияметті бастан кешкен жай туралы, мұны бір дәл өзінің басынан емес, басқа біреудің басынан кешкен оқиғасы сияқты тәптіштен қана, кәдімгі география пәніне қатыстырып қана айтып тұрғаны ғажап еді. Сол арада алдыңғы партадан бір баланың қолы сопаң етіп көтерілді де, мұғалімнің сөзін бөлді:

– Ағай, сонда сіз пленде болған болдыңыз ғой?

Баланың көзі міз бақпас суық көз екен. Беті шәушиген, иегі қайқылау көрінді. Өзі екі қолын жамбасына қысып, “смирно” тұр. Осы баланың тісі өмір-бақи мұғалімнің есінде қалды астыңғы тістері үстіңгі тістерінің үстіне шығып тұратын қайқы иек екен.

– Иә болдым, оны неге сұрадың?
– Онда неге өзіңізді-өзіңіз атып тастамадыңыз?
– Өзімді-өзім неге өлтіруге тиіспін? Онсыз да жаралы едім.
– Неге десеңіз, жау қолына пленге түсу қылмыс. Сондай бұйрық бар!
– Кімнің бұйрығы?
– Жоғары жақтың бұйрығы.
– Оны сен қайдан білесің?
– Мен бәрін де білемін. Біздің үйге Алматыдан, тіпті Москвадан да кісілер келіп тұрады. Демек, сіз Жоғары жақтың бұйрығын орындамағансыз ғой?
– Сенің әкең соғыста болып па еді?
– Жоқ, ол соғысқа баратын әскерлерді жасақтаған. – Онда екеуміздің түсінісуіміз қиын екен. Тек айтарым, айналайын, менде басқа амал қалмап еді.
– Бәрібір сіз бұйрықты орындауыңыз керек еді.
– Әй, сен немене тиісе бересің? – деп басқа бір оқушы орнынан атып түрегелді. – Біздің ағай югослав партизандарымен бірге соғысты ғой. Тағы не керек саған?
– Бәрібір ол жоғары жақтың бұйрығын орындауы керек еді! – деп әлгі қайқы иек қасарысып тұрып алды.
Сол-сол екен, тылсым тыныштық тарс кетіп, кластың іші гулеп ала жөнелді “Керек!”, “Керек емес!”, “Тиісті!”, “Тиісті емес!”, “Дұрыс!”, “Дұрыс емес!” Мұғалім үстелді қойып кеп қалды:
– Тоқтат сөзді! Бұл география сабағы! Менің қалай соғысқанымды, кім болғанымды керек жерінде тиісті адамдар өздері тексереді! Ал қазір картаға қайта оралайық!
Тағы да сол карта. Бір бүйірден тағы да автомат тырылдап, карта алдында таяқша ұстап тұрған мұғалім қиялдан баяу ғана құлап бара жатып, Европаның көк, жасыл, қоңыр түсті картасын қаны жуып кеткен сол бір көзге ілінбес нүктені кластағылардың ешқайсысы тағы байқай алмай қалды ғой... Бірнеше күннен кейін мұғалімді аудандық оқу бөліміне шақыртты. Ондағылар артық ауыз сөз айтпастан, оған: ың-жың- сыз арыз бер де, өз еркіңмен жұмыстан шық; тұтқында болған адамның жас ұрпаққа сабақ беруге моральдық құқы жоқ, – деді. Сонымен Әбутәліп Құттыбаев Зәрипа екеуі тұңғыш ұлы Дауылды құшақтап, облыс орталығынан шалғай жатқан басқа бір ауданға ауысуға мәжбүр болсын. Бір ауылға мұғалім болып орналассын. Елдің аты ел ғой, сіңісіп кеткен сияқты еді, баспана да табылған, қабілетті жас мұғалім Зәрипа оқу бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған. “Аузың аққа тигенде тұмсығың қанасын” деп біреу қарғап қойған ба, сол екі арада Югославияға байланысты қырық сегізінші жылдың шатағы шарт-шұрт ете қалсын. Ендігі жерде Әбутәліп Құттыбаевқа жұрт тек бұрын немістердің тұтқынында болған деп қана білмей, ұзақ уақыт шетелде жүрген адам ретінде күдіктене қарайтын болды. Ол өзінің тек югослав партизандарымен бірге фашистерге қарсы соғысқанын дәлелдеп бақса да, мұнысы ілтипатқа алынбады. Оның адал екенін бәрі де біле тұра, тіпті жандары аши тұра, оны қорғап қалуға ешкімнің батылы бармады, бәрі де ондай жауапкершіліктен қашты. Тағы да аудандық оқу бөліміне шақыртылды, тағы да өз ықтиярымен жұмыстан босану босқыны қайталанды.
Осылайша ана жерден де, мына жерден де көше-көше, Әбутәліп Құттыбаевтың отбасы елу бірінші жылдың аяғында қыстың қақаған ортасында Сарыөзектің Боранды разъезінен бір-ақ шыққан ғой.
Елу екінші жылдың жазы ерекше ыстық болды. Жердің тандыры кеуіп, ысып кеткені сонша, Сарыөзектің кесірткелері қайда тығыларын білмей, адамдардан да қорыққанды қойып, алқымдары атқақтай бүлкілдеп, ауыздарын арандай ашып, үйдің табалдырығына дейін жүгіріп келетінді шығарды; әйтеуір, шыжғырған күннің қызуынан құтылса болғаны. Ал құзғын қара құстар салқындамақ болып, көкке әуелеп кеткені сонша, жай көзге көрінбес еді. Тек анда-санда жанталаса қаңқ етіп, сонан соң көпке дейін үні өшіп, ыстықтан шалқыған мұнар ауаға сіңіп кетеді.
Бірақ жұмыстың аты жұмыс. Пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай ағылып жатады. Борандыда неше пойыз тоқайласып, неше пойыз ажыраспады десеңші. Мемлекеттің ұлы күре тамыр жолындағы транспорттың жүруіне ешқандай ыстық кедергі бола алмас.
Жұмыс сөйтіп өз жөн-жүйесімен жүріп жатты. Жол бойында шілденің шықылдаған күнінде қолға қолғап киіп істеуге тура келді. Өйткені жалаң қолмен тас ұстап болмайды, ал темір дегенің қарып түседі. Тас төбеден күн жарықтық көрікше күйдіріп тұрады. Суды ғой, әдеттегідей, цистернамен тасиды, ол разъезге жеткенше қайнап кетеді десе де болады. Иініңе ілген киім екі күннің ішінде күнге күйіп, оңып шыға келеді. Шілдедегі мұндай аптаптан гөрі, қысты күнгі сақылдаған ең қатты сары аяздың өзінде жұмыс істеген әлдеқайда иман-таразы. Мұндай аптапта Боранды Едіге Әбутәліпке әл-қуат беріп, шыдамын шыңдайды:

– Е, мұндай жаз бізде жылда бола бермейді. Биыл ғана ғой осындай болып тұрғаны,– дейді ол құдды бір күннің ыстығына өзі кінәлі адамдай.– Енді он бес күн, әрі кетсе жиырма күннен кейін ыстық қайтады. Әй өзі де титықтатып болды-ау, құрысын, құрығыр. Бұл Сарыөзекте кей жылдары шілде шыға ауа райы күрт өзгереді. Ондайда сонау қысқа дейін мамыражай күз болады, қоңыр салқында мал қонданып, адамдардың арқа-басы жазылады. Байқаймын, нышанына қарағанда, биыл сондай қоңыржай күз келеді. Сәл-сәл шыдасаңдар, ақжарылқап күн туады.

– Кепілдік бересің ғой, әйтеуір,– ден жымыды Әбутәліп. Едігенің ниетін біліп-ақ тұр.

– Беруге де болады.

– Жақсы сөз – жарым ырыс. Мұныға да рахмет. Міне менің түріме қарашы: моншада отырған сияқтымын. Мені қойшы, өзегімді өртейтін өз қамым емес. Зәрипа екеуіміз шыдармыз-ау. Екеуіміз бұдан да зорды көргенбіз. Балаларды айтсаңшы... Олардың қиналғанын көргенде, жаным шырқырайды...

Борандының балалары жағаға лақтырып тастаған балықтай мең- зең: оларды шыжыған ыстық пен қапырықтан құтқарар жер жоқ. Айнала төңіректе не бір түп тал, не бір ағып жатқан бір қасық жылға да жоқ. Балаға ең қызығы сол емес пе. Көктем шығып, Сарыөзектің сай-саласы, ойы мен қыры аз ғана күн жасыл зүмірет жамылғанда, бала-шаға бір жасап қалады. Доп ойнап, жасырынбақ ойнап, ен далада асыр салып, сарышұнақ қуалап, мәз-мейрам болады. Олардың қиырға кеткен қиқу даусын естігенде адамның ет-жүрегі елжіреді. Жаз бәрін жайрата келеді. Тынышсыз, тынжылы балалардың өзін алапат аптап бей-жай етіп езіп тастайды. Олар кірерге жер таппай, үй-үйдің ығындағы келте көлеңкеге келіп тығылады; ары- бері пойыздар өткенде ғана тасадан бойлап-бойлап қарап қояды. Олардың бар ермегі осы пойыздар: мына жаққа қанша пойыз, ана жаққа қанша пойыз өткенін, қаншауы жүк тасығыш, қаншауы жолаушы таситын вагондар екенін санайды. Жолаушы таситын пойыз разъездің тұсынан өтіп бара жатып, жүрісін сәл бәсеңдеткен кезде, балалар: әй, енді осы пойыз тоқтайтын шығар-ау, деп дәмеленіп қалады да, қолдарымен күнді қалқалап, жүріп бара жатқан пойыздың соңынан алқынып алып ұшып жүгіре жөнеледі. Кім біледі, сонда, бәлкім, олар мына тозақтан құтылғысы келіп, пойызға ілініп, алыс жаққа кетіп қалғысы келетін шығар. Бала шіркіннің аңғал дәмесі не демейді. Сонда Борандының балалары зымырап бара жатқан вагондардың соңынан қызыға да зарыға қарап қалғанын көргенде, жүрегінді әлденендей күш жұлқып бара жатқандай болады. Әлгі есік-терезелері айқара ашылған вагондардағы жолаушылардың да күні күн емес: қапырық пен қоңырсық иістен, құжынаған шыбыннан запыста болып, жынданып кете жаздайды. Бірақ олар, әйтеуір, енді екі тәуліктен кейін азап жолынан құтылып, айдын сулы, жасыл нулы жерлерге баратынына көздері жетеді ғой.

Сол жазда ересек біткен, ерлер мен әйелдер жас нәрестелердің обалын ойлап қатты күйзелді. Ал Әбутәліптің ерекше күйзелгенін тек Зәрипа, тағы біреу болса, сірә, Едіге ғана білді. Бұл туралы Зәрипа мен Едіге екеуінің арасында әңгіме де болды. Сол әңгімеде бұл ерлі-зайыптылар тағдырының тағы бір сыры ашылып еді.

Бұлар сол күні темір жолдың қапталына қиыршық тас төсеп жатқан. Ары-бері өткен пойыздардың салмағынан селкілдеп, шпалдардың астындағы қиыршық тас ысырылып түсе береді. Бұлар соны бекемдеп, шпалдардың, рельстің табанын бекітті. Бұл жұмысты арғы-бергі пойыздар өтіп кеткенде ғана істей алады. Мынандай ыссыда бұл бір өнбейтін, азап жұмыс болатын. Түс әлетінде Әбутәліп бос бидонды қолына ұстап, тұйықта тұрған цистернадан ыстық су алып келмек болды. Жолай балаларға да көз қырын сала келейін деді. Күн күйіп тұрғанына қарамай, ол шпал аттап, жылдамдата басып бара жатты. Өз қамын ойлар ол жоқ, баларына асығып, ентелей түседі. Түр-түсі белгісіз болып, оңып кеткен майка сойдиған сүйекті иығына ілініп тұр. Басында мыжырайған қамыс қалпақ, арықтағаны сонша, шалбары салбырап, мықынынан түсіп қалайын деп тұр. Аяғында баусыз, ескі “рабочий” бәтіңке. Ол ештеңеге назар салмай, бәтіңкесінің табаны салпылдай, шпалдармен адымдап барады. Артынан пойыз таянып қалғанда да, бұрылмады.

– Әй, Әбутәліп, жолдан былай шық! Құлағың бітіп қалған ба, ей?! – деп айқай салды Едіге.

Бірақ Әбутәліп естімеді. Тек паровоз гудок бергенде ғана, жолдан шығып, еңіске түсті, сонда да арқырап бара жатқан пойызға бұрылып көз салмады. Паровоз есігінен машинист бұған жұдырық білегенін де көрген жоқ.

Соғыста жүргенде де, тұтқынға түскенде де шашы ағармаған. Әрине, онда жасырақ еді, майданға он тоғыз жасында, кіші лейтенант шенімен аттанып еді. Ал енді сол бір Сарыөзектің жазында шашын қырау шала бастады. Күтпеген қырау қоп-қою шаштың о жер, бұ жерінен бұрқ-бұрқ ете қалып, самайын тұтас ақ шалды. Заман түзу, көңілі тоқ кезде, нағыз бозым жігіттің өзі-ақ болар еді. Жазық маңдай, қыран тұмсық, ат жақты, қой көзді Әбутәліп сұңғақ бойлы, әсем жігіт еді. Зәрипа шындыққа бергісіздей қалжыңдап: “Әй, Әбу, жолың болмаған жігітсің ғой, әйтпесе сахнада Отелло ролін ойнайтын адамсың”, – деп еді. Әбутәліп те мырс етіп: “Онда мен сені нағыз нақұрыс болып буындырып өлтірер едім. Оның керегі не саған!” – деп қоятын.

Әбутәліптің арттан келіп қалған пойызды байқамағаны Едігені кәдімгідей абыржытты.

– Сен оған айтып қойсаңшы, онысы несі, – деп Зәрипаны күстәналағандай болды. – Темір жолмен жүруге болмайды. Ол үшін машинист жауап бермейді. Мәселе онда да емес. Көпе-көрнеу қатерге бас тігіп не керек?

Зәрипа көнтерілеу тартып бара жатқан алау бетін жеңімен сүртіп тұрып, күрсініп салды:

– Оның осынысынынан қорқамын, қайдам... – Не деп?

– Қорқамын, Едіге. Сенен жасыратын не бар. Ол балалардың, мына менің обалымызға қалдым деп қайғырады. Мен бұған күйеуге шығарда, туған-туысқандарымның тілін алмай, кетіп қалдым ғой. Үлкен ағам тағы тарс кетіп: “Өле-өлгеніңше пұшайман боласың ақымақ! Сен күйеуге тиіп бара жатқан жоқсың, бақытсыздыққа басыңды тігіп бара жатырсың. Сенің балаларыңның балалары әлі тумай жатып бақытсыздыққа ұшырайды. Ал сенің сол ғашық жарың, егер басында миы болса, үйленіп отбасы құруы керек емес, асылып өлуі керек. Оның тығырықтан шығар жолы сол ғана!” – деп еді. Бірақ біз өз дегенімізден қайтпадық. Ақыры соғыс бітті, енді тірілер мен өлілердің есеп айырысатын не жөні бар деп үміттендік. Біз Әбутәліптің де, менің де туыстарымыздан аулағырақ болуға тырыстық. Мына сұмдықты көрмейсің бе, соңғы рет әлгі ағам өз қолымен арыз жазып: “Мен қарындасымның Әбутәліп Құттыбаевқа күйеуге шығуына қарсы болғанмын. Мен қарындасымнан бездім, көп жылдар бойы шетелде болған Әбутәліп Құттыбаев дегенді мен білмеймін, білгім де келмейді”, – депті. Сол сол екен, тағы да сүргін басталды. Қайда барсақ та маңдайымыз тасқа тиеді, енді міне ақыры Борандыдан бір-ақ шықтық. Басқа барар жер, басар тау жоқ.

Зәрипа шақпақ тасты шпалдың астына жұлқына тыққылап, үн- түнсіз қалды. Алдыдан тағы да пойыз көрінді. Едіге екеуі күрек, зембілдерін сүйретіп қапталға түсіп кетті.

Едіге мүшкіл халге түскен осы жандарға, әйтеуір, бір қолы ұшын беру керек екенін сезді. Бірақ оның қолынан не келеді, бәленің бастауы Сарыөзектің сар даласынан да алыста болатын. Біздің мұнда күн көріп жатқанымызға көп жыл болды. Сендер де әлі-ақ үйреніп, жерсініп кетесіңдер. Тіршілік керек қой, әйтеуір, деп Зәрипаның жүзіне қарады. Өзі іштей ойлайды: “Е, Сарыөзектің наны кермек татиды. Қыстың күні алғаш келгенде ғой, осы Зәрипа аппақ еді, енді жер-татырындай болыпты, – деп есіл сұлудың көз алдында семіп бара жатқанына іші удай ашыды. – Шашы қандай қолаң еді, енді шөлдегі көдедей болып күйіп кетіпті, тіпті ащы күн кірпігіне дейін үйітіп жіберіпті. Ерні қақ-қақ айырылыпты. Әй, бейшара-ай, мұндай өмірге жаралмаған сормандай. Сөйтсе де кеудесін сүйретіп, қайсар-ақ, қиындықтан қайтпайды. Қайтқанда қайда барады? Екі баланы қайтеді? Әй, әйтсе де жарамды әйел...” Сөйткенше қайнап тұрған ауаның шәт-шәлекейін шығарып, автоматтың балқыма оғындай тарсылдап, тағы бір пойыз өте шықты. Бұл екеуі асай-мүсейін көтеріп, жолға шығып, тағы да жұмысқа кірісті.

– Былай ғой, Зәрипа,– деді Едіге сәл де болса оның көңілін көтеріп, амалсызға айла жоқ екендігін білдірмек болып. – Балалардың мұнда халі мүшкіл екеніне дау жоқ. Өз балаларымды көргенде де жүрегім сыздап қоя береді. Оу, бірақ осындай тозақы ыстық қаққан қазықтай болып тұра бермес те. Әлі-ақ қайтады. Ал, енді ақылға салып қарасаң, бұл Сарыөзекте тұрып жатқан жалғыз сендер емессіңдер ғой. Айнала ел бар, ең құрыса, мына біз бармыз. Болар іс болған екен, енді езіле беретін не бар?

– Едеке-ау, Әбуге мен де соны айтамын ғой ылғи. Артық ауыз қыңқ деп бөтен сөз айтқан емеспін. Оның уайым-қайғысын мен әбден білемін ғой.

– Оның жүдә жөн екен, Зәрипа. Титығына тие берме деп айтайын деп едім саған. Реті келмей жүр еді. Өзің де бәрін білесің де. Жай, әншейін сөздің реті келіп қалды да. Кешір.

– Кейде тіпті қатты қиналамыз. Өзімді де аяймын, оны да аяймын, балаларымды да аяғанда жаным шырқырайды. Әбу түк те кінәлі емес қой, бірақ бізді осында көшіріп алып келгеніне өзін-өзі кінәлап, іштей үгіле береді. Құтқаруға құдіретсіз. Несін айтайын, біздің жақта, Алатаудың аясында, өзен-судың жағасында жағдай мүлде басқа ғой, ауа райы да бөлекше. Балаларды тым құрыса жазда сол жаққа жіберіп алсақ па дейміз. Бірақ кіміміз бар біздің? Кемпір- шалдар жоқ, бәрі де ерте қайтқан. Аға-іні, әпке-сіңлі ағайын дейтін... Оларды да кінәлап болмайды. Бізге бола шатасып қайтеді. Бізден бұрын да қашқақтайтын, енді ғой мүлде ат құйрығы кесілген. Оларға біздің балаларымыз не керек? Сөйтіп-сөйтіп, осыны ойлап, ақылымыз айран болады. Бір-бірімізге айтпасақта, осы арада сүйегіміз шіриді-ау деп қорқамыз. Әбутәліптің мүжілгенін көріп, өзегім өртенеді... Енді бізді қандай күн күтіп тұр, бір құдайдың өзі біледі... Осыдан соң екеуі де тіл қатпады. Әлгі әңгімені енді қайтып қозғамады да. Жолға тас төсеп, пойыз келе жатса өткізіп жіберіп, жұмыстарына қайта кіріседі. Қолдан басқа не келеді? Басына іс түскен пенделерге бұдан артық не көмек бере алады, не деп жұбатады? “Әлбетте, мойындарына дорба іліп, қайыршы болып кетпес-ау, – дейді Едіге ішінен, – бір күн көрісі болар. Екеуі де жұмыс істейді. Бұларды ешкім мұнда зорлап айдап әкелмеген де сияқты, бірақ енді құтылар жолы да жоқ. Ертең де, бүрсігүні де бұл тығырықтан шыға алмас...”

Осы бір отбасының тағдырын дәл өзінің тағдырындай көріп, соларға бола неге күйіп-пісіп, неге қамығатынын Едіге өзі де білмей таң болады. Олар кімі еді оның? “Е, бұларда менің шаруам не? Басымды қатырып қайтемін”, – деуіне де болады ғой. Біреудің жөн- жосығын жоқтап, ақ-қарасын айыратындай кім еді бұл Едіге? Жер бетінде кім көп, бұл сияқты жұмыскер, дала перзенті көп. Бұл өмірде әділет қайсы, қиянат қайсы деп, ұяты маза бермей, әлек-шәлегі шығып, бұл қалай деп ашу-ызаға мінетін не жөні бар Едігенің? Осы оқиғалардың бастау-көзінде отырғандар істің мән-жайын Боранды Едігеден гөрі мың есе артық білмей ме? Сары-өзекте отырған бұдан гөрі сол бастау-көзде отырғандар, әрине, алыстан көреді. Едігенің неге басы қатады? Едіге бәрібір мазасыз ойдан айыға алмады. Неге екені белгісіз, әсіресе Зәрипаның халіне бола жаны ауырып, жүрегі сыздады. Осы әйелдің адалдығы, шыдамдылығы, тауқыметпен арпалысып, жанталасқан тірміздікті Едігені таңғалдырып, тәнті қылды. Бұл әйел қара дауылдан ұясын қанатымен қақпайлап, шырылдаған бейкүнә құс сияқты болып көрінді. Басқа біреу болса – жылай- жылай омырылып, әлгі арызқой ағасының айтқанына көніп, айдауына түсер еді да. Ал бұл болса өткен соғыстың зардап- запыранын өзінің ерімен бірге бірдей бөлісіп келеді. Әсіресе осы бір әділетсіздік Едігенің жанын жегідей жеп, санасын сарсаңға салды да қойды: қолдан келер қайран жоқ, бұл Зәрипаның балаларын да, күйеуін де қорғай алмайды... Осы бір отбасын тағдыр шіркін жел айдаған қаңбақтай Борандыға әкеліп тастағанына кейін- кейін Едіге әбден өкінген кезі де болды. Соншама азапқа қалып несі бар еді? Ештеңені сезбестен, білместен, сары уайым сарсаңға қалмастан бәз баяғыша жүре бермес пе еді...

VI

Түс ауа Алеуттер аралының оңтүстігін ала Тынық Мұхитта толқындар қозғалаңдай бастады. Америка құрлығының ылдиынан ояңған оңтүстік шығыстың желі бірте-бірте қатайып, өзінің бағыт- бағдарын түзеп, күшіне мініп алған. Телегей айдын теңіздің беті теңселіп барып, ыңырана ырғалып барып, десте-десте ырғалаң бірте- бірте қат-қат толқындарға айнала берді. Сірә, бұл дәл сұрапылдың өзі болмаса да, көпке дейін толастамас топалаң толқын болар-ды.

“Конвенция” авианосеці үшін жалаң мұхиттағы мұндай толқындар қауіпті де емес. Басқа бір кез болса, ол өзінің орнынан қозғала да қоймас еді. Бірақ өздерінің жоғарғы өкіметтерімен кеңесіп алып, жедел қайтып келе жатқан ерекше өкілетті комиссиялардың самолеттері енді-енді келіп қона бастайтын болған соң, қаптал желдің қаһарынан сескеніп, авианосец бұрылып барып, тұмсығын желге қаратып қойды. Бәрі де ойдағыдай болды. Алдымен Сан-Франциско самоләті, соңынан Владивосток самоләті келіп қонды.

Комиссиялар толық құрамда екен. Бәрі бірдей сұсты, бәрі бірдей үн-түнсіз, әбігерлі сыңай танытады. Он бес минуттан кейін олар жабық мәжіліске жиналды. Мәжіліс жұмысы басталғаннан он бес минут өткенде Құдірет галактикасындағы 1–2 және 2–1 паритет- космонавтарға арналып, “Паритет” орбиталық станциясының бортына шифрлі радиограмма жіберілді.

“Паритет” орбиталы станциясындағы 1–2 және 2–1 бақылаушы- космонавтарға: Күн системасынан тысқарыда жүрген 1–2 және 2– 1 паритет-космонавтарға ескертілсін: олар ешқандай әрекет жасамасын. Бірбасордан ерекше нұсқау болмайынша, орындарынан қозғалмасын.

Осыдан соң ерекше өкілетті комиссиялар бір минут уақыттарын бос жібермей, космос кризис-қасатын шешу бағытында пікір алысып, әркім өз позициясы мен ұсыныстарын ортаға салды...

“Конвенция” авианосеці тұмсығын желге қаратып, Тынық Мұхиттың түмен толқындарының ортасында тұра берді. Бұл кезде оның үстінде Жер планетасының ең толғақты мәселесі – талай- тағдыры шешіліп жатқанын әлем жүзінде бірде-бір жан білген жоқ.

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай заулап жатады.

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлан-ғайыр жазығы көсіліп жатады.

Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Ал пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Ана-Бейітке дейін енді екі сағаттай жол қалған. Қаралы керуен Сарыөзекпен сол бұрынғы сарында келе жатқан. Жол басында түйе мінген сол Боранды Едіге, астындағы Қаранар сол сау желген қалпынан әлі танбаған. Ізінше тың жолмен жылжып трактор келе жатыр, тіркемедегі Қазанғаптың сүйегімен қатар тырп етпестен Айзаданың күйеуі отыр, ең соңында “Беларусь” экскаваторы жортақтайды. Бір бүйірлеп, біресе озып кетіп, біресе артта қалып, енді бірде түбіртек түбіне сарып, апайтөс сары төбет Жолбарыс бар ынта-шынтысымен салып ұрып ол келеді. Күн тас төбеге таянып, қыза түскен. Артта созалаңдап талай жер қалды.

Ал Сарыөзектің бір белінен өтіп, енді бір беліне шыға келсең, алдында көкжиекке дейін көсіліп, тағы да тағы қиырсыз, тұлдырсыз ту дала көлбеңдей береді. Даланың дарқан кеңдігінде шек жоқ. Баяғы бір заманда бұл өлкені, Сарыөзектің даласын түгелдей дерлік жаулап алған жауыз келімсек жуан-жуан дегендер көпке дейін жайлаған. Бұл жерлерде басқа да көшпелі халықтар болған. Жайылымға бола, құдыққа бола олардың арасында ылғи да қақтығыс жүріп жататын. Біресе анаусы, біресе мынауы жеңетін. Бірақ жеңімпаздар да, жеңілгендер де бәрібір осы арадан кетпейтін. Көп болғанда біреуінің жері тарылып, біреуінің жері кеңейетін. Елизаров айтады ғой, бұл өлке ондай қан төгіске татитын деп. Өйткені күнкөріс керек, күн көріс үшін осындай нулы жер керек. Ол кезде бұл араға әсіресе көктем мен күзде жауын көп жауады екен де, ірі қараға да, майда малға да шүйгін шөп молынан жетер екен. Сол заманда бұл жерлермен саудагерлер жиі жүріп, сауда-саттық қызады екен. Бірақ кейіннен ауа райы күрт өзгеріп, жаңбыр тамбай, құдықтар құрғап, өрістің шөбі қурап, жердің тандыры тартылыпты. Содан соң келімсек халықтар, түрлі тайпалар Сарыөзекті тастап, басы ауған жақтарына кете бастапты. Ал жуандар болса мүлде жоғалып кетсе керек. Еділге қарай жөңкіле көшіп, сол ақ Еділ бойларында құмға сіңген жауындай зым-зия болыпты. Қайдан келіп, қайда кеткені ешкімнің есінде қалмапты. Қыстың күні Еділдің үстімен опыр-топыр өтіп бара жатқанда қарғыс атып, мұз ойылып кетіп, бүкіл мал-мүлкімен, тұқым-тұқиянымен су жұтып жіберген деседі...

Сарыөзектің түпқазық халқы – шаруа қазақ – қанша қиыншылық көрсе де ешқайда аумай сол баяғы жерінде қалды. Жаңадан құдық қазып, су шығарып өз күнін көріп жатты. Заманнан заман өтіп, Сарыөзектің бойы жандана бастаған кез соғыстан кейінгі жылдармен тұспа-тұс келіп еді. Машина шығып, су тасығыш көліктер пайда болды. Егер шофері жер танығыш болса, бір су тасығыш машинаның өзі үш-төрт малды мекенді сумен қамтамасыз ете алады. Сарыөзекпен шектес жатқан облыстардың колхоз-совхоздары бұл даланың жайылымын кеңірек пайдалану қамымен, осы Сарыөзек мал өрісінің тұрақты баздарын салмақшы да болып жүрген. Ондай құрылыстар қаншаға түседі, қаржыны қайдан аламыз десіп қалған. Асықпағандары қандай жақсы болған. Әсте- әсте, бірте-бірте білдірместен, сездірместен Ана-Бейіт айналасында атсыз қала пайда болды. Оны тек Пошта Жәшік деп атайтын. Жұрт- тың бәрі де: Пошта Жәшікке бардық, Пошта Жәшікте болдық, Пошта Жәшіктен сатып алдық, Пошта Жәшікте көрдік... десетін болды. Сөйткен Пошта Жәшік құрылыстанып, құлашын жайып, өзінің шебіне бейсеубет адамдарды кіргізбейтін болып алды. Асфальт жол оны бір жағынан космодроммен жалғастырып, бір жағынан темір жол станциясымен байланыстыратын болды. Сарыөзекте сөйтіп жаңа дәуір орнап, өндірісті өлке шыға келді. Бұрынғының жұрнағынан қос өркешті Егіз-Төбенің арасында жатқан Ана-Бейіт қана қалған. Бұл Сарыөзек атырабының ең ардақты зираты болатын. Баяғы заманда жұрт өлген адамын осы бейітке әкеліп қою үшін араға бір түнеп, тәу қиырдан келетін болған. Оның есесіне сол Ана-Бейітке қойылған кісінің үрім-бұтағы: біздің бабамыз Ана-Бейіттің өзінде жатыр, деп мақтанады екен. Әдетте Ана-Бейітке көп жасаған, көпті көрген, ісімен де, сөзімен де халқына қамқор болған аса білгір даналар, елі үшін еңіреген ерлер жерленеді екен. Сұңғыла Елизаров бұл араны Сарыөзектің пантеоны дейтұғын.

Сол бір күні сол Ана-Бейітке ит ілескен түйелі-тракторлы қаралы керуен сояудай состиып Боранды разъезінен шығып, тырнадай тізіліп осы қасиетті мекенге таяп келе жатыр еді ғой... Ана-Бейіттің өз тарихы бар-ды. Атадан қалған аңыз бойынша, әңгіме өткен ғасырларда жуан-жуандардың Сарыөзек даласын басып алуынан басталады. Олар қолға түскен тұтқындарды адам айтқысыз азапқа салатын болған. Реті келсе, жуан-жуандар өз тұтқындарын көрші елдерге құлдыққа сатады екен, ал ондай тұтқындар жолы болған пенделер көрінеді, өйткені олар, әйтеуір, бір қашып шығып, сәті түссе, туған еліне оралады екен. Ал енді жуан-жуандардың қолында құлдықта қалған тұтқындардың күнін құдай көрсетпесін. Жуан-жуандар ондай құрбан құлдардың басына кепеш кигізіп, айуан азаппен ақыл-есінен айырады екен. Әдетте мұндай азапқа қолға түскен жас жауынгерлер ұшырайтын. Ең әуелі олардың шашын бір қылшық қалдырмай тақырлап тұрып ұстарамен қырып алады. Шашын алып бола берген тұста, жуан- жуанның жалаңдаған қасапшылары таяу жерде ең сыйдаң-саяқ түйені сойып тастайды, Түйенің терісін сыпырын жатып, ең қалың деген төстік көнтерісін бөлек кесіп алады. Сол көнді кесіп-кесіп, әлі жып-жылы буы бұрқыраған қалпында тұтқынның жап-жаңа шашы алынған тақыр басына қаптай қойған кезде осы өзіміздің қазіргі заманда суға жүзгіштердің басына киіп алатын резинка шәпке сияқты сып-сығыр желімдей жабыса қалады. Басқа көн қаптау деген осы екен. Мұндай сықпытқа ұшыраған пенде не өліп кетеді, не бұл азапқа шыдай алмай ақылынан адасып, өткен-кеткенін мүлде ұмытып, өмір-бақи мәңгірт-құлға айналады. Бір түйенің төс терісінен бес-алты кепеш шығады екен. Басына кепеш қапталған сорлының мойнына ағаш мойынтұрық кигізіп қояды. Ондағы амал: тұтқын пенде басын жерге жеткізе алмауы керек. Осы бір кейіпте әлгі тұтқынды жуан-жуандар аяқ-қолын тырыстырып байлап, шақшиған күннің астына, ассыз-сусыз, айдалаға апарып тастайды. Өйткені әлгі тұтқын, жаны қысылғанда құлындай шырқырап, өлердегі даусы шығып, жуан-

жуандар ауыл-аймағының тынышын алады. Бұл тозақ бірнеше тәулікке созылатын болған. Кепеш бас жатқан жердің ұрымтал тұстарында тұтқынды руластары келіп құтқарып алып кетпесін деп қарулы қарауылдар тұрады. Бірақ қыбыр еткен құрт-құмырсқа көрінетін жазықта ондай әрекет, сірә, некен-саяқ кездескен. Алда-жалда, солай да солай, бәленше жуан- жуандардың қолына түсіп, мәңгүртке айналып кетіпті деген қауесет шыға қалған күннің өзінде әлгі сорлының ең жақын туыстары оны құтқарып, не барымта беріп алуға ынтыға қоймаған. Өйткені бәрібір, енді елге бұрынғы ер-азамат емес, құр сүлде қайтарын олар білген. Тек ел есінде Найман-Ана атанып кеткен найманның бір әйелі ғана өз ұлының әлгіндей халге ұшырағанына шыдамаған. Ол туралы Сарыөзекте сақталған аңыз да бар. Ана-Бейіт атты зират содан қалған. Айдалада азап кепеш кигендердің, Сарыөзек аптабынан тірі қалғандары аз болыпты. Әлгі мәңгүрттердің бесеу-алтауынан тек бір-екеуі ғана тірі қалатын көрінеді. Өлгендері аштықтан да емес, тіпті сусамыр шөлден де емес, күнге кеуіп тырысқан көн терінің басты шығыршықтай қысып, жан шыдатпас талқысына шыдай алмай өледі екен. Тақыр шекедегі шикі көн шыжыған күннің ыстығымен құрысып, тырысқан кезде тұтқын-құлдың басына темір құрсау салып бұрағандай сықырлата сығады. Күн екінші тәулікке айналғанда-ақ азапкердің тақыр басына шаш шыға бастайды. Азиялықтың тікендей қайсар шашы кей-кейде көн теріні тесіп кіріп кетеді екен де, көбінесе шығарға тесік таппай, кері қарай иіліп барып, бастың өзін бұрғылай бастайды. Ондайды құдай дұшпанына да салмай-ақ қойсын. Сол азаптың ақыры ақыл-естің айнуына ұласады. Тек бесінші тәулік дегенде жуан-жуандар келіп, тұтқындардың қайсысы тірі қалды деп тексереді. Егер азапкерлердің біреуі тірі қалса да, мақсат орындалды деп есептейді. Ондай бейбаққа сусын беріп, құрсаудан босатып, бірте-бірте әлдендіріп, аяғына тұрғызады. Енді бұл зорақыдан ақыл-естен айырылған мәңгүрт – құл деген сөз. Сондықтан да мұндай мәңгүрт басқа он сау құлға татырлық, аса құнды құл саналады. Тіпті көшпелілер арасында мынадай шарт та болған: егер өзара қақтығыс қантөгісте мәңгүрт-құл өлсе, ол үлкен шығын, оның құны өзге азат адамның құнынан үш есе қымбат төленген. Мәңгүрт өзінің кім екенін, ел-жұрты, руының кім екенін, өз атының кім екенін білмес. Балалық шағы, әке-шешесі де мүлде есте қалмас. Бір сөзбен айтқанда, мәңгүрт өзінің адам екенін аңғармас. Өзінің кім екенін білмейтін, сезбейтін мәңгүрттің шаруашылық тұрғыдан келгенде толып жатқан артықшылығы болған. О да бір, тілсіз мақұлық мал да бір, сондықтан ол қауіпсіз де, иесіне шексіз бағынған құлақ кесті құл. Қашып құтылып кету деген ұғым оның ойына мүлде келмес. Қайбір құл иеленушіге болмасын ең қауіптісі құлдың көтерілісі. Қай құлды алмаңыз, ішінде нағыз бүлікбас бұғып жатады. Мәңгүрттің басқа құлдардан өзгешелігі сол – онда ешқашан бүлік шығару, бағынбау деген сезім оянбас. Ондай пиғылдан ол ада. Сондықтан да оны қадағалап, қарауылдаудың қажеті жоқ, жаман пиғылы бар-ау деп сезіктенудің де керегі жоқ. Мәңгүрт те ит сияқты иесіне ғана пейіл. Басқа ешкіммен ол сұхбаттаспас. Бар ойлағаны қу қарынның қамы – қарны тоқ болса болды. Ал енді тапсырылған іске жан-тәнімен кірісіп, пәруана беріліп, мүлтіксіз орындайды. Әдетте мәңгүрттерді ең лас, қиямет жұмысқа салар еді, көнтері біреу болмаса басқа адам төзбейтін, жылбысқыдай жалықтыратын ең мезі жаман мехнатқа жегетін. Сарыөзектің меңіреу даласындағы елсізде түйе келелерінің соңынан қалмай жападан-жалғыз мал жаю үшін мәңгүрттен басқа жан баласы шыдамас еді. Ондай ит өлген жерде бір мәңгүрт бәленбай адамның жұмысын атқара алады. Тек атауын берсең болды – мал соңында қысы-жазы жалғыз өзі бел шешпей тағдырға налып қыңқ етпей жүре береді. Қожасының пәрмені мәңгүрт үшін бұлжымас заң. Бар тілері қу тамақ, далада үсіп өлмес үшін ескі-құсқы қомыт киім, басқа ештеңенің керегі жоқ...

Тұтқынның басын кесіп алу немесе оның зәресін зәр түбіне жіберу үшін басқа бір кез келген жаза деген құдайдың рақаты ғой. Дүниедегі жаза біткеннің сұмдығы адамды ақыл-есінен айыру да. Ақыл-ой – адам өле-өлгенше өзімен бірге болатын жалғыз қазына ғой. Біреудің қолында бар байлық басқа біреуде де бар болар, ал ақыл-ой тек саған ғана тән, басқалардікінен бөлек жалғыз асылың. Біреудің ақылы біреуге қазына болмайды. Өзінің түнек тарихынан тағылықтың ең сұмдық, қатыгез түрін мирас қылған көшпенді жуан-жуандар адамның әлгі ең асыл қазынасына қорқаулық жасаған. Олар құлдарды сап-сау күйінде ақыл-есінен таза адастыру амалын тауып, сол арқылы адам баласының болмысына дүниедегі зұлымдық біткеннің ең бір сорақы-зорақысын қолданған ғой. Мәңгүртке айналған тірі өлік баласын жоқтап тұрып, қара күйік пен қасірет- қайғының запыранын жұтып тұрып, Найман-Ана былай деп бекер айтпаған да: “О, құлыным, сенің басыңа көн қаптап, темір қысқышпен жаңғақ шаққандай етіп, шығыр салып бұрап, ақыл-есіңнен айырғанда, басыңды құрсаулап қойып қысқанда, үрейлі көзің шарасынан шыға қанды су аққанда, Сарыөзектің түтінсіз жалынында қақталып, ажал аузында ындының құрып жатқаныңда, кезерген ерніңе аспаннан бір тамшы тамбағанда, о, құлыным, саған сонда күллі әлемге тіршілік беруші Күнді сен қарғаған жоқ па екенсің? Сонда саған жарық Күн Дүние-Әлемдегі шамшырақ жұлдыздардың ішіндегі ең қап-қара дүлейі, көзсіз соқыры болып көрінген жоқ па екен?

Айдала сенің ащы айқайыңнан жаңғырығып, азапқа шыдай алмай, күндіз-түні жанталасып, өкіре өксігіп, безбүйрек аспанға қарап, көк тәңіріден араша күткен сәтінде, жан азабы мен тән азабына төзе алмай, тұла бойың бұлқына бұралып, жұлқына берген соң аузыңнан құсық, артыңнан нәжіс кетіп, сол сасықтан тұншығып киіздей тұтасқан шыбын-шіркей бет-аузыңа үймелеп, ес-түсіңнен айырылып бара жатып, соңғы дәрмен қуатпен бар даусыңмен бақырып, мына дүниені жаратып алып, оны өзі тастап кеткен қу құдайды қарғадың ба екен, құлыным?

Адам айтқысыз азаптан айныған ақыл-ойыңды біржолата қараңғылық басып, зорақыдан алжасқан зерде тұманданып, анаңның дидарын, өзің жазда жағасында жүгіріп ойнап жүретін тау бұлақтың сылдырын мәңгі ұмытып бара жатқаныңда; өз атың, әкеңнің аты, ағайын-туғандарыңның түр-түсі, өзіңе қарап ұялып жымиятын қыздың аты жау жапырған жадыңнан мүлде шығып бара жатқанда, ақыл-ессіз тұңғиыққа мәңгі-бақи батып бара жатқаныңда, сен сонда, құлыным, сені жарық дүниеге әкелгенім үшін, сені туғаным үшін мына бейбақ анаңды қаһарлана қарғамадың ба екен?” Бұл оқиға көшпелі Азиядан ысырылған жуан-жуандар солтүстікке қарай лап қойғанда болып еді. Жуан-жуандар Сарыөзекті көпке дейін жаулап алып, онымен де қоймай жер көлемін ұлғайтпақ болып әрі десе қолға құлдар түсірмек болып, жан-жағындағы елдермен үздіксіз жауласса берді. Ә дегенде тұтқиылдан шабуылдап, Сарыөзекке жақын жатқан тайпалардың талай-талай ер-азаматын, тіпті қатын-баласын да қолға түсірді. Бәрін де құлдыққа салды. Бірақ басқа тайпалар бірте-бірте есін жиып, бас көтере бастады. Жуан-жуандар Сарыөзектен кетпек былай тұрсын, қайта малға құт осы кең далаға біржолата қазық қаққысы келіп жанталасты. Ал жергілікті халық болса, басқыншыларды қуып шығып өз жерін ерте ме, кеш пе, әйтеуір қайтарып алуды өздеріне парыз санап, бұл қиянатқа көңісі келмеді. Қалай дегенде де, ірілі- ұсақты ұрыстарда, біресе анау жеңіп, біресе мынау жеңіп, соғыс созыла берді. Бірақ сол созалаң соғыстың өзінде де ара-тұра тыныштық орнаушы еді.

Сондай бейбітшіліктің бірінде мүлік артқан, керуен тартқан саудагерлер найман еліне келіп, дастарқан басында әңгіме-дүкен құрып, өздерінің Сарыөзектен кедергісіз өткенін айтады. Жуан- жуандар құдықтан су алуға аса тыйым салған жоқ дейді. Әңгіме арасында Сарыөзекте мыңғырған келе-келе түйе бағып жүрген бір жас түйешіні көргендерін еске алады. Саудагерлер әлгі түйешімен сөйлескісі келген екен, сөйтсе ол мәңгүрт екен. Былай қарасаң сап- сау сияқты, тіпті ақыл-есі жоқ деп ойламайсың. Бір кезде ол да шешен, зерек болған шығар, өзі әлі жап-жас, мұрты енді-енді тебіндеп келеді, түр-тұлғасы да тәп-тәуір. Ал сөйлесе кетсең – кеше туған бала сияқты. Байғұс не өзінің атын, не әке-шешесінің атын білмейді. Өзіне жуан-жуандардың не бәле істегенін де сезбейді. Өзінің туған ел-жұртын, руын да білмейді. Не сұрасаң да үндемей тұрып-тұрып: “иә” немесе “жоқ” дейді, бар айтары сол. Басындағы кепештен қолын бір алмайды-ау, алмайды. Күнә болса да, адамдар кейде кемістікке де күледі. Осы әңгімені айтып отырып, саудагерлер кейбір мәңгүрттердің басына түйенің терісі мәңгі қатып қалатынын да еске алды. Ондай мәңгүрттерді: “Кәне, басындағы түйенің терісін сыпырып алып тастайық”, – деп қорқытсаң, ол үшін бұдан асқан азап жоқ, жабайы жылқыдай жұлқынып, басына ешкімді жолатпайды. Ондайлар өмірі басынан кепешті алмайды. Ұйықтаса да сол бас киіммен жатып ұйықтайды... Бірақ десті саудагерлер, ақымақты ақымақ дерсің-ау, ал әлгі мәңгүрт өз шаруасына тас-түйін, керуен әбден ұзап кеткенше қалың түйе келелерін қас қақпай күзетіп, қалшиды да тұрды. Бір керуенші әлгі мәңгүртті алдамақ болып: – Ал біздің жолымыз алыс. Кімге сәлем айтасың? Сұлу қызың бар шығар, ол қай жақта? – дейді. – Жасырмай айта ғой. Естимісің- ей? Сол қызға сенен сәлемдеме деп орамал апарып берсек қайтеді?

Мәңгүрт керуеншіге қарап-қарап тұрып, ақырында:

– Мен түнде ылғи айға қараймын, ай маған қарайды. Бірақ бір- бірімізді естімейміз... Айда біреу отыр... – деп міңгірлейді.

Осы әңгіме үстінде саудагерлерге шай құйып беріп бір әйел отырған. Ол Найман-Ана еді. Найман-Ана деген атпен Сарыөзекте аңыз болып қалған.

Найман-Ана жолаушылардың көзінше сыр берген жоқ. Әлгі хабарды естігенде шай құйып отырған әйелдің түрі өзгеріп, өзегі өртеніп кеткенін ешкім байқамай да қалды. Саудагерлерден әйел әлгі мәңгүрт туралы егжей-тегжейлі сұрап көрмекші болды да, сол естігеннен артық хабар білудің өзінен қорқып кетіп, тілін тістей қойды. Кеудесінде бір күдік жаралы құстай шар етіп еді, өзін-өзі әрең тежеп, тіл қатпады... Бірте-бірте сорлы мәңгүрт мүлде ұмытылып, әңгіме ауаны басқа жаққа көшті. Дүниеде не болмайды, соның бірі де, тәйірі. Ал Найман-Ана тұла бойын билеп алған үрейді, қолының дірілін білдірмеуге тырысып, кеудесіндегі шар еткен жаралы құстың үнін өшіргендей болып, тек бурыл басынан көптен бері түспей келе жатқан қаралы жаулықпен бетін бүркемелей берді. Саудагерлер көп ұзамай өз жолымен кете барды. Сол бір ұйқысыз өткен түнде Найман-Ана Сарыөзекке барып, әлгі мәңгүрт түйешіні іздеп тауып, өз баласы емес екеніне көзі жеткенінше жаны жай таппайтынын ұқты. Ұлының соғыс даласында мерт болғанына бұрыннан да ана

жүрегі түскір бір түрлі шүбәлана беретін сияқты еді, сол бір зілмәуір зымиян күдік көкейінен қайта көтерілген... Соңырасыз сол күдікпен жүрегі мәңгі сыздап, ұдайы үрей меңдеп жүргенше, өлі-тірісіне біржолата көз жеткізіп қайту керек болды. Сарыөзек жағындағы жуан-жуандармен бір соғыста мұның ұлы шейіт болып кетіп еді. Оның алдындағы шайқаста күйеуі өлген. Ол наймандардың ішінде әйгілі даңқты кісі еді. Кейін әкесінің кегін алмаққа келесі жорыққа ұлы аттанды. Өлгендерді соғыс даласында қалдырып кетуге болмайды. Жорықтас ағайын өлген жауынгердің сүйегін елге қалайда алып қайтуға тиіс. Бірақ бұл жолы амал болмай қалды. Сол бір сойқан қоян-қолтық соғыста Найман-Ананың ұлы аттың жалын құша құлағанын көбі көрген. Ұрыстың дабылынан үріккен асау ат бір шетке ытырыла жөнелген. Үстіндегі жауынгер ерден құлап түсіп, үзеңгіден аяғы шықпай қалған кезде, әлгі аты түскір бұрынғыдан бетер үркіп, ақилана шауып, айдалаға әлгі өлі денені сүйретіп алды да кетті. Сұмдық болғанда, ақикөз ат жау жағына қарай зымырасын. Әрбір жауынгер жанталаса жағаласып, ұрыстың нағыз қызған шағында шашау кету қиын, сонда да болса әлгі иесін сүйреткен аттың алдын кес-кестеп ұстап алмақ болып, екі ағайын тұра ұмтылған. Бірақ та сайда жасырынып жатқан жуан- жуандардың тыл әскерінен бірнеше бұрымшаштылар қиқулай шауып, әлгі екеуді атойлады. Наймандардың бірі ә дегенде-ақ садақтың жебесі тиіп мұрттай ұшты, екіншісі қатты жараланып, атының басын бұрып, өз тобына әрең жетіп, гүрс етіп жерге құлап түсті. Жамандық көрмей, жақсылық жоқ, дегенмен осы жағдай арқылы наймандар жуан-жуандардың жасырынып жатқан тың жасағы бар екенін біліп қалды да, сол жасақтың нағыз шешуші сәтте бір бүйірден лап қоюынан сақтанып, етек-жеңді қайта жинап, қайта атой саларға, көп шығын шығармай тез шегіністеді. Әлгі жас жауынгерді – Найман-Ананың ұлын іздеу енді, әрине, ешкімнің ойына да келмей ес шыққан кез еді... Өз тобына қайта жетіп үлгерген жаралы найманның айтуы бойынша, жас жауынгерді сүйреткен ат белгісіз жаққа лезде батып, көзден ғайып болып кеткен...

Наймандар өлікті бірнеше күн қатарынан шарқ ұрып іздеді. Бірақ не өлікті, не оның атын, не қару-жарағын таба алмады. Бір белгі жоқ, із-түзсіз кетті. Оның өлгеніне ешкімнің күмәні қалмаған. Тіпті жарадар болғанның өзінде, осыншама уақыт ішінде ол мына мидай далада шөлдеп, не қансырап өледі. Жас жауынгердің туыстары бауырымыз Сарыөзектің шөлінде көмусіз қалып кетті деп, жоқтау айтып, ұлардай шулап көп жылады. Көмусіз қалғаны – сүйекке таңба. Найман-Ананың үйінде жоқтау айтып жылаған әйелдер өз байлары мен бауырларын күстаналап:

– Есіл ерді қарға-құзғын шоқыды-ау, ит-құсқа шіркін жем болды- ау! Оны жалғыз тастап кетіп, бастарыңа бөрік киіп, қайтіп еркек болып жүрсіңдер-ау! – деп күңіренді.

Сөйтіп Найман-Ана басына құлазыған дүниеде құлазыған жалғыздық күн орнады. Соғыс болған соң адам құрбан болмай тұрмасын ол біледі, әрине. Бірақ өз ұлының айдалада жападан- жалғыз, жүзі жасырусыз, көмусіз қалғаны сорлы ананың жанын жегідей жеп барады. Қайғының қалың нуында аңырап қалды. Қатпар-қатпар қайғыны бөлісетін ешкім жоқ, бір құдайдан басқаға арыз айтып, шағынар да пенде жоқ...

– Біржолата күдер үзерге, жайраған жалғыз ұлдың жұлыны жұлынғанын өз көзімен көру керек. Өлген екен, әне сонда тағдырдың салғанына кім таласпақ? Ана жүрегін бәрінен де күпті қылған жайт ұлының ереуіл атының ұшты-күйлі жоғалып кетуі еді. Үйірде өскен жылқы баласы ерте ме, кеш пе, әйтеуір, өзі от оттаған жерге бір оралып, үзеңгіге аяғы ілініп қалған өлікті сүйретіп ала келуі керек еді. Өне сонда ана сорлы қанша үрейлі болса да, өліктің үстіне құлап түсіп, ойбайын салып, өз бетін өзі тырнағымен орып жіберіп, құдай қарғап қойған сормандай сорлымын мен деп, ай бір аңырар еді; сонда соқыр құдайдың құлағы керең болып қалмаса, сол аңырақай жоқтаудан жаны шошыр еді. Өне сонда сорлы ана баласынан біржолата күдер үзіп, ақ мамасы қара тасқа айналып, ендігі жерде өлімнен де қорықпай, ажал қашан келсе де аялдамай, алаңдамай, артына қарайламай, сол зұлматты қарсы алар еді. Қырсыққанда, ұлының өлігі табылмады, аты қайтып келмеді. Басқа жамағайын мұның баласын бірте-бірте ұмыта бастады, дүния халі солай ғой, шығын қанша ауыр болса да, жара шіркін бірте-бірте жазылар да... мәңгі ұмытылар. Бірақ жалғыз ана жүрегін күдігі түскір кеміре берер. Бәрі-бәрі ұмытар, тек ана ғана тағат таппас, ұмыта алмас. Ана байғұс баладан басқаны ойламас. Ереуіл атқа не болды, ер-тұрманы, қару-жарағы қайда қалды – ең құрыса, солардың бірі табылса, ұлының қандай халге ұшырағанын шамалауға болар еді-ау. Сарыөзектің бір бұлымында әбден қалжырап, тұралаған тұл атты жуан-жуандар ұстап алуы да ықтимал ғой. Әбзелді ат та олжа емес пе. Олай бола қалған заманда, үзеңгіге аяғы ілініп сүйретілген ұлдың күні не болды? Жуан- жуандар оның жүзін топырақпен жасырды ма, жоқ әлде ит-құсқа жем болсын деп тастап кетті ме? Ау, егер ол әлі кеудесінде жаны бар болса ше, ғажайыптан шыбын жаны шықпаса ше? Сонда жаулар оны азаптан біржолата құтқарып, өлтіре салып, айдалаға тастап кетті ме екен, әлде? Әлде? А, кенеттен?.. А, бәлкім?..

Күдік-шүбәда шек жоқ. Осынау кезбе саудагерлер шай ішіп отырып, Сарыөзекте кездескен жас мәңгүрт туралы әңгіме айтқанда, олар Найман-Ананың өзі өртенгелі тұрған өзегіне шоқ салып жібергендерін сезбей

де қалды. Ана-жүрек әлдеқалай сезіктен аласұрып, атқақтап ала жөнелген. Әлгі жас мәңгүрт менің бейбағым емес пе екен деген ой жатса-тұрса мазалап, бүкіл санасын шырмап алды. Ақыры өз көзімен көріп, бөтен біреу болса, оны анықта, күдер үзбейінше, көңілі тыншымайтынын ақиқат сезді. Наймандардың жазғы жайлауы болған ойлы-қырлы осы өңірде тастақ бұлақтар ағып жатады. Түні бойы Найман-Ана сол бұлақтың сылдырын сарыла тыңдайды. Оның алқынған жүрегіне үндес емес сылдыр бұлақ не дейді? Соны тыңдап сорлы жүрек тыншығысы келеді. Сарыөзектің тылсым даласына аттанар алдында мына жәудір бұлақтың сыбдыр үніне әбден қанып, қуаттанып алғысы келеді. Сарыөзекке жалғыз аттанудың қаншалықты қатерлі, қауіпті екенін ана шіркін біледі, бірақ өзі тәуекел еткен тіршілігін жан баласына тіс жарып айтқысы жоқ. Бәрібір оның жан дүниесін ешкім түсінбес еді. Оның бұл әрекетін ең жанашыр дегендердің өзі құптамас. Әлдеқашан сүйегі құрап қалған ұлын да адам іздей ме екен? Әйтеуір, бір себеппен тірі қалғанның өзінде де, мәңгүрт болып кеткен ұлдан не қайыр, оны іздеп не азап, құр бекерге жүрегінді жұлмалап не керек? Мәңгүрт дегенің бір кездегі сау адамның қарақшыдай болып қалған қаңқасы емес пе? Оны көргеннен не береке?..

Жолға аттанар сол бір түн. Найман-Ана үйден бір шығып, бір кірді. Түн сықпытына тесіле қарап, тың тыңдап, бағдар бағамдап, ойран болған ойын жинақтап, ұзақ тұрады. Аспан ашық, сүттей жарық жер бетіне әлжуаз нұрын себелейді. Дөң-дөңестерді бауырлай шоғыр-шоғыр тігілген ақ үйлер мына шылдырақ бұлақтарды жағалай қонақтап қалған аққу құстар сияқты. Ауыл іргесіндегі қой қотан мен одан әрі жылқы жайылып жатқан жылға сай жақтан иттердің үрген үні, адамдардың күбір-сыбыр даусы естіледі. Ауыл сыртында қыздар қосылып ән салып жүр. Бәрінен де Найман-Ана жүрегін осы ән елжіретеді. Өзі де бір кезде осылайша айлы түнде ән салған... Ес біліп, осы елге келін болып түскелі бері бұл ауыл жылда осы жерлерге жайлауға шығады. Бар өмірі осы өлкеде өтіп келеді. Кезінде керегесі кең, үйі толы адам еді, төрт үй қатар тігілетін. Біреуі – ас үй, біреуі – қонақ үй, екеуі – жатын үй еді. Жуан-жуандардың шапқыншылығынан кейін жалғыз... Иә, ол енді жалғыз үйді тастап кетіп барады... Жолға кеш бата- ақ жиналған. Ас-су дайындалған. Суды көбірек алды. Сарыөзекке жеткенде бірден құдық табыла ма, жоқ па деп, екі мес су құйып алды... Күн батар-батпастан Ақ інгенді мама ағашқа байлап қойды. Бар үміт артар жалғыз жолдасы сол. Ақ інгеннің күші мен жүйріктігіне сенбесе, Найман-Ана Сарыөзектің меңіреу даласына тәуекел деп аттанбас та еді. Екі рет боталаған Ақ інген сол жылы қысыр болғандықтан мініске берік, жарау күйінде-тін. Ұзын тірсек, бедеу інгеннің табаны серіппелі еді де жас малдың табаны мұқала қоймаған, қос өркеші тіп-тік, әдемі иір мойын, қырым етсіз келісті бас, сау желгенде екі танауы көбелектің қанатындай желпілдеп, ауаны қомағайлана тартатын Ақ інгеннің құны тұтас бір келеге пара-пар еді. Мұндай жел жануардан ұрық алып қалар үшін ондаған тайлақты матап тұрып берер еді. Мыңғырған малдан Найман- Ананың қолында қалған жалғыз алтын қазынасы осы Ақ інген-ді. Басқа байлық сабындап жуған қолдың кіріндей ғайып болды. Бәрі де өлі аруақтардың сыбағасы болып, қырқына сойылды, жыл толған асына ысырап болды... Қазір әлдебір үмітпен өзі іздеп бара жатқан ұлына да осы таяуда жуық жерлердегі исі найман баласын шақырып, қарақұрымдай жұртты жиып, ақырғы асын беріп таратқан.

Таң қылаңда Найман-Ана жиынып-терініп үйден шықты. Табалдырықтан аттай бере, босағаға сүйеніп, ұйықтап жатқан ауылды мұңлы көзбен тағы да бір шолып алды. Әлі де сыны таймаған сымбатты Найман-Ана алыс сапардың салты бойынша белді бекем буынған. Аяғында етік, шалбарланып алған. Көйлек сыртынан қысқа жеңді қамзол, оның сыртынан желбегей шекпен жамылған. Басын ақ жаулықпен орап, желке тұсын түйіп қойыпты. Түні бойы ойлап- ойлап, ақыры ұлыммен кездесу сапарына бара жатсам, қара жамылып керегі не деген. Әгәрім үміті ақталмаса, әлі де қара жамылып үлгірер. Алагеуім сәтінде шашының ағарғаны, қасіреттің таңбасындай жүзін айғыздаған әжімдері білінбейді екен. Сол бір шақта жанарына үйіріліп жас келді де, көкірегі қарс айырылып күрсініп салды. Осындай хал кешемін деп ойлап па еді... Лезде қайратқа мініп, бойын жинады. Босағадан аттай беріп: “Би-исми- л-лаһи-р-рахмани-р-рахим” – қайырымды, шапағатты Алла атынан” деп Ақ інгенге қарай адымдап ала жөнелді. Інгенді шөк-шөк деп шөгергенде, Ақ інген жарықтық әдеті бойынша ыңырана бақ-бақ етіп, төсін жерге төсеп, тізесін бүге берді. Аша үстіне қоржынды артып болып, Найман-Ана інгенге мініп, шу-шулегенде жануар тізесін жазып, үстіндегі иесін аспандата түрегелді. Алыс сапар тұрғанын Ақ інген сонда сезді...

Найман-Ананың аттанғанын үйдегі қызметші қайын сіңлісінен басқа ешкім сезген жоқ. Ұйқысыраған қайын сіңлісі есінеп тұрып, жеңгесін жалғыз шығарып салды. Найман-Ана қайын сіңлісіне: “Ертең төркіндеріме аттанамын, біраз күн қонақтап, егер жолсерік табылса, Қыпшақ еліне асып, Түркістан барып, қасиетті Әзіреті- сұлтан Қожа Ахмет Яссауи мешітіне тағзым етемін”, – деп кеше ескерткен... Әркім-әркім жөн сұрап әуре етер деп, жолға таң бозынан аттанды. Ауылдан қашықтап барып, тылсым түнек түкпірінен әрең- мәрең көлбеп жатқан Сарыөзектің даласына қарай бет алған...

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай ағылып жатады.

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сахара сар даланыңкіндіктұсы– Сарыөзектіңұлан-ғайыржазығы көсіліпжатады. Бұл өлкеде, қашықтық атаулы уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Ал пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады.

“Конвенция” авианосецінің бортынан “Паритет” орбиталық станциясындағы бақылаушы космонавтардың атына тағы бір шифрлі радиограмма жөнелтілді. Бұл радиограммада да: Күн Галактика- сынан тысқары жақта жүрген 1–2 және 2–1 паритет-космонавтармен олардың қайта оралу мәселесі жөнінде ешқандай келісім болмасын, радиобайланыс жасамаңдар деп қатыбас қатаң түрде ескертілді! Бұдан былай да Бірбасордың нұсқауын күтіңдер делінді.

Мұхитдауылы сәлбәсеңсіген. Авианосецті толқындаредәуір тербеп тұрған. Алып кеменің құйрық жағын ала Тынық Мұхиттың суы сапырылып, асыр салып, асып-тасып жатты. Теңіз айдынында толқынменойнағансансыз ақкөбікжалдардымыңқұбылтыпжалтырата жайнап қақ төбеде күн жарқырап тұр. Бір сарынмен жел еседі.

“Конвенциядағы” жан біткен – авиаторлар да, мемлекеттік қауіпсіздік қызметкерлері де – бәрі-бәрі сауысқандай сақ қалпында, сақадай сай күйінде... Сарыөзектің ой-қыры мен жазирасын қусырып Ақ інген жарықтық тынбай ыңырана боздап, сау желіп келе жатқалы да бірнеше күн өтті. Иесі болса тыным бермей, Ақ інгенді сауырлап, аптап атыраппен аңыратып келеді. Тек түнде ғана сирек кездесетін саяқ құдықтың басына түнеп шығады. Ал таң ата Сарыөзектің сансыз қатпар-жықпылынан мыңғырған түйе табынды іздеп тағы жолға шығады. Күні кеше көрген кезде, саудагерлердің айтуы бойынша, олар мәңгүрт түйешіге пәленбай шақырымға созылып жатқан осы Құмдышаптың тұсында кездескен. Найман-Ана енді сол мәңгүртті іздеп, шарқ ұрып жүр. Жуан-жуандарға тосыннан түйісіп қаламын ба деп қорқа-қорқа Құмдышапты айнала шарлағанына да екінші күн. Бірақ қанша шарқ ұрғанмен қу дала мен сары сағымнан басқа ештеңе көзге ілікпейді. Бірде тіпті алыс күмбездері көкке өрлеген ғажайып қала көрінгендей болды да, Найман-Ана соған жетпек болып, ит өлген жер жүріп, арам терге малынды. Ондағы ойы: “Балам сол шаһарда құлдар сататын базарда жүрген шығар” деген дәме еді. Құлдыққа сатылайын деп тұрған жерінен баласын құтқарып, Ақ інгенге мінгестіріп алып қашса, оны ешкім де қуып жете алмас еді... Сөйтсе, бұл алдамшы сағым екен, алданғанына қатты күйінді.

Сарыөзектен адам іздеп табу деген оңай ма екен: адам да бір, бір түйіршік құм да бір. Ал енді кең өрісте жайылып, мыңғырған мал жүрсе, оны әйтеуір ерте ме, кеш пе, табасың. Соны тапсаң, бақташысы да табылады. Найман-Ананың есебі солай еді. Бірақ еш жерден тірі жан кездеспеді. Жуан-жуандар қалың малын басқа өріске ауыстырып әкетті ме, әлде толайым күйінде Хиуа мен Бұхардың базарына айдап кетті ме деп те сескенді. Олай болса, түйеші мәңгүрт ит арқасы қияннан қайтып орала ма, жоқ па?.. Ана шіркін көкірегін қайғы мен күдік кернеп, ауылдан аттанарда жаратқаннан бір-ақ тілек тілеген: мейлі мәңгүрт болсын, мейлі ессіз, ақылсыз пенде болсын, кім болса, ол болсын, әйтеуір, менің балам болып шықса екен, әйтеуір, тірі көрсем екен... Бір көрсем – арманым жоқ! – деген. Бірақ та жуырда кезбе саудагерлер керуені әлгі мәңгүртті кездестірген жерге жақындаған сайын анажүрегі ақыл-ессіз мәңгүрт ұлды көруден сескеніп, тұла бойын үрей билей берді. Енді құдайға: “Е, жасаған, балам тірі болмаса болмай- ақ қойсын, бірақ әлгі мәңгүрт сол болып шықпаса екен, бақытсыз басқа біреу болып шықса екен”,– деп жалбарынды. Ал алыстан сарылып, сансырап келе жатқандағы мақсаты – әлгі мәңгүртті өз көзімен көріп, өзінің ұлы емес екеніне әбден сеніп, біржолата күдер үзу. Күдер үзіп, елге қайтып, қалған ғұмырында тағдырдың салғанын көріп жүрер еді де... Енді бірде бұл райдан қайтып: “Е, құдая, сол бейшара мәңгүрт басқа біреу емес, тек менің ұлым болса екен деп зарыға, зарлана тіледі. Мәңгүрт тұрмақ, тағы бір бәле болып кетсе де, тек менің ұлым болса екен...”

Ойлар сайысының осындай ойранында келе жатып, енді бір қырқадан аса бергенде, кең алқапта жайбарақат жайылып жатқан түмен түйе табыны көзіне оттай басылды. Өркештерін май тұтқан қоңыр түйелер маңғаздана маң-маң басып, әр қараған, шеңгелдің басын бір шалып, жайыл-ы-ып жүр. Іздегенім ақыры табылды-ау деп Найман-Ана ә дегенде қуанғаннан Ақ інгенді сауырлап, өріске қарай салып ұрып келе жатты да, кенет қазір мәңгүрт ұлымен көрісетіні есіне түсіп, есі шығып, тұла бойы қалшылдап, үрей-үркек болды да қалды. Тағы бірде қуаныш бойын қайта билеп, не болғанын білмей, жүрегі түскір алып-ұшты.

Мыңғырған мал мынау, ау, мұның бақташысы қайда? Осы маңда болса керек еді. Өзектің арғы бетінен бір адам көрінді. Аулақтан кім екенін айыру қиын. Қолында ұзын таяғы бар, үстіне қоржын, торсық артқан мініс түйесі жетегінде, әлгі бақташы сабалақ тұмағын баса киіп, жақындап келе жатқан жолаушыға бей-жай қарап, қозғалмастан тұра берді.

Таяп келіп, Найман-Ана өз ұлын танығанда, түйе үстінен қалай аунап түскенін өзі де білмей қалды. Ақ інгеннен құлап түскендей болып еді, оны елер шама жоқ!

– О, ұлым менің, құлыным! Мен сені іздеп шарқ ұрдым! – Ол киіздей тұтасқан баялышты кеше-меше ұмтылды. – Мен сенің анаңмын! Жүрегі түскір су-у-у ете қалды. Аяғымен жер тепкілеп, аузы- басы кемсеңдеп, өзін-өзі тежей алмай, ал кеп бір аңырасын, боздасын сорлы ана. Буын-буыны дірілдеп, құлап түспекке томардай қақайып тебіренбей тұрған ұлының иығынан қос-қолдап құшақтап алған. Төбесінен ұдайы төніп тұрған қара қайғы зілмәуір салмақпен енді келіп үстіне құлағанда, амалсыздан аңырап, азалы бір, үрейлі бір үнге басқан. Жылап тұрып, жас жуған ақ шашының арасынан, бетіндегі шаң-тозаңды көзден аққан жас лайланып, соны сұртпек болып, діріл қаққан саусақтарының арасынан әлі де үміткер көңіл өз ұлының таныс дидарына қадалады. Мені таныр ма екен деген ынтызар үмітпен ұлының жанарына жалбарына көз тігеді. Өз анасын тану деген сонша қиын емес қой, құдай-ау!..

Бірақ анау бұл әйелді осы даладан күнде көріп, әбден көзі үйреніп кеткендей-ақ, бұл жолаушының алыстан арып-ашып келгеніне титтей де мән берген жоқ. Қасында біреу бар ма, жоқ па, неге жылайды-ау, неге күйзеледі-ау деген не, жо-жоқ, селт етпеді- ау сабазың. “Ау, неге жылап тұрсыз?” – деп те сұрамады. Ол-ол ма, бір сәтте анасының қолын өз иығынан ысырып тастап, жанынан бір сәт ажырамайтын қомдаулы түйесін жетектеп, тасыраңдаған жас табын алыстап кетпеді ме екен деп, түйелер жаққа қарай аяңдап кете барды.

Жападан-жалғыз қалған Найман-Ана жүресінен отыра кетті де, өксігін баса алмай, қос қолымен бетін мыжып, басы салбырап, сансырады да қалды. Ақыры әл-дәрменге келіп, сабыр сақтауға тырысып, баласының артынан барды. Мәңгүрт ұлы сабалақ бөркін баса киіп, бұған зердесіз, мәнсіз ғана көз қиығын тастағанда жел қағып, қайыстай қарайып, өлі беттеніп кеткен жүзінде болар-болмас жымыс елесі шалықтап өткендей болды. Ал көзі... көзі дүниеде не бар, не жоғынан бейхабар, бейтарап, сол баяғы адасқақ, сезім- сезіксіз күйінде қала берді.

– Отыр, сөйлесейік, – деді сорлы ана аһ ұрып күрсініп алып. Екеуі жерге отырды.

– Сен мені танысың ба?– деді анасы. Мәңгүрт басын шайқады.

– Сенің атың кім?

– Мәңгүрт. – Мәңгүрт деп сені қазір атайды. Ал бұрынғы атың есінде ме?

Есіңе түсірші шын атыңды.

Мәңгүрт үнсіз. Бірдеңені есіне түсіргісі келіп, ышқынып-ақ отыр, тіпті қиналғаннан кеңсірігі терлеп те кетті, бірақ көз алдын дір-дір еткен тұнжыр тұман тұтты да тұрды. Сірә, көз алдын ештеңе көрсетпес қалың қапас қаптап алса керек, ештеңені есіне түсіре де алмады, елестете де алмады...

– Әкеңнің атын білесің бе? Әкеңнің аты кім? Өзіңнің елің қайда, руың кім? Тым құрыса, туған жеріңді білесің бе?

Жоқ, тұтасқан тұңғиық тұман. Ол еш нәрсе білмейді.

– Құдай-ау, қандай күйге душар қылған сені! – деп сыбырлап, ана мұңлық қайтадан еріксіз аузы кемсеңдеп, ыза мен қайғыға булығып, өзін-өзі баса алмай, өксіп-өксіп, үзіліп-үзіліп боздай берді. Ана қайғысы мәңгүртке шыбын шаққан ғұрлы көрінген жоқ.

– Ау, жерді, суды тартып алса мейлі, байлығыңды тартып алса мейлі, тіпті жаныңды алса да мейлі, – дейді ана үнін шығарып. – Ау, адамның ақыл-ойын тартып алуды қандай қаражүрек ойлап тапты, құдай-ау?! О, құдай, бар екенің шын болса, мұндай сұмдықты жұртқа қалай дарыттың? Жер бетінде басқа сұмдық аз ба еді?

Сонда мәңгүрт ұлына қарап тұрып Найман-Ана ай мен күн, күллі әлем туралы, өзі туралы атақты жоқтау жырын айтты дейді. Сарыөзек жөнінде сөз болғанда осы жырды жаттап айтатын білгіштер әлі де бар.

– Мен ботасы өлген боз мая, Тұлыбын келіп иіскеген...

Осылайша күйініп, Сарыөзектің қиырсыз меңіреу даласын жұбанышсыз, шексіз жоқтау жырымен күңіrentкен екен...

Бірақ мәңгүрт ұл селт етпеген.

Сонда Найман-Ана сұрақты тыйып, енді әлгі бейбақ ұлына жөн- жосықты сөзбен жеткізбек болған ғой. – Сенің атың – Жоламан. Естимісің сен? Сен – Жоламансың. Әкеңнің аты Дөненбай. Әкеңді ұмытып қалдың ба, құлыным? Ол саған титтейіңнен садақ атуды үйретіп еді ғой. Мен сенің анаңмын. Сен менің баламсың. Сен найман руынан боласың, ұқтың ба? Наймансың сен...

Айтуын айтты-ау байғұс ана. Бірақ баласы меңіреу қара тастай мелшиіп тұра берді. Не айттың, не қойдың демеді. Оған ана әзіздің зары да, шөп арасындағы шегірткенің шырылы да бір сияқты.

Тіпті болмаған соң Найман-Ана мәңгүрт ұлдан:

– Сен мұнда келгенге дейін не болды, білесің бе? – деп сұрады.

– Ештеңе де болған жоқ.

– Мұнда келгеніңде күндіз бе еді, түн бе еді?

– Ештеңе де.

– Кіммен сөйлескің келеді?

– Аймен. Бірақ біз бір-бірімізді естімейміз. Айда біреу отыр.

– Тағы не қалар едің?

– Басымда қожамның басындағыдай бұрым болса.

– Келші бері, басыңа олар не істеді екен, көрейін,– деп Найман- Ана қолын соза беріп еді, мәңгүрт шоқ басқандай, ыршып түсті. Шегініп кетіп, қос қолымен тұмағын баса қалып, енді қайтып апасына қарамай қойды. Баласының басы туралы еш уақытта тырс етіп тіс жармау керек екенін шешесі сонда түсінді.

Осы кезде алыстан түйелі адам көрінді. Түйе мінген осылай беттеп келеді екен.

– Анау кім? – деп сұрады Найман-Ана.

– Маған ауқат алып келе жатыр, – деді баласы.

Найман-Ана шошып қалды. Кенеттен келе жатқан жуан-жуан көріп қалмай тұрғанда, тез жасырыну керекті. Ол інгенді ылдым- жылдым шөгеріп, үстіне міне берді.

– Сен ештеңе айтпа... Мен кешікпей келемін, – деді Найман-Ана. Баласы үндеген жоқ. Оған бәрібір.

Жайылып жатқан түйелердің ара-арасымен інген мініп өткеніне өкінді. Енді болары – болды. Табынға таяп қалған жуан-жуан ақ інген мінген адамды, әрине, көріп қойды. Інгенді жетектеп түйелердің ара-арасымен жаяу кету керек-ақ еді. Табыннан едәуір ұзап барып Найман-Ана жағасына қалың жусан өскен терең жыраға түсіп кетті. Ол осы жерге інгенін шөгеріп, жасырынып жатып, әлгі жуан-жуанды бақылайды. Айтса-айтқандай, жау оны байқап қалған екен. Сәлден соң-ақ сол жуан-жуан түйесін желдіріп отырып жортып келеді. Қолында найза, мойнында садақ. Әлгі алыстан шалынған ақ түйелі адам қайда ғайып болды дегендей жан-жағына алақ-жұлақ қарап, жуан-жуан аң-таң. Қалай қарай жүрерін өзі де білмейді. Жыраны, жағаны жағалап былай бір өтті, олай бір өтті. Соңғы рет тіпті таяп қалып, заулап өте шықты. Найман- Ана Ақ інгеннің тұмсығын жаулықпен буып тастағаны мұндай жақсы болар ма, әйтпесе хайуан неме үні шықса – бітті ғой.

Жағадағы жусанның арасынан сығалап жатып, Найман-Ана жуан-жуанды анық көрді. Мінгені барақ түйе екен, жан-жағына алақ-жұлақ қарайды. Боржық беті сіресіп қалыпты. Басында қайық сияқты қайқы қара қалпақ. Желкесінде екі айырық өрген бұрым күнге құрап, оңып кеткен сияқты. Жуан-жуан үзеңгіге аяғын шірене тіреп, түйенің үстінде түрегеліп тұрып, найзасын серт ұстап, көздері аларып, айналаны тінте шолады. Бұл Сарыөзекті басып алып, талай халықты қан жылатып, құлдыққа айдап қор қылған қатыгез жаулардың бірі еді. Найман-Ананың сүттей ұйып отырған ұясын да бұзған осылар. Қару-жарақсыз жалғыз әйел мына жалмауыздай жойпат жауға не қауқар көрсете алмақ? Біреудің жерін, малып тартып алғаны бірсәрі, ал адамдарын құл етіп, оны мәңгүртке айналдырып ақыл-есінен айыруға бұл жойпат жабайы жауыздарды қандай ахуал, нендей жағдай итермеледі екен... деп ойлады сонда Найман-Ана.

Ары-бері алқын-жұлқын шапқылай жүріп-жүріп, жуан-жуан ақыры табынға қарай тартып отырды.

Күн кешкірген. Күн батып кетсе де, оның алау шапағы мидай даланың үстінде қызарып тұрып алды. Сәлден соң бірден ымырт үйіріліп, түн түнегі түсті.

Найман-Ана сол түнді өзінің соры қайнаған мәңгүрт ұлының маңайында жападан-жалғыз өткерді. Ұлының жанына жақындап баруға сескенді. Әлгі жуан-жуан табында түнеп қалуы да мүмкін ғой. Содан сорлы ана ұлымды мұнда қор етіп қалдырмай, неде болса алып қашайын деп түйді. Мейлі мәңгүрт-ақ болсын, мейлі ақыл-естен ада ауыш болсын. Сарыөзектің қуарған даласында пенде халін кешкенше, неде болса өз үйінде жүрсін. Ана-жүрек осылай деп зар иледі. Басқалар көндіккен сұмдыққа бұл көндіге алмады. Өзінің өзегінен шыққан жалғызды жаутаңдатып жау қолында қалдыруға жанытөзбеді. Кім біледі, сәтінсалып, туғанжерінкөргенсоңбаласының есі кірер, кім біледі, балалық шағы есіне түсер, миы оянар...

Таң ата Найман-Ана Ақ інгенге мініп жолға шықты. Түні бойы едәуір ұзап кеткен түйе табынға алыстан орағытып, байқап-байқап, ақыры таяп келеді. Жайылып жүрген малдың төңірегін ары-бері әбден шолып, жуан-жуандардың жоғына көзі жеткен соң:

Жоламан! А, Жоламан! Амансыңба, құлыным! – деп дауыстады. Баласы жалт қарағанда, қайран ана қуанғаннан үні оқыс шығып, үміттеніп қалып еді, сөйтсе ұлы тек дауысқа ғана бұрылған екен.

Анасы сонда тағы да баласының ақыл-ойын оятпақ болып жанталасты:

– Ойланшы, балам, атыңды айтшы, атың кім сенің? – деп жалына, жалбарына жан ұшырды ана-мұңлық.– Сенің әкең Дөненбай ғой, ұмытып қалдың ба? Сенің атың Мәңгүрт емес, ойбай, Жоламан. Наймандардың ұлы көшінде жолда келе жатқанда туғансың. Содан атыңды Жоламан қойғанбыз. Сен туғанда жолда тоқтап, үш күн бойы той тойлағанбыз.

Бұл зар-әңгіме баласына шыбын шаққан ғұрлы әсер етпесе де, ана шіркін әйтеуір бірі болмаса, бірі есіне түсер, саңлаусыз санасына бір сәулелі сызат түсер деген үмітпен ынтызар сөзін қор қылып сөйлей берді, айта берді:

– Есіңе түсірші, атың кім сенің? Сенің әкең – Дөненбай! Содан қоржындағы жол азығынан алып баласын тамақтандырды.

Баласы ауқаттанып отырғанда, анасы ыңылдап бесік жырын айтты. Бесік жыры мәңгүртке өте ұнап кетті. Ана жыры жанына жағып бара жатса керек, көнектей қап-қара боп сірескен бет-жүзіне иненің жасуындай жылу пайда болып, жібігендей көрінді. Сол-сол екен, үміткер ана: “Құлыным, кетейік бұл қарғыс атқан жуан-жуандардан, туған еліңе қайт”, – деп жат та кеп жабысты. Мәңгүрт бұған көнбеді. Ау, малды кім бағады? Малды тастап, басқа бір жаққа кетіп қалу деген ол үшін миға кірмейтін сұмдық. Қожасы: “Малды тастап бір елі аулақ кетуші болма”,– деп бұйырған. Қожасының айтқаны – айтқан: ол табынды тастап ешқайда да бармайды...

Найман-Ана қара жартас қақпаны құр бекерге қаққандай, бір айтқан сөзін мың айтып:

– Ойланшы, балам, кімнің ұлысың? Атың кім? Әкең сенің Дөненбай! – деп жағы сембей зарлады.

Өлген ботасын тірілтпек боп боздаған інгендей зарлай-зарлай, жазған ана ұзақ уақыт отырып қалғанын байқамай, тек кешегі жуан- жуан тағы да табынға таяп қалғанын бір-ақ көріп, шошып кетті. Бұл жолы жау түйесін желдірте түсіп, тым жақын келіп қалған екен. Найман-Ана оқтай атылып, Ақ інгенге қарғып мінді де, аулаққа зымырап ала жөнелді. Сөйтсе қарсы жақтан бұған қарай тағы бір жуан-жуан тұра шапты. Сонда Найман-Ана тәуекел деп тас жұтып, екі жуан-жуанның ортасынан Ақ інгенін ағызып өте шықты. Жел аяқ Ақ інген оқ бойы алға озып кетті, арт жақтан найзаларын жарқылдатып жуан-жуандар қиқу салып қуып келеді. Бірақ Ақ інгенге жету қайда-а-а. Барақ жүнді түйелері титықтап, қара үзіп қала берді, ал Ақ інген болса, жұлдыздай жүйткіп, Найман-Ананы анық ажалдан аман алып шығып, Сарыөзектің танабын қусырып, құстай ұшты.

Ызадан жын бұған жуан-жуандар қайтып барып бас салып мәңгүртті сабағанын ана-зарлық білген жоқ. Мәңгүртті ұр не, ұрма не. Тек айтары:

– Ол маған шешеңмін дейді, – дей береді.
– Қайдағы шешең ол сенің! Шешең жоқ сенің! Ол қатынның неге келгенін сен білесің бе, ақымақ? Білесің бе-ей? Ол қатын сенің басыңдағы кепешіңді жұлып алып, анау ақымақ басыңнан көн теріңді сыдырып тастамақшы! – деп жуан-жуандар мәңгүрттің жанын түршіктірді. Сонда мәңгүрттің қап-қара жүзі қаны қашып, шүберектей ағарып, құп-қу болып кетті. Мойнын ішіне тартып, бас салып кепеш-тымағын қос қолдап ұстап қолға түскен аңдай, жан- жағына үрейлене қарады.
– Әй, сен қорықпа! Мә, мынаны ұста! – деп жуан-жуандардың үлкені мәңгүрттің қолына жебелі садақты қармата берді.

– Ал, көзде! – деп кіші жуан-жуан өзінің қалпағын аспанға лақтырып жіберіп еді, қалпақты жебе лезде тесіп өтті. – Ойбой, мынаны қара! – деп қалпақтың иесі аң-таң қалды. – Мынау да бір белгі болды-ау!

Найман-Ана Сарыөзектің жайықдаласында ұясы бұзылған құстай шырылдап, айналып жүрді де қойды. Енді не істерін, не күтерін де білмейді. Жуан-жуандар қалың малын енді өз Ордасына қарай жақындатып айдап кете ме, жоқ әлде Найман-Ананы ұстап алудың амалын ойлап, аңдуға көше ме – белгісіз. Ойы он саққа кетіп, таса- тасаны сағалап, әлгілерді алыстан көздеп жүріп, екі жуан-жуан табыннан алыстап, ауылдарына қайтып бара жатқанын көріп, қатты қуаныпқалды. Әлгі екеуі артына қарайламай, қатарласып кетіп барады. Олар әбден алыстап кеткенше Найман-Ана көз алмай аңдып тұрып, ақыры ұлына оралуға бекінді. Бұл жолы баласын қалайда алып кетуге бел байлады. Мәңгүрт те болса – өз перзенті, мәңгүрт болғаны баласының кінәсі емес, тағдырдың салғаны, жойпат жаудың қатыбас қаражүректілігі; ал бірақ ана өз балапанын жау қолында құлдықта қалдыра алмас. Көрсін наймандар! Қолға түскен найман жігіттерін тас жүрек жалмауыр жау қалай азаптайтынын, қалай қорлайтынын, ақыл-есінен қалай айыратынын көрсін. Көрсін де ыза мен кек кернеп, қару-жарағын алып, намыстың тұлпарына мінсін. Жуан-жуандар наймандардың жерін тартып алды. Мәселе жерде ғана ма екен. Жер жарықтық бәріне де жетеді. Қорлығын айтсайшы, қорлығын. Бұл қорлық тіпті алыста жатсаң да жаныңа батар, жай таптырмас...

Осыны ойлап Найман-Ана ұлына оралды, не деп иландырамын, қалай көндірерін күні бұрын ойлап, осы түнде оны қалайда алып қашуға бекінген. Іңір қараңғысы еді. Сарыөзектің сайын сар даласын қызғылтым реңге малып, сайы мен саласынан сусып өтіп, тағы бір түн таянды. Бұған дейін де дәл осындай сансыз түн түскен, бұдан кейін де сансыз түнкеле бермек. Желмен жарысқан Ақ інген Найман-Ананысау желіп отырып, жуан-жуандардың түйе табынына да алып келді. Байыған күннің жетім сәулесі қос өркештің ортасында отырған ана тұлғасын айқындап, айбаттандырып жіберді. Жан-жағына сақ қарап, уайым бұған Найман-Ана дидары боп-боз әм сесті еді. Шашының ағы да, бетінің әжімі де, жүзі мен көзіндегі мұңлы уайым да мына Сарыөзектің іңір қараңғылығындай қайғылы, қанаты қайырылған құстай қасіретті еді... Табынға да еніп, түйелердің ара-арасымен келе жатып, жан-жағына қарайды, ал баласы еш жерден көрінбейді. Үстінде қоржыны бар мініс түйесі бұйда-шылбырын шұбатып, қаннен-қаперсіз жайылып жүр, бала жоқ...

– Жоламан! Құлыным менің, Жоламан, қайдасың? – деп шақырды Найман-Ана.

Ешкім көрінбейді, тырс еткен дыбыс та жоқ.

– Жоламан! Қайдасың? Мен анаңмын ғой! Қайдасың?

Жан ұшыра жан-жағына қарап тұрып, түйе тасасында өзіне қарай адырнасын тарта садақ көздеп, тізерлен отырған мәңгүрт ұлын байқамай да қалды. Мәңгүрт ұл атайын десе күннің соңғы сәулесі көзіне шағылысып, енді ол оңтайлы сәтті күтіп отыр еді.

– Жоламан! Ұлым менің! – деп дауыстады, оған әлдене болып қалды деп абыржыған анасы. Түйе үстінен бұрыла беріп, көріп қалды: – Аtpa! – деп Ақ інгеннің басын бұра бергенше болмады, садақтың өткір жебелі оғы зың-ң-ң етті де, сол жақ тарқолтықтың астынан келіп кірш ете қалды.

Аяусыз ажал оғы солай тиді. Найман-Ана інгеннің мойнын құша жайлап барып құлап түсті. Құлап түсерден бұрын басындағы ақ жаулығы ұшып кетті де, лезде құсқа айналып, аспанды шарқ ұра шырылдап: “Ойланшы, кімнің баласысың? Атың кім? Атың кім? Сенің әкең Дөненбай! Дөненбай! Дөненбай!...” – деп зар қақсады. Найман-Ана сүйегі қойылған жер Сарыөзектің Ана-Бейіт мазары деп аталып кетті...

Ақ інгеннен көп ұрпақ тарады. Ұрғашылары енесіне тартып, ақбас болып туып, шартарапқа даңқы кетті, ал еркектері қазіргі Боранды Қаранар сияқты қара реңді келіп, зор болып туар еді.

Қазір сүйегін Ана-Бейітке алып келе жатқан Қазанғап марқұм: “Қаранар тегін тектен емес, Найман-Ананың атақты Ақ інгенінен қалған тұқым”, – деп ылғи да дәлелдеп бағатын.

– Едіге Қазанғаптыңосы айтқанына кәмілсенер еді. Неге сенбеске?.. Боранды Қаранар Қазанғаптың сөзін растап тұрған жоқ па... Бастан өтіп жатқан неше алуан сын-сынақ, жақсы да, жаман да күндер бар соның бәрінде де жансерігі, тірегі осы Қаранар болып келеді... Тек бураның жараған шағын құдай көрсетпесін. Және де қыстың нағыз бір қақаған кезінде жарайтынын қайте-сің. Қыс та сақылдайды, бура да сақылдайды, қос

қыс қатарынан қаһарланған кезде – тозақтан да жаман... Бір мәрте Қаранар Едігені қатты қажытты. Егер де түйе адам болмай-ақ қойсын, әйтеуір, ақылды мақұлық болса, Едіге оның сол қылығын ешқашан кешпес еді... Бірақ жарау шағында жындана құтырған түйеден не сұрайсың... Амал не... Тіпті мәселе онда да емес. Бұл тек реті келгенде айтыла салған әңгіме ғой, әйтпесе хайуан баласына өкпелеп бола ма, әшейін тағдырдың салғаны осылай бір шырғалаң шықты да. Оған Қаранардың не қатысы бар? Бұл шырғалаңды Қазанғап жақсы білер еді, әділ үкімін айтқан да сол, болмаса Едігенің қандай-қандай хал кешерін кім білген.

VII 1952 жылдың сарша-тамыз бен сүмбіле шағын Едіге бастан кешкен бақытты бір күндер санап, аса бір аяулы сезіммен еске алатын. Сиқыры бардай, Едігенің көріпкелдігі келді де қойды. Кесіртке екеш кесірткенің өзі жанын қоярға жер таппай, шақшиған күннен жан сауғалап босағаға тығылған аптап ыстықтан кейін тамыздың орта тұсында ауа райы кенет өзгеріп сала берді. Алаулаған аптап лезде сап-сап тыйылып, бірте-бірте салқын түсе бастады, адамдардың тым құрыса түнгі ұйқысы тыныш болатын болды. Жылма-жыл демей-ақ қояйық, бірақ кей-кей жылдары Сарыөзекке де рисалат нұры жауып, қадыр түндер орнайтын кез болады. Қысқа дауа жоқ. Қыс қашанда қатал. Ал кейбір жаз көңілі түскенде осылай бір жадырайтыны бар. Мұндай шақ, бір жолы Елизаров айтқандай, аспанның жоғарғы қабаттарында әуе толқындары өз бағыттарын өзгертіп, орасан аласапыран, ұлы көшкін жүргенде туады екен. Елизаров осындай бір әңгімелерді айтуға құмар еді. Оның айтуынша, аспанның биігінде көзге көрінбес орасан алып өзендер ағып жатады. Тынбай аққан сол өзендер Жер шарын шайып тұрады-мыс. Сол бір желдер желпіген Жер жарықтық өз жолымен айналып жүре береді, уақыт ағымы дегеніміз сол көрінеді. Елизаровтың әңгімесін тыңдаудың өзі бір ғанибет. Мұндай адамдар некен-саяқ, жаны жайсаң кісі еді. Боранды Едіге Елизаровты қатты құрметтейтін, ол да Едіге десе ішкен асын жерге қоятын. Иә, сонымен, Сарыөзекте анда-санда жан сауғалап салқын самал алып келетін әлгі әуе өзендері әлдеқалай өз биігінен төмендейді екен де, Гималайдың биік шыңдарына барып тіреледі екен. Ал Гималай дегеніңіз, құдай-ау, итарқасы қиянда емес пе. Бірақ бәрібір Жер шарының ауқымымен алғанда ол сонша алыста да емес көрінеді. Сонымен тұмсығы Гималайға барып тірелген әлгі өзендер амалсыз кері бұрылады ғой. Сөйтіп ол Үндістан мен Пәкістанға өте алмайды. Олардағы аптап аптап күйінде қала береді. Ал оның есесіне әлгі өзендеркері оралып, Сарыөзектің үстіне бір емін-еркін жайылады ғой. Өйткені Сарыөзектің даласы мұхит-дариядай далиып жатқан кең дүние, тосқауыл-кедергі деген мұнда жоқ... Осылайша сол өзен бұл дарқан далаға Гималайдың салқынын алып жетсе керек... Не десе о десін, сол жылы сарша-тамыз бен сүмбіленің арасы бір жұмақ жаз сияқтанды. Сарыөзекте жаңбыр дегеніңіз тәбәрік. Әрбір жаңбыр есте ұзақ сақталар. Ал, мына жаңбыр Едігенің есінде мәңгілікке қалып қойды. Әуелі аспанды бұлт торлады. Үнемі үңірейіп, аптаптан қуаң тартып, міз бақпай сұстанып тұратын аспанды бұлт торлағанының өзі көзге бір түрлі тосаң көрінді. Ауа буланып, адам айтқысыз қапырық қаптады да кетті. Сол күні Едіге тіркеуші еді. Разъездің тұйық жолында шағыл тас пен қарағай шпалдардан босаған үш платформа тұрған, жүк соның алдында түсірілген. Әдеттегідей, бастықтар әуелі бол-болдың астына алған, сөйтсе алып-жұлып бара жатқан дәнеңе де жоқ: жүгін жұмысшылар алқын-жұлқын түсіріп болған соң да әлгі платформалар тұйық жолда жарты тәулік бостан-босқа қаңқиып қарап тұрды. Ал жүгін түсірерде бекет басындағы іске жарардың бәрі түгел жабылды: Қазанғап, Әбутәліп, Зәрипа, Үкібала, Бөкей – әйтеуір, не керек, тікелей темір жолдың өзінде жұмыс істейтіндерден басқаның бәрі жүк түсіруге түгел жегіліп еді. Ол кезде жұмыстың бәрі қолмен атқарылады. Техника жоқ. Күн болса – қапырық! Буын-дырып барады. Қасақана осындай дүниенің өзі тұншығып тұрғанда келе қалғанын көрмейсің бе платформаның. Амал нешік, жұмыстың аты жұмыс, тоқтатып қоюға болмайды. Ақ тер, көк тер болып, арпалысқан адамдар. Үкібала басы айналып, шыдамастан, құсып жіберді. Ыстықта қара май сасыған шпалдардың иісін иттің етінен жек көрер еді, шыдамады. Амал жоқ, үйіне қайтты. Онан соң үйлерінде ыстықтан ауыздарын бақадай ашып отырған балаларына барсын деп барлық әйелдерді босатып жіберді. Тек еркек кіндік қалды да, тарамыстай тартылып тауқыметке түсті-ақ, бірақ бәрібір жұмысты да тындырды... Ал ертеңіне, дәл жаңбыр жауатын күні, бос платформалар өткінші товарнякқа тіркетіліп, Құмбелге қайтарылатын болды. Паровоз ырғалып-жырғалып, жолдан-жолға түсіп, вагондар тіркеліп болғанша, Едіге солдат моншасындай қапырықтан қан құса жаздады. Мынандай тұншыққан қапырықтан гөрі, күннің өзі шыжып тұрғаны жақсы еді. Паровоздың машинисі де бір мырың неме екен, мимырттап, ыбылжып жүрді де алды. Ал сен болсаң вагон-вагонның астынан бүктетіліп жер бауырлап, еңбектеп жүргенің. Едіге сонда жаны төзбей әлгі машинисті әке-шешеден жіберді дейсің. Анау да аяған жоқ. Пеші лапылдаған паровоздың ішінде машинист байғұстың да көрген күні күн емес. Ыстықтан адамдар ақылынан адасқандай бір заман. Ақырында товарняк та кетті-ау, әйтеуір. Бос платформаларды алып кетті. Сол-сол екен, нөсер де төпеп берсін. Шелектеп құйды дейсің. Нөсердің беті дүр етіп, көпіршіктер шеңбірек атып, лезде шұқыр- шұқырға қақ тұрып ісініп ала жөнелді. Рас болса, Гималайдың қарлы шыңдарынан қор жинаған әлгі жаңбыр әйда бір жауды дейсің, алай- түлей аямай жауды. Мәссаған, Гималай!

Құдірет деп осыны айт! Едіге үйге қарай тұра кеп жүгірді. Неге жүгіргенін өзі де білмейді. Жай әдет шығар. Жаңбыр жауғанда адамдар үйге қарай, немесе бір ықтасынға қарай тұра жүгіретін әдеті ғой. Әдет. Әйтпесе мұндай жаңбырдан жасырынып несі бар? Едіге соны соңыра сезіп, Құттыбаевтар отбасы түгел – Әбутәліп, Зәрипа, қос ұлы Дауыл мен Ермек – бәрі де қол ұстасып, жаңбырдың астында, барақ-үйдің қасында секіріп ойнап жүргендерін көріп, тоқтай қалды. Едіге жағасын ұстады. Жоқ, жаңбырға бола қуанып, билеп жүргендеріне таңғалған жоқ. Жаңбыр жауардың алдында ғана Әбутәліп пен Зәрипа үйлеріне қарай апыл-ғұпыл асыға жөнеліп еді. Оның себебін енді түсініп, сүйсінгеннен таңғалып тұр. Олар жауын астында балаларымен бірге болғысы келіп асыққан екен ғой. Мұндай ой Едігенің басына өмірі келмес еді. Енді міне, Құттыбаевтар Аралдың айдынына қонып, асыр салған қайтқан қаздар құсап, нөсеріне қарамай, мәз-мейрам болып, у-да шу, шат-шадыман! Олар үшін аспаннан ақ жарылқап нұр жауған мейрам еді. Сарыөзектің шөлінде жаңбырды аңсап, аусал болған байғұстар. Борандының бекетінде бір сәттік сәулелі шақтың жалына жармасқан теперішті жандардың осы қылығын көргенде, Едіге біресе қуанып, біресе күлкі көріп, әсіресе әлгі теперіштерді аяп, көңілін мұң шалып қалды.

– Ей, Едіге! Кел бери!– деп шелектеп тұрған жауынның арасымен малтып келе жатқандай Әбутәліп қолын бұлғады.

– Едіге ағай! – деп оған қарай балақайлар да тұра жүгірді.

Кенжесі Ермек екіге толып, үшке аяқ басып еді. Едіге оны жанындай жақсы көретін. Сол Ермек жаңбырдан тұншығып, аузын аңқайта ашып, Едігеге құшағын жая ұмтылған. Сәбидің көздерінде ауызбен айтып болмас қуаныштың, сотқарлықтың, аламан ерліктің оты ойнайды. Едіге оны жерден көтеріп алып, шыр айналдырды. Оданәрі не істерінбілмейақтарылып қалды. Осыбір ұяластаройынына араласа кетейін деген қаперіне де кірмеген. Сөйтіп тұрғанда үйдің бір бұрышынаншыңғыра айқайлап, Едігеніңқыздары Сәуле мен Шарапат шыға келді. Олар Құттыбаевтардың айқай-шуын естіп шыққан екен. Екеуі де есі кете қуанып жүр. “Папа, кел, жүгірейікші!” – деп әкелерін қолынантартқылайбастады. Едіге енді аңтарылғанды қойды. Енді бәрі бірігіп, толассыз нөсер жауында әй бір асыр салып берді дейсіз.

Едіге: “Бала неме қарбаласта құлапқалып, қақ су жұтып, шашалып жүре ме”, деп Ермекті қолынан түсірген жоқ. Әбутәліп Едігенің кенже қызы Шарапатты арқалап алды. Сөйтіп екі еркек жарыса жүгірді, бұған балалар мәз-мейрам болады. Едігенің қолындағы Ермек секіріп-секіріп айқайлайды. Жаңбырға шашалып қалғанда су- су бетін Едігенің мойнына тыға қойып, қатты қысып қатып қалады. Сәбидің бұл қылығы адамның жанын жібітіп жібергендей, кенжелерінің Едігеге бауыр басып, алақайлап қуанғанын көріп, Әбутәліп пен Зәрипа дән риза. Олардың бұл райын Едіге әлденеше байқапқалды. Құттыбаевтар отбасы бастаған осы бір жаңбырлы ойын- тамашаға Едіге мен оның қыздары да әбден қуанып, риза болған. Зәрипаның соншама сұлу екенін Едіге сонда тосыннан байқады. Нөсер жауын Зәрипаның қолаңшашынбетіне, мойнына, иығына шашыратып жіберіп, төбесінен табанына дейін саулап аққанда, әйелдің жап-жас балғын тәні – мойны да, білегі де, мықыны да, жалаң аяғының топ- толық балтырлары да мүсінделіп, шаң-тозаңнан шайылған асыл тастай жарқырап шыға келді. Көздерінде ерке наз бен қуаныштың шоғы жанып, тістері ақ маржандай жарқ-жұрқ етеді.

Сарыөзекке жаңбыр қанша жауғанмен жұмырына жұқ та болмас. Қар болса бірсәрі – ол, әйтеуір, бірте-бірте еріп жерге сіңеді. Ал жаңбыр, мейлің шелектеп жау, алақаныңдағы сынап сияқты, жер бетіне тоқтамай сай-салаға қарай сарқырай ағып, ісініп-кеуіп қампияды да – жоқ болады. Жаңбыр нөсерлеткен бірнеше минуттан соң көбік жалданып, кәдімгідей долданып, жыра-жырамен тасқын жүріп кетті. Су сағынған борандылықтар әлгі тасқынды қызық көріп, жыра-жыраны жағалай жүгіріп, ағынға шылапшын, астауларын қайық қылып ағызып ойнады. Ересектеу Дауыл мен Сәуле тіпті шылапшынға отырып, жүзіп те көрді. Кенжелерді де астауға мінгізуге тура келді, сөйтіп ағын сумен олар да жүзді...

Жаңбыр толалар емес. Шылапшынға мініп жүзуді қызық көрген борандылықтар тіпті темір жол бойындағы үймекке жақындағандарын да байқамай қалыпты. Дәл осы кезде Боранды бекет тұсынан жолаушылар пойызы өтіп бара жатыр екен. Жолаушылар пойыздың есік, терезелерінен белдеріне дейін сұғына шығып, шөл даланың бейшара әпенділеріне қарап қалыпты. Олар сынап суға жүзіп жүргендерге күліп, кейбірі ысқырып, кейбірі: “Ей, батып кетіп жүрмеңдер!” – деп айқайлайды. Борандылықтар оларға тым қызық көрінсе керек. Жаңбыр жуған пойыз зу етіп өте шықты. Үстіндегі адамдар бір күн, бәлкім, екі күннен соң діттеген жерлеріне жетіп, Боранды деген бекеттің тұсында көрген қызық-тарын жыр қылып айтып отырап.

Зәрипа жылап тұрған сияқты көрінбесе, Едіге дәл осылай ойламас па еді, кім біледі. Бетіңнен су шүмектеп ағып тұрғанда, кісі жылаулы ма, жоқ па – айыру қиын. Десе де, Зәрипа жылап тұр еді. Ол жылағанын

білдіргісі келмей, өтірік күлген болады, өксігін басуға тырысып, айқайлап, сақ-сақ күледі, кереметтей көңілді көрінгісі келеді. Абыржыған Әбутәліп оны білегінен ұстай алып:

– Саған не болды? Басың айналды ма? Жүр, үйге кетейік, – деді.

– Жоға-а, ықылық тиіп қалды, – деді Зәрипа. Шалықтап келген жаңбырдың қызығына әбден батып қалғысы келіп, асығып, үлкендер балаларды тағы да тағы ойната берді. Едігенің көңілі бұзылды. Бұлар ғой, бір қасық суға, бір тамшы жаңбырға зар. Ал басқа бір жерлерде жұртқа жаңбыр таңсық емес, олар тап-таза мөлдір суға қалағанынша шомылады; балаларға қамқорлығы, тұрмыс-жағдайлары мүлде басқа... Солардың бәрінен сен құр қалып, сол қызықтың бірін де көрмей шет қалғаның қандай қиын. Әрі-беріден кейін оны ойлаудың өзі азап. Балаларға бола бір қызықты бастаған Әбутәліп пен Зәрипаны ыңғайсыздандырмауға тырысып, Едіге мына ойыннан шықпай жүре берді...

Балалар да, ересектер де әбден сілесі қатқанша ойнап-күлген. Жаңбыр әлі жауып тұр. Енді үйді-үйіне тарап, жүгіре жөнелген. Құттыбаевтар қаздай тізіліп, қол ұстасып кетіп бара жатқанда Едіге олардың соңынан қарап қалып, аяп кетті, әрі сүйсінді. Сарыөзекте бір күн де болса бақыт дәмін татты олар...

Кіші қызын көтеріп алып, үлкен қызын қолынан жетектеп Едіге табалдырықтан аттаған. Олардың түрін көріп Үкібала шошып кеткендей:

– Ойбу, мыналарың не сұмдық? Түрлерің қандай, құдай-ау! – деп алақанымен санын салып қалды.

– Бәйбіше, шошыма, – деп күлді Едіге. – Бура құтырса, тайлақпен ойнайды.

– Бәсе-бәсе, өзің де ұқсап тұрсың, – деп Үкібала күстәналай күлген болды. – Суға түскен тауық құсамай, шешініңдер енді!

Жаңбыр басылған. Бірақ таң атқанша күннің күркірегені алыстан- алыстан талып естіліп тұрды, соған қарағанда Сарыөзектің қиырларында жаңбыр әлі де жауып жатса керек. Түн ішінде күннің күркірегенінен Едіге әлденеше рет оянып кетті. Ғажап. Арал жағасында ғой дәл тас төбеден күн күркіреп, гүрсілдеп жатса да ұйқыдан оянбаушы еді. Әрине, Аралдың жөні бір басқа – онда күн жиі күркірейді. Оянып кеткен Едіге алыста, аулақта даланың әр тұсынан жарқ-жұрқ еткен найзағай отының сәулесі терезеге дір-дір етіп шағылысқанын жұмулы көзбен-ақ сезіп жатты. Сол түні Едіге түс көрді. Тағы майдан төрінде, төпеген снарядтың астында жатыр екен. Бірақ снарядтар ың-жыңсыз түседі. Жарылған жердің топырағы ың-жыңсыз аспанға ұшып, қап-қара болып, қалықтап тұрады да, зілмауыр тартып, баяулап қайта құлайды. Сондай бір қопарылыс оны зау биікке лақтырып жіберіп еді, жүрегі суылдап, үрейлі бір түпсіз үңгірге қарай тым ұзақ құлады. Содан соң ол шабуылға шығып, жүгіріп келе жатты. Шабуылға шыққан сұр шинельді солдаттар тым көп еді, бірақ ешқайсысының бет-жүздері көрінбейді. Тек автомат ұстаған сұр шинельдер өздерінен-өздері алға қарай андыздап барады. Сол шинельдер “ура!” деп атойлаған кезде, Едігенің алдынан үсті-басы су-су, сақ-сақ күлген Зәрипа шыға келді. О, ғажап! Үстіне шыт көйлек, шашы жайылып кеткен. Бет-аузынан су шүмектеп ағады, бір тынбай сақ-сақ күле береді, күле береді. Едіге тоқтарға дәрмен жоқ, шабуылға шығып бара жатқаны есінде. “Бұл күлісің – қай күліс, Зәрипа? Мынауың жамандыққа көрінер” – дейді Едіге. “Мен күліп тұрған жоқпын, жылап тұрмын”, – дейді Зәрипа, сөйтеді де жауын астында тұрып, тағы да тоқтаусыз күле береді...

Едіге ертеңіне осы түсін Әбутәліп пен Зәрипаға айтпақшы еді, айтпады. Нышаны жаман түс сияқты көрінді. Жаман түсті айтып, оларды қапаландырып қайтеді...

Сол бір ұлы жауыннан кейін Сарыөзектің аптабы аунап сала берді. Қазанғап айтқандай, “шілденің ақысы” бітті. Рас, әлі күн ысыды, бірақ бұрынғыдай зәрі ащы емес еді. Сол сол екен Сарыөзектің қоңыржай қыркүйегі басталды. Борандының балалары да тотияйындай ыстықтан құтылды. Өздеріне жан бітіп, дауыстары қоңыраудай сыңғырлайтынды шығарды. Осы екі ортада Құмбелден хабар келді. Станцияға Қызылорданың қауын-қарбызы түсті. Борандылықтардың үлесін пойызға салып жіберейік, немесе өздері келіп алып кетсін, еріктері білсін депті. Едіге соны сылтау етіп, пайдаланып қалды. Разъездің бастығын: “Оу, өзіміз барып алмасақ, қалған-құтқан, ірік-шірігін жібереді де”, – деп көндірді. Бастық ықтияр берді. “Жарайды, Құттыбаев екеуің барып, ең тәуірін таңдап алыңдар”, – деді. Едігеге керегі де сол еді. Әбутәліп пен Зәрипаны балаларымен бірге тым болмаса бір күнге Борандыдан алып кеткісі келді. Өз үй іші де қыдырып қайтқаны жөн. Сөйтіп қос отбасы ауыл- аймағы, бота-тайлағымен таңертең өткінші пойызға отырып, Құмбелге тартып кетті. Үстеріне бар тәуір киімдерін ілген. Әй, өздері де бір жасап қалды-ау. Балалар ертегілер еліне аттанып бара жатқандай жағалары жайлау. Жол бойы жүректері алып ұшып, тыным таппай ананы бір, мынаны бір сұрайды:

– Ол жақта ағаш өсе ме? – Өседі.
– А о жақта көк жап-жасыл ма?
– Иә, жап-жасылы да бар. Тіпті гүлдер де өседі.
– А үйлері үлкен бе, машиналар көшелерінде жүгіріп жүре ме? Қауын-қарбыз қанша жесең де таусылмай ма?
А о жақта балмұздақ бар ма? А о жақта теңіз бола ма?

Бұлар мінген жүк вагонның жарым-жартылай ашық есігінен лекілдеп жел соғып, жанға жайлы тиіп, бір қалыппен еседі. Есіктен балалар абайсызда түсіп кетпесін деп, керме ағаш қойып қойған. “Сақтықта қорлық жоқ” дегендері ғой, әйтпесе есіктің дәл көзінде бос жәшіктерді астарына қойып, Едіге мен Әбутәліп қатар отыр. Әр түрлі әңгіме, балалардың сұрағына жауап берумен жол қысқарып келеді. Барлығы бас қосып бір келе жатқандарына, ауа райының қоңыр салқындығына, балалардың асыр салып ойнағанына Едіге дән риза. Ол балалардан да гөрі Әбутәліп пен Зәрипа үшін қатты қуанады. Екеуінің де дидарына нұр жүгіріп қалыпты. Шамалы сәтке болса да екеуі де ұдайы қылқұрт болып іштен жегідей жеген уайымнан арылып, еңселері көтеріліп, ел қатарына қосылғандай болып қалды. Зәрипа мен Үкібала әйел баласының әжік-күжік әңгімесіне қызу кірісіп кеткен екен. Екеуі де көңілді. Бұлардың осындай бақытты кезін көру де бір ғанибет. Өмір шіркін осылай болуы тиіс те ғой, адам байғұстың бақытты болуы үшін аса байлық не керек... Едіге сонда Құттыбаевтар азаптан біржолата арылса екен, басқа қалауы қалмаса, Борандыға бауыр басып, орнығып кетсе екен деп тіледі. Иығына иығы түйісіп, Әбутәліптің өзімен қатар отырғанынан, өзіне Әбутәліптің арқа сүйейтініне едәуір масаттанып та қалды. Ат үсті айта салуға болмайтын кінәратты әңгімені қозғамай-ақ екеуі бірін-бірі емеуріннен түсіне кететіндері қандай жақсы. Едіге Әбутәліптің ақылына, сабырлылығына тәнті. Әбутәліп үй-іші, бала-шағасы дегенде шығарға жаныбөлек, сірә, оның күйреп кетпей, күшалып жүргені де осықасиеті шығар. Едіге оның осы қасиетіне тәнті. Әбутәліптің әңгімесін тыңдап отырып Едігенің көкейге бір түйгені: адамның адам баласына деген ең үлкен жақсылығы – өз отбасында көргенді, білікті ұрпақ тәрбиелеп өсіру. Балаңды біреу асырап, біреу бақпасын, шамаң келсе, бауырыңнан ажыратпай күнбе-күн, бірте-бірте бала бойына адамгершіліктің, азаматтықтың нәрін дарыта бер, дарыта бер.

Әне анау Сәбитжанды айт. Титтейінен интернатта да оқыды, институтта да оқыды, түрлі мамандық көтеру курстарын да тәмамдады. Қазанғап байғұс Сәбитжаным мұқтаждық көрмесін, басқалардан кем болмасын деп тапқан-таянғанының бәрін соның аузына тосты – не шықты? Білімді – білуін біледі-ақ. Бірақ жетесіздің аты жетесіз. Аузынан ақ май ағызсаң да адам болмайды.

Құмбелден қауын-қарбыз алып қайтуға бірге бара жатқан сол жолда Едіге ойлайды ғой: алда-жалда басқа артық жер табылмаса, Әбутәліп Құттыбаев Борандыға біржолата қоныс тепсе болмас па. Шаруасын түзеп, мал ұстап, Сарыөзектің құмында шамасы келгенше балаларын бағып-қағып өсірсе. Обалы нешік, Едіге Әбутәліптің сөзінің райына қарағанда, өзі де Борандыда тұрақтауға бел байласа керек. “Картопты қайдан түсіріп алуға болады, әйелім мен балаларға пиманы қайдан сатып аламын, өзімді қойшы, өзім қыстан етікпен-ақ шығамын ғой”, – дегенді айтты. Құмбелде кітапхана бар ма екен, разъездегілерге кітап босата ма екен деп те қойды.

Сол күні кешке борандылықтарға, тиесілі қауын-қарбыздарын арқалап, жол-жөнекей жүк тасушы пойызбен үйлеріне оралған. Балақайлар кешке қарай сілесі қатса да, өте көңілді еді. Құмбелге барып, ел көріп, ойыншық сатып алып, балмұздақ жеп, тағы басқа көп нәрсені қызықтады. Станцияның шаштаразында шамалы бір нәуетек жағдай болды. Үлкендер балалардың шашын қырықтырған. Кезек Ермекке келген кезде, ол бақырып кеп берсін, қолды-аяққа тұру қайда. Ермекті алдап-сулап, көндіреміз деп бәрінің де сілесі қатты, ал балақай көнер емес, әкесін шақырып айқайлайды. Дәл сол сәтте Әбутәліп таяудағы дүкенге кіріп кетпесі бар ма. Зәрипа не істерін білмей ұялып, біресе қызарды, біресе бозарды. “Туғалы бері шашын алдырмап едік, бұйра толқын шашын қырықтыруға қимап едік”, – деп баласының қылығын жуып-шаймақ болады. Айтса – айтқандай, Ермектің шашы бұйра толқын, қап-қалың, шешесінікіндей қолаң шаш еді, өзі де Зәрипаға аумай тартқан: шашын жуып, тарағанда көзің сүйсінеді ғой.

Тіпті болмаған соң, Үкібала Сәуленің шашын қырықтыруға рұқсат етті: “Ал, қара, сен тұрмақ қыз бала да қорықпайды, дегендегісі. Ермек шынында да көніңкіреп қалып еді, шаштараз ұста қайшысын қолына ала бере-ақ, қайтадан бақырып қоя бергені ғой, жұлқына түрегеліп, қашып бара жатқанда, есіктен Әбутәліп те көрінді. Ермек әкесінің қойнына барып тығылды. Әкесі оны жерден көтеріп алып, бауырына басып, баланың жанын қинамай-ақ қою керек екенін түсінді де, шаштараз ұстаға:

– Кешіріңіз... Басқа бір реті келер. Қорықпайтын болып, басқа бір жолы келерміз, асығатын түгі жоқ, – деді.

“Конвенция” авианосецінің үстінде болып өткен ерекше өкілетті комиссиялардың төтенше мәжілісінің барысында, екі жақтың да келісімі бойынша, орбитадағы “Паритет” станциясына тағы да бір шифрлі

радиограмма жіберілді. Бұл радиограмма Орман Төсте тұрып жатқан 1–2 және 2–1 паритет-космонавтарға арналып еді. “Қандай бір әрекет жасауға үзілді-кесілді тыйым салынады. Бірбасордың ерекше нұсқауы болғанша, ешқайда кетпей, сол бұрынғы орындарыңда болыңдар”, – деген бұйрық бар еді радиограммада.

Мәжіліс бұрынғысынша өте құпия жағдайда өтіп жатқан. “Конвенция” авианосеці бұрынғысынша Тынық мұхитта, Алеут аралдарынан түстікке таман, әуе жолымен Сан-Франциско және Владивостоктың қақ ортасында тұр еді.

Дүниеде галактикааралық ұлы оқиға болғанын – Құдірет күн системасынан жерден шалғай жатқан цивилизациялы планета ашылғанын, ондағы ақыл-ойлы жандар жер үстінде тұратындармен байланыс жасау жөнінде ұсыныс жасағанын бұрынғысынша әлемде бірде бір адам білген жоқ. Мұншама ерекше, кездейсоқ жағдайда төтенше мәжілісте екі жақтың адамдары бірі жақтап, бірі қарсы болып, ду-ду талас әңгіме қызып жатқан. Комиссиялардың әрбір мүшесінің алдындағы үстелде басқа да қосалқы материалдардан өзге 1–2 және 2–1 паритет- космонавтардың хаты бар. Ондағы әрбір ой, әрбір сөз сан рет зерттелді, екшелді. Орман Төс планетасындағы ақыл-ойлы жандардың тіршілік-тірлігінің әрбір деталі жер бетіндегі цивилизациямен, ондағы көшбасшы елдердің мақсат-мүддесімен сай келе ме, жоқ па деген мәселелер төңірегінде мұқиятзерттеліп жатты... Мұндай қиямет қиын сұрақпен жер бетінде әлі ешкімнің басы қатпаған-ды. Сондықтан бұл сұрақты шұғыл шешу керек-ті...

Тынық мұхитта баяғыша баяу толқынды самал соғып тұр...

Құттыбаевтар отбасы Сарыөзектің адам төзгісіз аптабына шыдап, қоржын-қосқалаңын арқалап, әйтеуір бас ауған жаққа тұра қашпағанын көрген соң, борандылықтар олардың осында тұрақтап қалатынына көздері жетті. Әбутәліп Құттыбаев кәдімгідей еңсесі көтеріліп, дәлірек айтқанда, Борандының қамытына мойнын ұсынып, дағдыланып алды. Разъездің тіршілігіне көндігіп, еті үйреніп кетті. Ауыз суды да, шаруашылыққа керек басқа суды да пойыздың цистернасымен тасып әкеліп тұрған соң, басқалар сияқты Әбутәліп те Борандыны құдай қарғап қойған жер деп айтуға әбден қақысы бар-ақ. Ал нағыз таза су ішкісі келгендер түйесін қомдап, итарқасы қияндағы құдықтан суды меспен тасиды. Бірақ ондай іс Едіге мен Қазанғаптан басқалардың қолынан келе бермейтін. Елу екінші жылы да, тіпті алпысыншы жылға дейін, разъезде тереңнен су тартатын мұнара салғанша жағдай әлгіндей болды. Ол кезде су мұнарасы болса деп ешкім армандамайтын да. Сөйте тұра Әбутәліп Борандының разъезін де, Сарыөзектің даласын да қарғап-сілеген жоқ. Басқа түскен тауқыметті азаматша көтеріп алды. Әрі-беріден соң бұл жердің жазығы не? Мұндай жерде тұрғысы келе ме, келмей ме – адамдардың өз ықтияры емес пе... Сөйтіп адамдар осы жерге ыңғайлырақ орналасуға тырысты. Құттыбаевтар енді басқа барар жер, басар тау жоқ, Борандыда қалу керек деген шешімге біржола келген кезде, үйдің анау-мынау шаруасына уақыт жетпейтін болып шықты. Темір жолдың міндетті жұмысы өз алдына, одан босаған соңғы үй тіршілігінің өзі бастан асады. Пешті жөндеп, есікті қаптап, терезелердің жақтауларын қиюластырып, үйді қысқа әзірлеудің әлегімен Әбутәліп мұрнынан шаншылып, сіңбіруге қолы тимейді. Мұндай шаруаға бұрын дағдыланбаған байғұс еді, тағы да болса Едіге құрал-сайманынсайлап беріп, әйтеуір, жалғызсыратқан жоқ. Ал сарайшықтың жанынан ұра- қойма қазған кезде, Қазанғап та қолғабыс етті. Үшеулеп ұра қазып, оның үстін ескі шпалдармен бекітіп, сабан төсеп, балшықпен сылап тастады. Біреу-міреудіңмалы түсіп кетіп жүрмесін деп, мықтап тұрып, қақпақ салды. Үлкендер не істесе, соны істегісі келіп, Әбутәліптің екі баласы аяққа орала береді-ақ. Кейде кедергі болса да, балақайлардың өстіп құлдыраңдап жүргенінің өзі бір ғанибет еді. Едіге мен Қазанғап Әбутәліптің отбасы өз қолы өз аузына жеткенше күн көріс болар жылу жағын қарастырды. Алдағы көктемнен бастап бір сауын інген бермек болып келісті. Әуелі Әбутәліп түйе сауудың өзін үйренуі керек қой. Түйе сауған – сиыр сауған емес. Інгенді түрегеп тұрып сауар болар. Жайылымда соңынан жүріп, ботасын дер кезінде емізіп, дер кезінде ажыратар болар. Бота бағу да бір машақат – жөнін білмесең жөргем келеді...

Боранды Едігені бәрінен де көп қуантқан нәрсе: Әбутәліп тек шаруашылықпен ғана айналысып, екі үйдің балаларымен әуре болып, Зәрипа екеуі оларға әлінше оқытып, сурет салуды үйретіп қана қоймай, Борандының меңіреу даласының қиыншылығына қайыспай, қасарыса шыдап, Құттыбаев өзі қарайып қалмауға тырысты. Әбутәліп Құттыбаев өте білімді кісі еді ғой. Кітап оқып, бірдеңелерді жазбай жүре алмайтын. Мұндай досының барына Едіге іштей мақтанушы да еді. Сондықтан да Әбутәліпті жақын тарта беретін. Осы елге жиі-жиі келетін Сарыөзектің геологы Елизаровпен достасуы да тегін емес-ті. Едіге затында білімдар, ғалым адамдарды қатты құрметтейтін. Әбутәліп те көп білетін. Бірақ шешіліп, сөйлеспей, іштей толғанар еді. Десе де, бір кезекте Едіге екеуі бір ақтарыла әңгімелескені бар. Жол жұмысынан кештете қайтқан кез еді. Сол күні разъезден жеті шақырым қашықтықтағы бораны боздаған кезеңнің тұсына қар тоқтатқыш орнатысқан. Күз жаңа басталса да, қысқа қазірден қамдану қажет еді. Сөйтіп екеуі үйлеріне қайтып келе жатқан. Жайма- шуақ, жадыра кеш адамды әңгімеге бейімдейді. Мұндай кештерде Сарыөзектің

айналасы тымық күнде қайықтан көрінген Арал теңіздің түбіндей, сағымдана, батар күннің шуағынан мұнарта қараңдайды.

– Әй, Әбу, осы мен күнде кешке үйіңнің тұсынан өткенде, басың қылтиып, терезенің алдында отырасың да қоясың, шырағданның жанында. Бірдеңе жазып отырасың ба, әлде бір нәрсе жөндеп отырасың ба? – деп сұрады Едіге.

– Жәй, әйтеуір, ермек қой,– деп Әбутәліп күректі басқа иығына ауыстырып салды да, ықыластана жауап қатты.– Жазу үстелім жоқ. Бұзықтарым ұйқыға жатып, Зәрипа бірдеңе оқып отырғанда, мен әзірше есімде қалған оны-мұныны жазған боламын: соғыс қой баяғы, әсіресе Югославияда өткен күндер туралы түртіп қоямын. Уақыт болса зымырап, өткен күндер алыстап барады.– Әбутәліп сәл кідіріп, сөзін сабақтады.– Мен балаларым үшін не істей аламын деп ойланамын да жүремін. Тамақ тауып беру, тәрбиелеу, – болса- болмаса керек. Шамам келгенше, асыраймын, тәрбиелеймін. Мен көрген құқайды құдай басқа салмасын, өзге біреу жүз жылда да көрмес-ау, ал мен болсам әлі жер басып жүрмін, демек тағдырдың өзі маған мүмкіндік беріп тұрғаны шығар. Мүмкін, ең алдымен өз балаларына бірдеңе айтып қалдырсын деген шығар. Мен оларды дүниеге келтірген екенмін, демек мен өз өмірім жөнінде оларға есеп беруім керек қой деп ойлаймын. Әлбетте жалпыға бірдей ортақ шындық бар да, әркімнің өмір туралы өз түсінігі және бар ғой. Сол түсінігін әркім өзімен бірге ала кетеді. Әлемдік топалаң соғыста адам байғұс өлім мен өмірдің арасында шыр көбелек айналғанда, оның жүз мәртебе өліп кетуіне болады ғой, ал бірақ ол әрең-әрең тірі қалған шақта ізгілік пен зұлымдықтың, шындық пен жалғанның не екенін ажырата алатындай көп нәрсені түйсіктейді... – Оу, жолың болғыр, мен түсінбей келемін,– деп Едіге оның сөзін бөлді.– Сенің айтып келе жатқаның жөн де шығар, бірақ сенің әлгі шаштараздың ұстарасынан қорқатын мұрынбоқ балақайларың мұныңнан не түсінбек?

– Е, Едеке, жазып жүргенім сондықтан ғой. Тірі боламын ба, өлі боламын ба, алдағыны болжап болмайды. Жазғаным сақтала-ды. Осыдан екі күн бұрын өзімнен-өзім ойға шомғаным сонша, пойыз басып кете жаздады. Әйтеуір, Қазанғап жетіп келіп, жол-дың шетіне итеріп жіберіп аман қалдым. Қазекең қатты ашуланды: бүгін балаларың тізерлеп отырып құдайға құлдық ұрсын деп ұрысты.

– Сауап болған. Мен саған баяғыда айттым ғой. Зәрипаға да айттым,– деп енді Едіге екіленсін. Өз қаупін тағы да ескертудің сәті түсіп тұрғанын пайдаланып, ойындағысын айтып қалды.– Сені көріп паровоз жолдан бұрылып кететіндей, рельспен жайбарақат жүріп келе жататының нең? Өзің сауатты адамсың, саған қашанғы айтуға болады? Сен енді теміржолшысың, ал базар аралап келе жатқандай бейқам жүресің. Бір күні пойыздың астында қаласың, ойнама.

– Жазатайым болсам, өз обалым өзіме, – деп түнере жауап берді Әбутәліп. – Әйтсе де, әуелі мені тыңдап бол, соданкейін сөге жатарсың.

– Е, сөздің орайы келген соң ескерткенім ғой. Иә, айта бер.

– Бұрынғы заманда адамдар ұрпағына мұра қалдырады екен. Сол мұра ұрпақтың бақытына ма, сорына ма – әрқалай. Мұраны мұрагерлер қалай бөліскені, ақыры немен тынғаны туралы сан кітап жазылып, талай ертең айтылды, тіпті сол замандар туралы сан пьесалар жазылып, сахнаға да шықты. Неге дейсің ғой? Неге десеңіз, сол мұра дегеніңіз көбінесе арамнан жаратылған, өзгенің табан ақы, маңдай терінен, алдау-арбаумен, қанаумен жиналған, сондықтан да ондай мұраның негізінде зұлымдық, күнәкарлық, әділетсіздік бұғып жатады. Құдайға шүкір, менің бір тәубе қылатыным, біз ондай бәледен адамыз. Менің қалдыратын мұрамның ешкімге залалы жоқ. Менің мұрам – менің рухым, менің жазбаларым: соғыста көрген- білгендерім. Балаларыма қалдыратын бай мұра менде жоқ. Сарыөзектің қу медиенінде мен осындай ойға келдім. Тағдыр шіркін мені тықсыра-тықсыра, ізім-ғайым жоғалып кетсін деп осында әкеліп тықты. Мен енді өз білген-көргенімді, ойымды, арманымды балаларым үшін жазып қалдырамын да бір кездерде өзім кетсем де солар арқылы жер бетінде жүремін. Мен жетпеген жерге балаларым жетер... Ал оларға өмір сүру бізден гөрі қиынырақ болады. Сондықтан титтейінен үйреніп, біле берсін...

Екеуі де ойға шомып, бірауық үнсіз келе жатты. Мұндайды есту Едіге үшін тосындау еді. Өзіңнің не үшін өмір сүріп жүргеніңді осылай да пайымдауға болады екен-ау деп қайран қалды. Дегенмен өзін таңғалдырған бір түйінді анықтап алғысы келді:

– Жұрттыңбәрі, әне радиоданайтыпжатыр ғой, біздіңбалаларымыз бізден гөрі тәуір де жеңіл өмір сүретін болады деп ойлайды; ал сенің айтуыңша, керісінше келешекжастарға бізден гөрі мехнаты, ауырырақ болатын сияқты. Атом соғысы соғатындықтан солай бола ма?

– Жоға, тек ол емес. Бәлкім, соғыс болмас та, бола қалса да, жуық арада сойқан соқпас. Мәселе тек қу тамақта ғана емес қой. Бірақ уақыт шіркін зымырай түсті. Біздің балаларымыз дүние парқын өздері пайымдап, тіпті кейін біздер үшін де тарих алдында жауапкер болмақ. Ал, бұл жарық дүниеде ойлаудан қиын нәрсе жоқ. Бізден гөрі оларға қиын соғары сондықтан.

Бұл дүниеде ойлаудан қиын нәрсе неге жоқ екенін Едіге ежіктеп сұрап жатпады. Сол сәтте сұрап алмағанына кейін өзі өкінді. Мән- мағынасы не екенін сонда әбден анықтап алуы керек еді де... Мен мұны неге айтып келемін,– деді Әбутәліп Едігенің күдігіне жауап қатқандай.– Сәбилерге үлкендер ұдайы-ақ ақылды, беделді болып көрінеді. Өсе келе қараса, сол кешегі ұстаздары, яғни біздер, соншама ақылды да, білімді де емес екен. Тіпті күлкің де келеді, қартайған ұстаздар мүлде бейшара болып көрінеді. Уақыт дөңгелегі шырылдап, зымырай түседі. Ал бірақ та біз өзіміз туралы соңғы сөзімізді өзіміз айтып кетуіміз керек-ті. Біздің бабаларымыз өздері туралы сөзді ертек, аңыздарда айтып қалдыруға тырысқан ғой. Өздерінің қаншалықты ұлы болғанын кейінгі ұрпақтарға дәлелдегісі келген. Енді біз оларды сол рухынан танимыз. Міне, мен де өзімнің жеткіншектерім үшін қолдан келгенше өз білгенімді жазып қалдырмақшымын. Менің әңгімем – менің соғыста көргендерім. Балақайларға арнап партизан дәптерін жазып жүрмін. Еш қоспасыз, көрген-білгенімді ғана жазамын. Балалар өскенде бір қажетіне жарар. Бұданбасқа тағыбір ойларым да бар. Енді бұлбалалар осы Сарыөзекте өседі ғой. Өсе келе, е, біз таптақыр жерде өсіппіз ғой деп ойламасын. Сондықтан осы елдің өлең-әндерін жазып алып жүрмін, кейін оларды қолыңа күндіз шырақ алып іздесең де таппассың. Менің пайымда- уымша ән дегенөткен заман хабаршысы. Сенің Үкібалаңкөп ән біледі екен ғой өзі. Тағы да басқаларын еске түскенде айтып беремін деді.

– Енді қалай деп едің! Аралдың қызы ғой ол! – деп Едіге бірден қоқилана қалды.– Теңіз жағасындағы Арал қазақтары. Теңізде ән салу рақат қой, шіркін. Теңіз бәрін де түсінеді. Шын жүректен шыққан сөз теңізбен үндес, сарындас келеді.

– Сенің айтқаның рас. Жуырда жазып алған әндерді Зәрипа екеуіміз қайтадан қарап шығып, көзімізге жас алғанша тебірендік. Шіркін, бұрынғының әндері-ай! Неткен ғажап! Әрбір ән – тұтас тарих. Әнді тыңдап отырып, сол әнді шығарған адамдарды көріп отырғандай боласың. Соларша қайғырып, соларша сүйе білер ме еді, шіркін! Өне, өздеріне шын ескерткіш орнатқан сол бұрынғылар ғой. Мен Қазанғаптың Бекейіне де өзіңнің қарақалпақтарыңның әнін есіңе түсіріп, айтып берші, жеке дәптерге жазып алайын деп өтіндім. Жеке бір қарақалпақ дәптері де тұрсын...

Екеуі осылайша асықпай, темір жолды бойлап келе жатқан. Рисәләт нұры себелеген сәт еді. Сүмбіленің сұлу күні арманды бір күрсіністей, әлдебір мамыражай көңілдей баяу батып барады. Сарыөзекте шулаған орман, бұраңдаған өзен, жайқалған дала болмаса да, жүзі жарқын жер бетінде сөнік күннің сәулесі мен көлеңкесі ойнап, даланың дидарын ажарландырып жіберді. Жаныңды жалғанның жалпағына жүйткіткен сайқал көгілдір дүния арманыңды асқақтатып, көңілге қанат бітіріп, бұл баянсыз жалғанда шексіз ғұмыр кешкізіп, түпсіз ойлар тұңғыығына батырғысы келеді... – Едіге десе,– деді Әбутәліп көптен айтайын деп оқталып жүрген бір ойын еске түсіріп.– Осы сенен баяғыдан сұрайын деп жүрген бір жай бар. Дөненбай құсты айтамын. Қалай дейсің, табиғатта Дөненбай атты құс бар да шығар. Ондай құсты көргенің бар ма?

– Ой, ол аңыз ғой, тәйірі.

– Оны білемін. Бірақ көбінесе аңыздың өзі өмірде болған оқиғаның елесі емес пе. Айталық, біздің Жетісуда, тау бақтарында зарғалдақ деген құс болады. Күні бойы: “Менің күйеуім кім?” деп сайрайды да отырады. Әлбетте өйтіп айта алмайды ғой. Бірақ дыбысы солай болып естіледі. Неге олай деп зарлайтыны туралы аңыз да бар. Содан ойлаймын ғой: Дөненбай дегенде де бір сыр жат-қан жоқ па? Дөненбай деген дыбысқа ұқсас ән салатын бір құс бар шығар, аңыз соған байланысты шығар, ә?

– Жоқ, білмеймін. Мұны тіпті ойламаппын да,– деп шүбәланды Едіге.– Ал бірақ осы жерлерден көп жүрдім, ондай құс кездестірмедім. Бәлкім, ол жоқ та шығар.

– Мүмкін,– деді Әбутәліп ойланып барып:

– Е, ондай құс өмірде болмаса аңыздың да жалған болғаны ма сонда?– деп Едіге абыржып қалды.

– Неге олай болсын. Әйтеуір, бұл жерде баяғыда осындай бірдеңе өтікізсе, Ана-Бейіт қайдан пайда болыпты. Не десе де, сондай бір құс баяғыда болған сияқты көрінеді маған. Бір заманда оны біреу- міреу ұшырастырар да. Балалар үшін осылай жазып жүрмін.

– Е, егер де балалар үшін десең бір жөн...– деп Едіге көңіліне кәдік алды... Найман-Ана туралы Сарыөзек аңызын жазып алғандардан Едігенің білетіні тек екі адам. Әуелі Әбутәліп Құттыбаев балаларым өскенде оқиды деп жазып алып еді. Бұл елу екінші жылдың аяғы болатын. Ол қолжазба жоғалып кетті. Одан кейін қайғы-қасіреттің қазаны бұрқ-жарқ қайнады да, қолжазба тұрмақ, адамдардың қайда кеткенін білмейтін заман өтті. Арада бірнеше жыл сусыған соң, елу жетінші жылы бұл аңызды Елизаров Афанасий Иванович жазып алды. Енді сол Елизаров та жоқ. Ал қолжазба оның Алматыдағы қағаздарының арасында қалған шығар, кім біледі... Екеуі де сол аңызды Қазанғаптың аузынан жазып алып еді. Едіге сонда олармен бірге болып, анда-санда аңыздың о жер, бұ жерін Қазанғаптың есіне салып, өзінше бір түсіндіргіш ретінде отырған.

“Құдайым-ау, содан бері де неше заман өтіп кеткен!” – деп ойлады Едіге жабулы Қаранардың үстінде отырып. Енді міне сөйткен Қазанғаптың өзін Ана-Бейітке алып келе жатыр. Дүния жолы тұйықталған секілді. Ана-Бейіт тарихын ол жүрегінде сақтап, өзгелерге айтып отырушы еді, енді сол шежірешінің өзі сол бейітке барып, соңғы мекеніне қонақтамақшы.

“Енді ғой мен және Ана-Бейіт қана қалдық. Мен де кешікпей Ана- Бейітке келіп жайласармын. Дүния беті солай қарай бұрылса керек” деп мұңайды Едіге тіркемелі трактор, доңғалақты “Беларусь” бар айрықша аралы керуенді түйеге мініп бастап келе жатып. Бұл қаралы кешке өз еркімен қосылған Жолбарыс төбет біресе керуеннің алдына шығып, біресе соңында қалып, тіпті мүлдем уақыт басқа жаққа кетіп қалып, өз білгенін істеп жүр. Құйрығын мұқият қайқайтып, жан- жағына сақ қарап, бүлкілге басып келеді.

Күн төбеге шығып, тал түстің мезгілі соқты. Ана-Бейітке де енді аз-ақ жер қалған...

VIII

Қанша дегенмен елу екінші жылдың ақыры, дәлірек айтқанда, қоңыр күз бен кешеуілдетіп келген борасынсыз қыс, Борандының сол кездегі ат төбеліндей халқы үшін сірә, бір ақжарылқап күндер болған болуы керек. Кейін-кейін Едіге сол күндерді тым-тым сағынып жүрді. Себепсіз ешкімнің ісіне араласпайтын Борандының батағөй ақсақалы сыпайы қарт Қазанғап та әлі нардай күшті, дені-қарны сау халде болатын. Ұлы Сәбитжан Құмбелдің интернатында оқып жүрген. Құттыбаевтар отбасы Сарыөзекке мықтап орнығып алған. Қысқа қарай барақ үйді жылылап, картоп түсіріп, Зәрипа мен балалары пималы болып, Құмбелден бір қап ұн да жеткізіп алған. Ұнды кемеліне енді келе бастаған жас Қаранарға теңдеп, Едіге алып келіп еді. Әбутәліп үйреншікті жұмысын атқарады, бос уақытта балаларымен шүйіркелесіп, түн баласы болса, терезенің алдына шырағданды қойып алып, жалықпай жазу жазады.

Разъезде тағы да екі-үш үй жұмысшылар отбасы тұратын, бірақ олар сыңайына қарағанда, уақытша тұрғындар болатын. Разъездің сол кездегі бастығы Әбілев деген кісі де бір оңынан жолыққан азамат сияқты еді. Боранды ауру-сырқаудан аман болды. Жұмыс жүріп жатты. Балалар өсе берді. Жолды қалқалау, жөндеу секілді қыс алдындағы шаруаның бәрі дер кезінде атқарылды.

Майға піскен тоқаштай Сарыөзектің қоңыр күзі мамырлаған тамаша бір кезі еді. Артынша қыс та келді. Қар бірден басып салды. Айнала аппақ көрпе жамылған ол да бір әдемі сурет сияқты еді. Маңқиған ұлы ақ даланы қақ жарып, жіп-жіңішке жіптей болып, темір жол ғана қарайып жатады. Сол жолмен бұрынғыша пойыздар жүйткіді. Сол жолдың бір бүйірінде, ақ жамылған дөңестердің бір қуысында шап-шағын Боранды бекет ауылы бүрісіп тұрғандай көрінеді. Бірнеше үйі, тағы мал қора, оны-мұнысы... Пойыздағы жолаушылар сол ауылға көз қиығын самарқау салып өте шығады, кейбірі сәл сәтке сол бекеттің аз адамдарын аяғандай болады...

Сәл сәттік аянышы бекер-ақ. Борандылықтар үшін артта қалған аптап жаз болмаса, негізінен бұл жыл құтты жыл болды. Жалпы соғыстан соң жаппай барлық жерде тұрмыс-жағдай бірте-бірте жақсарып келе жатқан. Дүкендерде дүние-мүлік, азық-түлік тіреліп тұрмаса да, Жаңа жыл қарсаңында соның бәрі тағы да арзандайтын көрінеді. Сөйтіп жылдан-жылға жақсылық нышаны молая бергей, әйтеуір... Борандылықтар әдетте Жаңа жыл мерекесі дегенге аса мән бере бермейтін, түн ортасын ынтыға күтпейтін. Темір жолдың жұмысы ешбір мерекеге бағынбай үздіксіз жүріп жатады. Жаңа жыл қай жерде кез болатынына қарамай, пойыздар жүйткі береді. Қыс маусымында жұмыс та көбейеді. Пеш жағу, далада да, қорада да мал бағу әуресі және бар. Күні бойы жұмыс істеп қалжыраған адамға ертерек жатып, дем алғаннан рақаты жоқ сияқты көрінеді.

Осылайша жыл соңынан жыл өтіп келе жатқан...

Ал елу үшінші жылдың қарсаңы Боранды үшін нағыз мереке болды. Мерекені бастаушы, әрине, Құттыбаевтар отбасы еді. Жаңа жыл жасағына Едіге ең соңында келіп қосылды. Бәрі де Құттыбаевтардың балаларға арнап шырша орнатуынан басталды. Сарыөзекте шырша табудан гөрі миллион жылдық динозаврдың жұмыртқасын табу әлдеқайда жеңілірек. Елизаров геология жұмысымен кезіп жүріп, осы Сарыөзектен динозаврдың миллион жылдық жұмыртқасын тапты емес пе. Үлкендігі дәу қарбыздай бар сол жұмыртқалар тасқа айналып кеткен екен, оларды Алматының музейіне апарып өткізген. Бұл туралы газеттерде де жазылды.

Сақылдаған сары аязда Әбутәліп Құмбелге барып, жергілікті комитеттен жалынып-жалпайып бүкіл Құмбелге келіп түскен бес шыршаның біреуін Борандыға бөлгізген. Бәрі де содан басталып еді ғой.

Бірінші жолға аяз қысқан тормозы шикылдап, дала бораны ақтаңдақтап тастаған жүк пойызы келіп тоқтаған кезде, Едіге қойма жанында разъезд бастығынан жаңа жұмыс қолғаптарын қабылдап алып тұр еді. Жүк пойызының ұзыннан-ұзаққа созылған вагондары бәрі де пломбамен құлыптаулы. Құйрық вагонның

ашық алаңынан мұз болып қақайып қалған етіктегі аяқтарын әрең-мәрең сүйретіп Әбутәліп түсіп келеді екен. Кең мол үлкен тері тонға оранып, сеңсең бөркін баса киіп, алқымнан бауын байлап алған кондуктор қорбандап әрең қозғалып, Әбутәліпке ап-ауыр бірдеңені көтеріп беріп жатты. Шырша шығар, деп ойлап Едіге қайран қалды.

– Ей, Боранды Едіге? Бері кел, көмектесіп жібер,– деп айқайлады кондуктор, вагонның тепкішегінен талыстай болып салбырап тұрып. Едіге ентелей басып жетіп еді, Әбутәліптің әлпетін көріп шошып қалды. Бет-аузын, қас-қабағын қырау тұтқан Әбутәліп ерні қимылдауға келмей, қатып қалған екен. Қолын қозғалта алмайды. Жанында қылқандары тікірейіп шырша тұр. Соған бола Әбутәліп о дүниеге аттанып кете жаздапты.

– Сенің адамдарыңның бұл қай жүрісі? – деп кінәлай қырылдады кондуктор. – Арттан соққан желден жаның шығып кете жаздайды. Тонымды шешіп берейін десем, өзім қатып қаламын.

Ерні әрең қимылдап, Әбутәліп сөзге келді:

– Кешіріңіз, жеңіл киіммен шығып кетіппін. Үйге жеттім, енді жылынамын ғой.

– Мен айттым оған, – деп кондуктор Едігеге қарап бұрқ етті.– Үстімде тоным, оның ішінде мақталы күпәйкем бар, аяқта пима, баста бөрік, соның өзінде келесі кезеңге жетіп, пойызды басқа кондукторға өткізгенше суықтан көзім тас төбеме шығып кете жаздайды. Өстіп те жолға шығуға бола ма екен!

Едіге қысылды:

– Жарайды, Трофим, енді есте болады! Ал, жөнел, жолың болсын! Сөйтіп шыршаны қапсыра құшақтап, көтеріп алды. Үлкендігі кісінің бойындай, сұп-суық екен. Мұрнына бірден қысқы орман иісі лап қойды. Жүрегі түскір бұлқынып кеп қалды – майдан ормандары есіне түсті. Ол ормандарда мұндай шырша дегеніңіз сыңсып тұратын.

Танкілер таптап, снарядтар түбірімен қопарып жататын. Сол шырша иісі бір кездерде жүрегіңді бұлқындар деп кім ойлаған.

– Жүр, – деді Едіге Әбутәліпке бұрылып, шыршаны салып алып. Көзден аққан жасы суықтан қаны қашып, боп-боз болған бетіне қатып қалған Әбутәліптің ақ қыраулы қастарының астынан салтанатты қуанышқа толы жанары жарқ-жүрқ ете қалды. Едігені кенет үрейлі ой биледі: балалары әкесінің осынша махаббатын бағалай алар ма екен? Өмірде, қарап тұрсаң тауфихсіз балалар толып жүр ғой. Әкенің сүйіспеншілігіне тәнті болудың орнына көбісі енжар келеді, тіпті жек көретіндерін қайтесің. “Құдай мұны ондайдан сақтасын. Басқа көрген қорлығы да жетер”, – деді ішінен Едіге. Шыршаны ең алдымен Дауыл байқады. Қуанғаннан алақайлап, барақ үйге жүгіріп кіріп кетті. Сол сол екен үйден сырт киімсіз Зәрипа мен Ермек атып-атып шықты. – “Шырша, шырша, қараңдар, қандай шырша! – деп Дауыл айқайлап, шыр айнала секірді. Зәрипа да қатты қуанды:

– Әйтеуір, тауыпсың ғой! Ой, тамаша болды-ау! Ермек тіпті шыршаны бірінші рет көріп тұр екен. Едіге көтерген ағаштан көз алмай:

– Мама, мама, шырша осы ма? Ол жақсы, ә? Біздің үйде тұра ма? деп шешесінің жеңінен тарта берді.

– Зәрипа, – деді Едіге.– Орыстар айтқандай, осы бір “өлкі- палкиге” бола, күйеуің мұз болып, қатып қала жаздапты. Дереу үйге кіргізіп жылытпасаң болмайды. Әуелі етігін шешейік.

Етігі аяғына жабысып қалыпты. Бәрі жабылып етікті тарта бастағанда Әбутәліп көзін жұмып, тістеніп, түсі бұзылды. Әсіресе балалары етікті жұлқылай тартады.

Әкесінің аяғына қақайып, тас болып қатып қалған былғары ауыр етікті екеуі кішкене қолдарымен былай жұлқиды, олай жұлқиды.

– Әй, былай тұрыңдар, аяққа оралмай, өзім-ақ шешемін, – деп Зәрипа балаларды ығыстыра берді. Бірақ Едіге сыбырлап қана:

Тиме оларға, Зәрипа. Тартсын, тырмысып көрсін, – деді. Өйткені балалардың осы ынты-шынты ықыласы, жандары ашып, бар күшімен тырысқаны Әбутәліптің оларға деген шексіз махаббатының өлшеусіз қарымы екенін Едіге жүрегімен сезген-ді. Демек, бұл балақайлар да кісі болғаны, бұлар да бірдеңе сезетін болғаны. Әсіресе кенжесінің қимыл, қылығы тіптен қызық-ақ: Ермек әкесін, неге екені белгісіз, папика деуші еді. Ешкім олай деп үйреткен жоқ, адам баласының аузына о баста түскен ең алғашқы сөздерінің бірін Ермектің өзінше “түзеп” айтқанын ешкім жөндеп жатпады.

– Папика! Папика! – деп Ермек барын салып күшенгеннен қызарып кетіпті. Бұйра шашы жалбырап, қалайда етікті шешіп алсам деген шын талаптан көздері алаулап бара жатқандай, үлкен адамша байсалды, санасы тірлігіне қарап, амалсыз күлкің келеді.

Әкесінің етігін тек балалары шешкені өте керек еді. Оның амалын Едіге тапты. Мұз етіктер бірте-бірте жібіген, енді Әбутәліптің жанын қинамай-ақ суырып алуға болушы еді. – Кәне, балақайлар, тез менің артыма отыра қалыңдар. Пойыз сияқты тізіліп, бір-бірімізді тартамыз. Дауыл, сен менің белімнен ұста, ал Ермек, сен Дауылдың белінен ұста.

Әбутәліп Едігенің қулығын түсініп, жылыда жібіген қыраудан көзі жасаурап, күлімсіреп, басын изей берді.

Едіге Әбутәліптің қарсысына барып отырды, балалар оның соңынан тізіліп бола бергенде, Едіге етікті тарта бастады.

– Ал, балақайлар, кәне қаттырақ, бар күшпен тартыңдар! Әйтпесе жалғыз менің әлім жетпейді. Кәне, кәне, Дауыл, Ермек! Қаттырақ!

Балалар барын салып, ыңқ-ыңқ етеді. Зәрипа тілеуқор болып ол тұр, Едіге әдейі әлі жетпеген болып, күшенеді-ай келіп. Ақыры бірінші етік аяқтан шешілген кезде балалар масаттана айқай салды. Зәрипа жүн орамалмен күйеуінің аяғын уқаламақ болып тұра ұмтылып еді, Едіге тоқтатты:

– Ал, балақайлар, ал, мамасы! Бұларың не? Екінші етікті кім шешеді? Әлде әкелеріңнің бір аяғын жалаң аяқ, екінші аяғын мұз боп қатқан етікте қалдырайын дедіңдер ме? Дұрыс емес қой.

Бәрі де қарқылдап күліп қалыпты. Ішектері қатқанша күліп еденге аунап-аунап түседі. Әсіресе, Әбутәліптің өзі мен балалары қойсайшы. Кім біледі, дәл осы сәтте Борандыдан алыста-алыста Әбутәліптің үстінен түскен арыз бұл отбасын да, тіпті Боранды бекетін де өңінде де, түсінде де көрмеген біреулердің қолына тиіп, Құттыбаевтың тағдырын сол арыз бойынша шешіп те қойған болар. Кім біледі, деп ойлады Едіге осы бір сұмдық жұмбақтың сырын ашуға сан рет талпынып.

Жамандық жар астынан шыққан жаудай – бірден сап ете қалды. Мұндай бәлелі-жалалы сұмдықтың сырын бұрын білсе, мұндайдан сәл-пәл көрген-білгені бар болса, Едіге, әрине, жамандықтың сумаңдай бастағанын анық аңғармаса да, сәл-пәл сезер еді-ау. Бірақ сезіктенетіндей не бар еді? Әрдайым жыл аяғы жақындағанда разъезге учаскелік ревизор келетін. График бойынша разъезден-разъезге, станциядан-станцияға жылжып жүретін. Келер еді де, бірер күн болып, жалақы қалай төленді, материалдар қалай жұмсалды, тағы басқа көді-сөдиді тексеріп, ревизияның актісіне разъезд бастығы, өзі, жұмысшылардан біреу қол қояр еді де, өткінші пойызға ілініп кете баратын. Разъезде көп тексеретін не бар дейсің? Ревизияның актісіне Едігенің де қол қойғаны бар. Бұл жолы ревизор Борандыда үш күн қонды. Ол разъездің ең үлкен бөлмесінде түнеп жүрді. Бекеттің бастығы Әбілев зыр жүгіріп, ревизорға үйінен шай тасып жүрді. Ревизор отырған жерге Едіге де барып қалып еді. Темекісін бұрқыратып, қағаз қарап отыр екен. Едіге бұрыннан таныс ревизорлардың бірі ме деп ойлап еді, жоқ бұл басқа. Қызыл бет, тауық тіс, бурыл тартқан, көзілдірік киген біреу екен. Жылымшылау, зымиян күлкісі бар көрінді.

Кеш батқанда оған тағы кездесті. Едіге жұмыстан қайтып келе жатыр еді, қараса – шам жарығының астында, өзі жатқан кезекші үйдің алдында ревизор ары-бері қыдырыстап жүр екен. Сеңсең жағасын көтеріп алыпты, сеңсең папағы басында, көзілдірігі жылтырайды, шылым шегіп, аяғының астындағы құмды қышырлатып, әлдебір ойға кеткен сияқты.

– Қайырлы кеш. Шылым шегуге шықтыңыз ба? Шаршағансыз ғой? – деді Едіге аяғандай болып.

– Иә, әрине, – деп жымиды анау. – Оңай шаруа емес. – Тағы да жымиды.

– Ертең таңертең аттанамын, – деді ревизор. – Он жетінші пойыз сәл тоқтайды ғой. Сонымен тартып отырамын. – Тағы да жымиды. Үні үрлеп шығарғандай күңгірт екен. Көздері сығырайып, бет- жүзінді тіміскілей қарайды. – Сөйтіп Едіге Жангелдин сіз боласыз ғой? – деп қалды ревизор.

– Иә, менмін.

– Өзім де солай ойлап едім. – Ревизор тауық тістерінің арасынан түтінді бұрқырата шығарып қойды. – Бұрынғы майдангер. Разъезде қырық төртінші жылдан істейсіз. Теміржолшылар Боранды Едіге деп атайды.

– Бәрі дұрыс-ей, – деді ақ көңіл Едіге. Мына адам өзі жөнінде мұншама білгені бір жағынан жағып барады, бір жағынан: бұған мұның бәрін біліп керегі не, деп таңданып та қалды. – Мен естіген-білгенімді ұмытпаймын, – деп жымиды ревизор Едігенің күдігін сезіп қойғандай. – Мен де сіздің Құттыбаев сияқты жазужазып жүретінім бар, – деп Құттыбаевтың үйі жаққа иегін көтеріп, шылымының түтінін сыздықтата шығарды. Әбутәліп әдетінше жарық терезе алдында басы қылтиып жазу жазып отыр екен.

– Үш күннен бері байқаймын: жаза береді, жаза береді. Түсінемін. Өзімнің де жазатыным бар. Тек өлеңмен шұғылданамын. Депоның көп тиражды газетінде ай сайын дерлік басылып тұрады. Облыстық газетке де – сегізінші мартта бір рет, биылғы Бірінші майда бір рет шықты.

Екеуі де үндемей қалды. Едіге енді қоштасып, үйіне бұрыла берейін деп еді, ревизор тағы сөйлеп кетті:

– Білмейсіз бе, ол Югославия туралы жазып жүр ме?

– Шынымды айтсам, біле бермеймін,– деді Едіге.– Солай шығар. Ол сонда партизан болды ғой. Балалары үшін жазып жүрген көрінеді.

– Естігенмін. Әбілевтен сұрап білдім. Тұтқында болған ғой сыңайы. Қайбір жылдары мұғалім болған да көрінеді. Енді ғой өзін қаламның ұшымен танытайын деген екен де,– деп шиқ-шиқ күліп алды.– Бірақ, жазушылық, ол ойлағандай, оңай шаруа емес. Мен де бір ірі дүние жазсам ба деп жүрмін. Майдан, тыл еңбек тақырыбы. Бірақ уақыты түскір жете бермейді. Ұдайы командировка, командировка.

– Ол да түнде ғана жазады, күндіз жұмыстан қолы тимейді,– деп қойды Едіге.

Екеуі тағы үнсіз қалған. Едіге тағы да кетіп үлгермеді.

– Жазып жатыр, жазып жатыр, басын бір көтермейді,– деді ревизор бұрынғысынша ырсия жымып, жарық терезеден көрінген Әбутәліптің сүлбесінен көз алмай.

– Енді бірдеңе істеуі керек қой,– деп үн қатты Едіге.– Өзі сауатты адам. Айнала жым-жылас. Жазбағанда қайтеді.

– Аһа, бұ да идея. Айнала жым-жылас,– деп міңгірледі ревизор көзін сықситып, әлденені ойлана қалып. – Айнала жым-жылас, ол болса емін-еркін, бұ да идея, айнала жым-жылас, ол болса емін-еркін... Сонымен әңгіме бітті. Келесі күндері Едіге әлгі ревизормен кездейсоқ әңгімені Әбутәліпке айтуды ұмытпайын-ақ деп жүре-жүре, уақыт озып, сол бір паңсыздау оқиға мүлде есінен де шығып кетіпті. Қыс болса келіп қалыпеді. Әсіресе, Қаранардың әуресі қиынболды: құтыра бастады. Әне, мал иесінің машақаты деп соны айт! Буыршыннан бура шыққалы екі жыл болған. Бірақ ол екі жылда әлі жас бура оншама жындана қоймаған, әлі де болса, қорқытып, тәйт деп, жекіріп, аптығын басуға көнуші еді. Әрі десе Боранды келесінің қожасы, Қазанғаптың кәрі бурасы Қаранарға ырық бере де қоймайтын. Аяғымен тарпып, аузымен шайнап, Қаранарды інгендерге жолатпайтын. Әйтсе де дала кең. Бір шетінен қуып шықса, Қаранар бір шетінен келіп қайта тиіседі.

Кәрі бура оны күні бойы қуалайды, ақыры сілесі қатады.

Әне сол кезде буыршыннан бура болған, аламан Қаранар діттеген жеріне омыраулап барып жетер еді.

Бірақ түйе баласы табиғат заңымен күйлей бастайтын қаңтардың қаһары түскен жаңа маусымда, Боранды түйелерінің келесін Қаранар билеп алған екен. Қаранар кәмелетке жетіп, күші тасып, жойқын қайрат иесі болды. Қазанғаптың кәрі бурасын жар астына қалай болса солай қуып тығып, елсіз далада аяғымен таптап, өлімші етіп шайнап тастайтынды шығарды. Екеуін арашалап, айыратын ешкім жоқ. Табиғаттың бұл қатал заңы қалтқысыз – енді ұрпақ қалдырар Қаранар, ендігі кезек соныкі. Осының кесірінен бірақ Қазанғап пен Едіге тұңғыш рет керісіп те қалды. Жар астында шала-жансар болып жатқан кәрі бурасының бейшара халін көріп, Қазанғап шыдай алмай кетті. Өрістен өрттей болып оралып, Едігеге зілдене:

– Мұның қалай, малыңа неге ие болмайсың? – деді. – Олар хайуан болғанмен, біз екеуміз адамбыз ғой! Ана Қаранарың менің бурамды өлімші етіп тастапты. Ал сен болсаң оны өріске емін-еркін жіберіп, жайбарақат отырсың!

– Қазеке, мен оны босатқан жоқпын. Өзі кетіп қалыпты. Оны мен қалай ұстап отырмақпын? Шынжырлап қойсаң – шынжырды да үзіп кетеді. Өзің білесің, бұрынғылар: “Күш атасын танымас” деп бекер айтпаған ғой. Енді Қаранардың да кезегі келген шығар. – Е, соған қуанып жүр екенсің ғой. Бірақ тұра тұр, әлі көресіні көрсетеді ол саған. Сен оны аяп, мұрындық салмайсың, соның азабын тартасың әлі, соңында көзіңнен сораң ағып салпаңдап жүресің. Ондай хайуан бір келедегі інгендерді місе тұтпас. Ол бүкіл Сарыөзектің бураларымен шайқасар. Оған енді ешқандай тосқауыл төтеп бере алмайды. Әне, сонда менің айтқанымды есіңе аларсың...

Едіге Қазанғаптың ашуын ақиландыра бергісі келмеді, сыйлайды ғой, әрі десе оның айтып тұрғанының жөні де бар сияқты. Тек жуасып:

– Қазеке, ботасында оны маған бәсіре берген өзің емес пе едің, енді сөгесің келіп. Жарайды, ол итті бұғалықтайтын бір амалын табармын,– деп міңгірлеген болды.

Бірақ Қаранар сынды сұлу малдың мұрнын тесіп, ағаш тығып, сірге салуға тағы да қолы көтерілмеді. Айтса-айтқандай, ол кейін Қазанғаптың сөзін талай рет есіне алды, Қаранардың әлегінен ашу әбден қысқан кездерде талай рет енді сенің жазаңды беремін, бәлем, деп ант-су да ішті. Бірақ бураға тиіспеді. Бір ауық оны піштіріп те тастамақ болды, алайда тағыда шыдамы жетпей, жеме-жемге келгенде қолы бармады. Жылдар болса өтіп жатты. Жыл сайын қаңтардың аязы сақылдаған шақта қаны қызып құтырынған жарау Қаранарды іздеудің азабы басталады... Бәрі де сол бір қыстан қоздаған. Есте қалған. Қаранардың әуресімен, оны қатырып қамап қоятын қораны мықтап жүргенде, Жаңа жыл да келіп қалды. Құттыбаевтар болса шырша дегенді ойлап шығарды. Бұл бүкіл Боранды балалары үшін үлкен оқиға болды. Үкібала қыздарымен бірге Құттыбаевтардың барақ үйіне мүлде көшіп алған сияқты. Күні бойы қамданып, шыршаны әшекейлесті.

Жұмысқа барарда да, қайтарда да Едіге қалайда Құттыбаевтардың үйіне бас сұғып, шыршаны көре кетпесе көңілі көншімейтіндей болды. Шырша күннен-күнге шырайланып, жасана түсті, түрлі-түсті ленталар тағылып, қол қуыршақтар ілінді. Әсіресе Зәрипа мен Үкібала балаларға бола бар өнерін салып-ақ бақты. Мәселе тек шыршада ғана емес, әркімнің алдан асыға күтер жақсылығы, арман- тілегі, үміті бар, орындалар- орындалмас, әйтеуір, үмітсіз шайтан ғой. Жаңа жылдан олар да үміткер.

Әбутәліп мұнымен де тынбады. Балаларды далаға ертіп шығып, қарды домбаздап, домалатып, ақ қала тұрғыза бастады. Едіге әуелі оларды жай ерігіп жүр ғой деп ойлаған. Кейін бұл іске сүйсініп қалды. Кісі бойындай ақ қардан соғылған қарақшы мүсін күлкілі-ақ, көмірмен сызып салған көздері мен қастары қап- қара, қызыл мұрын, ақсиып күлгені қандай. Басына Қазанғаптың ескі түлкі тымағын кигізіп қойыпты. Сол қалпында разъездің алдында пойыздарды қарсы алып, қасқайып тұр. Бір “қолында” жасыл жалаушасы бар: “Жол ашық” дегені, екінші “қолында”: “1953 Жаңа жыл құтты болсын!” деген тілегі және бар. Тым тамаша болды! Осы ақ қала 1 қаңтардан кейін де көпке дейін құламай тұрды...

Өтіп бара жатқан ескі жылдың соңғы, 31 желтоқсанда Борандының балалары күні бойы, кешке дейін шыршаның төңірегінде болып, аулаға шығып та ойнайды. Кезекшіліктен қолы бос ересектер де жиналады, сонда Әбутәліп Едігеге балаларының қылығын айтып берді. Таң сәріден төсегіме жорғалап келіп, пысылдап мені оятқысы келеді, мен қатты ұйықтап жатқан боламын.

– Тұр, папика, тұр! – деп Ермек сілкілейді. – Тез тұр, Аяз-Ата келіп қалады. Жүр, қарсы алайық, – дейді.

– Жарайды, – деймін, – қазір тұрамыз, жуынамыз, киінеміз. Содан соң барамыз. Аяз Ата келемін деп уәде берген.

– Қай пойызбен келеді? – дейді Дауыл.

– Кез келгенімен. Аяз Ата қаласа, тіпті біздің разъездің өзінде кез келген пойыз тоқтайды.

– Онда тезірек тұрайық та!

Сөйтіп, сәнденіп, ынты-шынтымызбен дайындалып, далаға шықпақ боламыз.

– Мамам ше? – дейді Дауыл. – Аяз Атаны ол да көргісі келеді ғой?

– Әрине, – деймін мен, – әрине, көргісі келеді. Шақырыңдар оны да. Бәріміз жиналып үйден шықтық. Балалар кеңсеге алдымен жүгіріп кетті. Біз соңдарынан келеміз. Балалар кеңсені айнала жүгіріп жүр. Аяз Ата жоқ.

– Папика, Аяз Ата қайда? – Ермектің көзі жыпылық-жыпылық етеді.

– Қазір, – деймін, – асықпаңдар. Кезекшіден сұрап білейін.

Кеңсеге кірдім. Кеше Аяз Атаның атынан хат жазып, балаларға деген сыйлықты тығып кеткенмін. Соны алып шықтым. Балаларым бас салып:

– Папика, не болды?– дейді.

– Әттесі-ай, – деймін. – Аяз Ата сендерге хат жазып кетіпті, міне: “Қымбатты балақайлар, Дауыл мен Ермек! Мен сендердің атақты бекеттерің Борандыға таң азан сағат бесте келіп түстім. Сендер әлі ұйықтап жатыр екенсіңдер, күн өте суық еді. Мен өзім де сұп- суықпын, сақалым мұз боп қатып қалыпты. Пойыз тек екі-ақ минут тоқтайды екен. Содан тек хат жазып, мына сыйлықты қалдырып үлгердім. Қашпықта бүкіл Боранды балаларына бір-бір алмадан, екі жаңғақтан сыйлық бар. Ренжімеңдер, балақайлар. Алда әлі менің баратын жерім көп. Басқа балаларға да жетіп үлгерейін. Олар да мені күтіп жүр ғой. Ал, алдағы жылы сендермен кездесетіндей болып келейін. Әзірше, сау тұрыңдар. Сендерді сүйші Аяз Ата”. Тоқта- тоқта, мына бір жазуы және бар екен, асығып, шала-пұла жазыпты, сірә, пойызға асыққан болар. Е, енді түсіндім: “Дауыл, сен күшігіңді ұрма. Сен бір рет оны калашпен жіберіп ұрғанда, оның қатты қыңсылап жылағанын мен де есіттім. Бірақ қайтып ондай үні шыққан жоқ. Сірә, сен оны қайтып ұрмаған боларсың. Сөз тәмам. Тағы да – Аяз Ата”, Тоқта, тоқта, мұнда тағы бір шатпағы бар. Ә, түсіндім: “Сендер соққан Ақ қала тамаша екен. Жарайсыңдар, балақайлар. Онымен мен қол алысып, амандастым”.

Балалар шыннан қуанды. Аяз Атаның хатына қалтқысыз бірден сенді. Сондықтан өкпе атаулы болған жоқ. Тек үйге сыйлық қапшықты кім көтеріп барады деп таласып қалды. Шешесі амалын тапты:

– Алдымен он қадым жер Дауыл алып жүрсін, одан кейін он қадым сен көтерерсің, Ермек. Сен кішісің... – деді Зәрипа. Едіге мұны естіп әбден күлді: “Қалай ойлап тапқансың. Олардың орнында болсам, мен де сенер едім”.

Оның есесіне, күндіз балалардың сүйіктісі Едіге болды. Ол балаларды шанаға мінгізді. Қазанғаптың бір ескі шанасы жатушы еді. Сол Қазанғаптың бір жуас түйесіне қамыт кигізіп, әлгі шанаға жекті. Мұндай іске Қаранарды қосуға, әрине, болмайды. Сонымен жуас түйені жегіп болып, балаларды шанаға мінгізіп жүріп кетсін. Айқай, қызық деген сол екен. Шана айдаушы Едіге болды. Балалар үймелеп, бәрі соның қасына отырғысы келеді. Бәрі де: “Тезірек, жылдамырақ!” деп айқайлайды. Әбутәліп пен Зәрипа шанамен қатарласып, біресе баяу, біресе желе жортып келеді. Тек еңісте ғана шананың ернеуіне жабысып отырады.

Разъезден екі шақырымдай ұзап шығып, дөңеске өрмелеп, содан ылдига қарай ызғытты. Жегулі түйе алқынып қалды. Біраз демдерін алды.

Ақ жарылқап әдемі күн еді. Ақ көрпе жамылған Сарыөзектің даласы көз көріп, құлақ естір жерге дейін, әлемге жаңа жаратылғандай аппақ болып, кербез көсіліп жатыр. Дөп-дөңес, бел-белес, ой-қырдың бәрі құпия жасырынып қар астында қалған: Сарыөзектің аспаны мөлдір көк, тамылжыған жайма-шуақ түс мезгілі. Болар-болмас леп бетті аймалап, құлаққа еркелегендей сәл-сәл ызыңдайды. Ал алдында теміржолмен екі паровоз қос мұржадан түтіндерін будақтатып, қосарлана жегіліп, ұзыннан-ұзақ қызыл-жоса вагондарды сүйреп барады. Паровоздардың түтіні будақ-будақ шеңбірек атып, аспанға ілініп қалып, әуеге баяу сіңіп кетіп жатты. Семафорға жақындағанда алдыңғы паровоз аңырата ұзақ айқайлап, хабар берді. Айқайын екі рет қайталады. Тоқтамай өтетін жүрдек пойыз екен, жүрісін баяулатпай, семафордың, осынша кеңістіктен жер жетпегендей теміржолға ебедейсіз жармаса қалған бес-алты үйшіктің тұсынан өкіріп-бақырып өте шықты. Содан кейін қайтадан жым-жырт өлі тыныштық орнай қалды. Қыбыр еткен бір жан жоқ. Тек Боранды үйлерінің мұржаларынан көгілдір түтін шүйке жүндей шұбатылады. Шанадағылар тым-тырыс үнсіз қалыпты. Тіпті асыр салып алқынған балалардың өзі үндемейді. Зәрипа тек күйеуіне ғана күбірлеп: – Қандай тамаша, қандай қорқынышты, – деді.

– Дұрыс айтасың, – деп қостады Әбутәліп даусы бәсең тартып.

Едіге оларға басын бұрмай, көз қиығын салды. Ерлі-зайыпты екеуі бір-біріне ұқсас екен. Зәрипаның әлгі анық естілген сыбыры Едігеге тікелей арналмаса да, оның жүрегіне тікендей қадалды. Түтіні будақтаған кішкене үйлерге Зәрипаның нендей бір аяныш әм үреймен қарап тұрғанын кенеттен түсінді. Едіге оның уайым-наласын сейілте алмас, өйткені темір жолға жабыса жармасып тұрған үйлер – бұлардың бәрінің де жападан-жалғыз мекені-тін.

Едіге жегулі түйеге “шу!” деді де қамшы басты. Шана қайтадан разъезге қарай зырлады...

1953 жылы 5 қаңтар күні күндізгі сағат онда, алдында жол ашық болса да, Боранды бекетке жолаушы пойыз әдеттен тыс тоқтай қалды. Бар болғаны бір жарым минут аялдады. Сірә, осы уақыттың өзі де жеткілікті болған болуы керек, көп вагондардың бірінен бәрі бірдей қап-қара бір фасонды хром етік киген үш адам түсті де бірден кеңсеге қарай беттеді. Үндеместен, еркін адымдап, жан-жағына қарамай келеді. Тек “қолына” Жаңа жылдық құттықтау ұстаған аққаланың қасына сәл аялдасты. Үн-түнсіз жазуға, аққаланың басындағы Қазанғаптың ебедейсіз ескі түлкі тымағына бір-бір қарасты. Сонымен кеңсеге барып кірді.

Сәлден соң есіктен разъезд бастығы Әбілев атып шықты. Ышқына шыққаны сонша, алдындағы аққаламен соғысып қала жаздады. “Атаңа нәлет!” – деген сөз аузынан шығып кетіп, бұрын байқалмаған қылық көрсетіп тіпті тұра кеп жүгірді. Арада он минут өткенде жұмыс істеп жатқан жерінен Әбутәліп Құттыбаевты ертіп, еңтігін баса алмай аптығып, қайта келді. Әбутәліп, өңі құп-қу болып, тымағын қолына ұстап алыпты. Әбілевпен бірге кеңсеге кірген. Лезде, соңында хром етікті екі адамы бар Әбутәліп қайта шығып үйіне қарай жүрді. Барақ-үйден жылдам қайтты. Әлгі хром етіктілер қолдарында әлдеқандай бума қағаздары бар Әбутәліптен бір адым ажырамай, кеңсеге қайта оралды. Содан соң тып-тыныш бола қалды. Кеңсеге ешкім кірген де жоқ, шыққан да жоқ.

Едіге бұл сұмдықты Үкібаладан есітті. Әбілевтің тапсырмасымен Үкібала төртінші километрде жөндеу жұмысын істеп жатқандарға жүгіріп жеткен. Едігені оңаша шақырып алып:

– Әбутәліптен сұрақ алып жатыр, – деген.

– Кім сұрақ алып жатқан?

– Білмеймін. Келген біреулер. Әбілев айтты: егер сенен қинап сұрамаса, Жаңа жылда Әбутәліп, Зәрипамен бірге болғанымызды айтпай-ақ қойсын деді.

– Е, онда тұрған не бар екен?

– Білмеймін. Әбілев солай деді. Сағат екіден кеңседе болсын деді.

Сенен де Әбутәліп туралы бірдеңе сұрап білмекші көрінеді.

– Нені сұрап біледі?

– Мен қайдан білейін. Әбілев үрейі ұшып кетіпті. Келді де осылай да, осылай, Едігеге осыны айт деді. Мен, міне, саған ұшып жеттім.

Сағат екіде Едіге онсыз да тамақ ішуге үйіне қайтатын. Жол бойы да, үйінде де “бұл не?” деген сұңғыла сұрақ ойынан шықпай қойды. Жауап жоқ. Мүмкін, Әбутәліптің тұтқында болған жайы шығар? Онысын баяғыда тексеріп, ақтап еді ғой. Кеспе көжеден екі ұрттады да, табақты ысыра салды. Сағатына қарады. Бес минутсыз екі екен. Сағат екіде кел деген екен, екісі-ақ болсын. Үйден шықса, кеңсенің жанында Әбілев ары-бері теңселіп жүр екен. Ұнжырғасы түсіп, салы суға кетіп, жүдеп қалыпты.

– Не болды?

– Ойбой, Едеке, сұмдық, сұмдық, сұрама, – деді Әбілев кеңсенің есігіне қипақтай қарап қойып. Ерні болар-болмас дір-дір етеді. – Құттыбаевты отырғызып қойды.

– Не үшін?

– Үйінен бір рұқсатсыз қағаздар табылыпты. Түні бойы жазу жазып отырмаушы ма еді. Оны жұрттың бәрі біледі ғой. Ақыры өзінің түбіне өзі жетті.

– Оу, ол өзінің балалары үшін жазып жүреді ғой. – Білмеймін, білмеймін, кім үшін жазып жүргенін. Мен ештеңе де білмеймін. Бар, сені күтіп отыр.

Разъезд бастығының кабинетінде Едігені өзі құралпы, бәлкім, жасырақ па екен, отыздар шамасындағы, дембелше денелі, басы қабақтай, шашы тікірейген біреу күтіп отыр екен. Кең танаулы домбаз мұрны кернеген ойдан тершіп кетіпті. Әлденені оқып отыр. Сірескен жазық маңдайын жиырып, мұрнын орамалмен сүртіп қойды. Содан бүкіл әңгіме бойында ол үнемі тершіген мұрнын орамалмен сүртті де отырды. Алдында жатқан “Қазбек” қорабынан ұзын бір папирос алып, саусағымен уқалап, тұтатты да, есіктің көзінде тұрған Едігеге сарғыш тартқан ителгі көзін қадап қалып, қысқа ғана:

– Отыр, – деді.

Едіге үстел алдындағы жайдақ орындыққа отырды.

– Кәне, ешқандай күмән болмас үшін, – деп ителгі кителінің төс қалтасынан қоңыр мұқабалы мандатын ашып кеп қалды да, әлде “Таңсықбаев”, әлде “Тысықбаев” деп мыңқ етіп, құжатын лезде тартып алды. Едігенің фамилиясын сөйтіп жөнді естіген де жоқ.

– Түсінікті ғой?– деді ителгі көз.

– Түсінікті, – деуге мәжбүр болды Едіге.

– Олай болса іске кірісейік. Сені Құттыбаевтың ең жақын досы, жолдасы деседі ғой?

– Болса болар, онда не бар?

– Болса болар, – деп қайталады ителгі көз, “Қазбектіі” сораптай түсіп, естіген сөзін түсінгісі келгендей. – Болса болар. Жарайды дейік. Түсінікті. – Осыны айтып, кенет мырс етіп, бір рақатқа бататындай, шыныдай таза көздері күлімдеп жүре берді: – Ал, қымбатты дос, қалай жазып жүрміз бе?

– Нені жазып жүрміз? – деп састы Едіге.

– Мен сенен сұрап отырмын.

– Не сұрап отырғаныңызды түсінбедім.

– Қалайша? Кәне, ойланып көрші!

– Не деп отырғаныңызды түсінсем бұйырмасын.

– Құттыбаев не жазып жүр? – Білмеймін.

– Қалайша білмейсің. Бәрі біледі, сен білмейсің?

– Бірдеңе жазып жүргенін білемін. Ал, не жазып жүргенін қайдан білейін. Менің онда шаруам қанша? Жазғысы келеді екен – жаза берсін. Кімнің қандай шаруасы бар?

– Кімнің қандай шаруасы барың қалай? – деп ителгі көз таңдана сілкініп қалып, Едігеге мылтықтың ұңғысындай сұп-суық көздерін қадай қалды.– Демек, кім ойына не келсе соны жаза берсін ғой? Сені солай деп иландырған Құттыбаев қой?

– Ол мені ештеңеге де иландырған жоқ.

Мына бір ғайбат сөздерден Едіге есі кетіп, еңсесі түсіп отырып қалды. Қараса, айналаның бәрі бәз баяғыдай, соған таңданды. Тіпті ештеңе болмаған тәрізді. Терезеге көз тастап еді, Ташкент пойызы қылт етіп өте шықты.

Ол пойыздағыларды бір сәтке көз алдына келтірді: әркім өз шаруасымен, өз ісімен жол жүріп барады, бірі шай, бірі арақ ішіп отыр. Боранды бекетте қайдан сап ете қалғаны белгісіз бір ителгікөздің алдында пенде болып отырған Едігемен ол жолаушылардың ешқайсысының шаруасы жоқ; сонда Едіге кеңседен атып шығып, әлгі пойызды қуып жетіп, көз көрмес, құлақ естімес жаққа безіп кеткісі келді. Тек мына ителгікөзден құтылса болғаны.

– Ал, қалай? Сұрақтың мәнін түсіндің бе? – деп қадалды ителгікөз.

– Түсіндім, түсіндім, – деді Едіге. – Тек мынаны білгім келеді. Ол өзінің балалары үшін естелік жазбақшы болды ғой. Майданда, тұтқында, партизандықта қалай болғанын, не біліп, не көргенін айтпақшы еді де. Онда тұрған қандай сөлекеттік бар?

– Балалары үшін дейсің бе! – шаңқ етті анау. – Оу, оның кім сенеді! Оу, кешір, боғымен жасты балалар үшін кім жазып, бас қатырады! Өйтіп маған ертеке айтпа! Әне, тәжірибелі жаудың айласы! Меңіреу далаға келіп тығылған, айнала жым-жылас, бақылайтын ешкім жоқ, енді ғой естелігін жазы-ы-ып жатыр! – Е, жазғысы

келсе, несі бар, – деп қарсыласты Едіге.– Өзінің көңілінде жүрген бір ойларын, өзінше бір айтқысы келген өз сөзін балаларым өскенде оқысын деген шығар.

– Неғылғанөз сөзі тағы да! Бұл не масқара? – деп ителгікөз кінәлай бас шайқап, күрсініп қойды. – Өзінің көңілінде жүрген ойлары несі? Өз сөзі деген не пәле? Өзінің жеке пікір-ойы ма? Солай ғой? Ерекше, өз пікірі ме, солай ғой? Ешқандай да өз сөзі жоқ! Қағазға түскен сөз тек өз сөзі болмайды. Орыстар айтқандай, қаламмен жазылғанды балтамен шапқылап құрта алмайсың. Әркім өзінше пікір-ой айта берсе, не болмақ. Тапқан екен майшелпекті! Міне, оның “Партизан дәптері” дегені, міне тақырыпшасына қара: “Югославияның күндері мен түндері”, міне, көрдің бе! – Ителгікөз қалың-қалың үш торкөз дәптерді үстелдің үстіне лақтырып тастады.– Оңбағандық! Ал сен болсаң, сол досыңды қорғағың келеді. Ал біз әшкереледік!

– Несін әшкереледіңіздер?

Ителгікөз орындықта қопаң ете қалып, жымысқы жымыып, шыныдай мөлдір көздері кірпік қақпай шақырайып, осы әрекеттен рақат табатындай, табалай сөйлеп:

– Несін әшкерелегенімізді өзіміз білеміз, сенің ісің болмасын,– деді әрбір сөзін салмақтап Едігеге еткен әсеріне өзі елітіп. – Бұл біздің ісіміз. Әркімге баяндап жатпаймын.

– Е, онда жөн басқа, – деді Едіге абыржыңқырап.

– Қастандық әрекеттері үшін жазасын алады ол, – деп ителгікөз бірдеңелерді қағазға жылдам-жылдам жаза бастады. – Мен сені ақылды кісі ғой, өзіміздің адам ғой десем... Озат жұмысшы, бұрынғы майдангерсің. Жауды әшкерелеуге көмектесесің.

Едіге едірейе қалды да, жай да болса, дүдәмәлсіз, зілмен сөйлеп:

– Мен ешқандай қағазға қол қоймаймын. Мұны осы бастан айтып қояйын.

Ителгікөз шатынай жалт қарап:

– Бізге сенің қолыңның бес тиынға да керегі жоқ. Сен қол қоймасаң біздің ісіміз мүрдем кетеді деп ойлайсың ғой? Қателесесің. Сенің қолыңсыз-ақ оны қатал жауап қатар тарлық материалдар бізде жеткілікті. Едіге қор болғанын сезініп, салы суға кеткендей жүнжіп, үн-түнсіз қалды. Сөйте тұра, мына сұмдықпен келісе алмастай ашу-ыза Арал толқындарындай арындап, тұла бойын кернеп барады. Кенет мына ителгікөзді құтырған иттей қылып, буындыра салғысы келіп кетті. Оған әлі келетініне де көзі жетеді. Соғыста Едіге буындырып өлтірген фашистің мойны бұқаның мойнындай жуан болатын. Едігенің басқа амалы жоқ еді, қолмен буындырып өлтірді. Жауды біздікі бекіністен қуып шығып жатқанда, траншейдің ішінде екеуі күтпеген жерден бетпе-бет кездесіп қалды. Екеуі осылай текетірес келгенде біздікі бір үйірден гранат жаудырып, автоматтан оқ боратып, окоптарды тазартып болып, енді жауды жаппай қуалап, алға ұмтылған. Мынау, сірә, соңғы патронға дейін атысқан пулеметчик болуы керек. Қолға тірідей түсірген оңды еді. Едіге лезде солай ойлаған да. Бірақ анау қанжарын жалаң еткізіп, енді сала бергенде, Едіге каскалы баспен тұмсығынан бір перді де екеуі де ұмар-жұмар құлады. Сөйтіп, алқымнан алудан басқа амал қалмады. Анау қыр-қыр етіп, бұлқынып, қолдарымен қанжарды шарлап іздеп жанталасты. Арқама пышақ сұғып алады-ау деген ой бір сәтке де маза бермей, Едіге ышқына түсіп, кенет керемет күшпен, жүзі қарайып, аузы-басы ақсиып кеткен жаудың сіңірлі мойнын аямай сыға түсті. Анау тұншығып, жаны шыққанда, бұт жағынан зәрдің иісі мұңк ете қалды, Едіге сонда барып қасарысып қалған саусақтарын әрең жазды. Жүрегі айнып, құсып жіберді де, ыңыранып, көзі бұлдырап, әрі қарай еңбектей жөнелді. Сонда, содан кейін де Едіге бұл айқасты ешкімге айтқан жоқ. Осы бір сұмдық кейде түсіне кірген түннің ертесіне ол шыр айналып, тыным таппай, өмірден жиіркенетін... Қазір сол сойқанды Едіге үрейлене есіне алды. Бірақ ителгікөз айламен, ақылмен жеңетінін сезгенде, Едігенің жаны шыдамай кетті. Анау әлі жазып отырғанда, Едіге ителгікөздің айыптарының осал жерін табуға тырысты. Мен бір нәрсені білгім келеді,– деп қалды Едіге қысылғаннан тамағы құрғап бара жатқанын байқап, сонда да мейлінше салмақты сөйлеп. – Сен ғой... – Едіге “сен” дегенді әдейі айтты. Білсін Едігенің елпектемейтінін, қорқа қоятын ол емес. Сарыөзектен әрі айдайтын жер бәрібір жоқ. – Сен ғой,– деп қайталады, – қастандық естеліктер дейсің. Мұны қалай түсінуге болады? Меніңше, адам әлдеқашан өтіп кеткен оқиғаны еске алады. Әлде, сенше, тек жақсыны ғана еске алып, жаманды ұмыту керек пе? Еш уақытта бұлай болмайды ғой. Егер түс көрсең, еске алу керек пе, керек емес пе? Ал, егер жаман түс болса ше? Әлдекімге ұнамайтын түс болса ше? Онда қалай?..

– О, қарай гөр өзін! Хың, сайтан алғыр! – деп таңғалды ителгікөз.

– Сен өзің кәдімгідей толғанып, айтысқың келеді ғой ей. Жергілікті философ емеспісің. Жарайды, айтыса ғой.

– Сәл үндемей, ойланып алды да, “данышпандық” сөзін айтты: – Тарихи оқиғалар ұғымында адам өмірінде әрқилы жайлар болуы мүмкін. Оу, не болып, не қоймайды! Өткенді еске алсаң, әсіресе жазсаң, қазіргі талап тұрғысынан, қазір бізге керек талап тұрғысынан жаз. Бізге пайдасы жоқ нәрсені жазуға, еске алуға болмайды. Егер бұл қағиданы ұстанбайды екенсің, бізге қарсы, дұшпандық әрекетке көшесің.

– Мұныңа мен келіспеймін,– деді Едіге.– Олайша болуы мүмкін емес.

– Сенің келісімің ешкімге де керек емес. Әшейін сөз реті келген соң айттым. Сен сұрадың – мен жақсылықпен түсіндірдім. Жалпы, сенімен бұлайша тәжікелесіп отыруға міндетті емеспін. Жарайды, онан да сөзден іске көшейік. Кәне, айтшы, Құттыбаев сенімен бір сыр шертісіп, айталық, арақ ішіп отырғанда, қандай бір ағылшын фамилияларын атаған жоқ па?

– Е, ондайды атап керегі не? Керегі мынада.– Ителгікөз “Партизан дәптерлерінің” бірін ашып, қызыл қаламмен сызылған жерін оқи бастады. “27 қыркүйекте біздің партизандар орналасқан жерге ағылшын өкілдері – бір полковник, екі майор келді. Олардың алдынан біз сапқа тұрып, маршпен өттік. Олар бізге сәлемдесті. Содан соң командирлер палаткасында түстік ас берілді. Түстікке Югославтар арасында жүрген бірнеше шетелдік партизандар да шақырылды. Ішінде мен де бармын. Мені полковникпен таныстырғанда, ол менің қолымды ілтипатпен алып, тілмаш арқылы, менің мұнда қалай келгенімді сұрады. Мен қысқаша айтып бердім. Маған шарап құйып берді, олармен бірге мен де іштім. Соңынан көпке дейін әңгімелесіп отырдық. Ағылшындар жайдары, қарапайым жандар екен, маған ұнады. Полковник фашизмге қарсы бүкіл Еуропа болып біріккеніміз қандай бақыт, яғни қандай көрегендік болды деді. Бәріміз бірігіп, бір-бірімізге көмектеспесек Гитлермен күрес бұдан да қиындап, тіпті басы бірікпеген халықтар үшін қайғылы жеңіліспен аяқталар еді”. Тағысын тағылар. Тексті оқып болып, ителгікөз дәптерді ысырып қойды. Тағы бір “Казбекті” тұтатып, түтінін будақтатып болып: – Көрдің бе, – деді. – Құттыбаев ағылшын полковнигіне қанша жанталассаң да, партизан бол, басқа бол, қанша жұлқынсаң да Сталиннің кемеңгерлігі болмаса, жеңіс мүмкін емес деп неге айтпаған? Демек, жолдас Сталин оның ойында да болмаған! Сен түсінесің бе, мұның сырын?

– Мүмкін, ол айтқан да шығар, – деп Едіге Әбутәліпті қорғап бақты, – тек жазуды ұмытып кеткен шығар.

– Кәне, оның айтқаны? Дәлелдей алмайсың! Ол аз десең біз Құттыбаев Югослав партизандарынан қырық бесінші жылы елге қайтып, тексеру комиссиясынан өткен кезде айтқан сөздерімен мына дәптерлерін де салыстырып шықтық. Ондағы жауабында ағылшын өкілдері туралы ештеңе айтылмаған. Демек, мұның бір былығы бар. Оның ағылшын шпиондарымен байланысты емес екеніне кім кепіл бола алады?

Едіге тағы да қиналып, жаны ауырды. Мына ителгікөздің қайда, қайда бұрып әкетіп бара жатқанын түсіне алмай дал болды.

– Құттыбаев бұл туралы саған ештеңе айтқан жоқ па? Ойланшы, ағылшын аттарын атаған жоқ па? Бізге сол өкілдердің кім екенін білу керек болып тұр.

– Ағылшындардың есімдері қандай болушы еді?

– Мысалы, Джон, Кларк, Смит, Джек...

– Туғалы бері ондай аттарды естіген емеспін.

Ителгікөз түнере түсіп, ойланып қалды. Едігемен бұл кездесудің сәті түсіңкіремей тұрған тәрізді. Сонан соң зымияндана: – Ол мұнда балалар үшін мектеп ашқан дей ме? Балаларды оқытып жүр ме?

– Қайдағы мектеп! – деп Едіге амалсыз күліп жіберді. – Оның екі баласы бар. Менің де кішкентай екі қызым бар. Үлкендері бесте, кішілері үште. Балаларымыздың баратын жері жоқ, айнала қу дала. Ерлі-зайыпты екеуі балаларды өйтіп-бүйтіп тәрбиелейді. Қанша дегенмен, бұрынғы мұғалімдер ғой. Кітап оқып береді, сурет салады, жазуды, есепті үйретеді. Әне, мектеп дегенің сол.

– Қандай өлеңдер айтты?

– Әй, әр түрлі балалардың өлеңі ғой. Менің есімде де қалмапты.

– Ал, олар балаларға сонда не үйретті? Не жазады?

– Әріптерді жазды. Кәдімгі қарапайым сөздер.

– Мысалы, қандай сөздер?

– Қандай болушы еді? Есімде қалмапты.

– Міне, мына сөздер! – Ителгікөз көп қағаздың ішінен балалардың шатпағы жазылған дәптердің бір парағын тауып алыпты. – Міне, алғашқы сөздері. – Параққа бала қолымен... “Біздің үй” деп жазылған екен. – Міне, баланың жазған алғашқы сөздерін көрдің бе: – “Біздің үй”. Ау, әркімнің аузында ә дегенде қандай сөз болуы керек, ойланшы өзің, а? “Біздің жеңіс” деген сөз болуға тиіс. Солай емес пе? Ал, Құттыбаевтың аузына, әлдеқалай ондай сөз түспейді? Жеңіс пен Сталин біртұтас.

Едіге күмілжіп қалды. Мына жағдай оны күйзелтіп тастады, ақылы кірмеген балақайларға қаншама уақыттарын бөліп, солармен әуре болған Әбутәліп пен Зәрипаны аяп, жыны қозып кетті де, батылдана:

– Олай болса, ең алдымен “біздің Ленин” деп жазу керек қой.

Қанша дегенмен Ленин бірінші орында тұр ғой, – деді.

Ителгікөз қапелімде тынысы бітіп бара жатқандай болды да, соңынан түтінді қолқасынан созалаңдата шығарды. Тіпті орнынан да тұрып кетті. Ары-бері жүргісі келіп еді, тар бөлмеде арт айналар жер жоқ-ты. Біз Сталин десек, ойымызда Ленин тұрады! – деп деміге шаңқ етті. Сонан соң қатты жүгірістен кейін жаны дамыл тапқандай бір дем алып, жай ғана жуасып: – Жарайды, біздің арамызда мұндай әңгіме болған жоқ деп есептейік, – деді.

Орнына қайта барып отырып еді, беті тағы да сіресе қалып, сарғыш шақар ителгі көздері безірейе қалды. – Балаларды интернатта оқытуға Құттыбаевтың қарсы болып сөз сөйлегені туралы бізде дерек бар. Бұған не айтасың? Сенің көзіңше болған әңгіме көрінеді ғой?

– Ондай дерек қайдан шығып жүр? Кім жеткізіп жүр ондай деректі? – деп Едіге қайран қалды да, ә мұны айтып жеткізген разъезд бастығы Әбілев екен ғой деген ой сап ете қалды, өйткені сол бір әңгіменің ішінде ол да бар еді.

Едігенің бұл сұрағы ителгікөздің қойқаптағы қоясын қоздырып жіберді:

– Әй, мен саған айттым ғой: қандай дерек, қайдағы дерек – ол біздің ісіміз. Және де біз ешкімнің алдында есеп бермейміз. Есінде болсын. Кәне, айт, не деді Құттыбаев?

– Не деп еді? Еске де түспей тұр. Ол былай, иә. Разъездегі біздің ең қарт жұмысшымыз Қазанғаптың баласы Құмбелдегі интернатта оқиды. Енді бала болған соң аздап бұзықтау, кейде өтірік айтатыны да болады. Сонымен бірінші қыркүйекке қарай Сәбитжанды тағы да интернатқа жіберу керек болды. Әкесі түйемен апарып салды. Ал, шешесі, яғни Қазанғаптың әйелі Бекей ал кеп жылап-сықтасын, балам интернатқа барғалы бері бір түрлі бөтен болып барады деп зарын айтты. Үй-ішіне, әке-шешесіне бұрынғыдай бауырмалдығы жоқ, тасбауырлау тартып барады, дейді. Әлбетте, оқымаған қараңғы әйел ғой. Қалайда ұлын оқыту керек, бірақ үнемі аулақта...

– Жарайды,– деп ителгікөз сөзді бөлді. – Ал, Құттыбаев сонда не айтты?

– Е, ол да әңгіменің ішінде болатын. Бар айтқаны: шеше байғұс бір сұмдықты жүрегімен сезеді-ау, деді. Балалар интернатта қайбір жетіскенінен оқиды; интернат деген баланы ата-анасынан айырып, айырып емес-ау, алыстатып жібереді. Жалпы бұл өзі өте қиын мәселе, деді. Жалпыға бірдей, оның ішінде өзіне де қиын мәселе. Құттыбаевты мен түсінемін. Біздің де балаларымыз өсіп келе жатыр. Қазірдің өзінде апырай қалай болар екен, қалай оқытар екенбіз, түбі не болады,– деп уайым жейміз. Хал мүшкіл, әрине...

– Оны кейін айтасың,– деп тоқтатты ителгікөз: – Демек, ол совет интернаты жаман деді ғой?

– Ол “совет интернаты” дегенді айтқан жоқ. Ол тек интернат деді.

Құмбелде біздің интернат. “Жаман” деп тұрған мына мен.

– Оны қой, неғыласың. Құмбел Совет Одағында.

– Неғыласыңың не? – Ителгікөз өзін торға қалай түсірмек болғанын сезген Едіге шыдамай кетті. – Адам айтпаған сөзді айт-ты деп жала жауып не керек? Мен де Құттыбаевша ойлаймын.

Мына қу медиен разъезде емес, басқа жерде тұрсам – балаларымды өлсем де интернатқа бермес едім. Ал, не қыл дейсің, менің ойым сол. Бұл қалай өзі?..

– Ойлап, ойлан!– деді ителгікөз әңгімені тұқыртып. Сәл үндемей, қайта бастады: – Та-ак, демек тұжырымдап көрейік. Демек, Құттыбаев коллективтік тәрбиеге қарсы ғой, солай ма?

– Ешқандай да қарсы емес!– деп Едіге тарс кетті. – Жазықсызға жала жауып не керек! Қалайша жала жапсырасың?

– Қой, қой, тоқтат! – деп қолын сермеді ителгікөз істің жайын түсіндіріп жатуды керек санамай. – Ал, енді сен маған мынаны айтшы: “Дөненбай құс” деген аты бар дәптердің мәні не? Құттыбаев оны Қазанғаптың, біразын сенің айтқаныңнан жазып алдым дейді. Рас па сол?

– Рас, – деп Едіге еңсесін көтерді. – Ол өзі осы Сарыөзекте өткен баяғы бір тарих қой. Осы маңда наймандардың ескі зираты бар. Кәзір жалпы жұрт Ана-Бейіт деп атайды. Мәңгірт ұлының қолынан қаза тапқан Найман-Ана... Жо, жетер, ол құстың ар жағында не жасырынып жатқанын оқып көрерміз әлі,– деп ителгікөз дәптерді әрі-бері парақтап, тағы да ойын сабақтай түсті. – Дөненбай құс, һм, қарай гөр ойлап тапқан атын. Жазушы болғаныңа болайын. Тағы бір Мұхтар Әуезов пайда болған. Білеміз оны да, феодалдық ескіліктің жыршысы. Дөненбай құс, һм. Біз түсінбейді деп ойлайды ғой... Бір түкпірде бұғып отырып алып, балаларға арнап жаза қалғанын қарашы. Ал мынау не? Сеніңше, бұл да балаларға арналған ба? – Ителгікөз тағы бір дәптерді Едігенің бетіне таяп сілкілеп қойды.

– Ол не? – деді түк түсінбеген Едіге.

– Не? Не екенін сен білуге тиіссің. Міне тақырыбына қара: “Раймалы ағаның інісі Әбділханға айтқан сөзі”.

– Е, дұрыс, бұл да аңыз ғой, – дей берді Едіге, – баяғыда өткен хикая. Бұл оқиғаны ескі көз қарттар біледі...

– Саспа, мен де білемін, – деп ителгікөз Едігені доғарып тастады. – Құлағым шалған. Ақылынан адасып алжыған шал он тоғыз жастағы жап-жас қызға өлердей ғашық болады. Оның несі жақсы? Әлгі Құттыбаев қара ниет жау ғана емес, тұрмыста азғын арсыз десеңші. Қарашы, далбаса аңызсымақты ыждағаттап тұрып жазғанын.

Едіге қаны басына шапшып, бет-аузы күреңітіп кетті. Ұялғаннан емес, әрине. Жан дүниесін ашу-ыза кернеп барады, өйткені Әбутәліпке деген бұдан асқан әділетсіздік болмас. Өзін-өзі әрең тежеп:

– Әй, сенің қандай бастық екеніңді мен білмеймін, бірақ Құттыбаевқа бұл жөнінен тиіспе, білдің бе? Құдай әркімнің пешенесіне сондай әке, сондай ер болуды жазсын. Оның қандай адам екенін осындағылардың кез келгенінен сұрашы, бәрі айтып береді. Біз мұнда ат төбеліндей ғана аз халықпыз, бір-бірімізді жақсы білеміз.

– Жарайды, жарайды, сабыр ет, – деді ителгікөз. – Құттыбаев бәріңді де арбап қойған екен. Жау қашанда зымиян, іштен шалып, алдап соғады. Ал біз оны әшкерелейміз. Болды, жүре бер.

Едіге орнынан тұрды. Тымағын киіп, біраз кідірді.

– Сонымен не істейсің енді? Қайтесің оны? Тек осы бір жазуларға бола шынымен түрмеге отырғызып қоясыңдар ма?

Ителгікөз орнынан атып тұрды:

– Әй, мен саған тағы айтамын: сенің ісің болмасын! Жауды қалай қолға түсіріп, қалай жазалауды біз өзіміз білеміз! Ол үшін сенің басың ауырмай-ақ қойсын. Өз жөніңді біл. Бар, бара бер! Сол күні кеш бата Боранды разъезіне тағы бір жолаушы пойыз тоқтады. Тек бұл жолы кері қарай кетпекші. Сәл ғана, үш минутке ғана тоқтаған.

Алакөбеңде бірінші жолдың бойында пойыздың келуін күтіп, хром етікті үшеу тұр. Олар Әбутәліп Құттыбаевты алып кетіп барады. Әбутәліпті ортасына қоршаған сол үшеудің жартастай сірескен арқа жағында Зәрипа балаларымен, Едіге, Үкібала үрпиісіп қалған. Разъездің бастығы Әбілев пойыз жарты сағат кешіккеніне қипақтап, жүні жығылып, әрі-бері шыжбаңдап жүгіре береді. Пойыздың кешіккеніне ол айыпты емес қой? Тұрмай ма тыныш, жайына. Әбутәліптің дәптерінен табылған кесірлі аңыз әңгімелерге бола Қазанғап та жауаптан өткен. Ол қазір жол бойында, семафор күзетінде еді. Ол енді Әбутәліпті Сарыөзектен алысқа алып кететін пойызға өз қолымен жол ашпақшы. Бекей Едігенің қыздарына қарап, үйде қалған.

Етік киген үшеу желден қорғанып жағаларын көтеріп алып, Әбутәліпті қоршап, сазарып тұр. Әбутәліптен айырылатын борандылықтар да үндемейді.

Ұшпа қарды иреңдете қуалаған желдің ызыңы болар-болмас естіледі. Боран болатын түрі бар. Сарыөзектің түнек аспаны дауыл толғатып, астан-кестеңі шыққалы тұр. Анда-санда бұлт арасынан шел көздей ағараңдап, өліктей бозарып, жападан-жалғыз жылжып, ай көрініп қалады. Аяз бетті шымшылайды.

Зәрипаның қолында күйеуіне беруге әкелген түйіншегі бар: тамақ пен киім-кешек болса керек. Үн-түнсіз булығып жылайды. Үкібаланың аһ ұрып күрсінгені аузынан бұрқ-бұрқ етіп шыққан будан білінеді. Ол тонның етегіне Дауылды орап алған. Дауыл бір бәлені сезсе керек, Үкібалаға тығылып, үнсіз тыпыршиды. Бәрінен де Ермекке қиын болды. Оны желден ықтап Едіге ұстап тұрған. Бұл байғұс түк сезбейді:

– Папика, папика!– дейді ол әкесіне. – Бері, бізге келсеңші. Сенімен бірге біз де кетеміз!

Баланың даусын естігенде Әбутәліп тұла бойы дір етіп, еріксіз басын бұрып, бірдеңе демекші еді, бірақ хром етіктілер бұрылуға мұрша бермеді. Үшеудің бірі шыдай алмай: – Тұрмандар бұл арада! Есітесіңдер ме-ей! Әрі кетіңдер. Кейін келесіңдер, – деп жекірді.

Борандылықтар амалсыз әрірек барып тұрды.

Сөйтіп тұрғанда алыстан паровоздың жарығы да көрінді, адамдар бір орында ары-бері қозғалақтай бастады. Зәрипа булығып барып, дауыстап жылап жіберді. Оны көріп Үкібала да өксіді. Пойыздың келгені ажырасу қасіреті еді. Маңдайындағы жарығы ауадағы ұшқан қарды қақ жарып, тұманды түнектен алпауыт дене аждаһадай арқырап төніп келеді. Ол жақындай түскен сайын маңдайындағы жарығы биікті шарлап, рельстер арасынан сумаңдап ұшқан борасын қар анық көріне берді, паровоздың арсыл-гүрсіл даусы бұрынғыдан да қатал естілді. Ақыры пойыздың сұлбесі тұтас көрінді.

– Папика, папика! Қарашы, пойыз келе жатыр! – деп айқайлады Ермек. Әкесі үн қатпағанына таңғалып қайтадан жым болды. Сөйтсе де тағы айқайлады: – Папика, папика!

Абыржыған, құты қашқан Әбілев үш хром етіктіге таяп келіп:

– Почта вагон пойыздың бас жағында. Алға жүре қойыңыздар, кәне, жүре қойыңыздар, эне, алға, – деп шырпыр болды.

Бәрі де Әбілев көрсеткен жаққа қарай асыға адымдайды. Арттан пойыз да жетіп қалды. Портфель ұстаған ителгікөз жан-жағына бұрылмай қақ шиыпалда кетіп барады. Соңында Әбутәліпті алға салып екеуі келеді. Сәл кейініректе Зәрипа, оның ізімен Дауылды қолынан жетектеген Үкібала ентелейді. Ермекті көтеріп алған

Едіге бір қырындап ең соңынан адымдады. Әйелдер мен балалардың көзінше жылап жібере жаздап, өзін әрең тежейді. Қазір жүріп келе жатып, көмейіне тастай тығылған өксікті зорға тұншықтырып, өзімен-өзі арпалысты.

– Сенің ақылың көп қой ә, Ермек? Сен ақылды баласың, ә? Сен ақылдысың, жыламайсың ә, мақұл ма? – деп міңгірледі Едіге баланы бауырына қыса түсіп.

Сол арада пойыз жүрісін баяулатып, аялдамаға таяй түсті. Паровоз бұлардың тұсынан өтіп барып, бұрқ еткізіп бу жіберіп, кондуктор әзірейлінің үніндей ысқырық шалып қалғанда, Едігенің қолындағы бала селк ете түсті.

– Қорықпа, қорықпа, – деді Едіге. – Мен тұрғанда ештеңеден қорықпа. Ұдайымен сенің қасыңда боламын. – Пойыз ыңырана, ыңырси боздап барып тоқтады да, қыраутұтып, үрінді қартығылып, терезелеріне мұз қатқан вагондар қалшыя қалды. Айнала тыныштық орнады. Ізінше- ақ паровоз ілгері қозғалмаққа дайындалып, ысылдап-пысылдап бу жіберді. Пошта вагон паровоздан кейінгі жүк вагонның соңында еді. Пошта вагонның терезелерін темірмен торлап тастапты, есігі вагонның қақ ортасында екен. Сол есік іш жағынан ашылды. Бастарында пошташы фуражкелері бар, үстеріне мақталы күпәйке, шалбар киген бір еркек пен бір әйел көрінді. Әйелдің қолында фонарь бар, сірә, пошта бастық сол болса керек. Өзі де талыстай, кеудесі кеспектей екен.

– Әлгі кісілер сіздерсіздер ме? – деді ол жұрттың бәріне жарық түсіре қол шамды жоғары ұстап. – Кәне, күтіп тұрмыз. Орын дайын.

Ең алдымен дәу портфель көтерген ителгікөз мінді.

– Кәне, кәне, болыңдар, болыңдар!– деп қалған екеуі іле борандылықтарды асықтыра бастады.

– Мен тез қайта ораламын! Бұл бір түсініксіз қате! – деп Әбутәліп асыға сөйледі. – Көп кешікпей ораламын, күтіңдер!

Үкібала шыдамады. Әбутәліп балаларымен қоштасып жатқанда, дауыс салып жылап жіберді. Түк түсінбей үрпиіскен балаларына әлденелерді айтып, Әбутәліп оларды бауырына қыса берді, сүйе берді. Паровоз болса буы бұрқырап, жүруге дайын тұр. Дәу әйел фонарын көтеріп тұр. Сол екі ортада әлгі бір әзірейлі ысқырық тағы да жаныңды суырып ала жаздап, тажалдай естілді.

– Кәне, болды! Болды, отыр! – деп хром етікті екеу Әбутәліпті сүйрей жөнелді.

Соңғы сәтте Едіге мен Әбутәліп әйтеуір құшақтасып үлгірді. Қатты қауышып, сақал-мұрт өскен дымқыл беттерін бір-біріне басып, болған істі екеуі де тек жүректерімен, ақыл-санамен, бүкіл жан дүниесімен сезісіп, бір сәтке қалшиды да қалды.

– Балақайларға теңіз әңгімесін айта бер, – деп сыбырлады Әбутәліп. Ол оның соңғы сөздері еді. Едіге түсінді. Әбутәліп балаларыма Арал теңізі туралы айта бер деп тұр.

– Кәне, болды! Болды! Отыр! Отыр! – деп әлгілер екеуін екі ажыратып жіберді.

Етікті екеу екі жақтап, иықтарымен тіреп Әбутәліпті вагонның ішіне итеріп кеп жіберді. Балалар әкеден айырылғанын сонда барып бір-ақ түсініп, екеуі де бақырып жылап жіберді.

– Папика! Папа! Папика! Папа!

Қолында Ермек бар, Едіге есікке қарай тұра ұмтылды.

– Сен қайда? Сен қайда барасың? Құдай сақтай гөр! – деп фонарьлы қатын Едігені көкірегінен итеріп, жалпақ жауырынымен есікті кес-кестеді.

Әлгіде балалардың бақырып жылағанына жаны шыдамай кеткені сонша, дәл сол сәтте Едігенің, Әбутәліптің орнына өзі отырғысы келді, сөйтіп жол-жөнекей ителгікөзді өз қолымен буындырып өлтірмекші еді. Бірақ оның бұл ойын өзінен басқа ешкім де түсінген жоқ.

– Тұрмаңдар мұнда! Кетіңдер бұл жерден, кетіңдер! – деп бажылдады фонарьлы қатын. Аузынан ащы темекі мен пияздың иісі аралас бу Едігенің бетіне бұрқ етті.

Зәрипа қолындағы түйіншегі есіне түсіп:

– Мә, мынау тамақ, бере салыңыз! – деп вагонға лақтырып жіберді.

Сонымен пошта вагонының есігі тарс жабылды. Айнала тым- тырыс бола қалды. Паровоз қышқырып қалып, орнынан қозғалды. Доңғалақтары сақыр-сұқыр сұңқылдап, аязды жолмен баяулап барып, жүрісін жылдамдатты.

Борандылықтар лажсыз пойызға ілесіп, тарс жабылған пошта вагонмен қатарласып жүгіріп келеді. Алдымен ес жиған Үкібала еді. Зәрипаны ұстай алып, бауырына қысып, жібермей қойды.

– Дауыл, тоқта! Кетпей тұр, тоқта! Мамаңның қолынан ұста! – деп заулап бара жатқан пойыз дөңгелектерінің тарсыл-тұрсылынан асыра айқай салды. Қолында Ермегі бар Едіге әлі де пойызбен жарыса

жүгіріп, тек құйрық вагон бұлаң етіп өте шыққанда ғана тоқтады. Бірте-бірте тарсыл-тұрсылы әлсірей, сиреген оттары елегізіп пойыз ұзап кетіп бара жатты... Соңғы рет паровоз созылаңдата боздап жіберді...

Едіге кері оралды. Шырылдап жылаған баланы, кәне, жұбата алсашы...

Үйіне келіп, пештің түбінде мең-зең болып отырғанда, түн ішінде Әбілев есіне түсе кетті. Едіге жайлап тұрып, киіне бастады. Үкібала оның ниетін бірден біле қойды.

– Қайда барасың? – деп күйеуінің қолынан ұстай алды. – Тиюші болма оған, бір саусағыңды да тигізуші болма! Оның әйелі екіқабат. Оны ұруға қақың жоқ. Қайтіп дәлелдейсің?

– Қорықпай-ақ қой, – деді Едіге жай ғана. – Қол тигізбеймін. Бірақ оның бұл жерден кеткені жақсы. Соны білсінтек. Уәдем болсын саған, тимеймін, бір тал шашы да қисаймайды. Сенгін осы айтқаным!

– Едіге қолын тартып алып, үйден шығып кетті.

Әбілевердің терезесі әлі жарық екен. Демек, ұйықтамағаны.

Қарды қаршылдата басып, жалғыз аяқ жолмен Едіге сұп-суық есікке таяп келді де, тарсылдата соққылады. Есікті Әбілевердің өзі ашты.

– А, Едеке, кел, кел, үйге кір, – деп қорыққаннан боп-боз болып, шегіншектей берді.

Едіге үн-түнсіз бұрқыраған бумен бірге үйге енді.

Табалдырықтан аттап барып, есікті жапты.

– Ана бейбақтарды неге жетім қалдырдың? – деді мейлінше сабырлы болуға тырысып.

Әбілев гүрс етіп тізесіне құлап, Едігенің аяғына жығылып, шолақ тонының етегінен ұстап: Құдай ұрсын, мен емеспін, Едеке! Өтірік айтсам, ай-күніне жетіп отырған әйелім туа шөксің! – деп өлердегі сөзін айтып, үрейлене қалтырап тұрған әйеліне бұрылып, қарғана бастады. Сасқанынан аптығып дір-дір етеді. – Құдай ұрсын, мен емес, Едеке. Қалай дәтім барады? Мұны істеген әлгі ревизор! Есінде ме? Құттыбаев не жазып жүр, неге жазып жүр, деп қайта-қайта қадалып сұраған. Сол ревизордың дәл өзі! Қалайша мен деп ойлайсың? Мен болсам, мына әйелім туа шөксің! Жаңа пойыздың жанында тұрғанда кірерге тесік таппадым. Сондағы сұмдықты көргім келмеді! Әлгі ревизор қайта- қайта қылқылдап сұрап, жанымды қоймады ғой. Мен сорлы қайдан білейін!.. Білсем ғой егер...

– Жарар, – деп доғарды оны Едіге. – Түрегел былай, адамша сөйлесейік. Әйеліңнің көзінше сөйлесейік. Туа шөкпей-ақ аман-есен босансын. Әңгіме онда емес. Мейлі, сен кінәлі болмай-ақ қой. Бірақ саған қайда жұмыс істесең де бәрібір емес пе? Ал, біз, бәлкім, ақырғы деміміз біткенше осы жерде қалатын адамдармыз. Сен ойлан енді. Кейінірек басқа жаққа жұмысқа ауысарсың. Бұл менің саған айтқан ақылым. Осы еді айтайын дегенім. Енді қайтып бұл әңгімені қозғамайық. Тек осыны айтайын деп едім, бөтен шаруам жоқ...

Сөйтті де Едіге үйден шығып, есікті жапты.

IX Тынық мұхиттағы Алеут аралдарының оңтүстігін ала әлдеқашан түс қайтқан. Бұрынғыша ескек жел бар, бұрынғыша көз жетер жерге дейін толқындарды толқындар қуалап, шексіз айдын ақжалданып шалқып жатыр. “Конвенция” авианосеці сол толқында баяу тербетіліп тұр. Ол сол баяғы орнында, әуе жолымен алғанда Сан- Франциско мен Владивостоктың дәл ортасында болатын. Кемедегі халықаралық ғылыми программаның барлық қызметкерлері ә десе мә дейін деп, кез келген әрекетке сақадай-сай болып, сіресіп тұрған. Бұл сәтте авианосецте ерекше өкілетті комиссиялардың шұғыл мәжілісі аяқталып еді. Мәжіліс Жер планетасынан тысқары жатқан Құдірет атты галактикадан ашылған жаңалыққа байланысты төтенше жағдайды талқылауға арналған. Шет планеталықтармен бірге рұқсатсыз кетіп қалған 1–2, 2–1 паритет-космонавтар әлі сол Орман Төс планетасында жүріп жатқан. Бірбасор “Паритет” станциясындағы радиобайланыс арқылы оларға: Бірбасордың ерекше нұсқауынсыз ешқандай әрекет жасамаңдар деп үш рет қатаң ескерткен. Бірбасордың бұл үзілді-кесілді талабы шындығында адамдардың ойы он саққа бөлінген азабын ғана бейнелеп қоймаса керек. Бұл шақ – екі жақтың да арасында жағдай қатты шиеленісіп, күрделілене түсіп, атқұйрығын шарт кесісіп, ашықтан-ашық жауласып кетуге әзер тұрған кез еді. Екі жақ та ғылыми-техникалық құдіреттің жемісін адамзаттың игілігіне жаратпақ болып, “Демидур” программасы бойынша бірлесіп жұмыс істеп, енді-енді бір-біріне жақындасайын дегенде, күтпеген жерден Жер планетасынан тысқары бір галактикадан жаңа бір цивилизация ашылып, адамдардың алдына ғаламат сұрақ қойды да, “Демидур” программасы өзінен-өзі екінші кезекке көшті. Комиссиялардың мүшелері бір нәрсені анық түсінді: қазіргі адам баласының ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, қалыптасып, қанға сіңіп кеткен өз тіршілігі, өз түсінігі, өз мәдениеті бар. Енді мына ғаламат жаңалық сол адамзаттың қадим дүниеден қалыптасқан тіршілігін сұрапыл сынға салғалы тұр. Мұндай сынға түсуге кімнің батылы барады? Жер бетіндегі тіршілік мүлде жойылып кетпесіне кім кепіл? Бөтенпланеталықтардың ниеті қандайын кім біледі? Міне, дәл осындай сын сағатта жер үстіндегі әлеуметтік-саяси құрылымдары әр түрлі екі жақтың ескі жаралары ашылып, бір- бірімен тіл табыса алмай талмаусырап, қарама-қайшылығы қоза түскен болатын.

Мәселені талқылау қып-қызыл айтысқа айналып кетті. Мәмлеге келу тәсілі әр түрлі, көзқарастары кереғар екі жақ бір-бірімен келіспес халге жетті. Осы текетірес әр-жерден соң мүйіздесуге, бір-біріне қоқан-лоққы доқ көрсетуге айналып, жанжалды ақылға салуға мұрша бермей, бақылауға көнбей, дүниежүзілік топалаң соғыстың бұрқ ете қалуына әкеле жаздап әрең тұр. Сондықтан да екі жақтың комиссиялары ақырында ақылға сайып, дүниежүзілік өрт шығарып алмауға тырысып, егер өрт шыға қалса екі жақ та оңбайтынын сезіп мәмлеге келмек болды. Әрі десе мына ғаламат жаңалық елге тарап кетсе, күллі әлем халқының санасында сұрапыл сапырылыс болатынын еске алып, бұл жаңалықты тіс жарып ешкімге айтпауға келісті. Егер халықтар Орман Төс дейтін планета барын, онда да цивилизация барын білсе, оның ақыры неменеге апарып соғарына ешкім де кепілдік бере алмас...

Сөйтіп, ашуды ақыл жеңіп екі жақта амалсыз тепе-теңдік келісімге келді. Осыған байланысты орбиталды “Паритет” станциясына Бірбасордың мына мәндегі шифрлы радиограммасы жөнелтілді. “1-2, 2-1 бақылаушы-космонавтарға. Сіздерге мынандай міндет жүктеледі. Күн системасынан тысқары жатқан Галактикадағы Құдірет системасына кіретін Орман Төс дейтін планетада тұрып жатқан 1-2, 2-1 паритет-космонавтармен “Паритет” бортындағы радиоқабылдағыштар арқылы байланыс жасаңыздар. 1-2, 2-1 паритет-космонавтар ашқан жаңа цивилизация туралы хабарды талқылап, зерттеуші еларалық комиссиялардың өзгертуге жатпайтын тұжырымдарының негізінде Бірбасор қабылдаған мына шешімдерді 1-2, 2-1 паритет-космонавтарға тез жеткізіңдер: а) Бұрынғы 1-2, 2-1 паритет-космонавтардың орбиталды “Паритет” станциясына, сондай-ақ Жерге оралуына тыйым салынсын. Олардың оралуы Жер цивилизациясына тиімсіз; ә) Жер бетіндегі қоғамның қазіргі даму ерекшеліктеріне, оның тіршілік мүдделеріне, тарихи өсіп-жетілу тәжірибесіне тиімсіз болатындықтан Орман Төс дейтін планетаның тұрғындарына біздің олармен байланыс жасаудан үзілді-кесілді бас тартатынымыз хабарлансын; б) Бұрынғы 1-2, 2-1 паритет-космонавтарға, сондай-ақ олармен араласы бар ормантөстіктерге ескертілсін: олар Жер тұрғындарымен байланыс орнатуға талаптанбасын, сондай-ақ Жер маңайындағы сфераға жақындаушы болмасын. Ормантөстіктер бір рет “Трамплин” орбитасындағы “Паритет” станциясына келіпті. Ендігі жерде мұндай әрекет қайталанбасын; г) Шетпланеталықтардың ұшқыш аппараттарының мүмкін болар шабуылынан қорғану мақсатында Бірбасор шұғыл шаралар қолданып “Құрсау” атты Төтенше транс-космостың тәртіп орнатылатынын хабарлайды. Бұл тәртіп бойынша Жер планетасы төңірегіндегі космос кеңістігінде Жерді айналдыра робот-ракеталар құрсауы шаншылады; ол ракеталар Жер планетасына басқа планеталардан жақындаған кез келген затты ядролық лазер сәулесімен жоқ қылып жібереді. д) Өз еріктерімен өзге планеталықтармен байланыс жасап кеткен бұрынғы паритет-космонавтарға хабарланған: Жер бетіндегі адамдар қоғамының хадим заманнан қалыптасқан тіршілік тәртібін сақтау, қорғау мақсатында бұрынғы паритет-космонавтармен байланыс біржолата үзілсін. Олармен болған оқиғаның барлығы қатаң құпияда сақталсын, олармен байланысқа үзілді-кесілді тыйым салынсын. Осы мақсатта “Паритет” станциясының орбитасы тез арада өзгертілсін, ал станцияның радиобайланыс шифрлары қайта жасалсын. Жер шары маңайындағы “Құрсау” зонасына жақындаудың өте қауіпті екені шет планеталықтарға тағы да ескертіледі.

Бірбасор. “Конвенция” авианосецінің борты”.

Осындай қорғанысша шараларына көшкен Бірбасор “Икс” планетасын игеру жөніндегі “Демидур” программасын белгісіз мерзімге дейін түгелдей тоқтатуға мәжбүр болды. Орбиталды “Паритет” станциясын айналыс жолының басқа бір параметрлеріне көшіріп, оны тек күнбе-күнгі космосты бақылау жұмысына пайдалануды ұйғарды. Ортақ ғылыми-зерттеу “Конвенция” авиано-сеці бейтарап Финляндияға аманат берілетін болды. Қиыр космосқа “Құрсау” системасы орнатылып болған соң паритеттік барлық қызметкерлер, ғылыми, әкімшілік жұмыскерлер, қосымша шаруашылық адамдары түгелдей таратылатын болды. Олар өле-өлгенше Бірбасор қызметінің неге тоқтағаны жөнінде құпияны ешкімге жарияламау жөнінде ант беріп, қолхат жазатын болды.

Жалпы жұртшылыққа “Демидур” программасы бойынша жұмыс “Икс” планетасында терең зерттеулерге байланысты белгісіз мерзімге дейін тоқтатылады деп хабарланбақ.

Мұның бәрі ой толғағынан мұқият өткен. Жер шарының төңірегіндегі космос кеңістігіне шұғыл “Құрсау” салынғаннан кейін осы айтылғанның бәрі іске асырылмақ. Одан бұрын, комиссиялардың мәжілісі аяқтала салысымен-ақ барлық документтер, барлық шифрлар, бұрынғы паритет-космонавтардың барлық хабарлары, барлық протоколдар, осы бір қайғылы оқиғаға қатысы бар барлық фотопленкалар, қағаз атаулы түп-түгел жойылды.

Тынық мұхиттағы Алеут аралдарының оңтүстігін ала күн кешкіре бастаған. Ауа райы бұрынғысынша бірқалыпты, төзгілікті еді. Десе де, мұхит бетіндегі толқындар бірте-бірте күшейе түскен. Таудай толқындардың арсыл-гүрсіл азынауық үні құлаққа келе бастаған.

Авианосец үстіндегі самолеттердің қызметкерлері Ерекше өкілетті комиссиялар мүшелерінің мәжілістен соң шығуын күтіп, тықыршып тұрған. Өне, күткен кісілер де шықты. Қоштасты. Бір тобы бір самолетке, екінші тобы екінші самолетке қарай беттеген.

Авианосец тербетіліп тұрса да, самолеттер аман-есен ұшып кетті. Олардың бірі Сан-Францискоға, екіншісі қарама-қарсы Владивосток жаққа қарай бағыт алып еді.

Ал Жер-ана болса ғарыштың желімен дидарын жуып, өзінің мәңгілік айналма жолымен жүзіп бара жатты. Жер-ана жүзіп барады... Әлемнің өлшеусіз шексіз түкпірінде жүзіп жүрген бір түйір тарыдай ғана Жер- ана... Әлем кеңістігінде мұндай түйіршіктерге сан жетпес. Сөйтсе де тек Жер дейтін тарыдай түйіршікте ғана адам баласы өмір сүреді. Хал- қадарынша, әл-қуатынша тіршілік еткен адам баласы бар. Кей-кейде сол адамдар білімге құштарлық қасиеті қыстап, басқа планеталарда өздеріндей тірі жан жоқ па екен деп, соны анықтауға талпынды.

Адамдар бұл туралы қызыл кеңірдек болып айтысып, болжам, долбар құрып, Айға да барып қонды, басқа да планеталарға автомат машиналарын жіберді; бірақ әрдайым да Күн системасындағы планеталардың ешқайсысында адам сияқты жан иесі жоқ екеніне, оны айтасыз, тіпті тіршілік белгісі жоқ екеніне көздері жетіп, көңілдері қамықты. Кейіннен бұл әрекетті де ұмытты, Жер бетінде олар бір-бірімен тату-тәтті тұруы да оңай емес еді, әрі десе қу тамақ тауып, тіршілік ету де жеңіл жұмыс емес... Адамдардың көбі аспан әлемінің әлегінде менің нем бар деп ойлады. Сонымен Жер-ана өзімен-өзі жүзіп жүре берді...

Сол бір қаңтар басынан аяғына дейін қақаған аяз болды. Сарыөзекке мұншама суық қайдан келе береді! Пойыздардың өзі де ақ қырау, көк мұз, құрсанып өтеді. Әдетте қап-қара мұнай цистерналары енді үлбіреген аққа оранып тізбектеліп қалғанын көргенде көзге оғаш. Ал бір тоқтаған пойыздың қайтадан орнынан қозғалуы тіпті қорлық. Қосақталған паровоздар вагондардың рельске қатып қалған доңғалақтарын ырғап-ырғап әрең қозғалтады. Паровоздар пойызды рельспен жұлқыған кезде темір затының сақыр- сұқыр күңіренген даусы аязды күні алысқа естіледі. Осы бір күңіренген арсыл-гүрсілден түнде Борандының балалары шошып оянады.

Ол аз болғандай темір жолды үрінді қар басып қала беретін болды. Бір жерін аршысаң екінші жерін бітеп тастайды. Жел де қағынып алды. Сарыөзектің жері кең, дауыл қай жағынан соға жөнелерін де білмейсің. Борандылықтарға қаскүнем жел қарды қасақана темір жолға келіп үйетін сияқты көрінеді. Аңдысын аңдып тұрғандай, титтей саңылау табылса, құтырына ұйтқи соғып, жолдың үстіне зілмауыр қар сілемін қарқарадай төгеді-ай келіп.

Едіге, Қазанғап, тағы үш жұмысшы өздеріне қарасты жол участогін басынан аяғына дейін, біресе ана жерін, біресе мына жерін қардан тазартумен болады. Жаңа тазалап кеткен жерінді қар қайтадан басып қалады. Тағы да болса түйе жеккен сүйретпенің себі тиді. Бұлар қардың үйіндісін сүйретпемен ысырып алып, астын күрекпен тазалайды. Едіге қар тазалауға Қаранарды аямай салды; күшін қайда қоярын білмей құтырынған бураның сілесі қатқанына риза да болды. Өзімен пара-пар басқа бір түйемен қосақтап жегіп, сүйретпені Едіге өзі басып тұрып, қалың қарды жолдан ысырады. Ол кезде басқа амал жоқ еді. Жұрт: ойбой, заводтан жаңа машина шығыпты, паровоз алдына тіркеп алып, жолдың үстіндегі қарды қақырата тазалай береді екен, десіп жүрді. Сондай машина Борандыға да келеді десті бастықтар. Бірақ ол уәде әзірше сөз жүзінде ғана болатын. Егер жазғы шілдеде екі ай бойы ес тандырар ыстық болса, енді мына қыстың аязында адам ауа жұтудан қорқады. Суықтығы сондай өкпеңді жыртып кете жаздайды. Ал пойыз деген ыстығыңа да, суығыңа да қарамайды, толассыз жүре береді. Сондықтан, амал жоқ, жол таза болуы керек. Едігенің сол бір қыста ақ кіре бастаған сақал- мұрты алынбай қауқиып, шала ұйқылы көздері домбығып, айнаға қараса – адам көргісіз бет-аузы шойындай қарауытып, қабыртып кеткен еді. Сыртынан бастырмалы брезент плащ қаптаған шолақ тоны үстінен бір түспейді, белшешпейді. Аяғынан киіз пима суырылмайды. Бірақ та не істесе де, нендей қиындық кешсе де Едігенің ойынан Әбутәліп Құттыбаевтың мүшкіл халі кетпей қойды. Сол әділетсіздіктен Едігенің жүрегі сыздады. Қазанғап екеуі бұл қалай болды, ақыры не болады деп әрі ойлап, бері ойлап, ой түбіне жете алмады. Қазанғап көбінесе қабағын түйіп, үндемейді, тек өзінше қатты күйзеледі. Дегенмен, бір күні:

– Әр заман осылай болған. Анығына жеткенше... Бұрынғылар: “Хан құдай емес, уәзірлерінің не істеп жүргенін үнемі біле бермейді, ал уәзірлер базарда алым-салық жинаушылардың не істеп жүргенін үнемі сезе бермейді”, – деп бекер айтпаған. Әр заман осылай болған.

– Оу, данышпаным, не деп тұрсың өзің!– деп Едіге қағытып қалды.

– Ханың, уәзірің не? Ол бәлелердің тұқым-тамырына біз балта шапқалы қашан! Мәселе онда емес қой!

– Неде? – деді Қазанғап зілдене.

– Неде, неде! – деп Едіге ашуланды, бірақ жауабын айта алмады. Сол сұрақ миын тесіп, бірақ жауабын таба алмай жүрді де қойды. Қырсыққа қырсық ілесе келеді деген рас. Құттыбаевтардың үлкен ұлы Дауыл суық тиіп, қатты жығылды да, төсек тартып жатып қалды. Ыстығы тасып, жөтел қысып, тамағы ісіп, сандырақтап жатады. Зәрипа айтады: “Баланың тамағы баспа болды” дейді. Сөйтіп, түрлі дәрі-дәрмек береді. Бірақ ол балаларының қасында үнемі отыра алмас, жол бойында стрелочник болып істейді, әйтеуір күн көру керек қой. Кезекке кейде түнде, кейде күндіз шығады. Оның балаларына Үкібала амалсыз қарайласып тұратын болды. Өзінің де екі қызы, Зәрипаның екі баласы... Әбутәліп отбасының мүсәпір жайға ұшырағанын ойлап, төрт баланы бағып-қағады. Мүмкін болғанша Едіге де қол ұшын беріп бағады. Таң азаннан тұрып, сарайдан Әбутәліптің үйіне көмір әкеледі, уақыты жетсе, пешін де жағып береді. Тас көмірді тұтата білу үшін де машық керек. Балақайлардың үйі күні бойы жылынып тұрсын деп пешке біржарым шелек көмір салады. Тұйық жолда тұрған цистернадан барып су әкеледі. Отқа жағатын ағаш жарып береді. Су тасып, ағаш жарып, оны-мұнысын істей салу Едіге үшін қиын ба, тәйірі... Қиямет-қайым басқада болып тұр ғой. Бәрінен де қиыны, Әбутәліптің балаларының көзіне тура қарап, олардың сұрағына жауап беруден артқан азап-тозақ болмады. Үлкені ауырып, төсекте жатады, ол өзі табиғатынан мінезі ауыр, ал Ермегі, құдды шешесі, мейлінше елгезек, іші-бауырыңа кіріп кететін мейірбан, өте сезімтал, сәл нәрсеге қуанып, сәл нәрседен жаны жарақаттанатын нәзікеш, бәрінен де сол қиын болды. Едіге таңертең көмір әкеліп, пешті жаққанда, балаларды оятып алмауға тырысады- ақ. Бірақ білдірмей кетуі сирек. Бұйра қара шаш Ермек тез оянып кетеді. Көзін тырнап ашып алғаннан айтар бісмілләсы:

– Едіге көке, папика бүгін келе ме? – дейді.

Бала орнынан атып тұрып, тыр жалаңаш күйінде, көзінен адам төзгісіз үміт оты жылтылдап, жүгіріп кеп Едігеге жармасады. Едіге “иә” десе болды – әкесі үйге қазір кіріп келетіндей көреді. Едіге оны ап-арық жап-жалаңаш, жып-жылы күйінде жерден көтеріп алып, бауырына қысып тұрып, қайтадан төсегіне жатқызады. Онымен үлкен кісімен сөйлескендей сөйлеседі:

– Ермек, сенің папикаң бүгін келе ме, келмей ме – білмеймін. Ал, бірақ оның қай пойызбен келетінін бізге станциядан телефон арқылы хабарлауға тиіс. Біздің разъезде жолаушылар пойызы тоқтамайтынын өзің де білесің ғой. Тек темір жолдың бас диспетчерінің бұйрығымен ғана тоқтайды. Сірә, таяу күндері хабары болып қалар. Әне, сонда екеуміз, егер Дауыл оған дейін жазылып кетсе – үшеуіміз перронға шығып, пойызды қарсы аламыз. – Бәріміз айқайлап: Папика, біз сені күтіп тұрмыз! – дейміз, ә?

– Оу, дұрыс-ау! Дәл солай деп айқайлаймыз, – деп Едіге баланы қуаттап қояды.

Бірақ та алғыр баланы алдай салу оңай емес.

– Едіге көке, ондай болса, кел, екеуміз ана жолғыдай жүк пойызға міне салып, сол ең үлкен бас диспетчерге барып, папика мініп келе жатқан жолаушы пойызды біздің разъезге тоқтат дейік.

Ал, енді алдап көр.

– Оу, онда жаз болатын, күн жылы болатын. Кәзір жүк пойызбен қалай жүресің? Күн болса қақап тұр. Жел дегенің азынап тұр. Әне, көрдің бе, әйнектердің өзі де қатып қалыпты. Біз жүк пойызбен станцияға жеткенше мұз болып сіресеміз де қаламыз. Ойбой, ол өте қауіпті ғой.

Бала үнсіз мұңаяды.

– Сен енді жата тұр, мен Дауылды барып көрейінші, – деп Едіге сылтау тауып, науқас баланың жанына барып, сексеуілдей бұдыр- бұдыр ауыр қолымен оның маңдайын басып көреді... Науқас бала көзін әрең-мәрең ашып, ыстықтан кезеріп кеуіп қалған ерні қимылдап жымияды. Ыстығы әлі қайтпаған екен. – Абайла, үстің ашылып қалмасын. Терлеп жатырсың ғой. Ұқтың ба, Дауыл? Үстің ашылып қалса, бұрынғыдан бетер суық тиеді. Өй, Ермек, сен Дауыл іш еткісі келсе, шылапшып әкеліп беріп тұр, ұқтың ба? Оны орнынан тұрғызба. Кешікпей жұмыстан мамаларың да келеді. Ал, кәзір Үкібала апаларың келіп, сендерді тамақтандырады. Ал, Дауыл жазылып кеткен соң біздің үйге келіп, Сәуле, Шарапатпен ойнайсыңдар. Ал, мен жұмысқа кеттім, әйтпесе қар деген үйіліп қалды, пойыздар тоқтап қалады, – деп Едіге кетер алдында балақайларды көндіріп-ақ бағады. Әйтсе де Ермектен құтылу қиын.

– Едіге көке, – дейді ол босағада тұрған Едігені тоқтатып. – Егер қар үйіліп жатса, папика келе жатқан пойыз да тоқтап қалады ғой. Мен де барып қар тазаласайыншы. Күрегім де бар. Едіге осы үйден жүрегі сыздап, жаны шырқырап шығады. Әділетсіз қорлықтан, дәрменсіздіктен, мына отбасын аяудан жүрегі парша-парша. Сол сәтте ол бүкіл дүниені бүріп тастағысы келеді. Сол ашуын үйме қардан, ескек желден, күресіннен, сүйретпеге жегілген түйелерден аямай-ақ алады. Сарыөзектің боранына жалғыз өзі тосқауыл болатындай, жанталаса жұмыс істейді...

Ал күндер болса, бір-бірлеп үздіксіз тамған тамшыдай бірінен соң бірі өтіп жатты. Сөйтіп қаңтар да өте шықты, аяз да сәл-пәл бәсеңсиіп деді. Ал Әбутәліп Құттыбаевтан ізім-ғайым хабар жоқ: Едіге мен Қазанғап бұл жайды әр саққа жорып, ары ойлап, бері ойлап, дал болды. Екеуі де Әбутәліп әне-міне босанып келіп қалар деген, өйткені ол бірдеңе жазса, басқа біреу үшін емес, өзі үшін жазды ғой, онда тұрған не бар... Екі еркек осылай деп үміттенген, сол үмітке олар Зәрипаны да сендіріп баққан, әйелдің еңсесі түсіп, егілмесін деп жұбату айтқан. Зәрипа өзі де балаларына бола қайратқа мініп, тастай бекем болуды ойлаған. Өзі де тастай қатып қалған сияқты еді. Бір түрлі тұйықталып, артық ауыз сөйлеспейтін болып алды, тек көздері ғана әлденеге алаңдап, жалт-жұлт ете қалады. Оның бұл қайраты қаншаға жетерін кім біледі, егер...

Бір мезгіл Едігенің жұмыстан қолы бос еді. Далаға шығып, түйе табыны жайылымын, әсіресе Қаранар қалай жүр екен, соны біліп қайтпақ болды. Қаранар басқа бураларды мертiктiрiп қоймады ма деп те уайымдайды. Құтырынып болмады ма екен, мезгілі де біткен сияқты. Түйелердің өрісі аса қашықта емес еді, шаңғы байлап жолға шықты. Едіге өрісті көріп, кешікпей-ақ оралған малдың жай-күйін Қазанғапқа хабарлап, түйелер түгел аман-есендемекші еді. Ойсылқара баласы Түлкіқұйрық сайында жатыр, Түлкіқұйрықта қар жоқтың қасы, жел айдап кеткен беткей қарайып қалыпты, мал жайылуға жайлы екен, әзірше уайымдайтын дәнеңе жоқ. Қазанғапқа осыны айтайын деді де, шаңғыларды үйіне тастап шықпақ болды. Үлкен қызы Сәуле есікті ашып, түсі қашып:

– Көке, апам жылап отыр! – деді де қайтадан лезде ішке кіріп кетті. Едіге шошып қалып, шаңғыны тастай салып, үйге асықты. Келсе, Үкібала өксіп-өксіп жылағанын көріп, Едіге зәресі зәр түбіне кетті. – Не? Не боп қалды?

– Құрысын мына құрыған дүние! – деп Үкібала еңірегінде етегі жасқа толды.

Әйелінің мұндай күйзеліс халін Едіге өмірі көрген емес. Үкібала төзімді, есті әйел болатын.

– Осының бәрі сенен! Сен кінәлі!

– Неге? Неден кінәлімін? – деп Едіге қайраңға соққан балықтай есеңгіреп қалды.

– Сорлы балалардың сорын қайнаттың. Әлгіде жол бос болмай, жолаушы пойыз тоқтады. Қарсы пойызды өткізіп жібермекші екен. Қағыңғырлар, қайдан ғана біздің разъезде қарама-қарсы келіп қалып еді? Әлгі Әбутәліптің балалары жолаушы пойыздың тоқтағанын көре салып: Папика, папика! Папика келді! – деп айқай салып тұра жүгірсін. Тура пойызға ұшып барады. Соңынан тұра ұмтылдым. Әлгі екеуі вагоннан-вагонға жүгіріп: – Папика, папика! Біздің папикамыз қайда?” – деп шыр-шыр етеді. Пойыздың астына түсіп кетеді екен деп зәрем жоқ. Тым құрыса бір есік ашылсашы! Әлгі екеуі зыр жүгіреді. Өзі де ұзыннан-ұзақ состав екен, құдай көрсетпесін. Әлгі екеуі жүгіргенін қойсайшы! Мен байғұс құстай ұшып, әуелі кішісін, одан кейін үлкенін ұстап алғанша, пойыз жүрсін де кетсін. Екеуі екі жақтан жұлқынып, жүріп бара жатқан пойызға тұра-тұра ұмтылады: “Ішінде папикамыз кетті, түсуге үлгірмей қалды!” – деп ал кеп азан-қазан болсын. Жүрегім қағып, қалжырағаным сонша, әй жынданып кететін шығармын деп қорықтым. Екеуінің ботадай боздап жылағанын көрсе-е-ең. Ермек қалжырап қалды! Бар да, баланы жұбат! Бар! Жолаушы пойыз тоқтағанда әкең келеді деп сендірген сен ғой! Әкесі түспей, пойыз жүріп кеткенде, олардың шырылдағанын көрсең еді! Әттесі-ай, көрсең еді! Сұм өмір неге бұлай жаратылды екен, әке балаға, бала әкеге неге мұнша ынтызар болып жаратылған? Мұндай азаптың неге керегі бар еді? Едіге Әбутәліптің үйіне қарай дарға асылатындай халде бара жатты. Құдайдан жалбарынып тілегені: иә, құдай, бейкүнә, дәрменсіз нәрестелерді еріксіз алдағаным үшін әділ жазаңның алдында күнәмді кеше гөр, деді. Мен сәбилерге жамандық ойламап едім, деді. Енді олардың алдында не демекпін, қандай жауап айтпақпын?..

Едіге кіріп келсе, бет-аузы жылай-жылай адам танығысыз көнектей болып ісіп кеткен Ермек пен Дауыл қайтадан шыңғыра бақырып, Едігеге болған жайды екеуі қабаттаса хабарлап, разъезге жолаушы пойыз тоқтады да, папикамыз түсіп үлгіргенше, тез жүріп кетті. Едіге көке, сіз тоқтатыңыз ол пойызды деп, ал кеп қиғылықты салсын...

– Сағындым папикамды! Сағындым, сағындым! – деп Ермек Едігеден жәрдем күткендей, соған ғана сенгендей, кішкентай да болса, күңірене жылағанда, адамның сай-сүйегі сырқырайды.

– Мен қазір бәрін де біліп берейін. Тек, тыныш, тыныш, кәне, жыламаңдар, – деді елебе-делебе боп жылаған балаларды әйтеуір иландырып, әйтеуір жұбатудың қамын ойлаған Едіге. Бірақ өзінің әлсіздігін, дәрменсіздігін білдіріп алмас үшін, көңілін босатып алмас үшін іштей бекіну де қиынның қиыны еді. – Міне, қазір барамыз, қазір барамыз! “Қайда барамыз? Қайда? Кімге барамыз? Не істеу керек? Не амал бар?” – дейді тағы өзінен-өзі. – Міне, қазір далаға шығайық, содан соң сөйлесіп, ойланайық, – деп Едіге қай-қайдағыны айтып, міңгірлеген болды.

Зәрипаға таяп барды. Зәрипа жастыққа бетін басып, етпетінен түсіп жатыр.

– Зәрипа, а Зәрипа, – деп Едіге иығынан түрткілеп еді, басын да көтерген жоқ.

– Біз далаға шығып, осы төңіректе жүре тұрармыз, сөйлесерміз,– деді ол Зәрипаға. – Мен балаларды ала кетейін. Бұл оның балаларды алдарқату үшін, өзі де ес жиып алу үшін ойлап тапқан амалы еді. Ермекті арқасына мінгізіп, Дауылды қолынан жетектеп алды. Сөйтіп, темір жол бойымен, әйтеуір, жүре берді. Едіге бұған дейін өзгенің қайғысына мұншама күйзеліп көрмеп еді. Арқасындағы Ермекәлі де солығын баса алмай, күрсінгендегі дымқыл демі Едігенің желкесіне сезіліп келеді. Сағыныштан жаны күйзелген кіп-кішкентай адам баласы Едігеге мейлінше бауыр басып, мейлінше сенгендігі сонша қос қолымен оның иығынан қысып ұстап алыпты, Ермектен сәл-ақ үлкен Дауыл да Едігенің қолынан илана жармасып келе жатқаны сонша оларға деген аяныш сезім мен күйзелген жанның күйігінен Едіге ойбай салып жылағысы келді.

Сөйтіп олар Сарыөзектің қу даласындағы теміржол бойымен жүре берді, жүре берді, тек пойыздар арсылдап-гүрсілдеп, ары-бері өтіп жатты. Пойыздар келеді, кетеді... Сонда Едіге балаларды тағы да алдауға мәжбүр болды. Сендер қателесіпсіңдер деді. Біздің разъезге кездейсоқ сандалып тоқтаған жолаушы пойыз мүлде басқа жаққа бара жатқан пойыз. Ал папикаларың мүлде басқа жақтан келуге тиіс. Бірақ ол жуық арада келе қоймас. Өйткені оны алыстағы бір теңізге матрос етіп жіберген көрінеді. Тек сол алыс сапардан кеме қайтқан кезде ғана, папикаларың үйге келеді. Сондықтан күте тұру керек, деді. Едігенің ойынша, осылай ғана балалардың үмітін қаузап, қуат беріп, әлгі өтірігі шындыққа айналғанша шыдам шырағын жаға тұру керек. Әбутәліп Құттыбаевтың қайтып келетініне Едіге шынында да күмәнданбаған. Біршама уақыт өтер, тексеріп, анық-қанығына көздері жеткен соң босатып жіберер, босанған соң ол бір секунд та аялдамай үйіне қайтар деп ойлаған. Балалары дегенде жанын қиюға дайын адам да бір секунд аялдар ма еді... Қазір балаларға Едігенің өтірік айтқаны да сондықтан, Әбутәліптің қандай жан екенін басқалардың бәрінен де артық білгендіктен, сол Әбутәліптің отбасынан айырылғандағы халі қандай екенін әбден сезеді. Оның орнында басқа біреу болып, басына осындай іс түссе, кешікпей үйге ораламын ғой деген үміті болса, үй-ішімен аз күн айырылысуға дәл Әбутәліптей қасіреттеніп, дәл Әбутәліптей қиналмаған да болар еді, Ал, Әбутәліп үшін отбасынан айырылудан артық жаза жоқ екеніне Едігенің көзі әбден жетеді. Әбутәліптің сонша балажан екенінен де секемденеді. Оның ісін тексеріп, ақ-қарасын анықтап болғанша, шыдамы жетер ме екен деп те қорқады. Бұл кезде Зәрипа тиісті орындарға Әбутәліптің тағдырын сұрап, әлденеше хат жазып, күйеуімен жолығуға рұқсат болар ма екен деп өтінді. Әзірше ешқандай жауап келген жоқ. Қазанғап пен Едіге де түкке түсінбей дал болған. Екеуі ақыры мұның себебі Боранды разъезімен тікелей пошта байланысы болмағандықтан деп ұйғарды. Бұлар бір жаққа хат жаза қалса не біреуден беріп жібереді, не Құмбел поштасына өздері апарып салады. Ал егер бір жақтан бұларға хат жазылса, ол хат әуелі Құмбелге келеді, одан жолай кез келген адам арқылы Борандыға жетер еді. Байланыстың мұндай түрі, әлбетте, тым баяу болары өзінен-өзі түсінікті. Бір жолы солай болды да...

Ақпанның ең ақырғы күндерінің бірінде Қазанғап интернаттағы Сәбитжанды көріп қайтпақ болып, Құмбелге аттанды. Түйемен барды. Қысты күні жолай жүк пойызға мінсең суықтан қатып қаласың. Вагон ішіне кіруге болмайды, тыйым салынған, ал сыртта тұрсаң – суықтан қақайып қаларың анық. Ал жылы киініп, түйеге мінсең сау желіп отырып, бір күнде Құмбелге барып қайтуға болады, әрі десе шаруанды да тындырасың.

Қазанғап сол күні кешке қайтып оралды. Оның түйеден түсіп жатқанын көріп Едіге ішінен: “Шал жүрісті көтере алмай шаршаған ба, әлде интернаттағы баласы бір тентектік жасап қойды ма екен? Түрі жауатын бұлттай түнеріңкі ғой”, – деп қойды.

– Қалай барып қайттың? – деп Едіге дыбыс білдірді.

– Жаман емес,– Қазанғап түйеден жүгін түсіріп жатып күңк етті. Содан соң Едігеге бұрылып тұрып ойланып қалды да: – Қазір үйіңде боласың ба? – деді.

– Е, үйде боламын.

– Бір шаруа бар. Қазір барамын.

– Кел, кел.

Қазанғап көп кідірген жоқ. Әйелі Бекей екеуі қоса келді. Алдында өзі, артынан әйелі кірді. Екеуі де абыржулы сияқты. Қазанғаптың мұрты салбырап, мойны қылқиып, еңсесі түсіп кетіпті. Сеп-семіз Бекей болса жүрегі тарсылдап тұрғандай, дем ала алмай қалғандай, алқынып тұр.

– Екеуіңе не болған, ұрсысып қалғаннан саусыңдар ма? – деп күлді Үкібала. – Татуласайын деп келдіңдер ме. Отырыңдар.

– Ұрсысып қалсақ кәне,– деді Бекей әлі де алқынып, өлімсіреген дауыспен. Қазанғап жан-жағына қарап: – Қыздарың қайда? – деді.

– Зәрипаның үйінде, балаларымен бірге,– деді Едіге. – Олардың не керегі бар?

– Жаман хабар әкеліп тұрмын, – деді Қазанғап Едіге мен Үкібалаға қарап. – Балалар әзірше естімей-ақ қойсын. Ғаламат қайғылы хабар. Біздің Әбутәліп қайтыс болыпты.

– Не дейсің?! – деп Едіге орнынан ұшып тұрды. Үкібала шыңғырып жіберіп, шүберектей боп-боз болып қуарып, өз аузын өз қолымен жаба қойды.

– Өлді! Өлді есіл ер! Сорлының балалары жетім қалды! – деп Бекей қарлыққан, елегізіген үнмен жылай бастады.

– Өлгені қалай? – деп Едіге әлі де сенбей, үрейлене үрпиіп Қазанғапқа жақындай түсті.

– Станцияға қара қағаз келіпті.

Кенет бәрі де бір-біріне қарай алмай, үнсіз қалды.

– Ой, сорым-ай! Ой, сорым-ай! – Үкібала қос қолымен басын ұстай алып, ары-бері теңселіп, сыңси бастады...

– Қайда ол қағаз? – деді ақыры Едіге.

– Қайда болушы еді, станцияда, – деп Қазанғап жөнін айта бастады. – Әлгі интернатқа соғып, одан вокзалдың ішіндегі дүкенге кіре кетейін деп бұрылғанмын. Мына Бекей сабын ала кел деп еді. Есіктен кіре бергенім сол, қарсы алдымнан станция бастығы Чернов шыға келді. Бір-бірімізді баяғыдан білеміз ғой, амандастық. Сөйтсем: “Е, жақсы кездестің, жүр, кеңсеге кіре кет, сендердің разъезге бір хат келіп еді, ала кет”, – дейді. Кабинетін ашып, ішіне ендік. Үстелден бір тасқа басылған әрпі бар хат алып шықты: “Сендердің разъезде Әбутәліп Құттыбаев деген жұмыс істеп пе еді?” – дейді. “Иә, істеген, не бопты?” – деймін. “Жә, мына хат келгелі үш күн болды. Борандыға беріп жіберетін адам кездеспеді. Мына хатты әйеліне тапсыр. Оның сұрау салған хатына жауап екен. Мұнда Құттыбаев қайтыс болды деп жазыпты”, – деді де маған түсініксіз бір сөз айтты: “Инфарктен қайтыс болыпты”. “Инфаркт деген не бәле”, – деймін. “Жүрек қабы жарылған”, – дейді Чернов. Сөйтсе – жүрек жарылып кетіпті ғой. Отырған жерімде меңіреу болып отырып қалыппын. Ә дегенде сенбедім. Әлгі қағазды қолыма алып қарадым. Оқысам: “Құмбел станциясының бастығына Боранды разъезінде тұратын осындай да осындай әйелдің сұрау салған хатына ресми жауап хабарлансын. Әрі қарай тергеудегі Әбутәліп Құттыбаев осылай да осылай, жүрек қысымынан өлді”, – делінген. Дәл солай жазылыпты. Оқып болып, бастыққа қараймын, не істерімді білмеймін...” Жағдай осылай дейді Чернов екі қолын екі жаққа жайып, мына хатты әйеліне тапсыр”, – дейді. Мен оған: “Жоқ, бізде олай болмайды. Қара қағаз тасып, жаман хабар жеткізуші болғым келмейді”, деймін. Титтей-титтей балалары бар, қалай ғана олардың жүрегіне шөңге қадаймын, жоқ, апармаймын дедім. Біз Боранды халқы жиналып, әуелі ақылдасайық. Одан кейін бір мәмлеге келерміз. Бұл қағазыңа арнайы бір адам жіберерміз. Мұндай ауыр хабарды жөн-жобасымен жеткізер болар. Өліп қалған торғай емес, арыстай азамат қой. Әрі-беріден соң оның әйелі Зәрипа Құттыбаева келіп, бұл хатты өз қолыңыздан алғаны жөн болар. Оған жөн-жосықты, себеп-салдарын өзіңіз айтып түсіндірерсіз”, – дедім. Чернов маған: “Өзің біл, бірақ мен ол әйелге не айтып түсіндірмекпін? Істің егжей-тегжейін, жөн-жайын өзім де білмеймін. Менің жұмысым – бұл қағазды тиісті адамына тапсыру” – дейді. “Кешіріңіз, әзірше бұл қағаз сізде бола тұрсын. Мен ауызша айтуын айтайын, ал одан әрі не істеуді, ақылдасып көрейік”, – дедім. “Мейлі, өзің біл”, – деді. Сонымен кабинеттен шыға салып түйені аямай сау желдіріп, жол бойы: “Енді қайттік? Мұндай суық хабарды жеткізуге кімнің дәті шыдайды?” – деп уайымдаумен болдым...

Қазанғап үндемей қалды. Едіге еңсесін тау басқандай бүк түсіп отыр.

– Енді қайтеміз? – деді Қазанғап. Бірақ оған ешкім де тіл қатпады.

– Осылай боларын біліп едім, – деп Едіге басын күйіне шайқады.

– Ол балаларынан айырылғанына шыдай алмай өлді. Мен бәрінен де сонысынан қорқып едім. Айырылысуға шыдамады. Ал енді оны балаларының сағынғанын көрсең – жаның шырқырайды. Егерім, Әбутәліптің орнында басқа адам болса, мейлі сотталсын, не үшін екенін білмеймін, сотталып-ақ кетсін, айталық, бір жыл отырар, екі жыл отырар, бәлкім, одан да көп болар, бәрібір қайтып келер еді. Әбутәліп деген немістің тұтқынында, концлагерінде де болды, не қорлықтың бәрін көрді, партизан болып жүргенде де көрген азабы аз емес, қаншама жыл жат елде жүріп, көрмеген құқайды көрсе де – өлмей шыдады ғой. Неге десең, ол онда жалғыз басты еді, өзімен-өзі еді, отбасы жоқ еді. Ал енді болса, оның етінен ет кесіп алғандай жағдай ғой. Жанынан жақсы көретін балаларын ап тартып әкетті ғой. Әне, бәле қайда...

– Иә, менің де ойым сол, – деп тіл қатты Қазанғап. – Адамнан адам айырылғанға өледі дегенге сенбеуші едім.

Анау-мынау емес, жап-жас жігіт, ақылды десең ақылды, білімді десең білімді, ісінің анық-қанығына жетіп, босатқанша шыдай тұрса, қайтетін еді. Оның түк те жазығы жоқ қой. Ақылға салса, түсінген де шығар, бірақ жүрегі құрғыр шыдамапты да...

Бұлар сөйтіп көпке дейін отырды. Ары ойлап, бері ойлап, бұл қасіретті хабарды Зәрипаға қалай естіртудің амалын таппай, ақылдары айран болды. Он ойланып, тоғыз толғанғанмен бәрінің ойлап-ойлап жеткен жері

біреу-ақ: отбасы иесіз, балалар жетім, Зәрипа жесір қалды, басқа түк те қосып-алары жоқ, осы ғана ақиқат. Десе де, ең есті ақылды Үкібала айтты:

– Әлгі қағазды станцияға барып, Зәрипа өзі қолымен алсын. Қайғысының алғашқы соққысын балаларының қасында емес, сол станцияда тартсын. Азапты да сол станциядан бастап, қайтар жолда бір байламға келер. Балаларға бұл сұмдық хабарды қазір айтып жеткізу керек пе, керек емес пе – жол-жөнекей ойланар. Бәлкім, олар кішкене өсіңкіреп, әкелерін ұмытыңқырағанша бұл хабарды айтпай қоя тұрар да. Қазір оларға қайтіп айтарсың...

– Сенікі дұрыс, – деді Едіге әйелін қостап. – Зәрипа балалардың анасы, Әбутәліптің қазасын балаларына айта ма, айтпай ма – өзі білсін. Өз басым айта алмаймын... Едіге одан әрі сөйлей алмай, аяныштан лықсып келген өксікті басқысы келіп, жөткірініп, тілі икемге келмей қалды. Бәрі де бір мәмлеге келгенде, Үкібала тағы да:

– Қазеке, – деді Қазанғапқа сөзін бұрып, – сіз Зәрипаға былай деңіз: станция бастығында саған арналған бір хат бар көрінеді, сірә, сенің сұрау салған хаттарыңа жауап болар. Бастық тек Зәрипаның өзі келіп алсын деді, деңіз. Тағы бір айтарым, – деп сөзін сабақтады Үкібала, – мұндай сапарға Зәрипаның жалғыз өзін жіберу жарамайды. Олардың мұнда не біртуғаны, не жақын жекжат-жұрағаты жоқ. Ал қайғы үстінде жалғыздықтан жаман нәрсе бола ма. Едіге, сен Зәрипамен бірге бар да, қиын сәтте бірге бол. Қайғылы хабарды естігенде қалай боларын кім біледі. Бастыққа айт, станцияда шаруам бар еді де, сөйт те ана бейшарамен бірге бар. Балалары біздің үйде бола тұрар.

– Мейлі, – деп келісті Едіге әйелінің уәжімен. – Ертең Әбілевке Зәрипаны станциядағы ауруханаға апару керек деп айтамын. Бірер минутке өткінші пойызды тоқтатып бер деймін.

Осы бәтуаға бәрі де тоқтады. Бірақ Құмбелге олар екі күннен кейін аттанды. Разъезд бастығының өтінуімен өткінші пойызды тоқтатып, соған мінді. Бұл 5 наурыз күні еді. Борандының Едігесі бұл күнді өмірі ұмытпас.

Мінгендері көпшілік вагон екен. Лықа толы әр түрлі халық: отбасыларымен, бала-шағасымен кетіп бара жатқандар да бар; кәдімгі жолаушы вагонның тіршілігі, арақ иісі қолқаңды атады; ары- бері сапырылысып жатқан адам, карта ойнағандардың баж-бұжы; өмірдің тауқыметі, еркектердің маскүнемдігі, айырылысып жатқандар; үйлену тойы; жаназа шығару туралы сыпсың-сыпсың сөйлескен қатындардың күбір-күбірі... Адамдар алысқа кетіп барады. Күнбе-күн күйбең тіршілігімен кетіп барады. Оларға аз уақыт болса да өз қайғы-қасіретін арқалап, Зәрипа мен оның жол серігі Боранды Едіге келіп қосылды.

Әрине, Зәрипаның көңілі бей-жай. Станция бастығы қандай жауап айтар екен деп күдіктеніп, уайым жеп, жол бойы үндеместен түнеріп, әлденеге алаңдай береді. Адамның бей-жай халін бір көргеннен айтпай біліп қоятын сезімтал, сергек, мейірбан бір жандар болады ғой. Зәрипа орнынан тұрып, коридормен тамбурға шығып кеткен, Едігенің қарсысында отырған орыс кемпір бір кезде көкпеңбек, қазір оңып, бозарып кеткен мейірлі көздерімен Едігеге қарап:

– Не ұлым, әйелің сырқат па? – деді. Едіге селк ете қалды.

– Апай, ол әйелім емес, қарындасым. Ауруханаға алып барамын.

– Бәсе-бәсе, байғұс бала қиналып келе жатыр. Жаны қатты ауырып келеді. Көзі мұңға толы екен. Іштей қорқатын шығар. Ауруханада бір қатерлі ауру таба ма деп қорқады ғой. Әй, қу тіршілік-ай десеңші! Дүниеге келмесең – жарық сәуле көрмейсің, келсең – қорлықтан, азаптан арылмайсың. Өмір деген сол ғой. Әлі жас қой, құдай сәтін салса – оңалып кетер, кім біледі, – деді станцияға жақындаған сайын Зәрипаның жан дүниесін бір дүлей қайғы-қасірет мүжіп бара жатқанын нендей бір көріпкел сезімталдықпен аңлаған кемпір. Борандыдан Құмбелге дейін пойызбен бір жарым сағаттық жол. Жолаушыларға сол күні қай жермен кетіп бара жатқаны бәрібір ғой. Тек алда қай станция деп сұрасып қояды. Ал ұлы Сарыөзектің даласы әлі де қар жамылып, ұшы-қиырсыз қытымырлана көсіліп, маңқиып жатқан. Десе де, қыстың зәрі қайта бастаған нышаны сезіледі. Күнгей беттің о жер, бұ жері қарайып, сай-сала, бел-белестер ала-құла, ақ таңдақтанып қалыпты. Наурыздың келуімен соққан жылымық желден еріген қар жентектеліп жаппай шөгіп жатыр. Бірақ әлі күннің көзін сірескен сұр бұлт тұмшалап тұр. Қыс әзір жантәсілім болмаған, әлі қар жауып, қырына алса, тағы да соңғы боран соғып кететін түрі бар. Қасындағы мейірбан кемпірмен анда-санда тіл қатып қойып, Едіге терезеге қарап, орнынан қозғалмай шыға берді. Зәрипаның қасына бармады. Мейлі Зәрипа коридордағы терезенің алдында тұрса – тұра берсін, өзінің жағдайын ойлансын. Кім біледі, іштей бір сезік-сезім оған әлденеден хабар берер. Мүмкін қазір ол былтырғы қоңыр күзде екі отбасы бала-шағасымен жүк пойызына мініп, Құмбелге келіп, қауын-қарбыз алып қайтқан, қуанышты, жарқын күндерді еске алар. Балаларға сол бір кез ұмытылмас мейрам сияқты болып еді. Соның бәрі күні кеше сияқты еді-ау. Едіге мен Әбутәліп сонда вагонның жартылай ашық есігінің алдында қатар отырып әр түрлі әңгімені соғып еді, есіктен жел аңқылдап, айнала балалар жүгіріп ойнап, заулап қалып бара жатқан далаға қарап, дуылдасып еді, ал

Үкібала мен Зәрипа да бейкүнә, күжік-күжік әңгіменің қызығына берілген болатын. Құмбелге жеткен соң олар дүкен аралап, бақтың ішін көріп, киноға кіріп, шаштаразға да соғып еді. Балалар балмұздақ жеген. Бәрінен де қызығы – бәрі жабылып Ермектің шашын алдыра алмай қойғаны ғой. Неге екені белгісіз, шаш алатын машинка басына жақындай берсе, ойбайды салып бақырып, шаштаразды азан-қазан қылып еді. Едігенің есіне түсті: сол сәтте әкесі Әбутәліп есіктен кіріп келгенде баласының оған шырылдап тұра ұмтылғаны-ай: әкесі баласын құшақтай алып, шаштараздан қоршағандай, бауырына басып, әзір шашын алдырмай-ақ қояйық, басқа бір жолы батылырақ болармыз, сонда алдырармыз, деп еді. Бұйра қара шашы туғалы бері қайшы тимей, Ермек болса енді әкесіз өсіп келеді...

“Тергеуі аяқталмай жатып Әбутәліп неге өліп кетті?” – деп Едіге осы бір жұмбаққа түсіне алмай, қайта-қайта осы сұрақ жанын қинай береді. Қазір тағы да соны ойлап отыр. Балаларын сағынып, сарғаюдан өліп кетті-ау деген жалғыз тұжырымға тағы да тоқтады. Жанындай жақын адамдардан айырылысу қасіретін кейбіреулер жеріне жетіп түсіне бермес. Әбутәліп үшін балаларынсыз өмір – өмір емес-ті, оларсыз оған дүние қараң. Елсіз, жұртсыз Сарыөзектің айналасында балаларым қорғансыз, қолдаусыз қаңғырып қалды-ау, деген санадан сарғайып өлді. Тағдыр тәлкегі деген осы...

Станция бағындағы орындықта Зәрипаны күтіп отырып, Едіге осыны ойлады. Зәрипа станция бастығына кіріп, әлгі қағаздың жайын біліп қайтқанша, Едіге оны осында күтпек болып келіскен. Түс әлеті болған кез, бірақ ауа райы әлі оңбай тұр. Түнере төнген бұлтты аспан ашылмай-ақ қойды. Әуеден қар екені белгісіз, иә жаңбыр екені белгісіз әлдене бетке тамшыдай тиеді. Бұзылған қардың дымқыл иісін әкеліп, ашық даладан жел ескектейді. Едіге жаурағандай үрпиіп отыр. Әдетте ол, жолы түссе, станциядағы сапырылысқан адамдардың арасына кіріп кеткенді ұнатушы еді. Өзінің баратын жері жақын, асығатын ештеңе жоқ, содан соң қарап тұрсаң, бір уақытта пойыз келе қалады, жолаушылар жапырлай түсіп, перронмен ары-бері жүгіре бастайды; құдды кинодағыдай дерсің. Өзі де солай-ау: жаңа ғана пойыз келіп тоқтап еді, бір қарасаң – жоқ, кетіп қалыпты.

Бұл жолы Едіге көптің арасына баруға зауқы болмады. Енді сол сапырылысқан жолаушыларға орындықтан көз салып отырып, адамдардың соншалықты сұрқай, сұрықсыз, енжар, самарқау, жабырқау бір-біріне мүлде бейтарап екеніне таңғалды... Оның үстіне тұмау тиген қырылдауық радиодан бүкіл станция алаңына ұдайы бір сарынды музыка азынап, адамдардың еңсесін түсіріп, мұңға батырып зарлады да тұрды. Бұ неғылған музыка?

Зәрипа вокзал үйіне кіріп кеткелі жиырма минуттен де асып барады. Едіге алаңдай бастады. Осы орындықтың жанында тосамын деп нықтап-ақ айтқан. Өткен күзде балалармен, Әбутәліппен бірге отырып балмұздақ жеген орындық ғой. Едіге орнынан тұрып, Зәрипаны іздемек болды.

Енді орнынан тұра бергенде, есіктен Зәрипа көрініп еді, тұла бойы дір-р ете қалды. Есіктен кіріп-шығып, құжынап жатқан көптің ішінде Зәрипа бөлекше көзге түседі: төңірегінде ел жоқтай, дүние-әлемді мансұқ еткендей ілбіп келеді екен. Беті өліктің бетіндей боп-боз, жан-жағына қарамай, ұйқыда жатып тұрып кетіп, түсінде жүріп келе жатқандай, соншама көп адамның біріне де қақтықпай, соқтықпай, құдды бір елсіз, жұртсыз айдалада жалғыз өзі ғана жүргендей, соқыр адамша басын қасіреттене тік ұстап, тура қарап, ернін қымқырып алыпты. Ол жақындағанда, Едіге орнынан тұрды. Зәрипа тағы да түсінде жүріп келе жатқандай, өте баяу, ілбіп қана жылжиды. Дүниеден түңілген жансыз көздері тым қорқынышты, ілбіп жылжып келе жатқаныда үрейлі. Ол таяп келгенше арада, бәлкім, түпсіз шыңыраудай қап-қараңғы, сұп-суық тұтас бір ғасыр, тұтас бір заман өткендей көрінді. Қолына Қазанғап айтқандай тасқа басылған әрпі бар қалың конвертті ұстап алыпты. Таяп келіп, жымқырулы ерні қимылдап:

– Сен біліп пе едің? – деді. Едіге басын баяу ие берді. Зәрипа орындыққа сылқ отыра кетті де, басы быт-шыт жарылып, жан-жаққа шашырап кететіндей қос қолдап қысып алып, өз қайғысына өзі сүңгіп, өзімен-өзі болып, енді бір еңіреді дейсіз. Жылағанда тұла бойы дірілдеп, бір шөкім ғана болып шөкті де қалды. Өзінен өзге дүниені ұмытып, шексіз мұң мұхитына бойлай сүңгіп, қасірет құзына құлап бара жатты. Ана жолы Құттыбаевты үш хром етікті алып кеткенде, Едіге Әбутәліптің орнына мені алып кетсе деп тілеп еді; бұл жолы да мына әйелді әйтеуір тағдыр соққысынан қалайда құтқарып қалу ниетімен; Әбутәліптің орнында мен-ақ кетіп, не қорлықтың, жазаның бәрін мен-ақ тартсам еді-ау деген ой шалықтап өтті. Сонда да болса ол мына зіл батпан сордың алғашқы соққысынан есін жиып алғанша Зәрипаны жұбатудың, қуат берудің ешқандай амалы жоқ екенін түсінді.

Сонымен екеуден екеу станция бағындағы орындықта отыра берді. Зәрипа солығын баса алмай жылай берді, бір кезде көз қиығын да салмастан уысында мыжылған қара қағазды конвертті лақтырып кеп жіберді. Өлген Әбутәліп өлген екен, енді бұл қаралы қағаздың кімге керегі бар? Бірақ Едіге әлгі конвертті жерден

алып, қалтасына салып қойды. Қалтасынан бет орамалын суырып, Зәрипаның саусағын күшпен жазып, зорлап тұрып, көзінің жасын сүрткізді. Бірақ бұдан да қайран болмады.

Ал әлгі жылауық музыка станция аспанын шарлап, әлі боздап тұр, сірә, үздіксіз боздағанына қарағанда қаралы, қазалы музыка болар. Наурыз айының аспаны сұп-сұр болып, буаз бұлт төніп тұр, қырдан соққан суық жел өңменіңнен өтеді. Әрі-бері өткіншілер Зарипа мен Едігеге көз қиықтарын салып, іштерінен, әрине, ойлап барады: е, екеуі ұрсысып қалған екен. Еркегі әйелін қатты жәбірлесе керек... Бірақ жұрттың бәрі олай ойламапты: – Жылаңдар, қайырымды жандар, жылаңдар... – деп іргеден көңіл айтқан үн шықты.– Туған әкемізден айырылды. Ендігі күніміз не болады? Едіге басын көтеріп алып еді, жандарынан өтіп бара жатқан ескі шинельді, балдақты әйелді көрді. Бір аяғы бөксесінен жоқ екен. Едіге бұл әйелді білуші еді. Бұрынғы майдангер әйел станцияның билет кассасында істейтін. Кассир әйел өлердей жылапты, әлі де жылап, сөйлеп бара жатыр: “Жылаңдар, жылаңдар. Ендігі күніміз не болады?” Өз машығымен балдақтың доғал ұшын жерге кезек-кезек тіреп, иығы қолапайсыз шошаңдап, қос балдақтың қос тықырына жұлығы кеткен жалғыз солдат етіктің шиқылы қосылып, өксігін баса алмай, ұзай берді... Оның сөзінің мәнін Едіге станцияға кірер есіктің алдына топталып қалған адамдарды көргенде барып түсінді. Бірнеше адам сатымен өрмелеп маңдайшадан жоғары биікке қара матамен көмкерілген Сталиннің әскери үлкен портретін іліп жатыр. Әлгі тобыр бастарын кегжитіп соған қарап тұр екен.

Мына музыканың неге боздап қалғанын да Едіге енді түсінді. Ұлы Сталинсіз күн қалай шығып, таң қалай атарын түсіне алмай дал болған топтың ортасына басқа бір ретте Едіге де барып қосылып, не болды, қалай өлді деп сұрар еді, бірақ дәл қазір онсыз да өз қайғысына мелдектеп тұрған. Сондықтан ләм-мим деп тіс жарған жоқ. Сталиннің қазасына қайғырар хал Зәрипада да жоқ...

Дүние астан-кестең төңкеріліп кетсе де, пойыздар тоқтамас, тоқтамауға тиісті. Жарым сағаттан соң он жетінші номерлі Москва- Алматы пойызы келуі керек. Барлық жолаушы пойыздары сияқты бұл да Боранды тәрізді майда-шүйде разъездерге тоқтамайды. Жол кестесі солай жасалған. Бірақ бұл жолы он жетінші Боранды бекетіне тоқтайды деп ешкімнің ойына кіріп-шықпаған. Оны тоқтатуға сабырмен, салмақпен бекем бел байлаған Едіге еді. Едіге Зәрипаға:

– Кешікпей үйге қайтамыз, Зәрипа,– деді.– Жарым сағат қалды. Әкесінің қазасын балаларына естіртесің бе, жоқ кейінірек айтасың ба – соны сен қазірден бастап әбден ойланып ал. Мен саған ештеңе деп ақыл да айтпаймын, жұбата да алмаймын – енді өзіңе-өзің ие бол. Ендігі жерде балалардың әкесі де, шешесі де – өзіңсің. Ал, мұны сен жол-жөнекей ойлан. Егер де балаларға әзір айтпаймын десең, онда сыр берме, белді бекем буып, тастай қатып қал. Балалардың алдында көзіңнен бір тамшы жас шығушы болмасын. Осыған дәт-қуатың, шыдамың жете ме? Олардың көзінше мына біз өзімізді-өзіміз қалай ұстау керек екенін білуіміз керек. Түсіндің бе? Міне, мәселе қайда. – Жарайды, мен бәрін де түсіндім,– деді Зәрипа көзінен жас ағып тұрып. – Жол-жөнекей үйге жеткенше, ойланайын да, не істеу керек екенін айтайын. Мен қазір... қазір жиналайын, қояйын, қояйын...

Қайтар жол да пойыз іші баяғыдай тіршілік. Вагондар толы адам, темекінің көк түтінге қамалып, ұлы елді бір қиырдан бір қиырға кезіп барады.

Зәрипа мен Едіге купелі вагонға тап болды. Мұнда адам аздау екен. Екеуі өзгелерге кедергі болмайық, әрі десе жол-жөнекей жай- күйді әңгімелесіп алайық деп, вагонның ең шетіндегі коридорға орналасты. Қуықтай коридордың жиналмалы орындығын ұсынса да Зәрипа отырмастан түрегеп тұрып алған соң Едіге өзі отырды.

– Түрегеп тұрғаным тәуір,– деді Зәрипа.

Әлі де оқта-текте солықтап қойып, Зәрипа енді терезеге қарап тұрып, иығынан басқан зілдей тауқыметтің жүгіне бүгіле бермей шыдауға тырысып, есін жиып, ендігі жесірлік тіршіліктің алғашқы адымын қалай, неден бастау керек дегенді ойлауға ниеттенді. Бұған дейін, Әбутәліп ісі оңалып, қайтып оралар, мына сұмдықтың бәрі бір көрген жаман түстей өтер-кетер; Әбутәліп отбасына қайта қосылса, қалған қиындықтың бәрі түзелер – әйтеуір қанша қиын болса да бірдеңе етіп күн көріп, балаларды өсірерміз, деп дәмеленсе, ендігі жерде ешқандай үміт қалмады. Ендігі жерде қалай күнелтудің қамын ойламасқа амал жоқ...

Осы бір қорғансыз отбасының тағдыры Едігеге де ортақ сияқты болған соң оның ендігі қамын Едіге де ойлады. Өрісі басқаны нөқта қосады дегендей, Едіге айдаладағы Әбутәліптің отбасына қамқоршы болмасқа лажы қалмады. Деседе дәл осы сәтте өте берік болуды ойлады, Зәрипа тым езіле бермес үшін, сабыр сақтап, байсалды болуға тырысты. Зәрипаның қандай шешімге келгенін білуге де асықпады. Онысы әбден мақұл болды. Жылап-жылап, көз жасын тыйып Зәрипа сөзді өзі бастады.

Әзірше балаларға әкесінің өлімін айтпаймын, – деді ол үні үзік- үзік шығып, жыламауға тырысып. – Қазір айта алмаймын. Әсіресе Ермек... Неге сонша әкесімен жаны бір болып туды екен... Сұмдық қой...

Армандарынан қалай айырамын? Ендігі күні не болады? Әкем келеді деп үміттенумен тірі жүр ғой... Күн сайын, сағат сайын, минут сайын күтеді... Енді бұл жерден ерте ме, кеш пе көшіп кетіп, қоныс аудармасақ болмас... Жетімектер сәл-пәл өссін. Ермектен қорқамын. Кішкене өсіп, жетіле түссін. Сонда айтармын, өздері де бірте-бірте сезер. Қазір... қазір айтуға дәтім шыдамайды... Сұмдық сырды өзім- ақ... Өзімнің аға-апаларыма, Әбутәліптің туыстарына хат жазамын. Енді бізден несіне қорқады олар? Хабарласып, көшіріп алар деп үміттенемін... Одан арғысын көре жатармыз... Енді Әбутәліп жоқта, соның балаларын бағып-қағудан басқа менде мақсат-мұрат болмайды... Зәрипаның ақыл-ойы осы болды. Едіге оны үнсіз тыңдап, бұл шешім Зәрипаның басында құйындай ұйтқып өткен сан-сапалақ ойлардың бетінде қалқып жүрген тамтығы, жұқанасы екенін түсініп, зерделеді. Мұндай әлетте кісі ойындағының бәрін айтып бола ма...

Сондықтан да, әңгімені басқа өріске аударып салмай:

– Зәрипа, айтқаныңның бәрі жөн, – деді Едіге. – Егер де мен сенің балаларыңның сырын білмесем, айтқаныңа сенбес едім. Сенің орнында болсам, оларға бұл сұмдық хабарды мен де айта алмас едім. Сәл-пәл кідіре тұрған жөн болар. Ал туған-туысқандарыңнан хабар- ошар болғанша, бізге, біздің қолдан келген жәрдемімізге сене бер. Бұрын қалай аралассақ, енді де қол үзбейміз. Бұрынғыша жұмысыңды істей бер, балаларың біздің балалармен бірге болады. Өзің білесің ғой, Үкібала сенің балаларың дегенде ішкен асын жерге қояды. Қалғанын көре жатармыз...

Зәрипа көкірегі қарс айырыла бір күрсініп алып, тағы да сөз бастады: Бұл сұм өмір қарап тұрсаң осылай екен ғой. Бір-біріне сұмдық жалғасып, ақылды жаратылған екен да. Өмірдің бастауы, ақыры, жалғасы бар... Кәміл шыным, Едіге, егер балалар болмаса, осы өмірден қазір кетер едім. Соған бел байлар едім. Енді маған тірі жүріп не керек? Бірақ сол балалар мені ұстап тұрған, сол мені өмір сүруге, тірі жүруге мәжбүр ететін. Мені өлімнен сақтап тұрған солар, өмірдің жалғасы да солар. Ащы да болса, ауыр да болса, әйтеуір жалғас... Олар әкесінің өлімін, әйтеуір, бір біледі ғой, одан қашып құтыла алмайсың, бірақ менің үрей-уайымым: одан әрі не болады? Әкесінің мынандай жағдайға душар болғаны олардың жанын ылғи да сыздатады ғой. Оқуға түсерде де, жұмысқа тұрарда да, қоғам алдында бір ерекше қызмет көрсеткісі келсе де – Құттыбаев деген фамилия алдарынан кесір болып шығады да тұрады ғой... Осыны ойласам-ақ болды, әлдебір құдіретті күш бізді қырына алған сияқты көрінеді де тұрады. Әбутәліп екеуіміз бұл жөнінде сөйлеспеуге тырысатынбыз. Мен оны, ол мені аяйтынбыз. Ол тірі болған балалары қатардан қалмай, ешкімнен кем болмай өсер еді, бұған менің сенімім зор еді... Солай сенгендіктен де отбасымыз бүлінбей, бұзылмай келген-ді... Енді не боларын білмеймін... Мен оларға әке орнына әке бола алмаймын...

Өйткені Әбутәліп – Әбутәліп еді ғой. Ол дегеніне жетер еді. Ол бүкіл жан-тәнін балаларына ауыстырып, өзі де сол балаларына айналып кеткісі келетін. Оның түбіне жеткен де осы шексіз махаббаты ғой, балаларынан айырып еді, жанынан да айырылды...

Едіге оны зейін қоя тыңдады. Зәрипа оны ең жақын адамындай көріп, бар сырын, шын ойын жасырмай айтқанына құлай тәнті болып, осы отбасына әйтеуір қол ұшын беріп, бәле-жаладан қорғап, көмегім тисе-ау деп құлшынады, бірақ оларды бақытты ете алмайтынына, оған дәрмені келмейтініне өкініштен өзегі өртенеді.

Олар Боранды разъезіне жақындап қалды. Талай жаз, талай қыс өзі жұмыс істеп жүрген жол бойы Едігеге әбден таныс...

– Сен дайын бол, – деді ол Зәрипаға.– Келіп қалдық. Сонымен келістік қой– балаларға әзірләм-мимдемейсің. Дұрыс, осылай келістік. Зәрипа, мықты бол, балалар сезіп қойып жүрмесін. Үсті-басыңды жинақы ұста. Бар, тамбурға бар. Есіктің алдында тұр. Қалай пойыз тоқтайды, солай жерге түс те, мені күт. Мен соңыңнан түсемін, үйге бірге қайтамыз.

– Сен не істемекшісің?

– Ештеңе де. Оны өзім білемін. Қайткенде де сенің пойыздан түсуге құқың бар ғой. Он жетінші номерлі жолаушы пойыз әдеттегідей разъезге тоқтамай өтпекші, рас семафор тұсында жүрісін аздап баяулататыны бар. Дәл сол тұста, Боранды разъезіне кіре берген кезде пойыз кілт тормоз беріп, вагондар бір-біріне соқтығысып, рессорлар, дөңгелектер ерекше шақыр-шұқыр, тасыр-тұсыр ете қалды. Жұрттың бәрі орындарынан үрейлене атып-атып тұрды. Айқайлаған дауыстар, үскірік шалған үн естілді.

– Не боп қалды?

– Стоп-кранды жұлып алды?

– Кім?

– Қайда?

– Купелі вагонда!

Сол екі ортада Едіге есікті ашып, Зәрипа пойыздан түсті. Өзі асықпай, тамбурға проводник пен кондуктор алқын-жұлқын жетіп келгенше тоса тұрды.

– Тоқта! Стоп-кранды жұлған кім?

– Мен, – деді Боранды Едіге.

– Сен кімсің? Қандай құқың бар?

– Керек болды.

– Керек болғаны қалай? Сотталайын деп пе ең?

– Саспа. Сотқа бересіңдер ме, басқа жаққа жібересіңдер ме, актіге жазыңдар. Міне құжаттарым. Былай деп жазыңдар: бұрынғы майдангер, темір жол жұмысшысы Едіге Жангелдин Боранды разъезінде Сталин жолдастың қазасына байланысты қаралы белгі ретінде стоп-кранды жұлып, пойызды тоқтатты.

– Қалай? Сталин қайтыс болып па еді?

– Иә. Радиодан хабарлады. Тыңдау керек.

– Е, ондай болса, жөн басқа, – деп ана екеуі сасып қалды. – Олай болса, бара ғой онда.

Бірнеше минуттан кейін он жетінші номерлі пойыз заулап кетіп бара жатты...

Пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай тағы да жүйткіп жатты.

Теміржолдың қос қапталын ала бұл өлкеде сол баяғы Сарыөзектің хадим дүниеден бастап түрен тимеген ұлан даласы жатты. Сары даланың кіндік тұсы... Бұл өлкеде ол кезде Сарыөзек –1 деген космодром әлі жоқ еді, тіпті түске де кіріп-шықпаған. Бәлкім, ол болашақ космос жасампаздарының ой-қиялында ғана болған болар.

Ал қазір пойыздар сол баяғыша шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатты...

Елу үшінші жылдың жазы мен күзі Боранды Едіге өміріндегі ең бір азапты кезең болды. Бұрын-соңды ол қыстың аязында да, темір жолды үрінді қар басып қалғанда да, Сарыөзектің аптабы мен сусыз шөлінде де, қандай бір азап-тозақта да, тіпті соғыста да, – соғыста ол Кенигсбергке дейін жетіп еді, мың рет өліп, жараланып, мүгедек болып қалуы да мүмкін еді, – бәрі-бәрінде де дәл осы кездегідей азап тартып көрген емес-ті.

Афанасий Иванович Елизаров бір жолы Едігеге жер көшкіні неден пайда болатынын айтып түсіндіріпеді. Дүлейкүштентұтас бір дөңдер, кейде тіпті тұтас таулар жылжып, жердің құрсағын қопарып, бір жамбастап құлап кететіні болады. Табанының астында қандай зілзала жатқанын білмей жұрт үрейленеді. Көшкіннің қауіптілігі сонда, – сұрапыл сойқан толғағы білдірмей, бірте-бірте, күнбе-күн пісіп-жетіле береді. Өйткені жер астындағы сулар жердің қыртысын бірте-бірте мүжи береді де, жасырын аран-апан пайда болады. Содан яки жер болмашысілкінсе, яки күн күркіресе, немесе нөсер жауынжауса болды– тау баяу да қайырымсыз халде жылжып, шөге береді. Көшкін деген бәлеге қарсы тұрар ешқандай күш жоқ, сондықтан да өте қорқынышты. Осындай бір хал адамның басында да болуы ықтимал. Өзін-өзі жеңе алмай, іштей бір құрт-қасірет кеулеп, сол қасіретпен бетпе-бет жалғыз өзі қалады; оған ешкім де жәрдемдесе алмақ емес, сондықтан адам өз қасіретінің уын өзі ішіп, ол азабын ешкімге де айта алмай, жан дүниесі күйзелер. Басқа бір адам оған пана да бола алмас, және оның жанын, мұң-зарын түсінбес те. Ол адам өзінің тұңғыыққа батып бара жатқанын біледі, содан үрей болады. Өз өміріндегі осындай бір көшкінді Едіге Құмбелге кетіп бара жатқанда тұңғыш байқады. Оның нендей көшкін екенін де жүрегі түскір ап-анық сезеді. Құмбелге Зәрипа екеуі барып қайтқалы екі ай өткен. Бұл жолы бір шаруамен жолға шыққан. Зәрипаға поштаға кіре шығам, саған хаттар бар болса ала келем деп уәде берді. Жоқ болса да мейлі, поштаға барып, Зәрипа берген үш телеграмманы үш адреске салып жібермек болды. Зәрипа өз туыстарынан өз хаттарына бір де бір жауап алған жоқ. Енді бәріне де телеграмма жіберіп, менің жолдаған хаттарымды алдыңдар ма; иә алдық, иә алмадық деп жауап беріңдер, хатыма жауап жазбасаңдар жазбай-ақ қойыңдар, деп қатты өтініп еді. Сірә, ағалары мен апалары Әбутәліп отбасымен тым құрыса хат арқылы байланысқысы келмегені ғой. Едіге Қаранарға мініп ертең ерте шығып, кешке қайтып оралмақ болды. Әрине, жүксіз жалғыз өзін кез келген таныс машинист паровозға қуана-қуана мінгізіп алар еді де, Едіге Құмбелге небары бір жарым сағатта жетіп барар еді. Бірақ ол Әбутәліптің балаларына бола өткінші пойызға мінуден сақтанатын болды. Екі баланың екеуі де, үлкені де, кішісі де күнбе-күн темір жолды торып, әкесінің келуін күтіп жүреді. Ойын ойнаса да, әңгіме, жұмбақ айтса да, сурет салса да, – балаға тән қайбір қарапайым тірлігі болмасын соның бәрінде де әкесін күткен нышан сезілер еді. Әкесін күту олардың өмірлік мақсатына айналған. Сол бір кезеңде олардың көз алдында Едігеден беделді кісі болмады, олардың сенімінше Едіге бәрін де біледі, оларға жәрдем бере алады. Едігенің өзінсіз бұл балалардың разъездегі өмірі тым қиын, тым жетімек боларын түсінеді де, жұмыстан қолы бос уақыттың бәрінде дерлік соларды бір нәрсеге алдандырып, әкесін мағынасыз күтуден бірте-бірте көз жаздыруға, ұмыттыруға тырысады. Әбутәліптің балаларға теңіз туралы әңгіме айта бер деген өтінішін ескеріп, ол өзінің балалық шағын, балықшы болған жастық кезеңін, Арал теңізіне байланысты өтірік-шыны аралас әңгімелерді тағы да тағы

еске түсіріп, соның бәрін тілі жеткенше, балалардың ұғымына лайықтап айтып беріп отыратын болды. Олардың айтқаныңды қағып алатын пайымдылығына, зерделілігіне қайран қалды. Осының бәрі әкесінің тәрбиесі ғой деп Әбутәліптің аруағына ризалық білдірді. Әңгіме айтқанда Едіге әуелі Ермектің ұғымына шақтап айтады. Бірақ кішкентай Ермек Дауылдан да, Едігенің қыздарынан да қалысатын емес, ұғымпаз; Едіге оны өзге балалардан бөле-жарғысы келмесе де, Ермек өзі-ақ алғырлығымен баурап кетеді. Едігенің айтқан әңгімесін қағып алып, шашпай-төкпей, тап-тұйнақтай өзіңе қайталап айтып береді. Сөздің сарыны қалай, неге байланысты болсын, бәрібір, әңгіменің ұшын қалайда әкесіне әкеп тірейді. Әкесінің атын қоспай ол сөз сөйлемес, не айтса да арасында папика жүреді. Мысалы, мынадай бір әңгіме болды.

– Ал, Арал теңізінің жағасында қалың-қалың қамысты көлшіктер бар. Сол қамыстың арасында мылтық кезенген аңшылар тығылып жатады. Көктемде Аралға алыстан үйректер ұшып келеді. Қыста олар жылы жақта болады да, Аралда мұз ерісімен осы жаққа жетуге асығып, күні-түні ұшады. Өйткені олар бұл жерді өте сағынады ғой. Олар топ- топ болып ұшып, суға тезірек жетіп, жүзгісі келеді, аунақшып, ойнақ салғысы келеді, сөйтіп жағалауға таянып, жерге төмендей береді. Сол кезде қамыс арасынан тарс-тұрс мылтық атылып, көк түтін бұрқ-бұрқ етеді! Үйректерді аңшылар өстіп оқпен қарсы алады. Үйректер жанұшыра қаңқылдап суға құлайды. Сау қалғандары үрейленіп теңіздің ортасына қарай ұшады. Теңіз ортасында қонатын, ұя салатын жер жоқ, содан енді қайтеміз, қайтіп күн көреміз деп толқындардың үстінде топ-топ болып, жылап жүреді. Олар жағалауда өмір сүруге жаратылған ғой. Ал, жағаға жақындауға қорқады.

– Едіге көке, бір үйрек келген жағына қайтадан ұшып кетеді ә?

– Е, қайтадан ұшып кетіп несі бар?

– Иә, сол жақта менің папикам үлкен кемеде матрос болып жүзіп жүр ғой. Сен өзің айтып едің ғой, Едіге көке.

– Иә, иә, оның рас,– деп Едіге сасқалақтап қалады. – Ал, содан кейін не болады?

– Әлгі үйрек папикама барып айтады: жағадағы қамысқа аңшылар тығылып бізді атты деп. Ұя салатын жеріміз жоқ дейді.

– Иә, иә, мұның өте дұрыс.

– Ол үйрекке папикам айтады: мен көп кешікпей елге қайтамын, разъезде менің Дауыл, Ермек дейтін екі балам бар, тағы да Едіге дейтін көршім бар. Мен елге жеткен соң, солармен бәріміз бірігіп, Арал теңізіне барамыз да, қамыс арасында жасырынып жатқан аңшыларды қуып жібереміз. Сөйтіп, Аралдағы үйректерге ешкім тимейтін болады. Суда еркін жүзіп, басымен бүйтіп сүңгіп, ойнақ салатын болады, дейді...

Әңгіме таусылғанда, Едіге құмалақтаспен бал ашатынды шығарды. Үлкендігі бұршақтай қырық бір тасты енді ол жанынан тастамайтын болды. Осы бір ықылым заманнан келе жатқан бал ашудың өз нышаны, өз тілі болады. Едіге күбір-күбір сөйлеп, Әбутәліп деген адам тірі ме, тірі болса қайда жүр, елге қарай жолы қашан түседі, маңдайы ашық па, жүрегі күпті ме, жоқ па, жасырмай-жаппай шыныңды айт деп құмалақ тастарды шашып кеп жібергенде, балалар көз алмастан әлгі тастардың қалай түскеніне зарыға қарап, қатып қалады.

Бір күні Едіге үй сыртында күбір-күбір, сыбыр-сыбыр сөйлескен дыбыс естіп, ақырын баспалап қараса, Әбутәліптің балалары екен. Ермек енді өзі бал ашатын болыпты. Тастарды өз білгенінше термелеп, әрбір құмалақты маңдайына, ерніне тигізіп: – Мен сені де жақсы көремін. Сен де ақылды, жақсы құмалақсың. Жаңылмай, сүрінбей, Едіге көкенің тастары құсап, тек шыныңды жасырмай айт, – деп жалбарынады. Содан соң құмалақтарды топ- топқа жіктеп, Едігенің сөзін қайталап, Дауылға құмалақтың мәнін түсіндіре бастайды. – Міне, көрдің бе Дауыл, бет алысы жаман емес, тіпті жаман емес. Міне, мынау жол. Аздап күңгірттеу. Тұман тұтып тұрғандай. Ол ештеңе етпес. Едіге көке айтады ғой, жол азабы болады деп. Жолда онсыз болмайды. Әкеміз ылғи да жолға шыққысы келеді. Үзеңгіге аяғын салайын десе, тартпасы бостау екен. Көрдң бе, тартпасы тартылмаған. Оны бекемірек тарту керек. Демек, әкемізге әлдене кедергі болып тұр, Дауыл. Күте тұруға тура келеді. Енді оң қабырғасында не бар, сол қабырғасында не бар, соны көрейік. Қабырғасы бүтін. Бұл жақсы. Маңдайы ше? Маңдайы, қабағы түюлі сияқты. Бізді қатты уайымдайды екен, Дауыл. Жүрегі ше, міне мына тасты көрдң бе, жүрегі күпті, демек үйді қатты сағынып, жүрегі сыздайды екен. Жолы ше? Жолы таяу ма екен? Жолы таяу. Бірақ атының артқы аяғындағы бір тағасы босап тұр. Оны қайта тағалау керек. Демек, тағы да күте тұруға тура келеді. Қоржыны қалай екен? О, қоржыны тоқ! Ал жұлдызы оңынан ба екен? Міне, көрдң бе, мынау Темірқазық. Темір қазықтан бері қарай із көрінеді. Із көмескілеу. Демек, атты қазықтан шешіп алып, жолға шығып та қалар...

Балалардың мына тіршілігіне жүрегі елжіреп езіліп, әрі қапа болып, әрі таңғалған Боранды Едіге ептеп басып, кейін шегіншектеп кетті. Бұдан былай ол құмалақ ашуды қойды...

Бірақ баланың аты бала ғой. Оларды үміттендіріп, жұбатуға, тым құрыса, күнәға батсаң да, айы-күні жеткенше, өтірік айтып, алдай тұруға да болады. Бірақ Боранды Едігенің жанын басқа бір уайым жегідей жеп барады. Мына жағдайда, оқиғалардың осындай тізбегінде ол жегі Едігенің ішіне, дәл бір жер көшкініндей,

тау көшкініндей, әлдебір зауалдай болып енуге тиіс еді. Тау көшкінін ешқандай күш тоқтата алмас. Едігенің ішіндегі жегіні де ешкім жеңе алмас...

Ол Зәрипаны ойлап зарықты. Күнбе-күнгі күйбің әңгімеден аса алмаса да, Зәрипа оған ешқашан қабақ танытпаса да, Едіге оны күндіз- түні ойлайтын дертке шалынды. Зәрипаға әркімнің-ақ жаны ашып, аяр еді; Едіге оны тек жанашырлықпен аяп қана қоймады, Зәрипаны жан-жағынан қамалаған қиындыққа қынжылып қана қоймайды тек солай ғана болса, әңгіме қозғап та керегі жоқ қой. Оның Зәрипа туралы ойы ынтызарлы ой еді, Зәрипаға қайтсем медет боламын, оны қайтсем бақытсыздықтан құтқарам деген ой оған маза берген емес. Егер Зәрипа оның осы ниетін түсінсе, сезсе, өзіне медеу болар адам екеніне, күллі әлемде оны жанындай көріп, жан-тәнімен оған берілген адам екеніне көзі жетсе – Едіге бақытты болар еді.

Бірақ мұндай ой ойламаған, ештеңе білмеген-сезбеген адам құсап, сыр бермей жүруден азапты нәрсе жоқ екен... Құмбелге барар жолда ол осы ойдың шырмауында қалып, әбден қалжырады. Сан түрлі ойлар қамалайды. Көңілі алаңдап, әлдебір жарқын мереке күткен жандай болады, біресе қатты ауырып төсек тартатын адамдай халге түседі. Сол бір күйде ол өзін қайтадан теңіз үстінде жүргендей сезінеді. Теңіз үстінде жүргенде адам ешқандай қауіп төнбесе де, көңілі жер бетінде жүргендегіден өзгеше болады. Теңіз айдыны қанша шалқар көсіліп, толқындарда жүзіп жүру қанша көңілді болғанмен, теңізге батып бара жатқан күн сәулесі қаншама сұлу, шыққан күннің нұры қаншама керемет десе де, әйтеуір бір жағаға, не ана жағаға, не мына жағаға барып тоқтау керек. Өмір бойы су үстінде жүре алмайсың. Ал жағалауда мүлде басқа өмір күтіп тұрады. Теңіз тіршілігі – уақытша, ал құрылықтағы өмір – тұрақты. Ал жағалауға ынтығу қорқынышты болса, бір арал тауып, соған барып түсіп, ендігі тұрақты мекеніңнің осы екенін сезінуің керек. Едіге тіпті сондай бір арал тауып, Зәрипаны балаларымен бірге алып кетіп те көзіне елестетті. Балаларды теңіз тіршілігіне баулыр еді. Өзі өмірінің ақырына дейін ештеңеге қапа болмай, ештеңеге өкінбей теңіз ортасындағы аралда қуанышты күндер кешер еді. Тек Зәрипа ұдайы қасында болса – болды, тек Зәрипа да Едігені ұдайы пана тұтып, өз қасынан көргісі кеп тұрса ғой...

Бірақ осылай деп ойлауы-ақ мұң екен, айнала жүздеген шақырым елсіз айдалада жападан-жалғыз келе жатса да, өзінен-өзі ұялып, екі беті ду ете қалды. Бала-шаға құсап, қай-қайдағыны қиялдап, аралда тұрғысы келгеніне жол болсын! Бұл не жөн? Отбасына, балаларға, жұмысқа, темір жолға, еріксіз жан-тәнімен Сарыөзекке байланысып, ноқталанып қалғанымен ісі жоқ, мына қиял не қиял?.. Әрі-беріден соң оны Зәрипа керек етіп тұр ма екен? Тарығып, зарығып жүрсе де Зәрипа неге оны жақсы көріп қалуға тиіс, неге Едіге солай деп ойлауға тиіс? Балаларға Едігенің күмәні жоқ, олар дегенде Едігенің шығарға жаны бөлек, балалар да Едігені жандарындай жақсы көреді. Бірақ оған Зәрипаның пысқырғаны бар ма? Оу, Едігені өмірдің өзі әлдеқашан өле-өлгенше тұрақты мекеніне қондырып, балалы- шағалы етіп, аяқ-қолын мықтап матап тастағанда, Едігенің тіпті әлгідей ойлауға, әлдеқайдағыны қиялдауға қақысы бар ма, сірә?.. Борандының Қаранары өзі талай-талай жүріп өткен таныс соқпақпен, сауырына қамшы салдырмай сау желіп сарнап келеді. Сарыөзектің өлшенбеген даласының танабын қусырып, көктемгі белес-белдермен, сай-сала, кенересі кеуіп қалған, соры шыққан тұзды көлдермен анда- санда боздай бақырып қойып заулайды. Оның үстіндегі Едіге ой- қиялмен егіліп, өзімен-өзі әуре... Жан дүниесінде тайталасып, арпалысқан сезімдер шарпуының әсерімен қу шыбын жан шырқырап, мына байтақ Сарыөзектің даласына сыя алмай, соншама кең дүниеден пана таппай шырылдайды. Бұл дозақтың азабы еді...

Осындай күй кешіп ол Құмбелге де келіп жетті. Әрине, ол Зәрипаның туыстарынан хат келіп жатса екен деп тілейді. Бірақ сол туыстары жетім-жесір қалған отбасын көшіріп алып кетеді-ау деген зымиян ойдан Едігенің өзегі үзіліп кете жаздайды. Поштаға барып еді. Зәрипа Құттыбаеваның атына ешқандай хат жоқ екен. Сонда ол қалай қуанғанын өзі де байқамай қалды. Қайта ар-ұятпен арпалысқан бір жаман, дүлей ой жылт етіп: “Хат келмесе, келмегені жақсы” дегендей болды. Содан соң ол, обалы не керек, Зәрипаның тапсырмасын орындап, үш адреске үш жеделхат жіберді. Осы шаруаны тындырып, кешке таман үйге оралды...

Әне-міне дегенше көктем өтіп, жаз да келді. Сарыөзектің шөбі қурап, күнге күйіп, қаудырай қалды. Көктемгі жайқалған көкорай әдемі бір көрген түстей өте шықты. Сары дала қайтадан сарғайды. Ауаны аптап қыштап, шілде жақындап келе жатты. Ал Құттыбаевтардың туыстарынан бұрынғыша ләм-мим хабар-ошар болмады. Олар хатқа да, жеделхатқа да жауап бермеді. Пойыздар болса Борандыбекет арқылы ары-бері заулап, өмір шіркін өз жөнімен өтіп жатты.

Зәрипа енді жауаптан күдер үзді, туыстарынан көмек күту – қашпаған қара сиырдың уызынан дәмектенмен бірдей екенін түсінді де, енді қайтып оларды хат жазып, жеделхат жіберіп мазалағанды жөн көрмеді... Туыстарынан қайыр болмасына көзі жетті де әйел байғұс: ендігі барар жер, басар тау қайсы, енді қайттім? – деп үнсіз- түнсіз уайымының уын іше берді... Балаларына әкесінің қазасын қалай айтпақ, неден

бастамақ, шаңырағы ортасына опырылып түскен тіршілікті қалай қалпына келтірмек? Әзір бұған жауап таппады. Бәлкім, Едіге Құттыбаевтар отбасының тағдырын Зәрипадан кем уайымдамаған шығар. Олардың халін бүкіл борандылықтар уайымдайтын, бірақ Едігенің жөні бөлек еді. Бұл отбасының трагедиясы Едігеге қандай соққы болып тигенін тек Едігенің өзі ғана біледі. Ендігі жерде Едіге өзін Құттыбаевтар отбасынан бөле алмайтын халге жетті. Ендігі жерде ол тек Зәрипа мен оның балаларының тағдырын ойлаумен ғана таң атырып, кеш батыратын болды. Зәрипа сияқты ол да: бұлар енді қайтіп күнелтпек деп ойлай- ойлай сіресіп; үнсіз-түнсіз тұңғыыққа сүңгіп: ендігі күндері не болмақ, деп қайғырса, ол аз болғандай, енді өзім қайттім, Зәрипа-ға ынтықтырып қойған дүлей күштің үнін қалай тұншықтырам? деп ұдайы бір арылмас азаптың апанына түсті де кетті. Толғақтай қысқан сұраққа жауап таба алмады... Өз ғұмырында ол мұндай машақатқа тап боламын деп үш ұйықтаса түсіне кірмеген ғой...

Едіге Зәрипаға бар шындықты ағынан жарылып, ашықтан-ашық, мен сені сүйемін, сенің табаныңа кірген шөңге менің маңдайыма кірсін, осы отбасының азабын арқалап өтейін, сендерсіз менің күнім жоқ, деп айтпаққа талай рет оқталды, бірақ қалай айтпақ? Қандай ретпен? Айтқанмен Зәрипа мұны түсіне қояр ма? Жападан-жалғыз басына жалғанның күллі ауыртпалығы түскен жаралы әйелдің қазір мұндай уәжді тыңдауға халі бар ма? Ал Едіге болса махаббат машақатымен мұның жарасын тырнамақ! Бұл не масқара? Миын ұдайы осы ой шаққанда, өзінен-өзі жүдеп, тұнжырап, жұрт алдында сыр білдірмеуге тырысып, әрең-мәрең жайдарыланған болады. Бір жолы ол, дегенмен, дәме білдірді. Жол жұмысынан қайтып келе жатып, цистернадан су алуға бара жатқан Зәрипаны көзі алыстан шалып қалды. Бір құдірет оны солай қарай жетектеді де, Зәрипа жаққа жүре берді. Құдай сәтін салды, шелегін көтерісейін деген сылтау айтайын деген де жоқ. Бұл екеуі жол бойындағы жұмыста күн ара, тіпті күнде кездеседі, қанша әңгімелессе де уақыт жетеді. Бірақ Едіге Зәрипаның жанына дәл қазір барып, көкейіндегі арманның бәрін ақтарып салуға өлердей ынтық болды. Тіпті аптыққаны сонша, айтуын айтып салайын, түсінбесе түсінбес, азар болса, ары жүр дер, әрі-сәрі болғанша, со да дұрыс, жаным жай табар деп ойлады... Оның келе жатқанын Зәрипа көрген де, сезген де жоқ. Әрі қарап, цистернаның шүмегін ағытып тұр. Бір шелекті суға толтырып, жанына қойыпты, екінші шелек шүмектің астында тұр, бірақ су асып төгіліп жатыр. Шүмекті барынша ағытып қойған екен, шелектегі су көбіктеніп, шайқала төгіліп, айнала жер кәдімгідей көлшіктеніп қалыпты. Зәрипа, сірә, мұны мүлде байқамағандай, цистернаға иығымен сүйеніп, сұлқ тұрып алыпты. Үстінде шыт көйлегі бар, былтыр көктемде нөсер астында билеп жүргенде киген көйлегі сол... Едіге оның самай шашының бұйрасын байқады. Ермек шешесіне тартып бұйра шаш болған ғой. Жағы сопайып, мойны қылқиып, иығы салбырап, бір қолымен шелекті ұстап, жүдеп тұр. Әлде шүмектен сарылдаған су оған Жетісу тауларынан аққан өзендердің гүрілін, арықтардың сылдырын есіне салды ма, жоқ болмаса сол сәтте уайым- қайғы иіріміне түсіп кетіп, басқа дүниені ұмытты ма? Бір тәңірі өзі біледі. Тек Едіге оның осы тұрысын көргенде, Зәрипаны шексіз сүйетінін сезіп, жүрегі кеудесіне сыймай сыздап, оны аймалап, бәле- жаладан, қорлықтан қорғағысы келіп, жаны қатты күйзелді. Бірақ аймалай алмассың. Едіге тек үн-түнсіз барды да, шүмекті бұрап жауып, суды тоқтатты. Зәрипа оны алыстан, аулақтан көріп тұрғандай, таңғалмай, қайдан келіп қалдың демей, марғау қарады.

– Саған не болды? Не боп қалды? – деді Едіге жаны ашып.

Зәрипа үн қатпады, тек сәл мырс еткендей, жанары кіре бастаған көздерінің қабағын сәл көтеріп: “жай әшейін...” дегендей болды.

– Немене, қиналдың ба? – деді тағы да Едіге.

– Қиналдым,– деп Зәрипа күрсініп салды. Едіге не істерін білмей иығын қиқаңдатты.

– Неге мұнша өзіңді-өзің қинай бересің? – деп күстәналады Едіге. Оның айтпағы бұл емес еді. – Қашанғы мүжіле бересің? Сен езіле бергеннен өлген адам тірілмейді ғой. Сенің бүйтіп жүргенің бізге де (маған да демекті еді), балаларыңа да ауыр. Түсінсеңші. Бұл жарамайды. Бір әрекет керек...– Ол өзінің Зәрипаны дүниеде жұрттың бәрінен де жақсы көріп, оның қайғысына қатты күйзелетінін білдіргісі келіп, соған лайықты сөз іздеді. – Өзің ойлашы. Хаттарыңа жауап бермесе, құрып кетсін, өлмеспіз. Біз (мен демекші еді) сені өзіміздей көреміз ғой. Тек егіліп, еңсеңді түсіре бермеші. Жұмысыңды істе, қайраттан. Балаларың бізбен (менімен демекші еді) бірге болып, әлі-ақ жетіледі. Әлі-ақ бәрі де оңалады. Әлдеқайда көшіп кетіп не қыласың? Біз де туыстарыңбыз ғой. Өзің де білесің, мен сенің балаларыңсыз бір күн де тұра алмаймын. – Осыны айтып барып тоқтады. Шыдамы жетіп, өз көңілін білдірген жері осы еді.

– Мен бәрін түсінемін, Едеке,– деп тіл қатты Зәрипа.– Әрине, рахмет. Бізді жалғызсыратпайтыныңызды білемін. Бірақ бұл жерден кету керек. Мұнда әкесімен байланысты жайдың бәрін балалар ұмытсын. Сонан кейін барып мен оларға шындықты айтармын. Өзің де түсінесің ғой, қашанғы жасырып жүре аламын. Сөйтіп, не істеу керек деп басым қатады...

– Солайы солай ғой,– деп қостауға мәжбүр болды Едіге. – Бірақ сен асықпа. Әлі де болса ойлан. Титтей балалармен қайда барасың, қайтіп қана күн көресің? Сендер кетіп қалсаңдар, сендерсіз қалай өмір кешемін деп менде де зәре жоқ...

Зәрипамен оның балалары кетіп қалса, олар қайтіп өмір сүрмек деген ойдан Едігенің зәресі ұшатыны рас еді. Бірақ әйтеуір кетіп қаларын сезетін де... Ал, осыдан бірнеше күн кейін тағы бір оқиға болды да, сол тұста Едіге бар сырын ашып алды. Сонысына көпке дейін опық жеп, өзін-өзі ақтарға амал таппай азапқа түсті.

Сонау бір жолы Құмбелге барған сапар есте қалған... Сонда Ермек шаштараздан қорқып, шашын алдырмай қойып еді, содан да бері көп ай өтті. Бала әлі күнге дейін шашын қырықтырған жоқ. Әдемі толқын-толқын бұйра шаш оған, әрине, жарасады-ақ, бірақ шаштараздан қорқақ бірбет неменің шашын алу керек-ақ еді. Едіге реті келгенде балақайдың бұйра шашына тұмсығын тығып, нәресте иісті басын иіскелеп, сүйіп қояр еді. Сол шашы енді жалбырап иығына дейін түсіп, ойын баласына кәдімгідей кедергі болды. Шашты алдыру керек дегеннің өзі балаға бір түрлі ерсі, тіпті ыңғайсыз көрінетін. Сондықтан да ешкімге көнбей жүретін. Осыны аңлап жүретін Қазанғап бір күні амалын тапты. Тіпті шашы ұзын баланы текешіктер жек көреді, сүзеді деп қорқытып та қойды.

Кейін Зәрипа Ермектің шашын қалай алдырғанын айтып берді.

Сөйтсе Қазанғап шындап күшке салыпты. Баланың басын екі тізесінің арасына қысып алып, машинкамен сыпырыпты да тастапты. Баланың бақырғанынан бүкіл разъезд жаңғырықты дейді. Шашын алып болғаннан кейін ақ көңіл аңқылдақ Бекей: Міне, қарашы, басың қандай әй-әй болып қалды, деп Ермекке айна ұстата салыпты. Бала айнаға қарап жіберіп, өзін-өзі танымай қалып, ал бақырсын келіп, сол бақырған қалпында Зәрипа оны Қазанғаптың үйінен жетектеп алып келе жатқанда, жолда Едіге кездессін.

Мойны сорайып, құлағы қалқайып өзіне-өзі ұқсамай қалған тап- тақыр бас Ермек шешесінің қолынан жұлқынып шығып, шырылдап Едігеге қарай жүгіріп:

– Едіге көке, қарашы олар маған не істегенін! – деп өксіп-өксіп жылады.

Егер де Едігеге бұған дейін біреу: сені осындай жағдай күтіп тұр десе, ешқашан да сенбес еді. Ол баланы жерден көтеріп алып, кеудесіне қысып тұрып, қорғансыз сәбидің бар азабын, бар арызын, сенімін жан-тәнімен ұғып, оның көрген жәбірін дәл өзі көргендей тебіреніп, баланы ары-бері сүйіп, жаны елжіреп, даусы дірілдеп, өз айтқанына өзі мен бермей:

– Жылама, құлыным! Жылама. Сені ешкімге де тигізбеймін, мен сенің туған әкең деймін! Мен сені туған әкеңдей сүйемін, сен тек жылама! – Осы кезде Зәрипаға көзі түсіп кетіп еді, Зәрипа өзіне-өзі ұқсамай қалшыып қатып қалған екен. Соны көріп, тым асыра сілтеп, тым артық кетіп қалғанын сезіп, абдырап құты кетіп, баланы көтерген қалпы, сасқанынан бір айтқан сөзін міңгірлеп қайта қайталап, Зәрипадан алыстай берді: – Жылама! Қап бәлем, сол Қазанғапты ма! Мен көресіні көрсетемін оған қазір! Көрсетемін оған қазір! Қап бәлем, Қазанғапты ма! Көрсетемін мен оған! Қазір, қазір көрсетемін мен оған... Содан кейін бірнеше күн бойы Зәрипаның көзіне көрінбеуге тырысып жүрді. Зәрипаның да аулақ жүргенін байқады. Онсыз да қайғысы басынан асып, қан жұтып жүрген бейкүнә әйелді абайламай артық сөйлеп, жанын жаралағанына Боранды Едіге қатты опынды. Әлі аузы қара қотырланбаған жарасының аузын Едіге қатты тырнап алды! Едіге өзін ақтар, өзін кешірер уәж таппай қорынды. Сол бір сәтті: қорғансыз, дәрменсіз баланың өз бауырына тығылғанын, өзінің сонда елжіреп бір егілгенін; мұны көріп Зәрипаның қалшыып, қатып қалғанын, өзіне оның қайғыға толы жанармен жаны үнсіз шырылдап қарағанын Едіге ұзақ жылдар, бәлкім, өле-өлгенше ұмыта алмас, жан- тәнімен сол бір сәтті сезінер де тұрар.

Осыдан кейін Боранды Едіге біразға дейін сап болып, ойын-күлкі, сөзден тыйылып, өзінің үнсіз сезім-тілегін Зәрипаның балаларына арнады. Басқа амалын таппады. Жұмыстан қолы боста балалардың қасында болып, баяғы теңіз туралы бір айтқанын көбінесе қайта айтып, әңгімеге айналдырды. Теңіз деген олардың бір сүйікті әңгімесі еді. Әңгіме арқауы – шағалалар, балықтар, жыл құстары, басқа жерде кездеспейтін аңдар сақталған аралдар. Балалармен әңгіме арасында Едіге ешкімге айтпай келген, айтпауға тырысатын өз өмірінің қырлары да есіне түседі. Аралда өткен бозбала, жігіт шағының оқиғалары оянғандай болады. Бұл өзі балаларға айтар әңгіме де емес. Оны тек Үкібала екеуі ғана білер еді, бірақ екеуара бұл туралы еш уақытта тіс жармайтын, өйткені ол жай олардың шетінеп кеткен тұңғыш ұлымен байланысты сыр еді. Сол баласы тірі жүрсе, қазір Борандыдағы балалардың бәрінен ересек болар еді, тіпті Қазанғаптың Сәбитжанынан да екі жас үлкен еді ғой. Бірақ көрер жарық сәулесі кем екен, шетінеп кетті. Әркім-ақ құдайдан баламның жасы ұзақ, тым ұзақ болсын деп тілейді да. Әйтпесе адамдар бала туып несі бар?..

Балықшы болып жүрген жігіт шағында, соғыс басталардың аз-ақ алдында Үкібала екеуі бір таңғаларлық жағдайға тап болғаны бар. Ондай жағдай адамның ғұмырында кездессе бір-ақ рет кездесер, одан соң ешқашанда қайталанбас.

Екеуі үйленген күннен бастап, Едіге теңізде жүрсе ұдайы үйге қарай асығатынды шығарды. Ол Үкібаланы сүюші еді. Үкібала да оны күтіп отырғанын сезеді. Ол кезде Үкібаладан басқа әйел затына көз салғысы келмес еді. Кейде оған тек Үкібаланы ойлау үшін жаратылып, күн сәулесі мен теңіз лебінен өз бойына күш жинап, сол күш-қуатты үйде күтіп отырған әйеліне жеткізу үшін өмір сүріп жүрген сияқты көрінетін. Сол күш-қуаттан екеуара бақыт туып, бақыттың өзегі пайда болатын. Қалғанының бәрі де тек со бақытты байытуға, күн мен теңіз сыйлаған күш-қуаттан туған екеуара қызықты баянды өтуге қызмет ететін. Сонда барып Үкібала өз бойында өзгеріс барын, екіқабат болып қалғанын, кешікпей ана боларын сезді де, енді теңізден оралар күйеуімен бірге бойындағы тұңғышын да ынтыға күтетінді шығарды. Ол бір олардың өміріндегі бұлтсыз күндер еді.

Қыс басталар ақыр күздің аяғында Үкібаланың беті теңбілденіп, ноқта пайда болды. Іші де біліне бастады. Бір күні Үкібала күйеуінен: “Осы алтын бекіре деген қандай болады? Естуін естігем, бірақ еш уақытта көрген емеспін”, – деді. Күйеуі айтты: “Ол қызыл балықтар тұқымынан, өте сирек кездеседі, ұдайы тереңде жүреді, – деді. – Оның құндылығы – сұлулығында. Балықтың өзі теңбіл-көкшіл, ал басы, қанаттары, жотасы, бүкіл арқасы басынан құйрығына дейін – саф алтын десе болғандай, зерлеп тастағандай ғажайып жалт-жұлт етеді. Содан оны алтын бекіре деп кеткен”.

Келесі жолы Үкібала: “Түсімде алтын бекірені көрдім”, – деді. Алтын балық оны айнала жүзіп жүріпті де, Үкібала оны ұстап алмақшы болыпты. Ұстап алып, одан соң қайтадан босатып, қоя берер едім деп қатты ынтығыпты. Қалайда өз қолымен ұстап, балықтың алтын тәнін сезінбекші екен. Қысып-қысып ұстап тұрсам, дер екен де, балықты соңынан қуа беріпті. Алтын бекіре ақыры ұстатпай кетеді. Үкібала оянып алып, әлдебірақ саулы арманына жете алмай қалғандай хал кешіп, көпке дейін қатты өкініпті. Өзінің бұл қылығына өзі күлсе де, өңінде де әлгі алтын бекірені ұстап көруге тым-тым ынтызар бола береді.

Ал Едіге Үкібаланың бұл түсіне кәдімгідей мән беріп, өңінде де ұмыта алмағанын ескеріп, мұны бір нышанға жорыды. Қалайда алтын бекіре ұстау керек екенін ұқты. Екіқабат Үкібаланың алтын бекіреге жерік болып қалғанын сезді. Бала көтерген көп әйелдер әдетте әрнеге: біреу ащыға, біреу тұщыға жерік болып жатады. Кейбіреуі тіпті жабайы аңның яки құстың етін қуырып жесем деп өліп кете жаздайды. Едіге әйелінің жерік болғанына таңғалған жоқ. Кәсіпқой балықшының әйелі, әрине, күйеуінің кәсібіне телімді бір нәрсеге жерік болуға тиіс. Оған алтын бекірені қолыма ұстап, көзбен көрсем дегізіп, құдайдың өзі аян беріп тұрғандай. Егер жерік әйел жерігі қанбаса, жатырдағы балаға зиян дегенді Едіге біреулерден естігені де бар.

Ал Үкібаланың жерігі елдікінен ерекше, қиялилау болып келді де, мұнысын ол күйеуіне айтуға да батпады. Едіге де одан тақақтап сұрай қоймады. Ондай сирек балықты тауып, ұстаудың өзі екіталай шаруа. Әуелі ұстап алайын, сенің жерік болып жүргенің осы ма, жоқ па деп содан кейін сұрайын деп түйді.

Бұл уақытта Арал теңізінде балық аулаудың нағыз маусымы аяқталып та қалып еді. Маусымның қызар шағы маусым мен қарашаның арасы ғой. Қыстың да лебі білініп қалған кез. Артель енді қысқы маусымға дайындалып жатқан. Қыста айналасы бір жарым мың шақырым теңіздің беті сірескен мұз болып қатады. Балықшылар сол мұзды әр жерінен апандай-апандай ойық жасап, сол ойықтың бірінен түсірген ауды екіншісінен түйе шығырмен тартып алады. Түсте жарықтық даланың таптырмайтын кемесі ғой... Қыста теңіз үстінде жел аңырап тұрады, теңіз түбінен тартылған аумен бірге шыққан балықтар мұздың үстіне шығар-шықпас тоң болып қатады да қалады... Едіге артель құрамында қысы-жазы балықтың неше түрін: ірісін де, уағын да, асылында, жасығын да аулап жүріп, бірақ ауға алтын бекіре түскенін өмірінде көрген емес. Бұл балықты аумен емес, анда-санда қармаққа түсіргендер бар, бірақ өте сирек, ұстай қалса оның өзі балықшыларға үлкен мереке сияқты болатын. “Пәленше алтын бекіре ұстапты” деп жұрт оны кәдімгідей аңыз қылып айтып жүретін.

Сол күні таң ертеңмен Едіге теңізге аттанып бара жатып, әйеліне: “Мұз қатқанша өз қазанымызға арнап, балық аулап келейін” деді. Үкібала ықылас бермей:

– Ау, үйде балықтың неше түрі толып тұр ғой. Енді аулап не керегі бар? Күн суық қой, – деген. Бірақ Едіге көнбеді.

– Үйдегі балық ешқайда қашпайды, – деді ол. – Сен айттың ғой, Сағын апа қатты науқастанып, төсек тартып жатып қалды деп. Оны қаздың немесе көксеркенің сорпасымен қалжаламаса болмайды ғой. Бірден бір ем. Өзі ауру кәрі кемпірге кім балық аулап береді дейсің? Осы желеумен Едіге ертелетіп алтын бекіре аулауға шықты. Құрал-сайманның бәрін күні бұрын қамдап, сақадай сай етіп қойып еді. Соның бәрін қайықтың тұмсығына тастады. Өзі қалыңырақ киініп, ең сыртынан бастырмалы брезент плащ киіп, қайығын айдынға салып, жүзіп жүре берді.

Ауа райы құбылмалы, күз бен қыстың арасы, мұнарлы, бұлыңғыр екен. Жағаға ұрған толқынды жарып өтіп, қайығын ашық теңізге қарай қасқайта салды. Алтын бекіренің жайылатын тұсы-ау деген жерді

тұспалдап тартты. Бәрі де істің сәті түсу түспеуіне байланысты. Теңізден қармақпен балық аулау, жер бетінде жүріп аң аулау емес. Құрлықта аңшы, әйтеуір, аңды көзбен көріп, аңдып қуалап жүріп аулауына болады. Ал балықшының жөні бір басқа. Су астында не барын, не болып жатқанын ол көрмейді. Қармағын суға салады да тәуекелге сыйынады. Балық қармақ маңына келе ме, келген күнде де оны қаба ма, қақпай ма – неғайбыл.

Қармаққа балық түсер-ау деп Едіге көңілі сенімді-ақ, өйткені ол үйінен аттанғанда, балықты қу құлқын үшін емес, екіқабат әйелінің аңсарлы тілегі үшін аулауға шықты ғой.

Жас Едіге мығым да күшті еді. Ескекті бірқалыпты, мүдірмей есіп, жағалауды ұрып жатқан соқпа толқынның ара-арасымен қайықты қиялай салып, ашық теңізге беттеді. Жағадағы жанама толқынды арал балықшылары ирек толқын дейді. Ирек толқын – үлкен дауылдың жаршысы сияқты. Әйтпесе ирек толқынның өзі аса қауіпті емес, қорықпай-ақ, ашық теңізге алыстай түсуге болады.

Теңізге сұғына түскен сайын толқын ұрған белдеу тасты биік жарқабақ бірте-бірте аласарып, мұнарланып, анда-санда ғана қылаң берген болмашы сызыққа айналып кетті. Төбеден тұнжыр бұлт төніп тұр, су бедерін жалап, аздап ескек жел ызыңдайды. Екі сағаттай өткенде Едіге қайықты тоқтатып, ескектерін шығарып, зәкір тастады да, қармақтарын суға сала бастады. Оның өзі істеп алған екі қармағы бар еді, біреуін қайықтың құйрық жағынан тастап, тереңдікке жүз метрдей батырып жіберді де, екіншісін қайықтың тұмсық жағынан лақтырды. Сөйтіп болып, қайықты желдің өтіне қарай тұмсығын бұрып қою үшін ескекті қайта алып, қармақтардың сабағы бір-бірімен шатасып қалмастай қалыпқа келтірді.

Енді күтіп отыру ғана қалды. Оның шамалауынша, сирек асыл балық тек осындай тереңде ғана жүрсе керек. Оған, әрине, дәлелі жоқ, тек сезім-түйсік солай дейді. Бірақ әлгі іздеген балығы бар екеніне сенімді. Ол қалайда осы маңайға келуге тиіс. Онсыз үйге Едіге қайта алмас. Асыл балық оған ермек үшін керек емес, оның өміріндегі аса бір маңызды жағдай үшін қажет.

Біраздан соң балықтар белгі бере бастады. Бірақ діттегені олар емес. Әуелі қармаққа көксерке түсті. Оның алтын бекіре емес екенін Едіге қармақты тартқанда-ақ білген. Ә дегеннен алтын бекіре түсе кетуі мүмкін емес-ті. Ондай оңай олжа бола берсе, өмірдің қызығы қайсы. Едіге әлі тер төгуге, әлі күте тұруға әбден пейіл. Сәлден соң Аралдағы ең тәуір балықтардың бірі, тіпті, бәлкім, ең жақсысы – қаяз түсті. Оны басынан бір ұрып, есеңгіретіп, қайықтың түбіне тастай салды. Тым құрығанның өзінде науқас Сағын апаға қалжалық сорпа үшін осы да жетіп артылады. Тағы бір тыраң балық қармақ қапты. Мұны қандай жын айдап жүр екен? Әдетте тыраң балық судың бетіне жақын жүрер еді. Мейлі, бетінен жарылқасын, өзі кінәлі. Содан соң, іш пыстырып көпке дейін қармақ қалтқысы бүлк етпей, тымырайды да қалды... “Жоқ, мен шыдаймын, – деді Едіге өзіне-өзі.

– Алтын бекіре аулаймын деп Үкібалаға айтпасам да, ол сезеді. Мен сол алтын бекірені алып қайтуға тиіспін. Құрсақтағы нәресте қиналмасын. Анасы алтын бекірені қолына ұстап көруін сол нәресте қалап жатыр ғой. Неге қалайтынын ешкім де білмейді. Апасы да соны қалайды, ал әкесі, мен, сол тілектерін орындауым керек”. Ирек толқындар ойнақшып, қайықты айландырып кете беретінді шығарды. Атын ирек толқын дәп тегін қоймаған ғой, ирелеңдеп, бір бүйірлей соғады. Қаздиып қозғалмай отыра-отыра Едіге жаурайын деді. Сонда да былқ етпестен қалтқыдан, қармақ жібі өтіп тұрған ашадан көзін алмайды. Не құйрықтағы, не тұмсықтағы қалтқы қимыл етпей мелшиді де қалды. Бірақ Едіге шыдап бақты. Алтын бекіре, әйтеуір, бір келетініне сенімді. Тек теңіз шамалы шыдай тұрса игі еді, мына ирек толқыны бар болғырлар екпіндей түсті ме, қалай. Бұл ненің нышаны? Жуық арада дауыл тұра қоймаса керек еді. Бәлкім, кешке қарай, не түнделете алпауыт алабас толқындар көтерілер. Әне сонда қаһарлы Арал бір қиырдан бір қиырға дейін ақ көбік атып ақиланар. Сонда оған тірі пенде жолай алмас, Ал әзірше шыдай тұруға болады, әзірше уақыт бар.

Қорбиып тоңып отырып, Едіге жан-жағына көз тастап теңізден өз балығын күтті. “Ей, сенің мұның не, құдай-ау, – деді ішінен Едіге әлгі балықпен сөйлесіп. – Мұнша кешіккенің не? Сен қорықпай-ақ қой. Қорықпа дедім ғой мен саған, қайта босатып жіберем. Өтірік айтасың дейсің бе? Шын айтам. Сені тамаққа бола тосып отырған жоқпын. Тамақ та, балық та үйде толып тұр. Әне, қайықтың түбінде де үш нән балық жатыр. Қу тамаққа бола сені осынша тосар ма едім, алтын бекіре! Түсінсеңші, біз тұңғыш перзентімізді күтуліміз ғой. Жуырда сен менің әйелімнің түсіне кіргелі бері оның мазасы кетті. Ол маған ашып айтпаса да, бәрін көріп, сезіп жүрмін. Неге екенін білмеймін, ол сені қолына ұстап көргісі келеді, содан соң сені теңізге қайта босатып қоя беремін, шын сөзім бұл. Сен сирек кездесетін асыл балықсың ғой. Әне, мәселе қайда. Сенің төбең, құйрығың, қанаттарың мен жон арқаң тұп-тұтас алтын ғой. Сен біздің халімізді ұқ енді. Әйелім сені қолына ұстап, алтын мүсініңді жан-жүрегімен сезінгісі келіп, ынтызар болды, алтын бекіре. Сен балық болсаң, бізде шаруаң жоқ екен деп ойлама. Сен балық та болсаң, әйелім сені өз бауырындай, сіңлісі яки інісіндей сағынып, перзенттен босанар алдында өзіңді бір көргісі келеді. Ана құрсағындағы бала да риза болар еді. Жағдай осылай, алтын бекіре. Мұқтаждан құтқар бізді. Жақында бері. Ренжітпеймін мен сені. Нән ұрсын, алдасам.

Егер мен арам пиғылды болсам, сен оны сезер едің. Екі қармағым бар, қалағаныңды ал, қармақтарға жұдырықтай- жұдырықтай ет іліп қойдым. Ет аздап иістенген. Сен алыстан сезсін деп әдейі иістедірдім. Сен қорықпай-ақ келе бер. Егер мен қаптырма тастасам, оным озбырлық болар еді, әрине, сен қаптырмаға тезірек түсер едің. Бірақ онда сен қаптырманы жұтып қойып, мен сені теңізге қайта жібергенде қарныңда темір қалып қойып қиналар едің ғой. Оным озбырлық болар еді. Мен сені алдамастан қармақ ұсынып отырмын. Аздап ернің жырылады, бар болғаны сол-ақ. Сен абыржыма, алтын бекіре. Мел үйден үлкен мес ала шықтым. Соған су толтырамын да, сені ішіне салып қоямын, теңізіңе қайта оралғанша соның ішінде жата тұрасың. Бірақ мен сені ұстамай кетпеймін. Уақыт болса қысып барады. Толқындар тулап, жел қатайып келе жатқанын сен қалайша сезбейсің? Қалайша менің тұңғыш перзентім әкесіз жетім қалғанын қалайсың сен? Ойлан, алтын бекіре, құтқар мені...” Қыс табалдырығындағы суық теңіздің көкөңез айдыны қарауыта бастады. Бірде толқын жалдарға көтеріліп, бірде толқын дестелер арасынан көрінбей кетіп, жалғыз қайық жағалауға қарай қасарысып келеді. Сұрапыл дауыл бірте-бірте күш жинап, іштен қайнап, теңіз күңірене бастады. Жалғыз қайық ақжал толқындармен жағаласып бақты. Мұздай тамшылар балықшы бетін сабалап, ескектегі қолдары ылғалды суықтан домбығып кетті.

Үкібала жар жағалап, шыбын жанын шүберекке түйіп жүр. Күйеуінің кешіккеннен сескеніп, әлдеқашан теңіз жағасына келіп, Едігені күткен. Осы балықшыға тұрмысқа шығуға ықылас білдіргенде, Үкібаланың қырдағы малшы туыстары оған: “Балықшыға сөз берерден бұрын ойлансаң еді, көрген күнің сор болар, сенің күйеуің адам емес, теңіз болар; сол теңіздің жағасына талай шығып, оған тәңірдей жалбарынып, көзіңнің жасы көл болар”, – деп еді. Бірақ Үкібала Едігеге берген сөзін екі етпей: күйеуім қайда болса, мен де сонда... деді ғой.

Ақыры солай болды да. Бұл жолы күйеуі теңізге артельмен бірге аттанбай, жеке кеткен. Күн болса кешкіріп, ымырт жабылып барады, теңіз болса зікір салып, жын-перісін шақырып жатқан сияқты. Ақжалдар арасынан кенет ескектер қылт-қылт етіп, толқын төсінен қайқаң етіп қайық көрінді. Басын орамалмен шандыған, қарны шермиген Үкібала тура судың жиегіне келіп, Едігенің жағаға шығуын күтті. Асау толқын қайықты бар пәрменімен қайраңға қарай лақтырып жіберді. Едіге одан қарғып түсіп, басын бұқаша тұқыртып, қайықты жағаға сүйреп шықты. Тұзды суға бөгіп қалған Едіге бойын жазғанда Үкібала барып, қақайып қалған мұп-мұздай плащтың ішіндегі күйеуінің мойнынан құшақтай алды.

– Қарай-қарай екі көзім төрт болды. Неге мұнша кешіктің?

– Күні бойы қармаққа ілінбей, осы күн батарда ғана түскені...

– Сен сонда алтын бекіре аулауға бардың ба?

Жалынып, оны әрең көндірдім. Енді оны ұстап көруіңе болады. Едіге қайықтан суға толы дәу месті алып шығып, аузын шешіп, жағадағы малта тастың үстіне суды алтын бекіремен бірге ақтара салды. Балық нән еді. Сымбаты келіскен нән балық. Ол алтын құйрығымен жан-жақты сабалап, су-су малта тастарды сыпыра-жайпап, бұлқынып-бұлқынып алды да, өзінің туған теңізіне, ақжал толқынға жетпек болып ұмтылып қызғылтым көмейлі аузын арандай ашты. Бір қас-қағым сәтке балық біресе тынышталды да, қайда жатқанын білгісі келгендей, дөп-дөңгелек, тап-таза көздерімен мына жарық дүниеге қарап қадалды да қалды. Тіпті қысқы кештің алагеуімінің өзінде бейтаныс сәуле балық басына шағылысып еді, балық өзіне төніп тұрған адамдардың жарқылды көздерін, жағалау жердің бір қиығын, аспанды көрді. Көзі үйренбегендіктен оған алыс аспандағы батқан күннің бұлт арасынан шалынған әлсіз сәулелерінің өзі бәлкім көз қарықтырар жап-жарық сияқты көрінді. Балық тынысы тарыла бастады. Бір тулап түсті. Құйрығымен жер сабалап, тың күшпен дүлейлене шырқ айналып, суға жетуге талпынды. Едіге алтын бекірені желбезегінің түбінен ұстап көтерді де, Үкібалаға:

– Қолыңды тос, ұста, – деді.

Үкібала нән балықты сәби сияқты қос қолдап көтеріп, бауырына басты. Түу, ширығуын-ай! – деп таңғалды, Үкібала балықтың шиыршық атқан серіппелі күшін сезіп. – Өзі бөренедей ап-ауыр ғой, тегі! Теңіздің иісі аңқиды! Кереметтей сұлуын қарашы! Мә, Едіге, ризамын, өте ризамын. Жаным жай тапты. Тезірек суға қоя бер енді... Едіге алтын бекірені теңізге алып барды. Тізесіне дейін толқын кешіп, балықты сусытып суға түсірді. Алтын бекіре суға түскенде, бір сәт балықтың басынан құйрығына дейінгі зер қабығы көгілдір мұнар ауаны жарқ еткізгендей болды да балық жұмыр денесімен суды қақ жарып, тереңге жүзіп кете берді...

Ал теңізде сұрапыл дауыл түнде соқты. Теңіз үй сыртындағы жар астында мәңіреп, еңіреп жатты. Дауыл алдында ирек толқындар бекер пайда болмайтынына Едігенің көзі тағы жетті. Түн ортасы болған шақ. Тулаған толқындар шуын ұйқылы-ояу тыңдап жатып Едіге армандай алтын бекірені есіне алды. Қазір не күйде екен? Теңіздің тұңғиық тереңінде толқынның тулағаны аса білінбесе керек. Сол өзінің түнектей қараңғы тұңғиық мекенінде алтын бекіре де теңіз үстіндегі толқындар шуылын тыңдап жатқан шығар. Едіге

соны ойлап, балаша жымып қойып, ұйықтап бара жатып, бір қолын әйелінің бүйіріне салып еді, құрсақтың бүлк- бүлк еткенін сезді. Ол оның құрсақта жатқан перзенті еді. Едіге бұған да балаша мәз болып, жымып, алаңсыз бір ұйқыға батты.

Жылға жетпей сұрапыл соғыс басталарын, тіршіліктің астан- кестеңі шығарын, сөйтіп теңізбен біржолата қоштасып, кейін оны тек есіне ғана түсіріп жүрерін, әсіресе қиын-қыстау кездерде есіне аларын ол сонда білсе ғой...

Пойыздар бұл өлкеде шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады.

*Ал, темір жолдың қос қапталын ала бұл өлкеде сайын сахара сары даланыңкіндіктұсы-
Сарыөзектіңмедиенұлыжазирасыкөсіліпжатады...*

Боранды Едіге үшін қырсықты-қысталаңды болған сол елу үшінші жылдың қысы ерте түсті. Сарыөзекте бұрын-соңды ондай қыс болған емес-ті. Қазан айының аяғын ала қар жауып, суық басталды. Құмбелден күнілгері өз үйіне, Зәрипаның үйіне картоп тасып алғаны қандай жақсы болған. Білгендей асыққан екен. Құмбелге соңғы рет түйемен барды, өткінші жүк пойызының тамбурында тұрып, үйге жеткенше картоп үсіп кетер деп қорықты. Үсіген картоп кімге керек. Өйтіп машақат болғанша деді де Қаранарға мініп барып, оның үстіне екі қанар картопты теңдеп алды. Жалғыз өзінің әлі жетпес еді, тәңірі жарылқағыр, сондағы кісілер көмектесіп жіберді. Теңделген қанарлардың үстіне киізбен бастырып, жел тимесін деп жан-жағын қымтап қойып, өзі қос қанардың ортасына шоқиып отырып алып, жайымен Борандыға қарай аяңдады. Қаранардың үстінде пілге мінгендей болып отыр. Едіге солай ойлады. Бұл маңайда осы таяуға дейін пілге адам мініп жүреді дегенді ешкім естіп-білген емес. Осы күзде станцияның кинотеатрында тұңғыш рет үнді фильмін көрсеткен. Құмбелдің бала-шағасынан кәрі-құртаңға дейін бейтаныс ел туралы бейтаныс картинаны көреміз деп шұбырып берсін. Фильмде шексіз ән-бимен бірге пілдерді де көрсетті. Үнділер пілге мініп, ну ормандардан жолбарыс аулауға шығады екен. Сол картинаны Едіге де көріп қалғаны бар. Разъезде бастығы екеуі жалпы кәсіподақ жиналысына борандылықтар атынан делегат болып қатысып еді. Жиналыс соңынан депоның клубында осы үнді фильмін қойып еді. Содан басталды дейсің. Жұрт кинодан шығып алып, ал кеп әңгіме қызсын. Үндістанда адамдар пілге мініп жүретініне теміржолшылар ал кеп таңғалсын. Әлдекім даусы қатты шығып:

– Немене, сонша сол бір пілдерге бола шулайсыңдар, Қаранардың пілден несі кем? Жүк артсаң – о да піліңнен кем тартпас! – деді.

– Ей, рас-ей, – деп жабыла күлісіп алды.

– Пілің не! – деді тағы біреу. – Піл дегенің тек ыстық жерде жүре алады. Біздің Сарыөзекке қыста алып келші сол піліңді. Тұяғы үсіп түсіп қалсын, Қаранарға жетпек қайда оған!

– Әй, Едіге десе! Әй, Боранды Едіге! Осы саған неге Қаранардың үстіне дәл үнділерше шатыр тігіп алмасқа? Үнділердің байы құсап, шалқайып жүрмейсің бе бір!

Едіге мырс күліп қойды. Достары қылжақтайды, десе де өзінің аты-шулыбурасы туралы мақтаусөз есту де құлағына жағып барады...

Ал оның есесіне сол қыста Едіге осы Қаранардан көресіні көрді дейсің. Қасірет шегіп, азапқа түсті дейсің... Бірақ ол азап сәл кейінірек, суық түсе басталар. Ал дәл сол күні Едіге жолда келе жатқанда қар жауды. Қар одан бұрын да бірер рет жауып, тез еріп кеткен. Бұл жолы жауғанда да мықтап басып салды! Сарыөзектің аспанын түнек бүркеп, жел ұйтқыды. Торғайбас қар жапалақтап тұрып жауғанда лезде жердің беті аппақ болды. Суығы суық емес, бірақ былжырақ ылғал сүйкімсіз. Ең қиыны – саулаған қардан айнала төңірек түк көрінбейді. Енді не істеу керек? Сарыөзектің айдаласында ат басын тірейтін, жауынның басылуын күтіп тыныстайтын бірде-бір елді мекен жоқ. Енді бар амал – Қаранардың күшіне, сезімталдығына сенеді. Ол үйді тауып баруға тиіс. Едіге түйеге ерік беріп, өзі жағасын көтеріп, бөркін баса киіп, бастырмамен бүркеніп, жан-жағынан бір қарайған көре алмай, тағат сақтап отыра берді. Жапалақтап, орай да борай соққан қардан басқа дәнеңе көрінбейді. Сол ақ түтектің арасымен Қаранар жүрісінен танбай салып ұрып келеді. Үстіндегі қожайыны оған қазір қожа емес, қимыл етпей үнсіз қалғанын түйе де сезеді. Қарсоқтада мұншама жүкпен ыңқ етпей келе жатқан Қаранардың күші де ғаламат қой. Иесі үстінде, Қаранар анда-санда бақ етіп, арыстанша ақырып қойып, кейде ұзағынан боздап, танаулары желп-желп етіп, бу бүрқырап, мұрнының демімен адам ұшырардай дауыл тұрып, қарсы соққан қарды қақ жарып, арымай-талмай арқырап келеді.

– Соқталап соққан қар ішінде Едіге жападан-жалғыз көңілі құлазып, жетімсірейді. Айнала тырс етпейді, ақ түнектен басқа түк көрінбейді. Қаранар ара-тұра басына үйіліп қалған қарды сілкіп түсіріп, жүрісінен танбай, бақ етіп, бақырып қалып айнала тыныштықты селт еткізгендей болады. Ал үстіндегі иесінің көңілі әлем-жәлем. Едіге өзін-өзі тежей алмай, өзінің өрт шарпыған сезімін үзілді-кесілді тыйып тастап, мықтап бір

байламға табан тірей алмай, пәрменде хал кешіп келеді. Не Зәрипаға ақтарылып бар сырын айта алмайды, не Үкібаламен атқұйрығын шорт кесісе алмайды. Сонда ол ыза болып, өзін-өзі аяусыз балағаттайды. “Хайуан! Сен де бір, сенің түйеңде бір! Оңбаған! Иттің төбеті! Ақымақ бас айуан!” – деп, ара-арасына түрлі-түрлі боғауыз қосып боқтап, өзін-өзі тиюға, ес жиюға әрекеттеніп, өзін-өзі сойғылап, өзінің намысына өзі тиіп бақты... Бірақ бәрінен де шипа жоқ... Ол да бір, көшкін қозғап құлап бара жатқан тау да бір... Жалғыз медеу тұтары балақайлар. Балалар оған айрықша шарт қоймас, Едігені – Едіге көке деп біледі, жақсы көреді, бөтен қылық жоқ. Оларға не керек, қандай жәрдем керек. Едіге қолдан келгенінің бәрін істер. Міне, қазір де сонау Құмбелден Қаранармен екі қанар картоп алып келе жатыр. Бір қанары солардікі... Қысқы отын-суын да дайындап берген осы Едіге...

Сол балаларды ойлау – Едігенің шыбын жаны барып қорғалар жер. Соларды оштаса-ақ жаны жай табады. Едіге қазір Борандыға жеткен соң сол балақайлар алдынан қалай жүгіріп шығатынын көз алдына елестетті. Қар борап тұрса да секіріп-секіріп, алақайлап: “Едіге көке келді! Қаранармен келді! Картоп әкелді!” – деп айқайлап алдынан шығады. Оларға: “барыңдар, үйлеріңе кіріңдер!” деп айта алмайсың. Едіге сонда ақырып қалып: “Шөк!” – деп Қаранарды шөгереді. Үсті-басы қар-қар болып түйеден түседі, үсті-басын қаққылап, қардан тазартып тұрып, балалардың бастарынан сипап та үлгіреді. Содан соң түйенің үстінен қанарларды түсіре бастайды; егер үйінде болса Зәрипа шығып қалар ма екен деп алаңдап есік жаққа қарап қояды: Зәрипа шыға қалған күнде де ол оған еш нәрсе айтпайды, Зәрипа да үндемейді; Едіге тек оның бетіне бір қарайды, бір көргеннің өзі медет; содан жүрегі түскір тағы да шым-шым уылжып, тағы да жан дүниесі астан-кестең болады, одан қашып құтылар құдірет жоқ; ал балақайлар болса, түйенің бақ ете қалғанынан қорқа-қорқа, абайлап басып, батылданып жақындап келіп, жүк түсіріп жатқан Едігеге көмектесіп жібермек болып, тынымсыз тыпырлап, етекке оралады... Едігенің бар азабын, сыздаған жүрегін айықтырып жіберетін үлкен ем осы ғана...

Қар жауған сол бір күнді ол осылайша жол үстінде өткізді. Жол бойы ауыр ойдан, шүбә-күдіктен арыла алмады... Жол бойы қар жауды да тұрды.

Сол қар Сарыөзекке о дегеннен қаһарлана келген ерте қыстың басы еді. Суық түсісімен Қаранар қайтадан құтырына бастады. Тұла бойын буралық дүлей күші билеп, қайтадан аузынан жын шашып, ақырып-бақырып, буырқанып-бұлқынып, айналаны азан-қазан қылды. Енді оны қорада ұстап тұра алатын ешқандай күш-құдірет жоқ-ты. Тіпті иесінің өзі де “Бәледен машайық қашып құтылыпты” деп, бураның ығына көнбесіне лажы қалмады...

Қар жауған соң үш күннен кейін Сарыөзекте үскірік жел тұрып, дүн-дүниені үтіктеп өткендей жып-жылмағай етті де, даланың үстін сірескен бір мұнар басты да қалды. Аязды қарда кез келген дыбыс, қыбыр еткен қимыл, тырс еткен тысыр – бәрі де алыстан-ақ ап-анық естіліп, жаңғырығып тұратын болды. Кезеңде келе жатқан пойыздар-дың үні талай шақырым алыстан естіледі. Таң қылаң бере ұйқылы- ояу жатып, даладан Қаранардың азынаған үнін, қораны қирата жаздап, тапыраңдап тұрғанын естіп Боранды Едіге тағы бір бәле басталғанын сезді. Тез киініп, қараңғыда түртінектеп жүріп, қораға барды да, тікенектей аяз қарып бара жатқан тамағын қырнай айқай салды:

– Не көрінді! Басыңа тағы да ақыр заман орнады ма? Тағы да бастадың ба сойқаныңды? Менің қанымды тағы да ішпекшісің бе! Ой, оңбаған хайуан! Өшір үніңді! Өшір деймін үніңді! Биыл тегі жігітшілігің тым ерте қозған екен, бәлем. Елге күлкі, есекке таң болмасаң жарар!

Бірақ айтқан сөзінің бәрі айдалаға кетіп жатыр. Жан дүниесін жігітшілік құмарлық қысқан бура иесінен титтей де именген жоқ. Ол өз дегенінен қайтпай, осқырынып-пысқырынып, өңеші үзілгенше бақырып, тістерін үрей ұшыра шықырлатып, шарбақты қирата жаздайды.

– Ә, бәлем, сезген екенсің ғой? – Иесі ашудан өкпеге көшті.– Түсінікті болды, осы табан астында табыңға алып-ұшып жетуің керек қой. Келеде бір күйлеген інгеннің жүргені ғой, сірә! Әй-әй! Бұл ойсылқара тұқымын құдай қарғап неге жылына бір-ақ рет күйлейтін етіп жаратты екен. Ың-шыңсыз, жанжалсыз, ақырын ғана күнбе-күн қайысуға болмас па еді? Сонда кімнің қандай шаруасы бар сенде! Жоқ, дәл қазір қиямет-қайым болатындай өзеурейді-ай, сорлы!.. Бұл өкпе-наздың бәрін Едіге тек өзінің бура алдында дәрменсіздігін жуып-шаю үшін ғана айтты. Бұл бәлені қашанғы азынатып қояды, амал жоқ, қораның қақпасын ашты. Адам бойынан асатын шынжырлы қақпаны ашқаны сол екен, Қаранар оны қағып кете жаздап, абақтыдан атып шықты да, азынай ақырып, буына боздап, теректей аяқтары тарбаңдап, тіп-тік өркештері дір-дір етіп, ен далаға ұша жөнелді. Соңынан қар боратып, лезде көзден ғайып болды.

– Тіфу, кәпір! – Иесі артынан бір түкірді де, ызаланып: – Заула, ақымақ, заула, әйтпесе кешігіп қаларсың! – деді.

Едіге таңертеңнен жұмысқа кетуі керек еді, бұлқан-талқан болған Қаранарды босатып жібергені де сондықтан. Егер мұның арты немен бітерін білсе, бұлқан-талқан болмақ тұрмақ, буынып өлсе де босатпас еді ғой. Бірақ ол жұмыста жүргенде бұл құтырған дүлейге кім ие бола алар еді? Одан да қарасы батып кетсін. Құтырған ен далаға шығып, арыны басылар, біраздан соң сабасына түсер, жуасыр деп үміттеніп еді Едіге...

Келесі күні-ақ Боранды Қаранардың сұрапыл сойқандары туралы, тура бір майданнан түскен ақпардай, хабарлар жете бастады. Бәрі де жайсыз хабар еді. Боранды бекетке пойыз тоқтаса-ақ болды, не машинист, не кочегар, не кондуктор жамырай жарысып, пойыз жол бойындағы түйелі ауылдарда Қаранардың салған ойранын айтып бола алмайды. Құмдышап разъезінде Қаранар екі бураны қатарынан өлімші етіп, төрт інгенді тартып алып, айдалаға қуалап кетіпті. Әлгі інген иелері түйелерін Қаранардан әрең айырып алыпты. Қаранарды қорқытпақ болып адамдар аспанға мылтық атыпты. Басқа бір жерде Қаранар бір інгеннің үстіндегі адамды ұшырып түсіріпті. Жерге ұшып түскен сорлы да бір құдай есалаң жаратқан неме екен, Қаранар інгенмен ісі біткен соң босатып қоя беретін шығар, деп екі сағат тапжылмай күтіп отырыпты. Сөйтсе інгеннің өзі де ұятсыз Қаранардан ажырағысы келмейтін көрінеді. Әлгі сорлы енді інгенін алып, үстіне мініп, үйіне қайтайын десе, Қаранар оған ақилана тұра кеп шауып, таптап кете жаздапты. Таптап та кететін екен, әлгі малғұн жандәрменде бір терең шұқырға қарғып түсіп, өлі мен тірінің арасында інге кіріп кетіп, әрең аман қалыпты. Есін жиғанда ғана барып, өзекті қуалай еңбектеп, Қаранардан алыстағанда ғана жолға түсіп, әйтеуір, тірі қалғанына тәуба-тәуба деп үйіне оралыпты. Ұзынқұлақ “телефон” бойынша, Қаранардың сұмдық сойқандары жөнінде хабар қардай борады дейсіз. Ал бірақ ең қаһарлы да қатерлі хабар Ақ-Мойнақ разъезінен хат арқылы келіп жетті. Перінің қайдан барып бір-ақ шыққанын көрдіңіз бе – Ақ-Мойнақ бекеті Құмбел станциясының ар жағында ғой! Хат жазған Қос-пан деген біреу екен. Үшбу қадірлі хатта былай деп жазылған. “Сәлем, құрметті Едіге аға! Сен өзің Сарыөзек атырабына әйгілі кісі болсаң-дағы, құлағыңа жағымсыздау сөздер айтуға тура келеді. Мен сені мықты адам ғой деп ойлаушы едім. Тажал Қаранарыңды еркіне босатып қоя бергенің не қылғаның? Сенен мұндайды күтпеп едік. Ол қызылкөз бәлең мұнда үрейімізді ұшырып, иманымызды қашырып болды. Біздің бураларымызды мүгедек қылып, қиратып тастады. Ең әйдік деген үш інгенімізді тартып алып кетті. Ол аз десең, өзімен бірге бір қомдаулы інгенді де қуалап келді. Сірә, үстіндегі адамын жолда ұшырып түсірген болар, әйтпесе әлгі інген неге ашамайлы. Сөйтіп, біздің інгендерімізді де айдалаға қуып алып кетті. Жаныңа жан баласын жолатпайды – қасына не адам, не хайуан бара алмайды. Осындай да бола ма екен? Біздің бір жас буыршынның қабырғасын қиратып жіберген екен, өліп қалды. Мен аспанға мылтық атып, жасқап, інгендерді алып қайтайын деп едім... Қайда! Ештеңеден қорықпайды. Кімді болса да шайнап тастап, тірідей жұта салайын деп тұр! Тек оның әлгі шаруасына ешкім шәлкес келмесін. Ол перің не оттамайды, не су ішпейді, тек әлгі інгендерді қайыйды келіп, қайыйды келіп! Сол кезде жер солқылдап жатқандай болады. Оның сол сұрапыл әрекетін көргенде, тіпті жаның түршігеді. Әрі десе әлгі жұмыс үстінде аспан астын күңіrentіп, бақыратынын қайтерсің. Аламан ақыр заман болғандай зәрең кетеді! Соған қарағанда, Қаранарың қажымай-талмай інгендерді жүз жыл қатарынан үздіксіз қайыйтын шығар деп қалдым. Мен мұндай тажалды өмірімде көрген емеспін. Біздің ауылдың адамдарында зәре-құт жоқ. Әйелдер мен балалар үйлерінен алыстап шығуға қорқады. Сондықтан да тез жетіп, Қаранарыңды алып кет. Мерзім беремін. Егер де бір күннен кейін келіп, бізді бұл дүлей диюдан құтқармасаң, онда өкпелеме, қадірлі аға. Менің мылтығымның оғы ірі. Ондай оқпен аюды да сұлатуға болады. Қаранарыңның басын куәлардың көзінше мылжа-мылжасын шығарамын – сонымен іс бітті. Терісін өткінші пойызбен беріп жіберемін. Қаранар екеніне қарамаймын. Ал, мен бір айтпайтын, айтқанынан қайтпайтын адаммын. Кешікпей тұрғанда, тез жет.

Сенің Ақ-Мойнақтағы інің Қоспан”.

Сөйтіп, жағдай шыр айналды. Хаттың иесі әумесерлеу шығар- ау, бірақ ескертпесі тым қату. Едіге Қазанғаппен ақылдасып, Ақ-Мойнақ бекетіне жедел аттанбақшы болды. Бұл айтуға ғана оңай әйтпесе...

Едіге таң бозынан сапарға шықты. Үкібала жолазық дайындап қойыпты. Едіге қалың киінді. Мақталы сырма күпәйке мен шалбардың сыртынан тон киіп алды. Аяғында пима, басында үш құлақ түлкі тымақ, қолында тері қолғап. Осылайша қымтанып, енді жүрейін деп інгенді шөгеріп жатқанда, қасына Әбутәліптің екі баласы жүгіріп келді. Дауыл оған қолдан тоқыған жүн бөкебай ұсына берді.

– Едіге көке, мамам сіздің мойныңыз тоңып қалмасын деп мынаны беріп жіберді.

– Мойын дейсің бе? Тамақ де.

Едіге қуанғаннан балаларды бауырына кезек-кезек қысып, беттерінен сүйе берді. Жүрегі елжірегені сонша әлгіден басқа жөнді сөз де тауып айта алмады. Жаны жайдарман болып балаша қуанды: бұл Зәрипаның оған деген ықыласының тұңғыш жоралғысы еді.

– Мамаларыңа айтыңдар, – деді ол аттанып бара жатып. – Мен тез ораламын, құдай қаласа, ертең-ақ қайтып келемін... Бір минут те кідірмеймін, сонда бәріміз жиналып, шай ішеміз. Боранды Едіге әлгі бір қарғыс атқан Ақ-Мойнаққа тезірек жетіп, лезде қайтып келгісі келді. Жүн бөкебай бергені шыннан жақсылықтың нышаны ма, жоқ па – Зәрипаның жанарына бір қарап соған көзін жеткізгісі келді. Жүн бөкебайды ол мұқият бүктеп ішкі қалтасына салып қойған. Үйден шығып, едәуір жерге жетіп қалғанда үйге қайтпақ болып ойы бұзылды. Құтырған Қаранарды Қоспан деген біреу атып тастаса – атып-ақ тастасын, терісін салып жіберсе – салып жіберсін, атасына нәлет! Сол дүлей мінез хайуанмен қашанғы арпалысып өтеді енді, өз обалы өзіне, құдай жазасын берсін. Мейлі! Өзіне де сол керек! Едіге осылай бір нілдей бұзыла жаздағаны ғой! Бірақ ұялды. Жұрт кезінде, әсіресе Үкібала мен Зәрипаның алдында масқара боларын, ақымақтың ақымағы боларын сезді. Сөйтіп сабасына түсті. Төзімсіз тағатқа талғау болар бір-ақ жол бар: “Ақ- Мойнаққа тезірек жетіп, тезірек қайту”, – деп өзін-өзі қайрады.

Едіге Ақ-Мойнаққа ымырт әлетінде келіп жетті. Астындағы інген де болдырған. Жол ұзақ, әрі десе қыстың күні ғой. Қоспан да, оның үй-іші де бір ғажайып жандар екен. Кәрі шешесі, әйелі, бес жасар ұлы (үлкен қызы Құмбелдің интернатында оқиды екен). Қоспанның өзі қонақтың асты-үстіне түсіп, бәйек болды да қалды. Ысыта от жағылған үйдің іші ерекше шырайлы. Ас үйде қысқы соғым асылып жатыр. Ол піскенше шай ішуге кіріскен. Кәрі шешей Боранды Едігеге шайды өзі құйып беріп, одан үй-жайын, бала-шағасын, мал-жанын, одан нәсілін сұрап жатыр, сұрап жатыр. Өзі де әңгіме тиегін ағытып, Ақ-Мойнақ бекетке қашан, қайдан келгенін айтты. Едіге де әңгімеге шын үйіріліп, қорытылған сары майды ып-ыстық таба нанмен іліп алып, асай отырып, майды мақтап қояды. Мұндай сиыр майы Сарыөзектегілер үшін таңсық. Қой, ешкі, түйе майы деген де жақсы ғой, бірақ сиыр майы бәрінен де дәмді де. Сөйтсе бұл сиыр майын бұларға Оралдағы туыстары беріп жіберген екен. Едіге майды нанға іліп алып, асап отырып, тіпті жарықтық көк майса шалғын исі шығады, деп қойды. Бұл сөзі кәрі шешейдің құлағына жағып кеткені сонша ол жаннаты Жайық жеріндегі елі туралы, ондағы балғын балауса, орман-тоғай, өзендер туралы айта бастады...

Сол кезде бекет бастық Ерлепес келіп кірді. Боранды Едігемен бірге болсын деп оны Қоспан әдейі шақырып еді.

Далада тас қараңғы түн. Боранды бекеттегі сияқты мұнда да дүрсілдетіп, үйдің терезелерін сыңғырлатып, арлы-берлі пойыздар өтіп жатыр. Бекеттері Сарыөзекте бір темір жолдың бойында жатса да, бұл бөтен жер ғой, Едіге болса бөтен адамдардың ортасында отыр. Құтырған Қаранарға бола келгенмен, ол мейман. Мейманды мына Ақ-Мойнақ адамдары ардақтап күтіп жатыр. Ерлепес келісімен Едіге мүлде қысылғанды қойды. Ерлепес қазақтың өткен-кеткенін жақсы біледі екен. Әңгіме көп ұзамай сол өткен заманның атақты адамдарына, ардақ тарихқа қарай ауысты. Сол кеште Едіге де Ақ-Мойнақ адамдарына қатты ұнады. Оның шешіліп, көңілді отыруына тек әңгіме сарыны ғана емес үй иелерінің шын ықылас-пейілі, әлбетте дастарқан мәзіреті, әрі десе ішімдік әсер етті. Арақ бар еді. Суық ұрып, жол жүріп келген Едіге жарты стақан арақты тартып жіберіп, аласа дөңгелек үстелдегі дастарқаннан жас тайлақтың тұздалған өркеш майынан бір асады. Сол-сол екен, тұла бойы балқып, жаны жадырап жүре берді. Аздап масаң тартқан Боранды Едіге көңілі көтеріліп, тіпті күлімдеп кетті. Қонақ құрметіне деп Ерлепес те ішіп жіберді, оның да көңілі көтеріңкі. Содан да ол Қоспанға қарап:

– Қоспан, құдай үшін, жүгіріп барып, менің домбырамды алып келе қойшы, – деді.

– Әй, бәрекелді, – деп қостады Едіге де. – Домбырашыларға бала күнімнен қызығамын да.

– Үлкен өнер көрсетем деп айта алмаймын, Едеке, бірақ сенің құрметіңе бірдеңелерді еске түсіріп көрейін, – деді Ерлепес пиджагін шешіп тастап, көйлегінің жеңін күні бұрын түрініп. Көп сөзді, елгезек Қоспанға қарағанда, Ерлепес әлдеқайда салиқалы екен. Кесек тұлғалы, етжеңді кісінің пысы басады. Домбыраны қолына алғанда күнбе-күнгі күйбің тіршіліктен алыстағандай, зердесі әлденені зейіндеп аулаққа көз салды. Адам бір бойындағы асылын ақтарғысы келгенде осындай хал кешетіні болады. Домбыраның құлағын келтіріп отырып, Ерлепес ойлы көзбен Едігеге ұзақ қарағанда оның тостақтау ұялы үлкен қара жанарында теңізге шағылысқан ай сәулесіндей болып, әлдебір нұр жарқ-жұрқ ете қалды. Ол домбыраның шегін қағып-қағып жіберіп, салалы ұзын саусақтары перне бойын қуалай жоғары-төмен суси жөнеліп, күмбір-күмбір күйді әуелі бір шашып жіберіп, енді інжу- маржаннан тағы бір толқын шашу шашар кезде Едіге бұл сиқырды тыңдау өзіне оңай соқпайтынын сезді. Сөйтсе ол бейбақ қонақта отырып сәл сәтке ғана уайым-қайғысын ұмытып кеткен екен, сәл сәтке ғана көңілі көтеріліп, желікпе болған екен. Ал құдіретті күйдің ә дегендегі үні-ақ оны өзінің жүрек дерті мен мұң-мұңлығының, жан сыздатқан уайым-қайғысының тұңғиығына лақтырды да жіберді. Неге бұл мұнша тебіренді? Осы күйді шығарған адам сол баяғы заманда-ақ кейін Едіге деген ұл туарын, оның басынан неше ықылым дүние өтерін, пешенесіне қандай қасірет, мехнат жазылатынын күн ілгері біліп қойған ғой. Әйтпесе олар қазір мына Ерлепес сол күйді тартқанда Едігенің қалай тебіреніп,

нендей халге түсерін қайдан біледі? Едіге жанына қанат біткендей ұша жаздап, әрі шырылдап қоя берді. Оған дүние-әлемнің бар қақпасы ашылғандай – қуаныш та, қайғы-мұң да, тұңғыық ой да, тілек пен шүбә да – бәрі де жан- жағын қаумалап, қамап алды.

Боранды Едіге жүзі нұрланып, іші-бауыры елжіреп кетті, домбыра үні оны ерітіп жіберді. Тек осы күйді тыңдау үшін қысқы Сарыөзектің даласымен күні бойы жол шегіп жетуге татиды ғой. “Қаранардың бұл жаққа қағынып келгені қандай жақсы болған, – деп ойлады Едіге. – Қағынып келді де, мені де келуге мәжбүр етті. Оның есесіне бір рет болса да күй тыңдап, бір жасап қалдым. Әй, Ерлепес, өлме! Әй бәрекелді! Бұл өзі саңлақ күйші екен ғой! Бұрын білсемші...” Ерлепестің күйлерін тыңдап отырып, Едіге ойға шомып, өз тіршілігіне басқа бір қырдан көз салғысы келді. Шаңқ еткен қара құстай аспанға көтеріліп, қанаттарын күн нұрына қақтап жайып жіберіп, сонау-сонау зау биіктен құлди төменде не болып жатқанын бір барлап көргісі келді. Көз алдында қысқы Сарыөзектің байтақ даласы жатты. Әне, анау темір жолдың болмашы иірінде бір-біріне ұйлыға тығылып, бірнеше үй, селдір оттар көрінеді. Ол Боранды бекет. Үйлердің бірінде қыздарымен Үкібала отыр. Қыздары, сірә, ұйықтаған болар. Ал Үкібала ұйықтамауы да мүмкін. Сірә, әлденені ойлайтын шығар, жүрегі түскір әлденеден күпті шығар. Ал басқа бір үйде балақайлар қасында Зәрипа отыр. Зәрипа сірә да ұйықтамас. Несін айтары бар, оның халі ауыр ғой. Алдында әлі қанша қиямет бар десеңші – балалары әлі әке қазасын білмейді де. Бәрібір шындықтан қайда қашып құтыларсың...

Сиқырлы күй оның ойын лезде өткен күннен осы күнге, осы күннен өткен күнге алып ұшады. Ертең оны не күтіп тұр – соған жетелейді. Сол кезде көңілін бір оқыс сезім билейді: Өзі білетін күллі әлемді, өзіне қымбат барлық жанды қауіп-қатерден кеудесін тосып қорғағысы келеді. Ешкім де, еш нәрсе де жапа шекпесе екен дейді. Өмірде өзі білетін жандардың алдында әлдеқалай кінәлі болғандай, бір жетім сезім оның жамау-жамау жүрегін сілтідей мұңға батырды...

– Уа, Едіге, – деді Ерлепес зерделей күлімсіреп, аяқталған күйдің ақырында ішекті болар-болмас шертіп қойып.– Сен жолдан шаршаған шығарсың, дем алсаң керек-ті, домбыра тыңқылдатып мазанды алдым білем...

– О не дегенің, Ереке, – деп Едіге шынайы қысылып қалып, қолын кеудесіне апарды. – О не дегенің. Қайта мен көптен бері мұндай рақат ләззат таппап едім. Өзің шаршап қалмасаң, құдай тілеуінді бергір, тағы да тарт.

– Не күй тартайын?

– Оны өзің біл, Ереке. Күйші өзіне не ұнайды, нені қалайды – өзі біледі. Әлбетте, ескі күйлер, шіркін, жаныңа жақынырақ қой, әйтеуір. Неге екенін қайдам, жарықтық бұрынғы күйлер кісіні ой теңізіне сүңгітіп, жаныңды елжіретіп жібереді ғой.

Ерлепес құптағандай басын изеді.

– Міне, мына біздің Қоспан да сондай, – деп әдеттен тыс тым- тырыс боп отырған Қоспанға қарап мырс етті. – Күй тыңдаса-ақ болды балқып бара жатқандай өзгеріп сала береді. Солай ма-ей, Қоспан? Ал, бүгін үйде мейман отыр. Үйіңде мейман барын ұмытпа. Аз-аздап құйып қой анауыңнан...

– Ойбай, қазір, – деп Қоспан лезде ылдым-жылдым көз ілеспей стақандар түбіне арақтан жаңалап құйып қойды.

Олар стақандарын көтеріп, дастарқаннан дәм алды. Сәл тыныстап, Ерлепес қайтадан домбыраға қол созды. Тағы да құлағын келтіріп, домбырасын баптап қойды. – Егер саған көне күйлер, жырлар ұнаса, – деді ол Едігеге қарап, онда мен, Едеке, сенің есіңе бір хикаяны салайын. Мұны көп қарттар біледі, сен өзің де білесің. Айтпақшы, сендердің Қазанғаптарың мұны жақсы айтады. Бірақ ол қара сөзбен айтады да, мен домбыраға қосылып жырмен жеткіземін. Тұтас театр десең де болады. Сенің құрметіңе, Едеке. “Раймалы-ағаның інісі Әбділханға айтқаны”. Домбыра күмбірлеп, оған Ерлепестің қоңыр үні қосылды. Қоңыр дауыс атақты Раймалы жыраудың қайғылы тағдыры туралы жырды айтуға құба-құп келісіп тұр екен. Бегімай атты он тоғыз жасар жас әнші, кембағал қызға кездескенде Раймалы-ағаның жасы алпыстан асып кеткен екен. Сол шағында Бегімай оған жарық жұлдыз болып кездесіпті. Әділін айтқанда, Раймалы-ағаға қыздың өзі ғашық болыпты. Бірақ та Бегімайдың басы бос, қалай жүрем, қалай тұрам десе де еркі өзінде, ноқтаға бас ұсынбайтын қыз болыпты. Ал жұрттың қаңқу сөзі Раймалы-ағаны айыптайды. Содан бері осы бір махаббат хикаясының достары да, дұшпандары да бар. Әйтеуір бейтарап қалған ешкім жоқ. Біреулері Раймалы-ағаның қылығын жақтырмай кіржиеді, оның атын өшірмек болады; ал енді біреулері қайта оған жаны ашып, мұңдас болып, қарт жыраудың қайғылы махаббаты туралы осы жырды ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-балаға мирас етіп сақтап келеді. Раймалы- аға туралы аңыз сөйтіп әлі тірі. Бұрын да, кейін де – барлық кезде Раймалы-ағаны қорлаушылар да, қорғаушылар да болған, әлі де бар. Едігенің есіне сонау бір қырсық кеш түсті. Әбутәліп Құттыбаевтың қағаздарының арасынан Раймалы-ағаның інісі Әбділханға айтқан зарын тауып алған ителгікөз сонда бір долданып, осы жырға зәрін төгіп еді. Ал Әбутәліп болса, бұл жырды “Сахараның Гетесі

туралы поэма” деп қатты бағалаған. Сөйтсе, жап-жас қызға ғашық болған әрі ұлы, әрі дана шал немістерде де өмір сүрген екен. Әбутәліп бұл жырды өскеннен соң балаларым оқыр деген үмітпен Қазанғаптың аузынан жазып алып еді. Әбутәліп айтатын: жалпы көпшіліктің игілігіне айналатын жеке бір оқиғалар, жеке бір адам-дардың тағдырлары болады деп. Өйткені әлгі өткен хикаяның, бір адамның басынан кешкен тарихтың кейде тәлім-тәрбиелік мәні өте жоғары болса керек; бір адамның тағдыры кейде сол кездегі, я бәлкім, кейінгі замандағы барлық адамдардың тағдырына тән болса керек...

Қарсы алдында домбыраға қосылып, көмейінен жыр төгіп, арқаланып, аруақтанып алған Ерлепес отыр. Өзі разъездің бастығы, оның міндеті – өзіне тиісті теміржол участогінің жұмысын жүргізу ғой. Әлгі бейбақ Раймалы-ағаның тағдырын дәл өзі басынан кешкендей, азапты хикаяны, азалы жырды жүрегінде сонша сақтап несі бар десеңші... Жоқ, нағыз жайы таза, өнер құдіреті көкірегіне ұя салған адамдар осындай болады. Нағыз өнер, шынайы жыр деген осы-ау, деп ойлады Едіге: қазір өл десе – өліп, тіріл десе – тірілесің. Құдірет қой... Эттең дүние! Жаныңды жадыратар, көңіл ашар жайдарман от көкірегіңде ұдайы жанып тұрар ма еді...

Бөтен үйде Едігенің ұйқысы келе қоймады. Терезе алдындағы төсекте ол әйнекті жел қағып ызыңдағанын, ары-бері пойыздар өткенін естіп жатты... Құтырынды Қаранарды қалай ұстап алуды ойлап, таң атқанын күтті. Тезірек жолға шығып, тезірек Борандыға жетуді ойлады. Оны екі үйдің де балалары күтіп отыр, ол олардың бәрін бірдей жанындай жақсы көреді, ол бұл жалғанда солардың қамы үшін тірі жүр... Қаранарды қалай жуасытсам екен деп амал іздеді. Апыр-ай, қырсық-ай десеңші. Мұның ісінің бәрі елден ерекше болады да тұрады. Тіпті түйе екеш түйесіне дейін ерекше сойқан шыққаны сонша, жұрттың бәрі одан үрей болып, ары-беріден соң атып та тастамақшы... Ал бірақ ол хайуанға ненің жақсы, ненің жаман екенін қалай айтып түсіндірерсің...

Сол түні далада ызғырық жел жалаңдап тұрған. Аяз қатая түскен. Қаранар қалап, өз қамқорлығына алған, төртінген бір пәкенелеу төбенің тасасында сайда ықтап тұр еді. Жел жақтан қар борап, інгендер содан ықтап, бір-біріне тығылып, бастарын бір-бірінің мойындарына сүйеп, ұйлығып тұрған. Бірақ олардың дударбас, қанағатсыз қожасы Қаранар тыныштық берер емес. Ол інгендер келесін шыр айналып, бақ-бақ етіп қойып тағат таппайды. Інгендерді әлдекімнен, әлденеден қызғана ма, немесе, аспанда ұшпа мұнар арасынан көрініп тұрған айдан қызғанбаса, айнала төңіректе ешкім жоқ. Қаранар тыныш таппады. Қос өркешті, иір мойын, дударбас, бақырауық қара айуан қар суырған қатқақ жерді таптай береді, таптай береді. Неткен таусылмайтын күш десеңші! Ол дәл қазір де махаббат машақатына малтымақшы болып, біресе ана інгенге, біресе мына інгенге барып тиісіп, қоңынан, сауырынан аямай тістеп, бір-бірінен ажыратып берекесін кетіреді. Оның мұнысы тойымсыздық, әрине. Інгендер оның дегеніне ынты-шынтысымен күндіз көнгендері де әбден жетіп жатыр, ал түнде саябыр тыным тілейді. Сондықтан олар да бураның тиісе бергенін жақтырмай бақырып, одан азар да безер болып, орынсыз тілекті орындамай, мына түн баласында тыныштық тілейді. Қаранар таңға жақын ғана саябырлап, тыншығандай болды-ау, әйтеуір. Інгендермен қатарласып, анда-санда ұйқылы-ояу бақырып алып, жан-жағына алара қарап қойып тұр. Бураның жыны басылғанын байқап, төрт інген төртеуі де жер бауырлай қарға шөгіп, қатар-қатар мойындарын созып, бастарымен жер жастанып, тынышталып, сәл-пәл қалғып та кетті. Сонда олар қазіргі кішкентай боталарын да, мына қайдан келгені белгісіз бурадан жатырларына пайда болған болашақ боталарын да түстерінде көрді. Мына бұрын бейтаныс дүлей бура ауылдың басқа бураларын соққыға жығып, бұл інгендерді солардан жалғыз өзі тартып алды. Түстерінде інгендер тағы да жайдары жазды, хош иісті жусанды, боталарының емшекке жұмсақ тиген тұмсықтарын көрді. Болашақ сүтті тылсымнан сезіп, желіндері сыздап-сыздап қояды... Ал Боранды Қаранар, қақшиып қарауылда әлі тұр, тек жел ғана оның шудасын жұлмалап, ызың қағады...

Аспан әлемінің желі бетін жуған Жер-Ана дөңгелеп жүзіп барады. Күнді айнала дөңгелеп жүзіп барады. Күнді айнала дөңгелеп жүзеді. Дөңгелене бір аунап түскенде, Сарыөзектің үстінде таң да атып келе жатты. Сонда кенет Қаранар түйе мінген екі адамды көзі шалды. Олар Едіге мен Қоспан еді. Қоспанның қолында мылтығы бар. Боранды Қаранар қалш-қалш етіп, ашудан қаны қайнап бақырып- бақырып жіберді: мына адамдар оның жатқан жеріне батылы барып қалай келеді, оның келесіне қалай ғана жақындайды, оның күйлеу тойын бұзуға қандай қақысы бар? Қаранар әзірейілдің дауысындай үнмен өкіре-бақыра азынап, иір мойынды дода басын сілкіп-сілкіп қалып, тістері сақылдап, азуы қылыштай аран аузын айдаһардай ашты. Алаулы ауыздан суыққа буы шыққанда түтіндей будақтап, қара шудаға лезде қырау болып тұрып қалып жатты. Долданған Қаранар шіреніп тұрып желге қарата сыздықтата шаптырып-шаптырып жібергенде, тозаңдай шашыраған зәр ауаны лезде әлем-жәлем сасытып жіберді, бірер тамшы мұздай болып Едігенің бетіне тиіп те кетті.

Едіге астындағы інгеннен секіріп жерге түсті де, тонын шешіп қардың үстіне тастай салып, қолындағы ұзын қамшының орауын тарқатты.

– Байқа, Едеке, егер саған шапса, оны атып түсіремін, – деді Қоспан мылтығын оңтайлап.

– Жоқ, не болса да ата көрме. Мен үшін қорықпай-ақ қой. Малдың иесі мен, өзім жауап беремін. Ал анауыңды шошайтпа. Егер бура саған шапса, онда жөн басқа.

– Мейлі, өзің біл, – деді Қоспан інгеннің үстінде отырып.

Едіге болса ұзын қамшыны сақпандай үйіре шарт еткізіп, Қаранарға қарай беттеді. Қаранар оның жақындап келе жатқанын көріп, бұрынғыдан бетер долдана түсіп, аузынан жыны шашырап, Едігеге қарсы тапырақтай ұмтылды. Бұл кезде інгендер де орындарынан тұрып, олар да абыр-сабыр үймелесе ары-бері шарқ ұрды.

Қар тазалайтын сүйретпеге жегілген түйелерді сабайтын ұзын қамшыны шарт-шарт еткізіп, Едіге қарды қаршылдатып, Қаранарға алыстан жекіре айқайлап келеді. Даусымды таныр дегендегісі:

– Әй, әй, Қаранар! Ақымақ болма! Ақымақ болма деймін! Бұл мен! Немене, көзің соқыр болып қалған ба? Бұл мен деймін! Бірақ Қаранар Едігенің сөзіне пысқырған да жоқ. Сабалақ жүннің арасынан заһарлы көзі шатынап, өркештері дір-дір етіп өзіне қарай төніп келе жатқан қара төбені көріп Едігенің зәресі зәр түбіне кетті. Сонда Едіге тымағын баса киіп алып, қамшыға басты дейсің. Қамшысы қара майға бөккен көк қайыстан өрілген, жеті метрдей ұзын еді. Бура бар даусымен бақырып, Едігені таптап кете жаздап, тісімен қыршымақ болып, жерге жығып салмақшы болып арындайды. Бірақ Едіге оны қамшымен аямай сабап, жанына жақындатпай, жалт беріп бұрылып кетіп, біресе шегініп, біресе қарсы ұмтылып, есі кіріп даусымды таныр деген үмітпен ышқына айқайлады. Бура да, адам да бұл шайқаста барын салды-ау. Өздерінше екеуінікі де жөн. Бураның өз бақытынан айырылып қалмас үшін мұншама жанталаса, қасарыса, өлермендікпен шайқасқанын көріп Едіге жағасын ұстады. Бураны сол аяулы бақытынан айыратынын да біледі, бірақ басқа амал жоқ еді. Едіге тек қамшы қате тиіп, Қаранардың көзін шығарып алар ма екенмін деп қорықты, басқасын қойшы, тәйірі. Едігенің қайсарлығынан ақыры хайуанның жігері жасыды. Қамшыны аямай сілтеп, айқайлап жүріп, Едіге ақыры бураға жақындап барды да, бір-ақ шапшып, түйенің үстіңгі ернінен шап беріп ұстап алғаны сонша, тіпті хайуанның ернін жұлып ала жаздады. Шалт қимылмен әлгі ерінге бұрауды салып кеп жіберді. Бұрау салғанда жаны шырқыраған Қаранар сонша азаптан ыңырысып, ыңыранып, қимылсыз көзі шарадай болып шығып бара жатыр екен, сол айнадай көзден Едіге өз түрін көріп шошып кетті. Жазығы жоқ байғұс малды бүйтіп азаптағанша, шайтан алсын, деп босатып жіберейін деп тұрды да, қайтадан ақылға келді. Борандыдағылар мұны күтіп отыр, Қаранарсыз қайтуға болмайды, әрі десе оны Ақ- Мойнақтың адамдары атып тастайды. Осыны ойлап, әлгі райдан қайтты. Саңқ етіп ақырып қалып, бураға жерге шөк деп әмір берді. Бураны ашалау керек еді. Қаранар әлі де болса қарсыласып, аузынан ыстық бу бұрқырап, бажылдап бақырып көріп еді, иесі иімеді. Ақыры бураны шөктіріп тынды.

Қоспан, ашамайды бері таста! Ана інгендерді қырдың ар жағына айдап таста! Мына ит көрмесін оларды, – деп айқайлады Едіге Қоспанға. Қоспан інген үстінен ашаны тез алып лақтырып тастады да, Қаранардың сүйікті інгендерін қуа жөнелді. Бұл екі арада Едіге Қаранарды лезде ашамайлап та қойған. Қайтып келген Қоспан Едігенің тонын алып берді. Едіге тез киініп, ес жидырмастан Қаранардың үстіне мініп те алды. Долданған бура әлі де бола өзінің сүйікті інгендеріне жеткісі келіп, тіпті үстіндегі иесінің санын тісімен қыршып алмаққа да әрекет жасады, Бірақ Едіге де оңай жау емес. Қаранардың ақырғанына да, бақырғанына да, қан жылап боздағанына да қарамастан қасарыса қақпайлап, бураны қарлы даламен сау желдірді де отырды. Жол бойы бураға ақыл айтып:

– Өшір үніңді! Жетті! – деп қояды, – Өшір үніңді! Бәрібір кері қайтпайсың. Өй, ақымақ бас неме! Не, мен саған жамандық ойлайды дейсің бе? Ау, мен болмасам, сені құтырған хайуан деп атып тастайтын еді ғой. Ал, не дейсің? Сенің құтырғаның рас па – рас! Құтырып алып, әй, сойқанды салдың келіп! Әйтпесе мұнда неғып сандалып жүрсің? Немене, ауылда саған інген жетпеді ме? Есіңде болсын, бәлем, осыдан үйге жеткен соң сенің серілігің тәмам, бөтен табынға барғаныңның соңы осы. Рас, осындай иттік жасадың екен, шынжырлап тастаймын, бір адым аттап баспайсың енді!

Едігенің бұл сесі – өзін-өзі ақтауы еді. Ол Қаранарды Ақ- Мойнақтың інгендерінен зорлап әкетіп барады. Шынына келгенде бұл әділетсіздік қой. Егер Қаранар жуас мал болса – не дау бар? Әне, Едіге Ақ-Мойнаққа мініп барған інгенін жаңа Қоспанға қалдырып кетті ғой. Жол түскенде інгеніңізді Борандыға жеткізіп саламын деп Қоспан уәдесін берді. Ың да жоқ, шың да жоқ, бәрі қаз-қалпында. Ал Қаранар болса сорыңды сорадай ағызады.

Біршама өткен соң Боранды Қаранар қайтадан ноқталанып, қайтадан иесінің тақымына түскеніне мойын ұсынып, жуасиын деді. Бақырғаны да саябырсиын деді, жүрісі түзеліп, сәлден соң тіпті сау желіске салып,

Сарыөзектің даласын қусыра көсіліп келе жатты. Едіге де тынышталып, өркештердің ортасына жайлана отырып, қарсы желден қаймығып түймеленіп, тымағының бауын байлап, енді тек Борандыға тезірек жетуді ойлады. Бірақ әлі ауыл шалғай. Күн райы шүкірлік. Аздап желтең, шамалы шарбы бұлт бар. Жуық арада боратып кететін болар. Едіге Қаранарды ұстап, ноқталап алғанына, әсіресе кеше кешке Қоспанның үйінде қонақтап, Ерлепестің күйі мен жырын тыңдағанына дән риза болып келеді.

Десе де Едігенің ойы өзінің сәтсіз өміріне қайта оралды. Әй, сорлы дүния-ай десеңші! Құда да тыныш, құдағи да тыныш болып, ал, Зәрипа, мен сені сүйемін, деп қалай ғана тікесінен қойып қалуға болар екен. Егер де Әбутәліптің балаларына өз фамилиясы кесір- кердең келіп жатса, егер Зәрипа көнсе, олар мына менің фамилияма көше қойсын: Егер Дауыл мен Ермекке Едігенің фамилиясы жарап жатса, Едігеге одан артық бақыттың керегі жоқ. Әйтеуір, сол балаларға мына ғұмырда кесір-кесапат болмаса – болғаны. Қалғанын өз талайынан, талабынан таба берсін. Сол үшін Едіге өз фамилиясын қимай қоймас. Жол бойы Едігеге осындай да бір ой орала берген.

Сөйтіп, күн де батып бара жатты. Қажырлы Қаранар қанша қарсыласып, қанша долданғанмен, сау желісінен танбай, аянбай барын салып-ақ келеді. Міне, алдыдан Борандының сайы да, қар көміп тастаған ойы да, дөңкиіп жатқан төбелері де көрінді. Анау теміржол бұралаңына Боранды бекет тығылып қана жатыр. Мұржалардан түтін шудаланады. Ондағы өз үйлері қалай екен? Кеткені кеше ғана сияқты еді, сірә, көңіл шіркін, бір жыл көрмегендей толқиды. Сағынышы қатты, әсіресе балаларды аңсағанын айтсаңшы. Ауылдың төбесін көріп, Қаранар екпіндей түсті. Тер шығып, қызынып алған бура, адымы аршындап, аузынан буы бұрқ-бұрқ етіп келеді. Едіге үйіне таяғанша, бекетте екі жүк пойыз кездесіп, ажырасып та үлгірді. Бірі батысқа, екіншісі шығысқа қарай бет алып барады...

– Едіге үйдің сыртына келіп тоқтады. Қаранарды бірден қораға қамап қоймақшы. Бурадан түсіп, табалдырық түбінде көмулі жатқан шынжырмен оның аяғын кісендеп тастады, түйені жайына қалдырды. “Аздап тері басылсын, ашамайды содан кейін алармын”, деді. Неге екені белгісіз, соның өзінде дегбірсізденеді. Әбден сіресіп қалған арқасы мен аяғын жазып, қорадан енді шыға бергенде, жанына үлкен қызы Сәуле жүгіріп келді. Едіге қалың киіммен қорбаңдап, қызын аймалап, бетінен сүйді. – Өй, тоңып қаласың ғой, – деді қызына. Сәуле далаға көйлекшең шыққан екен. – Үйге кір тез, мен қазір барамын.

– Папа, – деді қызы әкесін аймалап, – Дауыл мен Ермек кетіп қалды.

– Кетіп қалғаны несі?

– Мүлде кетіп қалды. Мамасымен бірге кетті. Пойызға мінді де, кетті де қалды.

– Кеткені несі? Қашан кетті? – деп Едіге не болғанын әлі түсіне алмай, қызының көзіне қарады.

– Бүгін таңертең кетіп қалды.

– Солай де,– деді Едіге даусы дірілдеп.– Үйге бара ғой, жүгір,– деп қызын құшағынан босатты.– Мен сәл кейінірек, кейінірек барам. Қазір, қазір... бар енді...

Сәуле үйдің бұрышынан айналып кетті. Едіге болса, қораның қақпасын да жаппай, сол тон киіп қорбиған қалпы түп-тура Зәрипаның үйіне қарай ата кеп жөнелді. Келе жатыр-ау, көңілі құрғыр сенбейді. Баланың аты бала ғой, әшейін бірдеңені шатастыруы мүмкін. Кетіп қалып не көрініпті! Сөйтсе, есіктің алды арлы-берлі іздерден тапталған. Едіге есіктің тұтқасын тартып қалып, кіріп барса – әлдеқашан азынаған үй аңырайып, әр жерде анау-мынау қоқыс-құрым шашылып жатыр. Балалар да, Зәрипа да жоқ!

– Апыр-ай, а? – деп күбірледі Едіге қаңыраған үйде әлі де болған іске көңілі сенбей.– Шынымен кетіп қалғаны ма? – Үйдің үңірейіп бос тұрғанын көрсе де аң-таң, әрі қалың қайғы көкірегін тұтып алған. Өмірі бүйтіп жаны шырқырап, шын жамандық көрмеген шығар. Үңірейген үйдің ортасында тон киіп, қорбиған бойы мұздай пештің жанында шырқыраған жан күйігін қайда қоярын білмей, енді не істерін пайымдамай, ақылынан айныған адамша аңқиып тұрды да қалды. Терезенің алдында бал ашатын құмалақ тастар шашылып жатыр. Ермек ұмытып қалдырған, әлдеқашан өлген әкесін келер деп үміт артқан, махаббат қасіреті жүктелген қырық бір тас. Едіге әлгі құмалақ тастарды сыпырып-сиырып уыстап алды. Ендігі қалғаны осы-ақ екен. Одан арыға шыдамы жетпей, есікке қарап, күйіктен күйіп бара жатқан бетін сұп-суық тақтайға басып, тұншығып тұрып, әй бір жұбанбастай жылады дейсің. Жылап тұрғанда, уысындағы құмалақ тастар бірінен соң бірі еденге түсе береді. Діріл қаққан қолын қысып ұстайын-ақ десе де, көнбей, әлгі тастар еденге тырс- тырс түсіп, үңірейген үйдің бұрыш-бұрышына шашылып кетіп жатыр, кетіп жатыр...

Содан бетін бері бұрып, жон арқасымен қабырғаны бойлай ысырылып, шөкелеп отыра кетті. Үстіндегі тоны қорбиып, басындағы тымағы қисайып, қабырғаға сүйеніп алып, ал кеп жыла! Жыла, сорлы! Ақ-Мойнаққа аттанар алдында Зәрипа беріп жіберген бөкебайды қалтасынан алып, көзінің жасып сүртеді сорлы...

Адыра қалып азынаған үйде осылай бір отырып, “бұл қалай?” деп күйзелді. Сонда Зәрипа мұның жолаушы кеткен кезінде балаларын алып әдейі тайып тұрғаны ғой. Демек, Зәрипа Едіге болса бізді жібермейді деп түйгені ғой. Ол рас, Едіге болса, оларды өлсе де жібермес еді. Ақыры немен тынса онымен тынсын, Едіге болса, оларды жібермес еді-ау. Егер ол жолаушы кетпесе, ақыры немен тынарын енді ойлап керегі не, болар іс болды. Енді олар жоқ. Зәрипа жоқ! Балалары да жоқ! Бұл өлсе олардан айырылар ма еді? Едігенің жоқ кезінде кету керек екенін Зәрипа білген. Кетуі жеңіл болғанмен, адыра қалған үйге тап болып, Едігенің аңырарын ойламаған екен да... Сонда бекетте пойыз тоқтатуға біреу себеп болғаны ғой. Кім сонда? Әрине, Қазанғап, одан басқа кім болушы еді! Әлбетте, ол Сталин өлген күні стоп-кранды жұлып алған Едігеше тоқтатпай, разъездің бастығына жалынып-жалпайып, соның келісімімен тоқтатқан да жолаушы пойызды. Қазанғаптың қолынан келеді ол... Зәрипаның балаларымен тезірек тайып тұруына Үкібала да үлесін қосқан болар-ау! Тұра тұр, бәлемдер! “Бәлемдерден” өш алмақ болып, қара қаны тұншыға қайнап, миын шағып, қыздырып барады. Күллі күшін жинап алып, мына құдай қарғап қойған Боранды деген бекетті түгін қалдырмай, тып-типыл қиратып та жайратып, содан соң Қаранарға мініп алып Сарыөзектің аңырақай даласында адасып, суыққа тоңып, аштан өлсе, шіркін! Иесіз үйде осылайша қалжырап, қаңырап болған іске аңырап омалды да отырды бір. Мәңгірген мида тек бір сұрақ қалды: “Зәрипа неге кетті? Қайда кетті? Неге кетті? Қайда кетті?”

Содан өз үйіне барды. Үкібала үндеместен оның тонын, тымағын, пимасын алып, бұрышқа апарып қойды. Боранды Едігенің тастай қатқан сұп-сұр жүзінен не ойлап отырғанын не істерін айыру қиын еді. Көздері түк көрмейтін сияқты. Өзін-өзі зорлап, әрең ұстап отырған адамның көздерінен ештеңе ұғып болмайды. Күйеуінің шай ішуін күте-күте Үкібала самауырды қайта-қайта ысытты. Қуыры ағаш шоққа толы самауыр қайнап тұрған.

– Шай ыстық, – деді әйелі. – Қайнап тұр.

Едіге оған үн-түнсіз бір қарады да, қайнақ суды ұрттай берді. Қайнақ суды сезер емес. Екеуі де сіресіп бірінің аузын бірі бағып отыр.

– Зәрипа балаларын алып кетіп қалды, – деп тіл қатты ақыры Үкібала.

– Білемін, – деп Едіге шайдан басын көтерместен бұрқ етті.

Үндемей отырып-отырып, сол шайдан басын алмаған күйі:

– Қайда кетті? – деп сұрады.

– Оны бізге айтқан жоқ, – деді Үкібала.

Сонымен сөз таусылды. Ыстық шай аузын күйдіріп бара жатса да шыдап, Едіге бір нәрсені ғана діттеп отыр: тарс кетіп, үйдің ішінің күл-талқанын шығарып, балалардың үрейін алмасам екен, тек бір бәле шығармасам екен, деп тастай қатып қалған...

Шай ішіп болып, қайтадан далаға жиналды. Пимасын, тонын, тымағын қайтадан киіп алды.

– Қайда барасың? – деп сұрады әйелі.

– Малға қарап келемін – деп жүре жауап берді. Қыстың қысқа күні байып қалған екен. Дала лезде ымырттанып, лезде қараңғы түсіп бара жатты. Аяз да қатайып, жаяу борасын жалдана жылжып, жыландай сумаңдайды. Едіге түнерген бойы қораға қарай беттеді. Кіріп барып шынжырды жұлқып атырылып тұрған Қаранарға ашулы көзбен алара бір қарады.

– Сен әлі бақырып тұрсың, ә! Жының әлі басылмайды, ә! Сен ит менен көресің көресіні! Мен енді сенімен көп сөйлесіп жатпаймын! Енді мен ешкімді де аямаймын!

Едіге Қаранарды бүйірінен ызалана итеріп кеп жіберді. Әке- шешеден түк қалдырмай боқтады-ай келіп. Түйенің ашасын алып лақтырып тастады. Бура байлаулы тұрған шынжырды аяғынан ағытып алды. Енді бұйдасынан ұстап, сабына ораулы қамшыны бір қолына қармап, бураны далаға жетектеп шықты. Бура зарлана, құсалана бақырып қойып, боздап келеді. Иесі оған үніңді өшір деп, бұйдасын сілкілеп, қорқытпақ боп қолын көтеріп-көтеріп қалып еді, бірақ түйе қыңбады. Содан Едіге жерге бір түкірді де, түйенің бақырып, боздағанына көңіл аудармай, шыдап бағып, жаяу борасыны жорғалаған қалың қарға малтығып, көз байланған қараңғы түнге сүңгіп, қасарысып жүре берді, жүре берді. Бекеттен аулақ, қырқаның ар жағына шығып алып, Қаранарды тоқтатты да, әй бір аямастан сабады дейсің. Тонин шешіп тастап, бұйда-шылбырды түйе қашып кетпесін деп өз белдігіне байлап қойды. Сонан соң қос қолдап тұрып, қамшымен ал кеп саба! Көкірегіндегі бар қайғы, ызаны осы қамшыға салды-ай келіп. Боранды Қаранарды жындана аяусыз осқылап, даусы қырылдап, аузынан боқтау- лағнетті ақтарды-ай сонда:

– Мә, бәлем! Мә! Оңбаған хайуан! Сенің кесіріңнен осының бәрі! Сенің кесіріңнен! Осының бәріне сен кінәлі! Енді сен итті басың ауған жаққа босатып қоя берем, бірақ әуелі майып боласың! Мә, саған! Мә! Тойымсыз хайуан! Саған інген жетпеді ме! Аулақтан іздеп нең бар еді! Сені іздеймін деп жүргенде, ол

балаларын алып кетіп қалыпты! Сендердің бәрінің де менің халім қандай екенінде шаруларың жоқ! Енді мен бұл жарық дүниеде қайтіп өмір сүремін? Онсыз қалай тірі жүрем? Сендерге бәрібір екен, ендеше маған да бәрібір. Мә, оңбаған ит, мә! Ал, жазанды! Ал сыбағанды!

Қардай бораған қамшының астында қалып, Қаранар ақыра- бақыра, жан ұшыра жұлқынып, жан аурудан үрейі ұша есі кетіп, иесін қағып құлатып, қармен сүйретіп, қаша жөнелді. Тулаған дүлей күшпен иесін бөренеше сүйреп келеді тек әйтеуір осы бөледен құтылсам екен, мені зорлап әкелген жаққа қашып кетсем екен дегендей, тоқтар емес.

– Тоқта! Тоқта!– деп бура сүйреткен Едіге қарға кептеле тұншығып, демі бітіп барады.

Тымағы түсіп қалыпты, күрткі қар бірде ыстық, бірде суық сезіліп, басын, бетін сабалап, мойнына көйлегінің ішіне кіріп кетіп жатыр. Қолындағы қамшысы шатысып, бураны тоқтатар еш амалы жоқ, шылбырды белдігінен шешуге де дәрмен жоқ. Бура болса тек қашып құтылармын деп, есі шыға, жанұшыра безіп барады, иесін дырылдатып сүйретіп барады. Егерде Едіге әлдеқалай ғайыптан белдіктің таралғысын ағытып жібермегенде бұл шерменденің немен бітерін кім біледі, күрткі қарға тұншығып өлер ме еді... Жан дәрменде түйенің шылбырына қолы іліккенде де бура оны әлі біраз жерге дейін сүйретіп апарып, Едіге бұйдадан жанталаса тартқанда әрең тоқтады.

– Аһ, оңбаған! – деп міңгірледі Едіге есін жиып алып, алқына тәлтіректеп әрең түрегеліп. – Солай ма, бәлем! Ал жазанды, хайуан! Жоғал, жоғал менің көзімнен! Құры, лағнет, құдай сені көрсетпесін! Қараң өшсін, қараң өшкір! Жер жұтсын сені, жоғал! Жаныңды көзіңе көрсетіп, құтырған иттей атып өлтірсін сені! Бәрі де сенің кесіріңнен! Қу далада жайра, жайрағыр. Қараң өшсін, қараң өшкір!

– Қаранар бақыра айқайлап Ақ-Мойнақ жаққа атырыла жөнелді. Едіге оны қуалай түсіп, қамшыны сілтеп-сілтеп қалды. Қарғап- сілеп, талақ айтып, түк қалдырмай түбегейлей боқтады. Айырылысу мен зауал сәті соқты. Сондықтан да Едіге бураның соңынан көпке дейін айқайлады: – Жайра, жайрағыр хайуан! Жоғал! Арам қат, нысапсыз ит!

Ақымақ басыңды оқ тессін, сорлы!

Қаранар қарауытқан бұлыңғыр даламен безіп берді де, борасынды мұнарға сіңіп, көрінбей кетті. Тек андасанда кернейдей ащы даусы ғана естіледі. Енді ол осыдан түні бойы бір дем алмай, ақ борасын арасымен Ақ-Мойнақтағы інгендерге жеткенше арылдап шаба беретінін ойлады Едіге.

– Тіпу! – деп Едіге бір түкіріп, жаңа өзі сүйретіліп, қазып келген ізбен кері қайтты. Тымақсыз, тонсыз денесі, бет-аузы, қолы дуылдап ысып, қараңғыда қамшысын сүйретіп келеді. Кенет кеудесі кеуектеніп, әл-дәрмен кетіп, қаңырап қалғанын сезді. Қарға тізерлей отыра де бүк түсіп, басын қос қолдап қысып ұстап, тұншыға күңіреніп, боздап қоя берді. Сарыөзектің айдаласында жападан- жалғыз отырып, қар суырып иреңдеген желдің ызыңы мен қимылын, аспаннан жауған қарды сезді. Аспаннан жауған әрбір жапалақ, миллион жапалақ қар әуеде бір-бірімен қақтығысып сыбырласып, Едігеге: енді сен айырылысу азабына шыдамайсың; сүйікті әйелсіз, өзің жаныңдай жақсы көретін балаларсыз өмір сүрудің еш мән- мағынасы жоқ, деп жатқандай. Едіге сонда дәл осы жерде өлгісі келді, қар астында көміліп қалғысы келді.

– Құдай жоқ! Адамның өмірі туралы атасының басын да білмейді ол. Құдай сөйткенде, өзгелерден не күтуге болады? Жоқ құдай, құдай жоқ! – деді ол өзінен-өзі мәңгіріп, Сарыөзектің түнгі адыра даласында жападан- жалғыз құлазып отырып. Бұған дейін ол мұндай сөзді үн шығарып айтқан емес. Тіпті Елизаровтың өзі құдайды жиі-жиі аузына алса да, ғылымның тұрғысынан келгенде, құдай жоқ десе, оған Едіге сенбейтін. Енді сенді. Ғарыштың желі бетін жуған Жер-Ана өз соқпағымен жүзіп барады. Күнді айнала жүзеді, дөңгелеп бара жатып, сол бір сәтте қарлы далада қар үстінде тізе бүгіп отырған адамды арқасында көтере жүзеді. Тақтан, биліктен айырылған бірде-бір король, бір де бір император сүйікті әйелінен айырылған Едіге құсап бүкіл әлем алдында тізе бүгіп, кедерлене қасірет шегіп, қайғыланбас еді... Жер-Ана болса жүзіп барады...

Арада үш күн өткенде рельсті жөндеу үшін құрал-сайман беретін қойманың жанында Қазанғап Едігені тоқтатып алды:

– Сен, немене, кісіге жоламайтын боп кеткенсің, Едіге, – деді ол темір-терсекті зембілге салып жатып, әшейін жай айта салған болып. – Менен қашқақтайсың ба, қалай, әлденеге шеттеп жүрсің, сөйлесудің де сәті түспейді.

Едіге тарс кетіп, Қазанғапқа ызалана бір қарап:

– Егер екеуміз сөйлесер болсақ, мен сені табан астында буындырып өлтіремін. Оны сен білесің! – деді.

– Сен мені, тағы да әлдекімдерді буындырып өлтіретініңе шүбәланбаймын. Бірақ неге мұнша тұлданып жүрсің?

– Зәрипаны кетуге мәжбүр еткен сендерсіңдер! – Едіге бұл күндері көкейінде шеген болып жүрген сөздерді тікесінен айтып салды.

– Е, солай де, – деп Қазанғап басын шайқап, әлде ұялғаннан екі беті қып-қызыл болып кетті.– Ондай ойың болса сен біз туралы ғана емес, Зәрипа туралы да пиғылың нашар екен. Сен сияқты емес, Зәрипаның әйдік ақылды болғанына рахмет айт онан да. Мұның бәрі түптің түбінде немен тынарын сен ойладың ба? Кешікпей тұрғанда кетуге бел байлады. Оның тілегін орындап, менің көмектескенім рас. Балаларыңмен қайда кетіп барасың деп мен сұрамадым, қайда бет алғанын ол айтпады – оны бір тағдырдан басқа ешкім де білмейді. Ұқтың ба? Өз абыройын да, сенің әйеліңнің абыройын да шашпай-төкпей аттанды, Зәрипа мен Үкібала адамдарша қоштасты. Олар сені тура келген бәледен сақтап қалғаны үшін, сен ол екеуінің де аяғына жығылсаң еді. Үкібаладай әйелді сен әлемді шыр айналсаң да таппассың. Оның орнында басқа біреу болса, апшыңды қуырып, аспаныңды жерге құлатар еді де, сонда сен ана Қаранарыңнан да асып түсіп, жер түбіне тентіреп кетер едің... Едігеде үн жоқ. Не дейді? Қазанғаптың айтып тұрғаны шындық та сияқты. Бірақ Қазанғап Едігенің жан азабын қайдан ұқсын. Едіге енді дөрекілікке тіке тартты.

– Жә, болды! – деп ол жақтырмастан жанына түкіріп тастады. – Ақылдым, тыңдадық ақылыңды. Сол ақылдылығыңнан ғой осы жерде жиырма үш жыл бойына тапжылмай, бүдірсіз, түп-түзу болып, жып-жылмағай жүргенің. Менің қайғымды сен қайдан ұғарсың! Жә, жарайды! Сенің насихатыңды тыңдап тұрар жайым жоқ, – деді де сөйлеспестен кетіп қалды.

– Мейлі, өзің біл, – деген сөзді құлағы шалды.

Осы әңгімеден кейін Едіге өзін мезі қылған Боранды бекетті тастап кетпекші болды. Кәдімгідей ойланды, өйткені көңілі құрғыр алаң, Зәрипаны ұмытуға дәрмен жоқ, жанын жегідей жеген сағынышты тұншықтыра алмайды. Зәрипасыз, оның ұлдарынсыз дүние, айнала төңірек сұрықсызданып, қаңырап қалған сияқты. Сонда осы азаптан құтылмаққа әрекеттеніп, Едіге Жангельдин разъездің бастығына жұмыстан босат деп арыз беруге бел байлады. Басы ауған жаққа отбасын алып кетпекші болды. Тек осы арадан көшу керек. Ол тегі осы бір құдай да ұмытып кеткен жерге шынжырмен мәңгі-бақи байланып қалған жоқ қой. Жұрттың көбі- ақ басқа жерлерде – қалаларда, селоларда тұрып жатыр ғой. Олар бұл бекетте бір сағат тұруға да көнбес еді. Едіге неге Сарыөзекте өмір бойы сорлап жүруге тиісті? Сондай-ақ, не қылмысы бар? Жоқ, жетер енді, не Арал теңізіне оралады, не Қарағандыға яки Алматыға жөнеледі. Дүние кең, баратын жер аз дейсің бе. Өзі әйдік жұмыскер, қол-аяғы, дені-қарны сау, құдайға шүкір, басы орнында, бәріне бір түкір де жүре бер, не бар ойланатын. Едіге бұл ниетін Үкібалаға қалай айтсам, қалай көндірсем екен деп ойлады. Қалғаны түк те емес. Бұл ойын әйеліне айтпақ болып оқталып, оңтайлы сәтті күтіп жүргенде арада бір апта өтті. Кенет өзі азаттыққа қуып жіберген Қаранар келе қалсын. Едіге үй сыртында иттің шабалана үріп, ары-бері шыр айналып жүргеніне назар салды да, ол не болды екен деп тысқа шықса, қораға таяу жерде ербиіп бір бөтен түйе қыбыр етпей тұр. Едіге жақындап барып, Қаранар екенін сонда бір-ақ таныды.

– Ей, мынау сенбісің? О, бейшара, құр сұлдең қалыпты ғой, өлексе болыпсың ғой! – деп Едіге сасқанынан дауыстап жіберді.

Бұрынғы Қаранардан тек құр тері мен қу сүйек қана қалыпты. Мұңлы көзді қауқиған бас қылдырықтай ұзын мойынға ілініп тұр. Шудалары келекелеп қолдан жапсырып қойғандай тізеден төмен жалбырап қалыпты. Қаранардың бұрын мұнарадай асқақтап тұратын өркештерінен із де қалмаған – екі өркеші де кемпірдің шандыр төсіндей салбырап қисайып жатыр. Бура байғұстың дәрмені біткені сонша тіпті қораға ілбip жетуге де шамасы келмепті ғой. Махаббат қызығына ақырғы бір талшық етіне дейін, бір тамшы қанына дейін сарп етіп, енді босап қалған қан құсап, сүйретіліп әрең жетіпті.

– Ehe-he! – деді Едіге табалағандай таңданып, Қаранардың о жағына бір шығып, бұ жағына бір шығып, шолып көріп. – О, байғұс, жеткен жерің осы да! Сені бұл үйдің иті де танымай қалды. Ау, сен атақты бура едің ғой! Бәсе, бәсе! Тағы да келіп тұрсың ә! Ұят жоқ, аят жоқ! Жұмыртқаларың орнында ма әйтеуір, жоқ әлде жол- жөнекей жоғалтып алдың ба? Үсті-басың қандай сасық еді, кәпір. Әл-дәрменсіз қалған соң бұтыңа жіберіпсің ғой. Сорлы, құмалағың көтіңе қатып қалыпты. Бейшара! Лақса болған бейшара!

Қаранарда қозғалуға дәрмен жоқ, бұрынғы күш те, көрік те қалмаған. Аянышты сұлде әлденеге мұңайып, басын шайқап қойып, құлап кетейін деп, әрең-әрең тұр.

Едіге бураны аяп кетті. Үйге кіріп кетіп, бір тегеш толы тоқ бидай алып шығып, үстіне бір уыс тұз сеуіп:

– Ал, же, – деп жемді бураның алдына қойды.

– Бәлкім, өзегіңді жалғарсың. Қораға содан кейін кіргізейін. Шөккен соң – әлденерсің.

Сол күні ол Қазанғаппен сөйлесті. Үйіне өзі барып, әңгіме бастады: Қазанғап, мен саған бір шаруамен келдім. Кеше ғана о деп, бұ деп, сөйлескісі келмеп еді, енді бүгін мұнысы несі деп таңғалма. Бұл бір елеулі іс Қаранарды өзіңе қайырып бермекшімін. Оны маған бота кезінде бәсіре беріп едің. Рахмет. Талай рақатын, игілігін көрдім. Жақында ғана төзімім бітіп, қуып жіберіп едім, бүгін сандалып өзі келіпті. Сансырап әрең

жетіпті. Енді қорада жатыр. Екі аптадан кейіп баяғы қалпына қайта келеді. Қайтадан күшіне кіреді. Тек жемдеп тұрса болғаны.

– Тұра тұр,– деп Қазанғап Едігенің сөзін бөліп жіберді. – Қайда қыдырлап барасың? Кенет Қаранарды маған қайтармақшы болғаның не? Не, мен сенен бер деп сұрадым ба?

Сонда Едіге өзі бұрын айтуға оқталған бар сырын ақтарып салды. Осылай да осылай, отбасымды алып кетпекшімін. Сарыөзектен безіп болдым, қоныс жаңартпаса болар емес. Мүмкін, осым орайлы да шығар, деді. Қазанғап оны зейін қоя тыңдап алды да, мына бір сөзді айтты ғой:

– Байқа, өзің білесің. Бірақ сен не іздейтініңді өзің де түсінбейсің-ау деп қорқамын. Жарайды, көштің делік, ал өзіңнен өзің қалай қашып құтыласың? Қайда барып тұрақтасаң да пешенеден қашып, қайда барып тығыласың? Кеудеңдегі күйік қайда барсаң да, өзіңмен бірге болады. Жоқ, Едіге, жігіт екенің рас болса, сол күйікті осы жерде жүріп жең. Ал, көшіп кету деген – ерлік емес. Әркім-ақ көше алады. Ал, өзін-өзі тәубаға тұрғызу – әркімнің қолынан келе бермейді.

Едіге Қазанғапты құптаған да жоқ, айтысқан да жоқ. Тек ойға шомып, күрсіне берді. “Дегенмен, басқа жаққа көшу керек пе екен?– деді ол ішінен.– Бірақ ұмыта алармын ба? А, неге мен ұмытуға тиіспін. Сонда қайттым? Ойламасқа амал жоқ, ойлай кетсең – шама жоқ. Зәрипа қайбір оңып жүр дейсің? Әлі есі кірмеген балақайлармен қайда екен қазір? Қиналып жүрсе, оның жайын түсініп, қол ұшын берер біреу бар ма екен? Үкібаланың да шекесі қызғаны шамалы, қанша күн өтті – менің жатырқаулы жат мінезіме, түнерген түріме үн-түнсіз көніп-ақ жүр... Сонда оның жазығы не?” Қазанғап Едігенің басында не дауылдар көшіп жатқанын түсінді ме, әйтеуір демеу болсын деп, әдейі жөткірініп алып, Едіге басын көтерген кезде, былай деді:

– Ау, сені көндіріп, содан бір пайда табатын адамдай мен несіне сені үгіттей беремін. Менсіз де өз ақылың өзіңе жетеді. Алда-жалда, сен Раймалы-аға емессің де, мен Әбділхан емеспін ғой. Мен Әбділхан болған күнде де, бұл қу далада атпен шауып іздесең де сені таңып, байлап тастайтын бір түп тал да табылмайды. Сен азат адамсың, не істесең – қалауың біледі. Тек құйысқаның көтерілер алдында мықтап ойлан.

Қазанғаптың бұл сөзі Едігенің есінде беріштей қатып қалып қойды.

X

Раймалы-аға өз заманының әйгілі жырауы болған кісі еді. Аты жастайынан-ақ шарықтап шыққан-ды. Құдай берген өнердің арқасында, бұл өзі тамаша үш қасиеттің иесі болған жырау, әрі ақын, әрі композитор, әрі кең тынысты әнші еді ғой. Өз тұсындағы жыраулардың бәрін жеңген. Домбырасын қолға алды – болды, дүйім жұрттың көзінше әуелі әуен пайда болады да, әрі қарай өлең сөзбен жыр деген ағытылып жүре берер еді. Раймалы-ағаның аузынан шыққан әлгі ән келесі күні-ақ ауылдан-ауылға, елден-елге тарап кете барады. Оның әндерін сол кездегі сері жігіттер аузынан тастамай айтып жүрер еді:

Салқын судың кәусарын Аңқасы кепкен ат білер. Саған ауған аңсарым Тояттар қашан – сәт білер. Құдайдың берген бір мінезі – Раймалы-аға қызыл-жасыл кербезденіп, сәнді киініп жүрер еді. Әсіресе, қысқа қарай бір түрлі, жазға қарай бір түрлі, көктемде бір түрлі кілең құндыз, кәмшат бөрік – кигенді жаратар еді. Ендігі бір байлығы – күллі қазақ баласына мәлім жансерігі – ақалтеке нәсілді Сарыала ат болатын. Оны бір тойда Раймалы-ағаға түрікпен туғандар сыйға тартқан. Жұрт Раймалы-ағаны қалай дәріптесе, Сарыаланы да солай дәріптейтін. Оның задылығына, сымбатына қызыққан жұрт жай қарап тұрып ләззат алатын. Сондықтан да кейбір қылжақбастар: Раймалы-ағаның бар байлығы домбыра мен Сарыала ғой, дейтұғын.

Шындығы да сол еді ғой. Раймалы-аға бүкіл өмірін домбырасын алдына өңгеріп, Сарыала аттың үстінде өткізді. Даңқы аспандап тұрса да, байымады. Бар ғұмырын қайда той, қайда жиын – сандуғаштай сайрандап өткізді. Қайда барса да – сыйлы, ас пісулі, төсек салулы. Сарыаланың да бабы табылады. Алайда оның бұл серілігін: желдей ескен желікпе, есіл өмірді есірікпен өткізген ессіз неме, – деп сыртынан күңкілдесіп, ұнатпайтын апайтөс алпауыттар да бар еді.

Бірақ сондайлардың өзі өзгелермен бірге жиын-тойға Раймалы-аға қалай келді, домбырасын қолына қалай алды – солай үндері шықпай, арбалған торғайдай, жыраудың көз ілеспес саусақтарына, қас-қабағына, әрбір қимылына қарап сілейетін де қалатын. Жұрт жыраудың қолдарына сұқтана қарап қалатыны – сол қолдардың қимылынан жан-жүректі тебірентер небір сиқырлы үндер шығады; қас-қабағына, көздеріне қарайтыны – сол көздерден құдіретті ой мен рух оты шашырап тұрады; бет-жүзіне қарайтыны – дидары мүсіндей сұлу, жүзінен сезім сәулесі себелейді. Ол ән салған кезде бет-жүзі желді күнгі теңіз бетіндей толқып тұрар еді...

Әйелдер, одан күдер үзіп, төзімдері таусылып кетіп қалады, бірақ талай әйел заты Раймалы-ағаны армандап, түн ішінде төсекте жатып, көздің жасын жасырып, жылап-жылап алады. Осылайша өмір шіркін

әннен-әнге, тойдан-тойға, думаннан- думанға көшіп жүргенде, ұрлана басып кәрілік те келіп қалады. Әуелі мұртына қылау түсті, соңынан сақалы ағарды. Тіпті Сарыала аттың өзі де еңсесі түсіп, жал-құйрығы жидіп, сымбатынан айырылды. Тек әлі де жүрісінен жұрт оның бір кездегі әйгілі жүйрік екенін танитын. Сөйтіп қыстың күні жапырағынан айырылған тәкаппар жалғыз бәйтеректей Раймалы-аға да кәрілік қақпанына түсті... Сөйтсе оның не қатын-баласы, не үй-жайы, не мал-жаны, дәулет дегеннен дымға түк жоқ болып шығады. Оны інісі Әбділхан өз қолына кіргізеді. Әуелі ең жақын ағайынның көзінше Раймалы-ағаға өз өкпесін, ренішін айтып алады да, жеке үй тіккізіп, тамағын дайындап, кір-қоңын жуып беріп тұруға қызметкерлеріне пәрмен береді...

Раймалы-аға енді кәрілікті жырлап, алдағы ажалды ойлай бастайды. Сол кезде ұлы да, қайғылы ән-жырлар туады. Сонда барып ол күллі ойшылдар о заманда-ақ ойлай-ойлай түбіне жете алмаған: – адам баласы жарық дүниеге не үшін келеді?– деген сұраққа жауап іздейді. Енді ол алысқа ұзап шықпайды, той-думанға бармайды, жападан-жалғыз отырып жырлар шығарады, өткен-кеткен өмірді ойлайды, опасыз дүние туралы әңгіме соққан кәрі-құртаң, шал- шауқанның ортасында отырады...

Қартайғанда жан дүниесін алай-түлей толқытқан бір оқиға болмағанда, құдай куә, Раймалы-аға ендігі қалған өмірін үйден шықпай, тып-тыныш-ақ өткізбекші еді.

Бір күні Раймалы-аға шыдай алмай, өзінің кәрі лақса Сары-аласын ерттеп, аздап бой жазайын деп, домбырасын да өңгере салады. Көңілін жықпас сыйлы кісілер: ән айтпасаңыз айтпай-ақ қойыңыз, бірақ тойға қатысып, сыйлы қонақ болып отырыңыз деп жалынып қоймап еді ғой. Сонымен Раймалы-аға, ойында түк жоқ, тез оралармын деп аттанған.

Той иелері оны құрметтеп қарсы алып, ең сыйлы ақ ордаға түсірді. Елдің ығайлары мен сығайларының қақ ортасында қымыз ішіп, ибалы әңгіме-дүкен құрып отырған. Ал, ауылдың үсті думан той: шырқалған ән, сыңқылдаған күміс күлкі, жас қыз-жігіттердің әзіл-оспағы, алтыбақан, күрес, жарыс... Жас жұбайлардың құрметіне ат бәйге дайындаған адамдардың айқайы естіледі, ошақ басында аспаздардың даусы шығады; ауыл сыртында шұрқыраған жылқы табынының сарыны білінеді, сүйек- саяққа тоқ иттердің алысып ойнағаны, түрлі гүл шөптердің иісін аңқыта алқаптан соққан желдің сыңсуы келеді кәрі құлаққа... Бәрінен де Раймалы-аға көрші үйден шыққан домбыра күмбірі мен әнге, әредік қыздардың сыңғырлай күлгеніне елеңдеп, іші қызып, сабыры кете бастайды...

Кәрі жыраудың жүрегі сыздап, жаны зарлайды. Жанында отырған жайсаңдарға сыр бермеген болады. Бірақ есіл-дерті, ой-арманы өткен күндерге орала береді. Ол кезде мына үй сыртында қазір сылқ-сылқ күлген жастардай бұл да жас еді; атырылған жарау Сарыаламен даланың төсін дүбірлетіп өткенде ат тұяғымен мыжылған көк шөп бір жылап, бір күлер еді; оның әнін естіген күн қарсы алдынан жарқырап шығар еді, байтақ дүние тар болған кеудесін жел аймалап, оның домбырасының үнін естіген пенделердің еңсесі көтеріліп, жандары жадырап қалар еді; оның әнін, әрбір сөзін қағып алып, ауыздан-ауызға қақпайлап алып кете берер еді. Сүйе де білетін, күйе де білетін, үзеңгіге аяқ салып тұрып сұлулармен қоштасарда өзегі үзілетін қайран да қайран сол күндер... Бәрі де бір күнгідей болмай өте шықты. Не үшін? Енді міне қартайғанда аһылап еске алып, күл астында елегізіп өшіп бара жатқан шоқтай мұңаю ма?

Өз өткенін оймен кешіп, кедерлі Раймалы-аға көбінесе әңгімеге араласпай отырған. Кенет оның құлағы осы үйге жақындап келе жатқан бір топ жанның үнін, шолпыларының сыңғырын, әуелден таныс жібек көйлектердің етегінің сусылын шалып қалды. Әлдекім киіз үйдің орама есігін түріп кеп жіберіп еді, табалдырықтан кеудесіне домбырасын қысқан, ажары толған айдай қасы садақша керілген, тәкаппар да ойнақы қара көзі шуақ шашқан бір қыз көрінді. Өзі де шебер соққан мүсіндей сұлу екен, мінезі ашық, киген киімі, жүрген жүрісі тым келісті. Жанына ерген бірнеше қыз-желең, жігіттері бар. Домбыралы қыз табалдырықта тұрып, үлкендерге иіліп, тәжім етіп, кешірім сұрады. Игі жақсылар ауыз ашып болғанша, әлгі қыз домбыраның ішегін қағып-қағып жіберіп, Раймалы-ағаға қарап тұрып, өлеңмен сәлем жоралғысын жасады. “Алыстан аңқасы кеуіп, мөлдір бұлаққа асыққан керуеншідей, мен де саған сәлем беруге ынтық болдым, даңқты жырау Раймалы- аға. У-шу болып, үстіңе баса-көктеп кіргенімізді айып көрме – бұл той ғой. Той-думансыз, әнсіз, жырсыз болмас. Менің бұл батылдығыма таңғалма, Раймалы-аға. Мен саған ән сала батыл келгенмен, іштей дірілдеп, өзіңе деген махаббатымды айтардай, имене-имене кірдім. Кеш мені, Раймалы-аға, менің бұл оқтаулы мылтықтай батылдығымды. Той-думанда емін-еркін жүрсем де, сенімен кездесу сәтін мен әр гүлден бал жинаған арадай бүкіл өмір бойы күн санап күтіп едім. Мен сенімен жүздесу сәтіне бүрін жаруға талпынған гүлдей зарыға ұмтылып едім. Сол сәт соқты білем...”

“Ау, жайдармандай жарқыным, кім боласың?” демекші еді Раймалы-аға. Бірақ мына қыздың әнін ортасынан бөліп жіберуге батпады. Алайда алға ұмтылып, сұқтана да таңдана қадалып қалды. Жан дүниесі бұлқынып, бойында қаны тасқындап барады. Егер оның жан-жүрегіне үңілер өткір көз табылса сол сәтте

Раймалы-ағаның тұғырынан дүр сілкініп, қанаттарын жайып жіберіп, енді ұшатын қырандай қомданғанын байқар еді. Қияннан құштар қиқу естігендей, бойын тіктеп, көздеріне нұр кіріп, шоқтай жайнап барады. Раймалы- аға енді еңіске құлаған кәрілігін ұмытып, басын көтеріп алды... Ал әнші қыз шырқай берді: “Мен алдыңа келуге белді бекем буған соң, тыңда менің жайымды, ұлы жырау. Құдайдың өзі ақын, әнші жаратқан Раймалы-аға, мен сені балапандай жас шағымнан сүйемін. Сен қай тойға барсаң да, қай жерде ән салсаң да, ылғи да мен соңыңнан ілестім де жүрдім, Раймалы-аға. Айып көрме, Раймалы-аға, мен сендей ақын, әнші болсам деп армандаушы едім, ән мен жырдың қол жетпейтін шынары, Раймалы-аға. Көлеңкеңде болып, көзге көрінбей, соңыңнан ілесіп жүріп, бір сөзіңді де қалт жібермей құрандай жаттап, жүрегімде сақтап, қайталап айтып, құлағыма құйып алдым. Құдайдан күндіз- түні медет тілеп, сенімен бетпе-бет кездесер күнді армандап, саған деген ыстық махаббатымды, қайнар ықыласымды табанда суырып салып білдірер ұлы дарын бер деп мінәжат еттім; менің бұл жүрек жұтқан ісімді бір құдай өзі кешірсін, о, ұлы жырау, жеңілсем- жеңілермін, мен сенімен ән мен жырдың айтысына түскім келді. О, Раймалы-аға, мен осы күнді бойжеткен қыздың неке тойын армандағанындай, армандадым. Бірақ мен әлі кішкентай едім; ал сен болсаң алыстағы айдай заңғар едің, жан-жағың қаумалаған қалың жұрт еді, сол көптің арасынан мен сенің көзіңе қайдан іліге қояйын. Ал сенің ән-жырыңа елітіп, мас болған мен байғұс, ұяттан жүзім жанып өртенсем де, көңілімде сенімен бір болуды қиялдап, тіпті ертерек әйел болуды аңсадым, саған тезірек кездесіп, бар сырымды жасырмай айтқым келді. Сөз маржанын сенше теріп, өнер зерін сенше өріп, ән сиқырын сенше сезіп, әуен әуезін сенше кезіп бір шарықтап ұшуға өзіме-өзім ант беріп; сөйтіп барып, сенімен дидастарласып, сәлем сөздің анасын айтып, жасырынбай, жасқанбай, сенің сыншы көзіңнен сескенбей, жүрегімнің сырын ашып, махаббаттың мұңын шағып, өзіңмен бір айтыс айқасына түссем деуші едім. Міне, мен алдыңдамын. Дүйім елдің, әділ қазы алдында тұрған бойым осы. Мен ертерек бойжетуге, мен ертерек әйел болуға асыққанша, уақыт деген мимырт өтіп, жасым енді осы өткен көктемде он тоғызға толыпты. Ал сен болсаң, Раймалы-аға менің қыз қиялымда әлі де сол дер шағыңда, сақал-шашыңды шамалы қырау шалғаны болмаса, сол баяғы қыран күйінде сияқтысың. Шашыңды қырау шалғаны – шатақ емес, кейбір бурыл тартпағандардан гөрі, сені сүйген мың артық. Мен енді алдыңа келіп тұрмын. Енді тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінің жасырмай-шаппай кесіп айтуға рұқсат ет: сен менен қыз ретімде бас тартсаң да, әнші-ақын ретімде бас тарта алмайсың. Мен сенімен өнер сайысына түсіп, айтысқалы келіп тұрмын... Шақырдым сайысқа, сөз кезегі сенікі, жырау!”

– Ау, жарқыным, сен кімсің? Қайдан жүрсің? – деп саңқ етіп Раймалы-аға орнынан тұрып кетеді. – Атың кім, қалқам?

– Атым – Бегімай. – Бегімай деймісің? Қайда болдың бұған дейін? Қайдан келдің, Бегімай? – Раймалы-аға айтып қалып, түсі түнеріп, басын иді.

– Айттым ғой жаңа, Раймалы-аға. Мен ол кезде бала едім, тез бойжетпедім-ау деп нала едім.

– Түсінемін, жаным, түсінемін,– деді ол сонда. – Түсінбейтін бір ғана нәрсем бар, ол – менің тағдыр талайым! Тағдыр жазған сені мұнша сұлу етіп, бойжеттіріп мына менің, қысым түсіп, күнім батар кезде жолықтырғаны несі? О қай қылғаны? Осы күнге дейін көріп-білген, дәмін татқан бар қызығым, бал дәуренім, мына сенің бір тал шашыңа татымайды екен-ау, деп аһ ұрғызу үшін бе? Тәңірі маған сені азапқа бола кездестіріп, сенің дүниеде бар екеніңді бұрын білгізбей, енді мына сорда кездестіріп, жүздестіріп, әттең дүние- ай, бүткіл ғұмырым текке өткен екен-ау, деп бармақ шайнаттыру үшін бе? Тағдыр соққанның мұнша қатыгез болғаны неғылғаны?

– Мұнша бекер қапа болдың, Раймалы-аға,– деді сонда Бегімай.– Егер мен саған тағдыр болып келген болсам – маған шүбәланба, Раймалы-аға. Егер мен қыз қылығыммен, әніммен, саған деген шексіз махаббатыммен сені қуанта алар болсам, мен үшін одан ардақты, одан қымбат сый-сыяпат жоқ. Менің бұл сөзіме шүбәланба, Раймалы-аға. Егер сол шүбә-күдіктен арыла алмай, менің махаббатым алдында жүрегіңнің есігін тарс жауып тастасаң да, мен сені шексіз сүйіп, не қияметке болса да бас тігіп, сенімен айтысқа түсуді өзіме зор құрмет санаймын, Раймалы-аға.

– Не деп кеттің, жарқыным? Ән-жыр, айтыс не, тәйірі, Бегімай? Махаббат деген ұлы сын тұрғанда, ол махаббат бұл елдің ырым- жырым, салт-сана, әдет-ғұрпына жырың тұрғанда, өнер сайысы деген де сөз болып па. Жоқ, жарқыным, Бегімай, мен саған айтысқа түсемін деп айта алман. Айтысқа түсуге күшім жетпегендіктен емес, кеудемде сөздің кені сарқылып қалғандықтан емес, көмейімде даусым қарлығып қалғандықтан да емес. Мен тек сені көріп масаттана аламын, Бегімай. Өз сорыма сені тек сүйе аламын, Бегімай. Мен сенімен махаббат сайысына ғана түсе аламын, Бегімай. Осыны айтып, Раймалы-аға қолына домбырасын алып, құлағын келтіріп, баяғы қыран кезіндегіден шырқап, жаңа бір әнге басты. Сонда әлгі ән кейде жел тербеткен шалғындай сыбдырлап, кейде аспандағы найзағайдай күркіреп жүре берді. Содан бері сол ән жер бетінде жасап келеді. Әннің аты “Бегімай” еді:

“...Егер сен кәусар суды алыстан аңсап келген болсаң, онда мен самал боп соғып, аяғыңа жығылайын, Бегімай. Егер менің пешенеме дәл бүгін ажалың жетті деп жазылса да, енді бүгін де мәңгі-бақи да өлмеймін, Бегімай. Өлекседен қайта тіріліп, сенсіз қалмас үшін қайта қанаттанамын, Бегімай. Сенсіз өмір маған екі көздің сөнгенімен тең, Бегімай...”

“Бегімай” әнін ол осылай шырқады. Сол бір күн елдің есінде көпке дейін ұмытылмай қалып қойды. Раймалы-аға мен Бегімайдың бұл кездесуі туралы ел арасында гу-гу әңгіме тарап кетті. Қалыңдықты күйеу жігіттің ауылына аттандырғанда тойға тіккен ақ үйлердің, той аттарын әбзелдеп мінген салт аттылардың арасынан ерекше бөлініп, салтанат басында Раймалы-аға мен Бегімай аттарын ойнақтатып, жас жұбайларға бақыт тілеп, қосылып “Жар-жар” айтты. Екеуінің аттары қатар жүріп, екеуінің үзеңгілері бір-бірімен қағысты. Екеуінің жұп-жазбай жүргені жарасымды еді, екеуі де құдайға құлдық айтып, екеуі де аруаққа сиынып, екеуі де жас жұбайларға бақыт тілеп, екеуі де домбыра тартып, екеуі де сыбызғы шалып, екеуі де ән шырқады. Раймалы-аға мен Бегімай.

Мұндай ғажайып әндерді тыңдап қаумалаған қалың жұрт рақатқа батып, ғажап қалысты, көкорай шалғын да сыңғырлай күліп, жер ошақтың түтіні жер бауырлай ұшып, айнала құстар қалықтап, тай мінген бала-шаға мәз болып, шапқылады...

Раймалы-ағаның жасарып кеткеніне таңғалмаған жан жоқ. Даусы баяғыдай арындап, қимыл-қылығы баяғыдай жарқылдап, көздері жасыл шалғынға тігілген ақ үйдің шамындай жарқырайды. Тіпті Сарыала аттың өзі де қаз мойнын иіп тастап, масаттанып келеді. Бірақ бұл көрініске риза болмағандар да табылды. Қалың нөпір ішінде Раймалы-ағаға қарап жерге түкіргендер де болды. Оның аталас ағайын-жұрағаты – Барақбай руының кісілері әсіресе бұлқан- талқан. Той үстінде Барақбайлар тырсылдап жүрді. Бұл не деген сұмдық – қартайғанда Раймалы-аға ақылынан адасты: Барақбайлар Раймалы-ағаның інісі Әбділханды күстәналап бақты. Кәрі төбет Раймалы бізді қалың елге масқара етсе, сайлауда бізді жұрттың бәрі мазақтап, етегін ашып күлсе, сені қайтіп болыс сайлаймыз? Естимісің, Әбділхан, ағаңның ән салғанын, бесті айғырдай кісінеуін қарашы? Әне, ана салдақы қыздың жауабын тыңдадың ба? Ұят-ай, өлім-ай! Дүйім жұрттың көзінше кәрі төбеттің басын айналдырып барады. Бұл жақсылық емес. Салдақымен шатасып несі бар? Ел- елге өсек тарап кетпей тұрғанда, ағаңның айылын тартқаның жөн... Жүгенсіз кеткен ағасына Әбділханның зығырданы әлдеқашан қайнап жүрген. Сақал-шашы ағарғанша әулекілігін қоймады. Енді қартайды ғой, тыйылатын шығар деп еді – мәссаған, бүкіл Барақбай әулетіне масқара таңба баспақшы.

Сонда Әбділхан астындағы атына қамшыны басып-басып жіберіп, қалың топты қақ жарып, ағасына жақындап барып, қамшысын сілтеп тұрып: “Есіңді жи! Көзіңді аш! Үйге қайт!” – деп бопсалай айқайлады. Бірақ көмейінен жаннаты жыр төгіп келе жатқан ағасы інісінің сөзін аңғарған да жоқ, оны көзіне ілген де жоқ. Ақындарды қаумалап, олардың әрбір сөзін құлағына құйып алып, ұйып келе жатқан қалың ел Әбділханды лезде шетке ығыстырып, әрберден соң қамшымен жонарқадан тартып-тартып та жіберді. Додалы топта кім ұрғанын кім білсін. Әбділхан ауылға қарай шаба жөнелді...

Ән болса асқақтап барады. Жаңа бір жарық дүниені жаңғырықтырады.

“Таң-таң ата марал маңырап, қосағын іздеп шақырса, тау менен тас жаңғырығып қосылар”, – деп жырлайды Раймалы-аға. “Таң-таң ата қосағынан айырылған аққу жаңа шыққан күнге қараса, күн де қап-қара боп көрінер”, – деп жауап қатады Бегімай. Жас жұбайлар құрметіне екеуі осылайша кезек-кезек ән салды.

Екеуі кезек-кезек...

Ән мен тойдың, қасындағы қыздың қызығына елтіп алған Раймалы-аға сонда інісі Әбділханның көкірегіне қара қан қатып бара жатқанын, бүкіл Барақбай оның соңынан ыза мен кекке булығып аттанғанын сезген жоқ.

Олар бұған нендей азап, нендей қорлық дайындап, қауқылдасып кеткенінен Раймалы-аға қаперсіз...

Ән болса асқақтап барады. Екеуі кезек-кезек шырқайды.

Әбділхан жауар бұлттай түнеріп, ердің қасына бүк түсе шауып барады. Ауылға, үйіне тартып барады! Оны ұялас қасқырдай қоршап алған Барақбайлар:

– Сенің ағаң ақылынан адасып, ауыш болды! Сорладың! Бақсыға тезірек емдет! – деп бажылдасып барады.

Ән болса асқақтай түседі. Екеуі кезек-кезек шырқайды...

Той керуен қалыңдықты осылайша күйеу жігіттің еліне дейін әнмен шығарып салды. Қоштасар сәтте ақындар жас жұбайларға арнап тағы да тілеулестік әнін айтты. Раймалы-аға сонда қауымиятқа қарап тұрып: осы бір нұрлы күнге жеткеніме, Бегімай сынды сандуғаш ақынмен тағдыр мені талайына жолықтырғанына бақыттымын деді. Шақпақ тас пен шақпақ тас шағылғанда ғана ұшқын шашырап, от лаулайды, жас ақын мен жас ақын айтысқанда ғана өнердің құпия ғажайыбының сырына қанады, деді. Бірақ бәрінен де гөрі, өмірде

татқан бар қызықтан да гөрі, мына ғұмырымның соңында, күн батар шақта, дүние жаралғалы бері құдіреттен күш алған жарық күн толықсып қайта шығып, туғалы бері білмеген-сезбеген махаббаттың ғаламат күш-қуатын сездім деді. Раймалы-аға! – деді сонда Бегімай.– Мен де арманыма жеттім. Енді мен сенің етегіңнен ұстадым. Айтқан жеріңе, айтқан сәтіңде домбырамды алып, ұшып барамын. Ән менен ән қауышсын, менің махаббатым мен сенің махаббатың қауышсын. Жалтақтамай, жалтармай, жас ғұмырымды бір тағдырға тапсырдым.

Осылай ән шырқалды.

Екеуі қалың қауымиет алдында енді бір күннен соң ұлан жәрмеңкеде кездесіп, дүниенің шартарабынан келген жұрттың алдында ән салмаққа уәде байласты.

Тойдан қайтқандар Раймалы-аға мен Бегімай жәрмеңкеде кездесіп ән салатын болды деген хабарды бүкіл атырапқа таратты. Бұл хабар ел-елге жайылып кетті:

– Жәрмеңкеге барыңдар!

– Жәрмеңкеге аттарыңды ерттеңдер!

– Жәрмеңкеде ақындардың әнін естуге келіңдер! Жаңалық хабар жаңғырып жатты:

– Ой, тойдың көкесі сол болады!

– Ой, қызықтың көкесі де!

– Тамаша!

– Масқара!

– Әне қызық!

– Ұяттан безгендер түге!

Раймалы-аға мен Бегімай жол айырықта қоштасты.

– Жәрмеңкеде жолыққанша күн жақсы, жаным Бегім-ай!

– Жәрмеңкеде жолыққанша, Раймалы-аға!

Күн кешкірген. Ұлы дала керіліп жазғы кештің мұнар-мұнар толқынды құшағына енді. Пішен піскен шақ, құраған гүлдер ісі сәл-сәл білінеді. Тауда себелеп өткен жаңбырдан соң жібектей самал есіп тұр, күн батар алдында әуеде қарақұстар салп-салп етіп, төмендеп ұшып барады, мамыражай кешті мадақтап құстар сайрайды. Неткен ақ жарылқап, неткен мамыр кеш! – деп Раймалы-аға атының жалынан сипайды. Аһ, Сарыала, әй, кәрі дос, қадірлі қанатым менің, ғұмырыңның ақырында да бұлай сүйеге болатын болса, дүние неткен ғажайып едің?..

Сарыала пысқырынып қойып, жол жүріспен бүлкілдеп, үйге қарай асығады, күнде-күнде арқасынан ер-тоқымы алынбай шаршаған аяғына тыным тілейді, өзеннің салқын суына қанып, айлы түнде төскейде жайылғысы келеді.

Міне, өзеннің бұралаң тұсында ауыл жатыр. Қаз-қатар киіз үйлер көрінді, түтіні сылаң қаға шұбатылып, ошақтарда от маздайды.

Раймалы-аға аттан түсіп, Сарыаланы мама ағашқа байлап, қаңтарып қойды. Үйге кірмей, іргеге сүйеніп отырып, біраз дем алғысы келді. Әлдебіреу қасына жақындады. Көрші үйдің баласы екен.

– Раймалы-аға, сізді шақырып жатыр.

– Кім шақырған?

– Бәрі, осы елдің адамдары, бәрі де Барақбай баласы.

Үйдің табалдырығынан аттай беріп Раймалы-аға алқа-қотан отырған Барақбайдың ақсақалдарын көрді, бір бұрыштан інісі Әбділханды көзі шалды. Әбділхан түнеріп алыпты. Әлдене жасырғандай, жанарын тайқытып, бас көтермейді.

– Армаңыз! – деп сәлемдесті Раймалы-аға ағайындарымен.– Тыныштық па, бұл не жиын?

– Сені тосып отырмыз,– деді ақсақалдардың ақсақалы.

– Күткендерің мен болсам, мен келдім, – деді Раймалы-аға,– қатарларыңнан мен де орын алайын.

– Тоқта! Босағада тұр! Тізеңді бүк! – деген әмір естілді.

– Бұл не дегендерің? Бұл үйдің қожайыны әзірше мен едім ғой.

– Шоқ, сен қожайын емессің. Ақылынан адасып, алжыған шал үйге қожайын бола алмас!

– Бұл не сөз өзі?

– Сөз сол: енді ешқашан да ән салмаймын, той-томалақ іздеп қаңғырмаймын, әлгі бүгін өзіңмен ән салып айтысқан салдақы қызға енді қайтып жоламаймын, – деп ант-су іш! Анау, ұятсыз, сақалыңның ағарғанын ұмытып, ақымақ, мына біздің, өзіңнің намысыңды ұмытып сол салдақымен әулекілендің ғой бүгін. Сөз сол: ант-су іш! Енді сол салдақының көзіне түспеймін деп қарған!

– Сөзді текке шығындайсыңдар. Бүрсігүні сол қызбен мен жәрмеңкеде бүкіл халық алдында айтысып, ән шырқаймын.

Құдай салмасын, сонда бәрі шу ете түсті дейсің:

– Әй, мынау бізді жер қылды ғой!

– Әй, жаның барда қайт райыңнан!

– Өй, ол ақылынан адасқан ғой!

– Оу, мынау шыннан алжып тұр ғой!

– Ей, тәйт, түге! Шиебөрінің артындай шуылдамай қарыс! – деп ақсақалдардың ақсақалы ақырып қалды. – Сонымен, Раймалы, айтарыңды айтып болдың ба?

– Иә, айтып болдым.

– Ей, Барақбай баласы, естідіңдер ме, мына біздің шіріген жұмыртқамыз Раймалы сорлының не айтып тұрғанын?

– Естідік, естідік. Олай болса, құлақ қой, менің айтарым: алдымен саған айтам, Раймалы бейбақ! Бүткіл өміріңді жалғыз атқа жарбиып, сайрандаумен, ойын-тоймен домбыраңды тыңқылдатып, масқарапаз болумен өткіздің. Бүткіл өміріңді басқаларды мәз- мейрам етумен өткіздің. Сенің сол ойнампаздығыңды сен селтеңдеген жас болған соң кешіріп келдік. Енді сен қартайдың, енді сен келекесің. Енді сен бізге құсқан астайсың. Енді сен абайлап басып, алдыңнан ақ өлім тілейтін кезің келді. Ал сен болсаң, әлгі салдақымен ілігісіп, бізді бөтен елдің өсегіне қалдырдың, біздің әдет-ғұрпымызды табанға салып таптап, ең сорлы ұшып-қонба көбелектей көлбеңдеп, енді мына алқа-қотан ағайынның ақылына көнбей тұрсың. Қайтейік, өз обалың өзіңе, сені құдай қарғасын. Ендігі айтарым. Әбділхан, тұр орныңнан! Мұның бір ата, бір анадан туған қандас, құрсақтас бауыры сенсің. Біздің таянышымыз да, үміт арттарымыз да сенсің. Бүкіл Барақбай баласының ортасынан ойып алып, сенің болыс болғаныңды көрсек деп едік. Бірақ та мына ағаң ақылынан адасты, не істеп, не қойғанын өзі де білмейді, осының кесір-кесепатынан біз діттеген тілекке жете алмаспыз деп қорқамын. Сондықтан да, Барақбай баласы бөгде жұрттың алдында күлкі болмасқа, алжыған Раймалы біздің бәрімізді масқара етіп, ел бетімізге түкірмеске сен енді бұған не істеймін десең де өз еркің!

– Ей, ағайын! Маған ешқайсың пайғамбар да, әділ төре де бола алмайсың, – деп Раймалы-аға Әбділханның алдын орап кетті. – Көркеуде бейшаралар, мұнда отырғаның бар, отырмағаның бар, аяймын сендерді, өйткені сендер өздерің өле-өлгенше түсіне алмайтын, үдесіне шыға алмайтын дауды соғып отырсыңдар. Бұл дүниеда ақиқат не, бақыт не – соны сезбейсіңдер. Ау, көкірегінде жыр кернеп кеткен кезде жырлағанның несі айып? Шырағандай жалп өшер мына жалған өмірде хақ-тағала бір-ақ рет кеудеңе сүю құдіретін құйса – оның несі оғаш? Оу, мына қара жердің жүзіндегі ең үлкен қуаныш – сүйгендердің бақытына қуану емес пе? Егер де мен мезгілсіз келген махаббатқа мас болып, көкірегімнен жыр төгілгені үшін ғана алжыған атансам, болсын, тәйірі, мен сол махаббаттан бас тарта алман, мен соған сүйінем де бездім сендерден! Жердің жыртығын жамаған сендер емес, бездім, бездім! Тап қазір Сарыалаға мінемін де, өз өлеңіммен де, өз мінезіммен де сендерді мазаламас үшін кеттім Бегімайға, тек сонымен қол ұстасып батырдым қарамды қиырларға!

– Жоқ, кетпейсің! – Осы уақытқа дейін тілін тістеп отырған Әбділхан тарғыл-тарғыл дауыспен ақырып қалып орнынан атып тұрды. – Дәл осы арадан бір аттап баспайсың! Үз үмітіңді жәрмеңкеден! Ақыл-есің қайта кіргенше сені тәуіпке қаратамыз.

Сөйдеді де ақын ағаның қолынан домбырасын жұлып алды.

– Міне! – деп нәп-нәзік домбыраны жерге бір ұрып, құтырған бұқаша әлгіні таптады-ай келіп. – Ендігі жерде өлең деген бәлені ұмыт! Әй, әкеліңдер әлгі Сарыала лақсаны! – Әбділхан қолын бір сермеп қалды. Есіктің алдында жалаңдап тұрған жалбақайлар мама-ағашта қаңтарулы тұрған Сарыаланы жетектеп алып келді.

– Жұлып ал ер-тоқымын! Лақтыр мұнда! – деп Әбділхан әмір етіп, тығулы тұрған балтаны қақшып алды.

Құранды ерді балтамен олай ұрып, былай ұрып быт-шытын шығарды.

– Міне, бәлем! Енді ешқайда-бармайсың! Жәрмеңкеде басың қалсын! – Жын қысқан бақсыдай қалшылдап, күллі әбзелді ту- талақай турап-турап тастап, үзеңгі баудың парша-паршасын шығарып, үзеңгілерді біреуін ана қалың, біреуін мына қалың жыныстың арасына лақтыр-еп, лақтыр-еп жіберді.

Дәл осы тажал өз басына төнерін сезгендей Сарыала жануар артқы аяқтары бүгіліп, ауыздығын қарш-қарш шайнап, тамағы қыр- қыр етіп, үрейлене алас ұрды.

Ал, кәне, сен жәрмеңкеге бармақшы болдың ғой? Сарыалаға мініп бармақшы едің ғой? Ал, көр де тұр! – деп жұлынды Әбділхан. Сол-сол екен, айналайын ағайын қас қаққанша Сарыаланы жығып салсын, қас қаққанша қыл арқанмен ақалтеке арғымақтың төрт аяғын бүрістіріп буып тастасын. Ал, Әбділхан болса сояудай-

союдай саусақтарымен Сарыаланың тұмсығынан алып тұрып, аттың басын кегжитіп қойып, бауыздау тамаққа пышақты бір салды дейсің.

Жан-жағынан тұтып тұрған ағайынның арасынан Раймалы-аға сонда жұлқына-жұлқына ұмтылды-ау, дүние.

Әттең дүние, не шара. Күре тамырдан ышқына шапшыған ыстық қан көзін көлбеп, жап-жарық күнді түн-түнек басты да қалды. Үсті- басын Сарыаланың ыстық қаны жуып кеткен Раймалы-аға сонда теңселіп барып орнынан тұрды-ау.

– Сорлылар! Бәрі бекер! Мені ерегістірсең, жаяу кетем. Еңбектеп барсам да, жетем! – деді ғой сонда зорақылық көрген ақын, шапанының етегімен бет-аузын сүртіп тұрып. – Жоқ, жаяу да бармайсың!– Сарыаланың бауыздалған алқымынан Әбділхан ақсиган аузы қисайып, басын көтеріп алды. – Осы арадан бір аттап баспайсың! – деп міңгірледі де, кенет бақырып жіберді: – Ұста! Абайла, есінен ауысқан! Байлап таста, әйтпесе өлтіреді ол!

Сол-сол екен абыр-сабыр айқай-шу басталып кетті. Жұрттың бәрі абыржып, ығы-жығы теңселіп барады.

– Арқанды әкел!

– Қолын қайыр!

– Әй, мықтап байла!

– Есі ауысқан! Құдай білед!

– Көзіне қара, көзіне! Құтырған!

– Ойбу, сорлы-ай! Ақылы айныпты!

– Тарт бері! Қайыңға әкел!

– Сүйре деймін! Сүйре бері!

– Тарт тезірек!

Ай толықсып тас төбеде тұр еді. Аспан тынық, жер де тыныш, мүлгіген бір дүние. Алба-жұлба бақсылар келді, қайың түбіне от жағылды, ұлы ақынды ақылынан адастырған жын-періні қуалап, зікір салып, алқын-жұлқын би басталды.

Ақын болса ақ қайыңға таңулы, екі қолын артына қайырып, қарыстырып буып тастаған.

Бір кезде молда келді. Құраннан бір сүре оқыды. Ақылынан айырылған пендені ақ жолға бұрып салмақ ойы бар.

Ақын болса ақ қайыңға таңулы, екі қолын артына қайырып, қарыстырып буып тастаған.

Сонда Раймалы-аға інісі Әбділханға қарап тұрып жырлады-ау, сорлы: “Ала-көбең ымырт шағын үйіріп, түн де жылжып барады, кешікпестен ақ таң атып, күн де шығып қалады. Бірақ менің соңғы сәулем тарады. Сорлы Әбділхан-өндірім, күнімді менің сөндірдің. Қартайғанда құдай берген махаббаттан айырып, қуанасың кәдімгідей қанатымды қайырып. Бірақ білсең, бақытымды жүрегімде әкеттім, сорлы бала бекер мені, ақылсыздан кекеттің. Мына ағаңды күшпен зорлап ақ қайыңға байладың, бірақ сорлы, білмейсің ғой, ағаң сенің қайда-ды. Сорлы бала, байладың ғой жалғыз менің тәнімді, менің жаным жел боп ұшып, жаңбыр болып жерді құшып, сүйгеніме таңылды: сүйгенімнің қолаң шашын менің қолым тарады, одан мені айырам деп, сенің демің солады. Менің сәулем таң-таң ата ұйқысынан оянар, жердің жүзі жасыл-қызыл асыл түске боянар; шыңнан шыққан арқардай боп, жақпар таста тұрармын, ақбоз үйден сәулем болып, айдынданып шығар күн. Сәулем от боп жанады, сонда мені іздеп, қайдалап; түтін болып шалықтармын, сүйгенімді аймалап. Сәулем сонда атқа мініп, судан өтіп асығар, менің жаным жаңбыр болып, ақ жүзіне шашырап. Өзек өртеп әнге салар сонда сұлу Бегімай, әттең дүние, әнге бөлеп алсам сонда дедім-ай...”

Таң самалмен жамырады жапырақ, ақын жанның күн де шықты қарсы алдынан жарқырап. Раймалы жынданыпты, қараңдар деп, атқа мініп селтиісті жарандар көп.

Алба-жұлба киім біткен тұр жырау, ақ қайыңға таңып тастап қыл бұрау.

Сонда ақын ән бастады сөнбейтін, өзі өлсе де, мәңгі-бақи, заман- заман өлмейтін:

Қаратаудан көш қайтқанда, Қолымды шеш, Әбділхан. Көкшетаудан көш қайтқанда, Арқанды кес, Әбділхан.

Ойламап ем, сен болар деп жендетім, Қол-аяғым байлап қояр пенде етіп. Қаратаудан көш қайтқанда, Көкшетаудан көш қайтқанда, Қолымды шеш, бауырым,

Мен ұшармын бетке ұстап, Аспандағы періштелер ауылын. Қаратаудан көш қайтқанда, Жәрмеңкеден мені іздеп Алаңдама, Бегімай. Көкшетаудан көш қайтқанда, Жәрмеңкеден мені іздеп Алаңдама, Бегімай.

Жәрмеңкеде біз бірігіп, Жырламаспыз, Бегімай. Ат арыды, мен тіріліп, Жырғамаспыз, Бегімай.

Қаратаудан көш қайтқанда, Көкшетаудан көш қайтқанда, Жәрмеңкеден тоспа мені, Тағдыр бізді әуелден-ақ сор маңдай ғып қоспап еді...

Бұл аңыздың ақыр соңы сондай болған...

Енді міне Ана-Бейітке Қазанғапты соңғы сапарға шығарып салып бара жатып, Едігенің есінен кетпей қойған осы оқиға еді...

XI

Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жөңкіліп жатады. Теміржолдың қос қапталын ала бұл өлкеде сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлы кеңістігі көсілген...

Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Пойыздар болса шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жөңкіліп жатады...

Бұлар Құмдышаптың қызылжарлы Құмдауыт саласымен ұзақ жүріп, ақыры Ана-Бейіттің шебіне де ілікті-ау. Бір кезде Найман- ана мәңгүрт ұлын іздеп шарқ ұрған жерлер ғой бұл. Едігелер дәл осы тұста тұңғыш кедергіге кез болды. Кенет алдарынан тікен сым темір тартылған шарбақ шыға келді. Бірінші болып Едіге тоқтады – мәссаған! Тіпті Қаранардың үстінен үзеңгіге шіреніп тұрып Едіге оң жағына қарады, сол жағына қарады – көз жетер жердің шегіне дейін төртбұрышты темірбетон қадауларға қатар-қатар тартылған тікен сым темір жыланша ирелеңдеп, өткел бермей жатыр.

Арт жағынан трактор тоқтады. Әуелі Сәбитжан, соңынан Ұзынтұра Еділбай секіріп түсті.
– Мынау не? – деп Сәбитжан тікен шарбаққа қолын сілтеді. – Басқа жаққа шығып, кеттік пе, немене? – деп сұрады Едігеден.

– Неге басқа жақ? Жолымыз тура, бірақ мына тікен шарбақ қайдан шыға келді, шайтан алғыр?!

– Немене, бұрын бұл шарбақ жоқ па еді?

– Жоқ болатын.

– Ал, енді қайттік? Енді қалай өтеміз?

Едіге үндемеді. Қалай өтерін ол өзі білмей тұр.

– Әй, өшір трактордың үнін! Тарқылдатқаның жетер енді! – деп Сәбитжан кабинадан басы қылтиған Қалибекке ызалана айқай салды.

Қалибек моторды өшірді. Соңынан экскаватордың да үні сөнді. Айнала тып-тыныш, құлаққа ұрған танадай мәңгірген тыныштық орнады.

Аспан асты Сарыөзектің ұлы даласы бір қиырдан бір қиырға дейін созылып жатыр, бірақ Ана-Бейітке өтетін бір аттам жер жоқ.

Алдымен Ұзынтұра Еділбай тіл қатты:

– Едеке, бұрын бұл шарбақ жоқ па еді?

– Өмірі болған емес! Бірінші рет көріп тұрмын.

– Е, ендеше әдейі қоршаған ғой. Космодром салатын шығар, – деп сәуегейлік айтты Ұзынтұра Еділбай.

– Солай болса, солай шығар. Әйтпесе, құдайдың қу даласына осыншама күш төгіп, шарбақ салар ма еді. Біреудің ойлап тапқаны ғой. Ойына не келсе, соны істейді, шайтан алғырлар! – деп Едіге шыдай алмай балағаттап жібереді.

– Шайтанда не шаруаңыз бар! Өлікті алып қиян жолға шығардан бұрын алдын ала білу керек еді ғой, – деп сызданды Сәбитжан. Бәрі де зіл басқандай үнсіз қалды. Боранды Едіге Қаранардың үстінен жанында тұрған Сәбитжанға оқшия қарады:

– Сен, шырағым, шошаңдамай азырақ сабыр ет, – деді даусын көтермеуге тырысып. – Бұрын бұл тікен шарбақ жоқ еді, мен қайдан білейін мұндай боларын?

– Е, мен де соны айтып тұрмын, – деп күңк етті де Сәбитжан бұрылып кетті.

Тағы да ешкім тырс етпеді. Ұзынтұра Еділбай бір амалын таппақшы боп ойланып тұр.

– Ал, енді қайттік, Едеке? Не істейміз? Зиратқа баратын басқа бір жол жоқ па?

– Болуы керек. Неге болмасын? Оң қолды ала бес шақырымдай жерде бір жол бар, – деді Едіге жан-жағына көз тастап. – Солай жүрейік. Не олай, не былай бір жол болмауы мүмкін емес.

– Анық па? Шыннан жол бар ма? – деп сыздана тақақтады Сәбитжан. – Әйтпесе, не олай емес, не былай еместің нағызы болып жүрмесін!

– Бар, бар, – деп сендірді Едіге. – Отырыңдар көлікке. Уақыт өтіп барады.

Сөйтіп олар тағы жолға шықты. Арт жақтағы тракторлар қайтадан тарқылдай бастады. Олар тікен шарбақты бойлай жүріп отырды.

Едігенің көңілі пәстенді. Мына жағдайдан қатты абыржып қалды. Бұл қалай, деп күйзелді ішінен, – айнала қоршап тастап, зиратқа барар жолға белгі қоймағаны несі? Е, сұм дүние, қу өмір-ай десеңші! Бірақ әлі үміт

үзбей келеді – осы оң қапталда бір жол болуы керек қой. Ақыры айтқаны келді. Тұп-тура шлагбаумға келіп маңдайлары тірелді. Шлагбаумға жақындағанда Едіге қарауыл пункттің мығымдығына, мызғымастай бекемділігіне назар салды: қос қапталды ала тастай берік бетоннан қорған салынған; зонаға кіре беріс жолдың тура жиегінде кірпіштен соққан үй тұр. Жан-жағы түгел көрініп тұрсын деп айналдыра әйнектеп тастапты; үйдің теп-тегіс төбесіне екі прожектор орнатып қойыпты, сірә, жол қақпасына түнде жарық түсіру үшін керек шығар. Шлагбаумнен ары қарай асфальт жол салыныпты. Мұншама мұқият құрылысты көріп Едігенің көңілі алаң бола бастады.

Бұлардың таянғанын байқап, сары үрпек балапандай жап-жас бір солдат автоматының ұңғысын төмен қарата иығына асынып кірпіш үйден шыға келді. Қораш көрінбеуге тырысып, гимнастеркасінің етегін жүре тартқылап, басындағы фуражкесін түзеп қойып, алашұбар шлагбаумның қақ орта тұсына мызғымастай қалшиып тұра қалды. Сонда да болса, Едіге көлденең алашұбар ағашқа түйенің басын тіреген кезде әлгі солдат әуелі:

– Здравствуйте! – деп қолын шекесіне қойып амандасты да, Едігеге бозғылт-көкшіл сәби көзін қадап: – Кім боласыздар? Қайда барасыздар? – деді.

– Біз осы жердің тұрғындарымыз, солдат, – деді Едіге қарауылдың бала қоразша қоқиланғанына күлімсіреп. – Қарт кісіміз қайтыс болып еді, соны жерлеу үшін зиратқа бара жатырмыз.

– Рұқсат қағазсыз өтуге болмайды, – деп жас солдат басын шайқады, күйіс қайтарып тұрған Қаранардың арандай аузынан сескеніп, сәл шегіншектеді. – Бұл ара күзетке алынған зона, – деп түсіндірді.

– Дұрыс, қой, бірақ біз зиратқа баруымыз керек. Ол осы араға тиіп тұр, алыс емес. Онда не тұр, тәйірі? Қазір жерлейміз де қайтамыз. Бір сәтке де кідірмейміз.

– Жібере алмаймын. Құқым жоқ, – деді қарауыл.

– Балам, бері қара, – деді Едіге жауынгерлік ордендерім мен медальдарым көрінсін дегендей түйе үстінен әдейі еңкейіп. – Біз бөтен емеспіз. Біз Боранды деген разъезденбіз. Боранды дегенді естуің бар шығар. Біз осы елдің адамдарымыз. Өлген кісіні бейіттеу керек. Мына тұрған зиратқа барамыз да, ізімізше кейін қайтамыз.

– Мен түсініп тұрмын, – деп қарауыл солдат ағынан ақтарылып, иығын қиқаң еткізе беріп еді, қас қылғандай дүрдиіп, өкімет адамның пішінін білдіріп, маңғаздана кесір айдап Сәбитжан киікті де:

– Немене, не тұрыс бұл? Мен облпрофсоветтенмін, – деп қойды. – Неге жібермей тұрсыз?

– Неге десеңіз, рұқсат жоқ.

– Қарауыл жолдас, мен айтып тұрмын ғой, облпрофсоветтенмін мен.

– Қайдан болсаңыз, одан болыңыз, маған бәрібір.

– Қалайша? – деп Сәбитжан шамданып шарт етті.

– Солайша. Бұл күзеттегі зона.

– Онда әңгіме көбейтіп керегі не? – деді намыстанған Сәбитжан.

– Әңгіме көбейткен кім? Сізге емес, түйедегі кісіні сыйлағаннан ғана түсіндіріп тұрмын. Бұл кісі түсінсін деп тұрмын. Жалпы, бөтен адамдармен сөйлесуге болмайды маған. Мен қарауылдамын.

– Демек, зиратқа өтуге болмайды ғой?

– Болмайды. Зиратқа ғана емес, жалпы ешкімге де өтуге болмайды.

– Бопты онда, – деп ашу шақырды. – Осындай боларын біліп едім! деп Едігеге шүйілді. – Осындай далбаса боларын біліп едім! Құлақ асты ма! Көну қайда! Ана-Бейіт, Ана-Бейіт! Ал, жет енді Ана-Бейітке!

– Осыны айтып салып, Сәбитжан жәбір көрген адамша шеттеп шығып, қалш-қалш етіп, қаһарлана түкірінді.

Жап-жас қарауыл солдаттың алдында Едіге қысылды.

– Кешір, ұлым, – деді ол әкелік раймен. – Сенің қызмет атқарып тұрғаның рас. Бірақ енді мына марқұмды қайда қоямыз? Домалатып тастап кете беретін бөрене емес.

– Мен түсінемін. Бірақ не істейін? Маған қалай бұйырады, солай орындауым керек. Мен бастық емеспін ғой.

– Жөн-жө-ө-ө-өн, – деп сасқанынан созалаңдата сөйледі Едіге. – Ал, өзің қай жақтан боласың, балам?

– Мен, әкей, Вологда жақтанмын, – деп қарауыл бұл сұраққа жауап беру жанына жағып бара жатқандай қызара қысылып, “о” әрпіне екпін сала сөйледі. – Сонда сол сендердің Вологда жақта да зиратта осылайша қарауыл тұра ма?

– О не дегенің, әкей! Зиратқа онда қашан, қанша барамын десең де өз ықтиярың. Мәселе онда емес қой, әкей. Бұл ара жабық зона. Әкей-ау, байқап тұрмын, өзің де әскерде болып, соғысқа қатысқан көрінесің, әскери қызметтің аты – әскери қызмет екенін түсінсең керек-ті. Мен қалайын, қаламайын, тәртіпті бұзуға жол жоқ.

– Солайы – солай, – деп құптады Едіге. – Сонда біз өлікті алып қайда барамыз?

Екеуінде де үн жоқ. Жас солдат ойлап-ойлап, ақырында ақ үрпек басын қинала шайқап қалды да:

– Жоқ әкей, жібере алман! Правом жоқ! – деп шорт кесті.

– Амал не, – деді әбден әбіржіген Едіге.

Енді ол серіктерінің бетіне қарай алмай қалды, өйткені Сәбитжан тіпті үдей түсіп Ұзынтұра Еділбайға тиісті:

– Мен айттым ғой! Ит-арқасы қиянға сандалмайық дедім! Мұның бәрі ескі наным! Өздеріңнің де, өзгенің де басын қатырдыңдар. Өлікті қайда көме салса да бәрібір емес пе! Жоқ, болмайды: өлсең де, тірілсең де – Ана-Бейіт деп қасарыстыңдар да қалдыңдар. Сен де маған: “Сенсіз де жерлей аламыз, кете бер” деп қоқиландың. Ал, жерлеп көріңдер енді!

Ұзынтұра Еділбай ләм деместен бұрылып кетті.

– Сен, досым, тыңдашы,– деді ол шлагбаумның жанына барып қарауылға.– Әскерде мен де болғанмын, біраз тәртіпті мен де білемін. Телефоның бар ма?

– Әрине, бар.

– Онда былай істе, қарауылдар бастығына телефон соқ. Жергілікті тұрғындар Ана-Бейіт зиратына өтуге рұқсат сұрайды деп баянда!

– Қалай? Қалай? Ана-Бейіт? – деп қайта сұрады қарауыл.

– Иә, Ана-Бейіт. Біздің зираттың аты ол. Телефон соқ, досым, басқа амал жоқ. Бізге тікелей өзі рұқсат алып берсін. Бізге керегі тек зират қана, басқа ешқайда бұрылмаймыз, бұған имандай сен. Қарауыл маңдайы қыртыстанып, қозғалақтап тұрып, ойланып қалды.

– Сен күмәнданба, досым,– деді Ұзынтұра Еділбай. – Бәрі уставқа сай. Сенің постыңа бөгде адамдар келді. Сен қарауылдар бастығына хабарлайсың. Бар тетігі сол ғана. Қиналатын не бар енді! Сен хабарлауға міндеттісің әрі-беріден кейін!

– Жарайды, болсын,– деп бас изеді қарауыл.– Қазір телефон соғайын. Бірақ бастық ұдайы постыларды аралап, машинадан түспей территорияда жүреді. Ал, территорияның қанша екенін көріп тұрсың ғой, қарашы, көз жетпейді!

– Мүмкін, маған да ілесуге рұқсат етерсің, а? – деп өтінді Ұзынтұра Еділбай. – Бірдеңе түсіндіруге керек болып қалармын.

– Жарайды, жүр,– деп келісті қарауыл.

Сөйтіп екеуі үйге кіріп кетті. Есігі ашық қалып еді, Едіге сөздің бәрін естіп тұрды. Қарауыл әлдеқайда телефондап, бастықты сұрап жатыр. Қасақана бастық орнынан табылмай тұр.

– Жоқ, маған қарауылдар бастығы керек!– деп айқайлап жатыр жас солдат. – Өзі, өзі керек... Жо-жоқ. Мұнда бір маңызды шаруа болып тұр.

Едіге қобалжи берді. Қарауылдар бастығы түскір қайда кетті екен? Бір қырсықса бәрі қырсығады!

Ақыры бастық та табылды.

– Жолдас лейтенант! Жолдас лейтенант! – деп қарауыл солдат саңқылдақ даусы дірілдеңкіреп айқайлады. Жергілікті тұрғындар ежелгі зиратқа бір қайтыс болған кісісін жерлеуге келіп тұр, деп баяндады. Қалай болады? Едіге құлағын тіге қалды. Лейтенант: “жібер десе – жетіп жатыр!” Жарайсың, Ұзынтұра Еділбайым. Дегенмен, тапқыр жігіт. Бірақ та телефондағы қарауылдың сөзі созылып барады. Енді ол тек сұрақтарға жауап берумен әуре: Иә... Қанша дейсіз бе? Алты адам. Марқұммен жетеу. Бір шал қайтыс болыпты. Алтаудың үлкені түйенің үстінде отыр. Содан кейін тіркемелі трактор, трактордан соң экскаватор да... Иә, мола қазуға керек дейді... Қалай? Мен не деп жауап берейін оларға? Демек, болмайды? Рұқсат жоқ дейсіз бе? Құп болады!

Ізінше Ұзынтұра Еділбайдың даусы естілді. Сірә, телефонның трубкасын жұлып алса керек.

– Жолдас лейтенант! Біздің жағдайымызды түсініңіз. Жолдас лейтенант, біз Боранды разъезінен келдік. Енді қайда барамыз? Түсініңіз біздің жағдайымызды. Біз осы жердің адамдарымыз, титтей де бөтен пиғылымыз жоқ. Марқұм кісімізді зиратқа қоямыз да, табанда қайтамыз... А? Не? Онда қалай? Е, келіңіз, келіңіз, өз көзіңізбен көріңіз! Мұнда бір қартымыз бар, майдангер болған, соғысқа қатысқан. Айтып түсіндіріңіз соған.

Ұзынтұра Еділбай қарауыл үйден қапаланып шықты. “Лейтенант өзі келіп шешімін осы арада айтатын болды”,– деді. Соңынан қарауыл солдат жетіп, о да соны айтты. Бастықтың өзі келіп, мәселені өзі шешетін болған соң, қарауыл солдаттың еңсесі көтеріліп, жүгі жеңілденіп қалды. Ол енді ала шұбар кескек ағашты бойлап, ары-бері жүре бастады.

Сағат үш болды. Жап-жақын жер қалса да олар әлі Ана-Бейітке жете алмай тұр. Едіге қарауылға қайта келді.

– Ау, балам, бастығыңды әлі көп күтеміз бе?– деп сұрады ол.

– Жо-жоқ. Қазір жетіп келеді. Машинасы бар ғой. Он-он бес минуттік жол.

– Мейлі, күтелік. Ал мына тікен сымды қай уақытта құрып тастағансыңдар?

– Біраз болып қалды. Біз ғой орнатқан. Мен мұнда әскерде жүргеніме жыл толып қалды. Бұл араны қоршап тастағанымызға сонда, сірә, жарты жыл болды-ау. Е, бәсе, солай екен ғой. Бұл аймақты айналдыра шарбақтап тастағанын мен де білген жоқпын. Білмеген соң ғой мына сарсаңға түсіп тұрғанымыз. Енді мен кінәлі боп тұрғандаймын, өйткені өлікті осында жерлейік деген мен едім. Бұл арада біздің көне зиратымыз – Ана-Бейіт бар. Ал мына марқұм Қазанғап өте бір оңды адам болған. Разъезде екеуміз отыз жыл бірге жұмыс істеп едік. Дұрыстап жөнелтейік деген едім да.

Солдат Едігеге жаны ашып кетсе керек:

– Әкей, сабыр етіңізші, – деді ол шын ниетпен. – Қазір қарауылдар бастығы лейтенант Таңсықбаев келеді, соған бәрін айтып түсіндіріңіз. О да адам баласы шығар? Жоғары жаққа айтсын. А, бәлкім, рұқсат беріп қалар.

– Жақсы лебіз – жарым ырыс. Рахмет! Онсыз бола ма енді? Сен қалай, Таңсықбаев дедің бе? Лейтенанттың фамилиясы Таңсықбаев па?

– Иә, Таңсықбаев. Өзі бізге таяуда келді. Немене? Танысыңыз ба еді? Сіздердің нәсілден ол. Бәлкім, бажа болып шығарсыздар?

– Е, қайдан болсын, – деп мырс етті Едіге. – Сендерде Ивановтар қандай көп болса, бізде Таңсықбаев дегендер де сондай көп. Әшейін осы фамилиялас бір кісі есіме түсіп кеткені...

Қарауыл үйден телефонның сылдыры естілді де, солдат жүгіре жөнелді. Едіге жалғыз қалды. Қасы қайтадан түксиіп кетті. Түнеріп тұрып, машина көрінбес пе екен деп айнала шолып, шлагбаумның ар жағындағы асфальт жолға көз тікті. Боранды Едіге басын шайқап қойды. “Осы зәуіде әлгі ителгікөздің баласы болып жүрмесін? – деген ой жылт етті де, өзін-өзі күстәналады. – Мұның не! Қайдағы- жайдағыны еске алып! Мұндай фамилиясы бар адамдар толып жатқан жоқ па? Қой әрі, мүмкін емес. Ол Таңсықбаевпен кейін толық есеп айырысып едік қой... Десе де жер бетінде шындық бар ғой! Бар! Қанша бәле төнсе де, әрдайым шындық болмақ...”

Сөйтіп ол шетке шығыңқырады да, жан қалтасынан орамалын алып, Таңсықбаевтың көзіне бірден шалынсын деп ордендерін, медальдарын, озат жұмыскердің значоктарын жалтырата сүртіп- сүртіп қойды. XII

Ал әлгі ителгікөз Таңсықбаевтың жағдайы былай болған.

1956 жылы көктемнің аяғын ала Құмбелдің депосында үлкен митинг ашылды. Митингіге барлық станциялар мен разъездерден күллі теміржолшылар шақырылды. Жол бойында жұмыста тек кезекшілер ғана қалды. Боранды Едіге өз ғұмырында нелер жиналыстарды көрмеді, бірақ мына митинг еш уақытта ұмытылмастай болды.

– Жұрт паровоз жөндейтін цехқа жиналған, халық шыжандай қаптап кетті, орын жетпеген соң адамдар тіпті үйдің төбесіне дейін көтеріліп, жақтауларда сығылысып отырды. Бәрін айт та бірін айт сондағы сөйлегендердің сөзін айтсайшы! Берия туралы түбіне дейін түп-түгел айтылды. Лағнет жауғыр жауызды түк қалдырмай масқаралап, қарғыс таңбасын басты! Ой, сонда сөйлегендері-ай, кешке дейін бір адам тырп еткен жоқ, депо жұмысшылары мінбеге өздері шығып сөйледі дейсің. Биік депоның шаңырағының асты гу-гу күңгірлеп, дауылды күнгі ормандай шуылдады. Едігенің қасындағы бір адам таза Ресей мақамында сөйлеп, мына көрініс туралы: “Дауыл алдындағы теңіздей толқуын қарашы”, – дегені есінде қалыпты. Десе дегендей еді. Жүрек кеудеге сыймай дүрсілдейді, майданда шабуылға шығар алдында осыған бір атқақтаушы еді. Таңдай кеуіп, шөл қысып әкетіп барады. Тілі таңдайына жабысып қалды. Мына қара құрым халықтың арасынан суды қайдан табарсың? Қазір су іздейтін уақыт емес, шыдауға тура келді. Үзіліс кезінде Едіге станцияның бұрынғы бастығы, қазіргі депоның парторгі Черповқа кимелеп жүріп әрең жетті-ау. Чернов президиумде болатын.

– Андрей Петрович, мен де сөйлесем қайтеді?

– Сөйле, сөйлегің келсе. Келгенде қандай. Әуелі ақылдасып алайық. Есінде ме, біздің разъезде Құттыбаев деген жұмысшы болып еді ғой. Әбутәліп Құттыбаев. Тағы әлгі ревизор ше? Югославия туралы естелік жазып жүр деп Құттыбаевтың үстінен домалақ арыз түсіріп еді ғой? Әбутәліп Югославияда партизан болып соғысқан. Ал әлгі Берияның адамдары келіп, Құттыбаевты алды да кетті. Сол содан қайтыс болды, жазықсыздан-жазықсыз жапа шекті. Есінде ме?

– Иә, есімде. Қара қағазды әйелі келіп менен алған.

– Е-е, дәл өзі! Содан отбасы көшіп кетті. Енді қазір мына сөйлегендердің сөзін тыңдаймын да ойлаймын. Югославиямен ғой біз қазір доспыз – ешқандай кереғар келіспеушілік жоқ! Ал жазықсыздан-жазықсыз адамдар неге жапа шегеді? Әбутәліптің балалары өсіп қалды, олар енді мектепке барады. Енді шындықтың

бетін ашу керек қой! Әйтпесе, балалардың беті шіркеулі, кім көрінген көздеріне түртеді ғой. О бейшаралар онсыз да көрді көресіні – әкесіз қалды.

– Тоқта, Едіге. Сен осы туралы айтпақшысың ба?

– Әлбетте.

– Ал әлгі ревизордың фамилиясы кім?

– Сұрап білуге болады ғой. Рас, мен оны содан кейін қайтып көрген емеспін.

– Дәл қазір кімнен сұрап білесің? Содан соң ол қағазды дәл соның жазғаны туралы құжатты дәлел бар ма?

– Е, ол жазбағанда, кім жазды?

– Оу, қымбатты Борандым, мұндай істе фактілі дәлел керек. Кенет ол болмай шықса, қайтеміз? Мұндай іспен қалжыңдасуға болмайды. Сен мынаны тыңда, әуелі, Едіге. Осының бәрін айтып, Алматыға хат жаз. Қалай болды, не болды, барлық жағдайды айтып республика партиясының Орталық Комитетіне жібер. Ондағылар анықтайды. Көп ұстамайды. Партия мұндай іске қатты көңіл бөліп отыр. Өзің де көріп тұрсың ғой. Сол митингіде жұрттың бәрімен қосылып, Боранды Едіге де: “Жасасын партия! Партияның бағытын қуаттаймыз!” – деп бар даусымен аянбай айқайлады. Содан соң митинг соңында әлдекім “Интернационал” әнін бастады. Оған тағы бірнеше дауыс қосылып еді, сәлден кейін барлық дәуірлердің, өмір бойы қаналып келе жатқандардың бәрінің ұлы гимннің бүкіл зал болып қосылып айтқанда, депоның іші жаңғырығып кетті. Едіге еш уақытта да мұнша көпке қосылып ән айтқан емес-ті. Ол сонда жер бетінің нәрі мен сөлі болған жұмысшы қауыммен бірге екенін мақтана, масаттана, әрі ашына, салтанатпен сезініп, теңіз толқынының ақ жалынан ұстап мінгендей бір хал кешті. Ал коммунистер гимні көптің жүрегін алаулата тасқындап көпшілікті халықтың бақытын баянды ететін құқық үшін аянбай күресуге, батыл қорғауға үндеп, үдемелеп үдеп бара жатты.

Осы бір насат көңілмен ол үйге қайтты. Митингіде болған жайдың бәрін түгін қалдырмай, шай үстінде Үкібалаға айтып берді. Өзінің де сөйлегісі келгенін, бірақ қазіргі парторг Черновтың не дегенін де айтты. Үкібала оған шайды кесе соңынан кесеге құйып отырып тыңдады.

– Не болған саған тегі, бір самауырды бір өзің түгел тауысып қойдың! – деп күле таңғалды.

– Неге екенін білмеймін, митингіде қатты шөлдесем болар ма. Сірә, қызып кеткендікі болар. Бірақ су тауып ішу қайда – халық деген шыжандай, қимылдауға шама жоқ. Содан далаға атып шығып, ай, бір шөлімді қандырайын десем, біздің жаққа пойыз жүрейін деп тұр екен. Машинистке жетіп бардым. Таныс жігіт екен. Төңірек- Тамның Жандосы. Жол-жөнекей содан су іштім. Бірақ ол мына шайдай бола ма!

– Бәсе, кенезең кеуіп қалыпты, – деді Үкібала оған шайды жаңалап құйып жатып. Сәл кідіріп, күйеуіне айтты:

– Едіге, бері қара. Әбутәліптің балаларын ұмытпағаның дұрыс-ақ. Заман түзеліп, жетім-жесір жәбір көрмейтін күн туған екен, олай болса, сен енді батыл кіріс. Хат деген де жақсы-ау, бірақ сен оны жазып, ол хат жеткенше оны ондағылар оқып, ойланып-толғанғанша қай заман. Одан да Алматыға өзің бар. Бәрін сонда өз аузыңмен айтып бер.

– Сонда сен маған Алматыға бар дейсің бе? Тура дәу бастықтың өзіне ме? – Е, несі бар? Сен ат-тон сұрап бармайсың ғой. Ана досың Елизаров кел-кел деп қанша шақырды өзіңді. Келген сайын адресін де тастап кетеді. Енді мен бармасам, сен барып кел. Мен үйден қалай аттап шығамын? Қыздарды кімге қалдырамын? Сен енді аялдама. Демалысыңды ал. Өмір бойы демалыс алып көрген жоқсың жүз жыл болған шығар-ау. Тым құрыса бір рет алып, үлкен кісілерге көзбе-көз жолығып айт.

Едіге әйелінің ақылына таңғалды.

– Ау, сенің айтып отырғаныңның жөні бар-ей. Кәне, ойланайық.

– Көп ойлайтын түгі жоқ. Кезі кеп тұр екен. “Темірді қызған кезінде соқ” деген. Афанасий Иванович көмектесер саған. Қайда, кімге барып жолығу керек екенін ол жақсы біледі.

– Оның да жөн.

– Айтып отырмын ғой. Кешігудің реті жоқ. Әрі десе, қаланы аралап көріп, үйге ол-пұл сатып аларсың. Қыздарың да өсіп қалды ғой. Сәуле күзде мектепке барады. Интернатқа береміз бе, қайтеміз? Мұны ойладың ба сен?

– Е, ойладым, ойламағанда ше, – деді Едіге сасыңқырап қалып, үлкен қызының лезде өсіп, енді мектепке баратын жасқа келіп қалғанына таңданғанын білдіргісі келмей.

– Ойласаң, сол, – деді Үкібала. – Алматыға бар-дағы сонау бір жылдары басымыздан не қилы жағдайлар өткенін жеткіз басшыларға. Жетім балалар жазықсыз әкесі үшін жапа шекпесін, тым болмаса, көмектессін үлкен кісілер. Содан соң уақыт тапсаң – қаланы аралап, қыздарыңа, мына маған да бірдеңелер сатып аларсың. Менің де жасым келді ғой, – деп күрсініп қойғандай болды. Едіге әйеліне назар салды. Күнбе-күн көріп жүрсең де өмірі байқамаған нәрсеңді бір күні бір-ақ аңғаратының ғажап. Үкібала, әрине, жас келіншек

емес, бірақ кәріліктің ауылы да әлі аулақта. Десе де қазір Едіге оның бейнесінен әлдебір жаңалық, әлдебір бейтаныс белгілер байқағандай болды. Енді барып түсінді: әйелінің көзқарасынан бір ақылдылықтың нышанын аңғарды, шашына түскен алғашқы ақ талды көрді. Небары үш-төрт тал шашы ғана ағарыпты, бірақ соның өзі-ақ бастан кешкен күндердің айғағындай сезіледі.

Бір күннен соң Едіге жолаушылап Құмбелге жетті. Алматы пойызына отыру үшін Борандыдан кері қарай шығып, Құмбелге баруға мәжбүр болды. Едіге бірақ бұған өкінген жоқ. Өзінің Алматыға бара жатқанын хабарлап, Елизаровқа жеделхат та жөнелту керек еді. Ал жеделхатты тек Құмбелде ғана қабылдайды... Алматы вокзалының перронында құжынаған халықтың арасынан Елизаровты көріп балаша қуанып кетті. Елизаров оған қалпағын бұлғап сәлемдесіп, вагонмен қатарласа жүріп келеді. Едігенің жолы болды! Едіге Елизаровтың өзі күтіп алар деп ойламап еді. Олар кездеспегелі көп болды, былтыр күзден бері көріспеген. Жасы келсе де, Афанасий Иванович әлі өзгере қоймапты. Бұрынғысынша ширақ, мейіздей қатып тұр. Қазанғап оны арғымақ деуші еді. Ол Афанасийды марапаттағаны еді. Елизаров мұны білетін де, пейілдене құптап: – Сенің айтқаның-ақ болсын, Қазанғап! – деп қоятын. – Кәрі арғымақ болсам да әйтеуір арғымақпын ғой, деп күлетін. Бұған да шүкір! Әдетте ол Сарыөзекке жұмыс киіммен: керзі етік, әбден ескірген кепке киіп келетін. Ал қазір галстук таққан, тап-таза қара көк костюм киген. Костюмі өзіне жіптіктей жарасып- ақ тұр, әсіресе бурыл тартқан шашына үйлесімді екен.

Пойыз тоқтағанша Елизаров бір қырындап терезеге күле қарап, қатарласып жүрді де отырды. Сары кірпік көкшіл көзі күлімдеп, бұл кездесуге қуанып келе жатқаны көрініп тұр. Мұны сезіп, Едігенің іші жылып жол-жөнекей әлдеқалай болар екен деп келе жатқан күдігі бірден сейілді. “Жақсы нышан, құдай қаласа, жолым болады екен” деп қуанды ішінен.

– Ақыры келдің-ау, әйтеуір! Қанша заман! Амансың ба, Едіге!

Амансың ба, Боранды! – деп қарсы алды Елизаров. Екеуі бір-біріне құшағын жая қауышты. Бір жағы қуанғаннан, бір жағы ығы-жығы жұрттың көптігінен Едіге аздап абыржыған сияқты. Екеуі енді вокзал сыртындағы алаңға жеткенше Елизаров Едігені сұрақтың астына алды. Бәрін-бәрін сұрап жатыр: “Қазанғап қалай, Үкібала, Бекей аман ба, балалар аман ба; қазір разъезд бастығы кім...” Тіпті Қаранарды да ұмытқан жоқ.

– Сенің әлгі Қаранарың қалай? – деді ол әуелі әлденеге көңілдене күліп алып. – Әлі де сол арыстанша ақырып тұр ма?

– Жүр ғой. Оған не болушы еді, бақырады, – деді Едіге. – Сарыөзекте жер жетеді. Енді не керек оған?

Вокзал жанында жарқ-жүрқ етіп үлкен қара машина тұр екен. Мұндай машинаны Едігенің тұңғыш көруі. Бұл сол елуінші жылдардың ең тәуір автомобилі – ЗИМ еді.

– Бұл менің Қаранарым, – деп әзілдеді Елизаров. – Алдыңғы есікті ашып. – Отыр, Едіге, – деді. – Кеттік.

– Машинаны кім жүргізеді? – деп сұрады Едіге.

– Өзім, – деді Елизаров рульге отырып жатып. – Қартайғанда бір көрейін дедім. Американдықтардан біздің неміз кем?

Елизаров бірден моторды от алдырды. Машина орнынан қозғалар бұрын, қонағына күлімсірей қарап қойды.

– Сонымен келіп қалдым де. Бірден айт, қанша уақытқа келдің?

– Мен бір жұмыспен келдім ғой, Афанасий Иванович. Қалай шешіледі, әуелі өзіңізбен ақылдасып алайын деп едім.

– Бәсе біліп едім-ау, жұмыс болмаса, сені сол Сарыөзектен арқанмен сүйреп шығара алмаймыз ғой! Әрине! Онда былай, Едіге. Қазір біздің үйге барамыз. Мейманхана дегенді қой! Сөйлем, біздің үйде боласың. Сен менің айтулы мейманымсың. Сарыөзекте мен сендерге қалай қонақ болсам, сен де енді маған сондайсың. Сыйға сый, сыраға – бал” демеуші ме еді қазақтар!

– Солай екен-ау, – деп құптады Едіге.

– Демек, келістік қой. Мен де жалғызсырамаймын. Менің Юлиям Москвадағы баламызға кетті. Екінші немереміз туды ғой. Юлия қуанышы қойнына сыймай, асығыс аттанды. – Екінші немереңіз бе? Құтты болсын!

– Ей, екінші немере-ей, – деп Елизаров өзі де таңданғандай иығын қомдап қойды. – Әлі ата болғанда, менің халім сенің де басыңа келеді! Бірақ саған ата болуға әлі ерте ғой. Сенің жасыңда мен әлі желөкпе едім. Менің таңғалатыным: жас жағынан екеуіміздің арамыз алшақ болса да, бір-бірімізді түсінеміз, ұғамыз. Ал, кеттік. Бүкіл қаланы кесіп өтеміз. Өрлей жүреміз. Көрдің бе анау тауды, басындағы қарды көрдің бе? Е, соның түбіне, Медеуге қарай барамыз. Мен саған айттым-ау деймін, біздің үй қала сыртында, тіпті селода тұр десе де болады.

– Есімде, Афанасий Иванович, үйім өзеннің жағасында. Күндіз- түні сарқырап жатады дегенсіз.

– Қазір өзің де көресің. Кеттік. Жарық барда, қаланы көріп қал.

Қазір нағыз жақсы кез. Көктем ғой. Бәрі гүлдеп тұр.

Вокзалдан басталған көше теректер мен парктерді жарып өтіп, қаланың қақ ортасымен шексіз өрлей беретіндей көрінді. Елизаров асықтастан баппен айдады. Жол-жөнекей түрлі мекемелерді, дүкендерді, тұрғын үйлерді Едігеге таныстырып келеді. Қаланың қақ ортасындағы жан-жағы ашық алаңда тұрған үйді Едіге Елизаровтың бұрын айтуы бойынша бірден таныды – ол Үкімет үйі еді.

– Орталық Комитет, – деді Елизаров басын шұлғып.

Ертең жұмыспен осында оралатындары ойларында да жоқ, тұсынан өте шықты. Тік көшеден солға бұрыла берген жерде тұрған тағы бір үйді Едіге тани кетті – ол Қазақтың опера театры еді. Тағы да екі махалла өткенде олар тау жаққа бұрылып, Медеуді бетке алып тура тартты. Қаланың орталығы артта қалып бара жатты. Жалаң қабат үйлер мен зипа теректерді, таудың суы алқынып аққан арықтарды бойлай ұзын көшемен көсіліп келеді. Айнала түгел шешек атқан бау-бақша.

– Әдемі, – деді Едіге. – Дәл осы кезде келгеніңе қуанып отырмын, – деді Елизаров. – Алматының ең сұлу кезі. Қыста да әсем, әрине. Бірақ қазір жаның рақаттанады!

Е, онда көңілің көтеріңкі болғаны ғой, – деп Едіге де қуанды. Досы тостақтау көкшіл көздерін бұған қадай, басын изеді де, қабағын түйіп, салмақтана қалды да лезде қайта күлімдеді.

– Бұл ерекше көктем, Едіге. Өзгеріс болып жатыр. Жасы түскір кеп қалса да, өмір шіркін осысымен қызық қой. Есіміз кірді, жан- жағымызды дұрыстап қарап алдық. Сен өмірді қайта бір аңсардай қатты ауырып көрдің бе?

– Есімде жоқ, – деп Едіге шынын айтты. – Әлгі бір контузиядан кейін болмаса...

– Е, сенің өгіз қара күшің бар ғой! – деп күлді Елизаров. – Менің айтпағым ол емес еді. Жай, сөздің реті ғой. Иә, солай. Бірінші сөзді партияның өзі айтты. Өз басым жапа шекпесем де, мен бұл өзгеріске өте ризамын. Сондықтан да жаным жадырап, жас кездегідей көңілім үмітке толы. Әлде бұл қартая бастағанның белгісі ме екен, а?

– Афанасий Иванович, мына менің келуім де осы өзгеріске байланысты ғой.

– Иә, ол не сонда?

– Мүмкін, есіңізде болар? Мен сізге Әбутәліп Құттыбаев туралы айтып едім ғой.

– Әлбетте, әлбетте! Бәрі де есімде. Е, солай де. Сен түбінен ойлайды екенсің. Жарайсың. Кешеуілдетпей, жетіп келдің.

– Мұны ойлап тапқан мен емес. Үкібаланың ақылы ғой. Тек неден бастау керек? Қайда барсам екен? Неден бастау керек? Мұны екеуміз кеңесейік. Үйге барған соң шай ішіп отырып, асықпай ойланайық. – Елизаров үндемей қалды да, сәлден соң салмақтай сөйледі. – Уақыт қалай өзгереді, Едіге, бұдан үш жыл бұрын ғой сенің мұндай іспен келу ойыңа да кірмес еді. Енді ғой еш нәрседен қорықпайсың. Өзі де осылай болу керек қой. Біріміз қалмай, бәріміз де тек осы шындықты жақтауымыз керек. Ешкімге де ешқандай ерекше құқық берілмесін. Мен солай ойлаймын.

– Бұл жағын сіз білесіз ғой, әрі десе ғалым адамсыз, – деп пікір білдірді Едіге. – Біздің депода өткен митингіде де осы ойлар айтылды. Сонда есіме бірден Әбутәліп түсе кетті. Өйткені оның жазықсыз жапа шеккеніне бұрыннан жүрегім сыздап жүретін. Тіпті сол митингіде сөйлемекші де болдым. Тек шындық туралы ғана емес мәселе. Әбутәліптің балалары қалды, олар өсіп келеді ғой, үлкені биыл күзде мектепке барады...

– Қазір қайда, Әбутәліптің отбасы қайда?

– Білмеймін, Афанасий Иванович, сонда-ақ көшіп кеткен, үш жылдай болып қалды ғой, содан бері білмейміз.

– Е, ол қиын емес. Іздерміз, табармыз. Қазір, заң тілімен айтқанда, Әбутәліптің ісін қозғау керек.

– Міне-міне. Ең түйінді сөзді бірден таптыңыз. Менің сізге келгенім де осы ғой.

– Ендеше, босқа келмеген екенсің.

Бәрі де ойдағыдай болып шықты. Тез арада-ақ, Едіге қайтып оралғаннан кейін тура үш аптадан соң Алматыдан қағаз келді. Онда бадырайтып тұрып: “Боранды разъезінің бұрынғы жұмысшысы, тергеу кезінде қайтыс болған Әбутәліп Құттыбаев қылмысы болмағандықтан толығынан ақталды”, – деп жазыпты. Дәл осылай жазылыпты! “Жапа шеккен адам бұрын жұмыс істеген коллективте осы хат оқылсын”, – делініпті.

Осы документпен бір мезгілде дерлік Афанасий Иванович Елизаровтан да хат келді. Бұл нағыз айтулы хат еді. Едіге ол хатты өмір бойы өзінің ең бағалы деген документтерінің: балалардың туу туралы куәлігі, майдан наградаларының куәліктері, майданда жарақат болғаны туралы справкалар, еңбектегі мінездемелер арасында сақтады... Сол ұзақ хатында Афанасий Иванович Әбутәліптің ісі тез қаралғанына және оның

ақталғанына өте риза болып, қуанғанын айтыпты. Осы бір фактінің өзі – уақыттың игі нышаны депті. Елизаровтың сөзі бойынша, мұның өзі өзіміздің қате-кемшілігімізді өзіміз жеңгеніміз екен. Одан әрі Елизаров былай деп жазыпты. Едіге кеткеннен кейін ол бұрын Едіге екеуі бірге болған мекемелерге тағы барыптыда маңызды жаңалықтар естіпті. Біріншіден, тергеуші Таңсықбаев қызметінен алынып, бүкіл атақ-шен, наградаларынан айырылып, ісі сотқа беріліпті. Екіншіден, Елизаров алған хабар бойынша, Әбутәліп Құттыбаевтың отбасы қазір Павлодарда тұрады екен, (Апырай қайдағы қиянға кеткен десеңші!) Зәрипа бір мектепте мұғалім екен. Қазіргі кездегі отбасылық жағдайы – күйеуге шығыпты. Оның тұрып жатқан жерінен осындай ресми деректер түскен. Істі қайта қарау кезінде, Едіге, сенің әлгі ревизор туралы күдігің рас болып шықты, депті Елизаров. Әбутәліп Құттыбаевтың үстінен жала арыз домалатқан сол екен. “Ол мұндай жалаға, мұндай залымдыққа неге барды? Сен айтқан әңгіме бойынша да, өзім білетін осы сияқты оқиғалар бойынша, бұл сұрақтың шешімін таппақ болып көп ойландым, Едіге. Осының бәрін көзге елестетіп, әлгі ревизор қылығының себебін ашпақ болдым. Жоқ, жауабын таппай қиналдым. Әбутәліп Құттыбаев оған мүлде бейтаныс адам ғой. Ал мүлде білмейтін адамның сыртынан жауыға жала жабуға нендей себеп болды – осыны түсіне алмай-ақ қойдым. Бәлкім, тарихтың нендей бір кезеңдерінде адамдар арасын осындай бір дерт, індет жайлайтын шығар. Адамның жанын аздырып, хайуандыққа бастайтын қызғаныш деген қызыл көз адам табиғатына о бастан-ақ қасіретті қасиет болып жабысты ма екен? Бірақ Әбутәліптің хал-жағдайы қандай қызғаныш тудыруы мүмкін? Бұл мен үшін жұмбақ. Ал енді оны жәбірлеп, көзін жоюдың тәсіліне келсек, оның өзі дүние жаратылғалы бері келе жатқан ескі тәсіл. Кезінде егер біреу енді біреудің үстінен, е бұл құдайсыз, деп сыбырласа, жазықсыз бейшараны Бұқардың базарында тас атқылап өлтіретін де, Еуропада отқа жағып өртейтін. Едіге, сен өткен жолы Алматыға келгеніңде мұны біз екеуміз әңгімелегенбіз. Әбутәліптің ісін қайта қарап, істің ақ-қарасы анықталғаннан кейін мен тағы да мынандай байламға тоқтадым: адам баласы адам баласына деген қастандық дертті жойып болғанша әлі талай уақыт керек-ау. Ол дерттің қай заманда жойыларын шамалаудың өзі қиын. Соған қарамай, жер бетінде әділеттің өміршең екендігі үшін ғана мен өмір шіркінді даңқтаймын. Міне, бұл жолы да әділет салтанат құрды. Қымбатқа түссе де, салтанат құрды! Жер бетінде тіршілік барда осылай бола бермек. Едіге, сенің әділеттілікке қолың жетті. Мұны сен ақысыз- пұлсыз риясыз атқарғаныңа дән ризамын...”

Едіге талай күн осы хаттың әсеріне бөленіп жүрді. Едіге өзіне- өзі қайран қалады: өзі өзгеріп кеткен сияқты, жан дүниесі тазарып, өзін-өзі енді таныған тәрізді. Сонда ол тұңғыш рет мысықтабандап таяп қалған кәрілікке бет алуға дайындала беру керек те шығар деп ойлады... Елизаровтың хаты оның өміріндегі бір шеп-белес сияқты болды. Хатқа дейінгі өмірі бір басқа да, хаттан кейінгі өмірі бір басқа. Хатқа дейінгінің барлығы теңізден алыстаған жағалаудай мұнарланып, көз ұшында бұлдырап алыста қалды да, хаттан кейінгі тіршілік мәңгіліксіз болса да, ұзаққа созылардай бір сарынмен, абыр-сабырсыз өтіп жатты. Бұл хаттан оның білген ең басты дерегі Зәрипа күйеуге шығыпты. Бұл хабардан ол тағы да қатты күйзеліп, сорлы жүрек уылжып барып жүдеді. Оның бұрын қайда, қандай адамдардың арасында жүргенін, балаларымен бірге қандай хал кешкенін білмесе де, Зәрипаның өзге біреуге ерге шыққанын әлдебір белгісіз көріпкелдігімен сезетін. Сол сезім шынға айналды да, өзін-өзі жұбатты. Әсіресе бұл сезім оның бойын Алматыдан пойызбен қайтып келе жатқанда қатты билеп алып еді. Неге сонша сезіктенгенін айту қиын. Бірақ та әсте көңілі пәстіктен емес еді. Қайта ол Алматыдан көңілі тасып, шаттана оралды. Елизаров екеуі барған мекемелердің бәрінде де бұларды ықыласпен тыңдап, жылы жүзбен қарсы алды. Осының өзі-ақ екеуінің ойларының шындығына сенім арттырып, істің оң шешілетінінен үміттендірді. Кейін солай болып шықты да. Едіге Алматыдан аттанар күні Елизаров оны вокзалдың мейрамханасына алып барды. Пойыз жүруге әлі талай уақыт бар еді де, екеуі асықпай отырып тамақтанып, шараптан да алып қойып, қоштасар алдында бір армансыз әңгімелесті. Сол әңгімеден Едігенің түсінгені: Афанасий Иванович сонда өзінің бір аяулы ойын айтты. Жиырмасыншы жылдары Түркістан өлкесіне келіп, басмашылармен соғысып, осы өлкеде біржолата қалып қойған, сөйтіп геология ғылымымен айналысқан. Москваның бұрынғы комсомолының ойынша, бүкіл әлем Октябрь революциясы бастаған жаңа дүниеге соншалықты бекер үміт артпаған. Жіберілген қателер мен кемшіліктер үшін қаншама азап шегілгенмен, тыңнан салынған жолмен ілгері басу тоқталған жоқ. – Тарихтың мәні де осында. Енді бұл ілгерілеу жаңа бір күшпен түседі, деді Елизаров. Оған қоғамның өзін-өзі түзетіп, өзін-өзі тазартуы кепіл. “Бұл туралы өзімізге-өзіміз батыл айта алады екенбіз, демек болашаққа да күшіміз жетеді”, – деп түйді Елизаров. Иә, сөйтіп олар сонда дастарқан басында жақсы-ақ әңгімелесіп еді. Сол көңіл-күйімен Боранды Едіге Сарыөзекке оралған болатын. Пойыздың терезесінен тауларға, көктемгі далаға көз салып отырып, Едіге: жер бетінде Елизаров сияқты сөзіне де, ісіне де адал адамдар бар ғой, оларсыз бұл тіршілікте өмір сүру қиын болар еді, деп ойлады. Әбутәліптің ісімен шапқылаған шаруа біткен соң Едіге ойлайды ғой: зымырап, құбылып өтіп жатқан өмірдің қылығы- ай, егер қазір Әбутәліп тірі жүрсе, оған

жабылған бәле-жаладан айығып, ақталып, бәлкім, отбасына қайта қосылып, бақытты бейбіт өмір сүрер еді. Егер тірі жүрсе! Бар түйін осында ғой. Егер ол тірі болса, Зәрипа оны ақырына дейін тосар еді. Ол ақиқат! Ондай әйел басына не күн туса да күйеуін тосар еді. Ал күйеуі өліп қалды, енді кімді тосады? Жап-жас әйел жалғыз басты болып несі бар? Ендеше оңды адам кездессе, күйеуге шығады, шықпағанда ше? Бұл ойлардан Едігенің көңілі бұзылды. Енді мұны ойламай, басқа бір нәрсеге назар тіккісі келді, Зәрипаны ойлаудан өз ойын қақпайлағысы келді. Бірақ бәрі бекер болды...
Пойыз болса теңселе түсіп, заулап келеді. Қаратаудан көш қайтқанда,
Көкшетаудан көш қайтқанда. Жәрмеңкеде күтпе мені, Бегімай...

...Пойыздар бұл өлкеде шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады.

Бұл өлкеде теміржолдың қос қапталын ала сахараның кіндік тұсы – Сарыөзектің қиырсыз қиян даласы көсіліп жатады.

Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Ал пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Құмдышап жарының басындағы ұясынан көтерілген дәу аққұйрық қарақұс аспаннан жердің бетін шолын шықпақ болды. Ол өзінің меншікті жерін түске дейін бір, түс әлетінде бір шолып қайтушы еді. Жер бетіне мұқият көз тігіп, қыбырлап жүрген қоңызға дейін, жылтың-жылтың жорғалаған кесірткеге дейін, тірі жәндіктің бәрін байқап, қарақұс Сарыөзектің үстімен үнсіз ұшып, қанаттарын қағып қойып, даланың үстін кеңірек көру үшін бірте-бірте биіктей берді. Әуеде айнала қалықтап жүріп ол өзінің аңшылық құруға құмар жері – жабық зонаға да жақындады. Осы бір кең алқап қоршалғалы бері түрлі майда жәндіктер, әр түрлі құстар кәдімгідей көбейе бастады. Өйткені түлкінің, немесе басқа жыртқыш аңдардың енді бұл алқапқа енуі қиындап қалды. Ал, қарақұсқа тікен шарбақ түк те емес. Ол сол артықшылығын малданады. Оған енді рақат болды. Әйткенмен, кім біледі. Арғы күні қарақұс бір қоянның көжегін байқап қалды да, аспаннан шүйіліп келе жатыр еді, көжек тікен сымның астына кірді де кетті. Қарақұс болса әлгі тікен сымға түсе жаздап барып, әрең дегенде жалт беріп, зорға бұрылды. Сонда да мамығы темір тікенге тиіп кетіп, кілт жалтарып, аспанға ақилана шырқап ұшты. Жемсауынан бірнеше мамық жұлынып қалып, өз беттерімен қалықтап кете барды. Содан бері қарақұс темір тікенді қоршаудан алыстаңқырап ұшатын болды.

Қазір де қарақұс қожайынға тән салмақ-сабырмен қалықтап, жер бетіндегі тірі жанға өзінің қимылын қыбыр етіп білдірмей ұшып жүр еді. Бүгін ол алғаш ұшып келгенде де, екінші рет ұшып келгенде де космодромның атшаптырым бетондалған алқабына адамдар мен машиналардың құжынап жүргенін байқады. Машиналар ары-бері жосылып, әсіресе ракета құрылысының маңына жиі үймелеп жүр. Аспанға қарап шаншылған бұл ракеталар өз алаңдарында бұрыннан- ақ шоғырланып тұратын, қарақұстың оларға көзі үйреніп кетіп еді, бірақ бүгін солардың төңірегіндегі қыбыр-жыбыр ерекше. Машина да тым көп, адамдар да тым көп, ығы-жығы қозғалыс жиі...

Әлгіде даламен жылжып келе жатқан түйелі адам, тарқылдақ қос трактор, жүндес сары ит те қарақұстың назарынан тыс қалған жоқ. Енді олар темір тікен қоршаудан өте алмағандай, сыртта қаңтарылып қалыпты... Тойға бара жатқандай едірейген сары иттің жүріс-тұрысы, әсіресе адамдардың айналасынан шықпай еркінсуі қарақұстың жынына тиді. Сары итке деген бұл ашуын қарақұс ешкімге білдірген жоқ, сол немеге бола шала бүлініп не керегі бар... Қарақұс енді не болар екен, адамдардың қасында құйрығын бұлғаңдатып жүрген сары ит не істер екен дегендей сол төңірекке көз тіге қалықтап жүрді де қойды...

Едіге басын көтеріп, аспанға қарап қарақұсты көрді. “Дәу аққұйрық екен, – деді ішінен ол. – Ей, дүние, егер мен қарақұс болсам, мені кім тоқтатар еді. Ұшып барып, Ана-Бейіттің күмбезіне қонар едім-ау!...” Сол кезде алдындағы жолдан машина көрінді. “Келе жатыр! – деп қуанып қалды Едіге. – Құдай қаласа, енді бәрі де оңалар!” “Газик” заулап келіп, қарауыл үйдің босағасын ала кілт тоқтады. Машинаның келгенін қарауыл да күтіп тұрған. “Газиктен” лейтенант Таңсықбаев шыққан кезде қарауыл қалт тұра қалып, қолын шекесіне көтеріп, жағдайды баяндай бастады.

– Жолдас лейтенант, сізге баяндауға...

Бірақ қарауылдар бастығы оны қолын бір сілтеп тоқтатып тастады. Қарауыл қолын шекесінен түсіргенде барып, шлагбаумның ар жағында тұрғандарға бұрылды.

– Бөтен адамдар кімдер? Кім мені күтіп тұрған? Сіз бе? – деді ол Боранды Едігеге қарап.

– Біз, біз ғой, қарағым. Ана-Бейітке жетпей тұрып қалдық. Қалай да болса, жәрдемдес, қарағым, – деді Едіге жас офицердің көзіне омырауындағы наградаларын шалдыруға тырысып.

Лейтенант Таңсықбаев оның ордендері мен медальдеріне пысқырған да жоқ, тек қатқыл жөткіріп алды да, Едіге шал тағы да сөйлей бергенде, түсін суытып:

– Жолдас бөтен адам, менімен орысша сөйлесіңіз, – деп ескертті.– Мен қызмет бабындағы адаммын,– деп түсіндірді ол қысық көздерінің үстіндегі қара қастары түйісе түксиіп.

Боранды Едіге қатты қысылып қалды:

– Е-е, кешір, кешір. Оқасы болса, кешір. – Айтайын деген сөзінің бәрі шым-шытырық шатасып, тілі байланып, үндеместен аңырайып тұрды да қалды.

– Жолдас лейтенант, біздің өтінішімізді баяндауға рұқсат етіңіз, деп шалды тығырықтан шығарып, сөзге Ұзынтұра Еділбай араласты.

– Тек қысқа баяндаңыз, – деп ескертті қарауылдар бастығы.

– Бір минут... Бұл әңгімені марқұмның ұлы тыңдасын, – Ұзынтұра Еділбай Сәбитжан тұрған жаққа бұрылды. – Сәбитжан, әй Сәбитжан, бері кел! Бірақ Сәбитжан арлы-берлі адымдап, қолын жақтырмай бір сілтеді.

– Өздерің келісіндер. – Ұзынтұра Еділбай қызарып кетті.

– Кешіріңіз, жолдас лейтенант, жағдайдың бұлай болғанына ол өкпелеп тұр. Ол біздің марқұм болған Қазанғап қарттың баласы. О кісінің күйеу баласы да осында, әне ана тіркемеде отыр.

Күйеу бала мені шақырып жатыр ма дегендей тіркемеден түсе бастады.

– Кім өкпелі, өкпелі емес, онда менің шаруам жоқ. Тоқ етерін айтыңыз,– деді қарауылдар бастығы.

– Жарайды.

– Рет-ретімен, қысқа айтыңыз.

– Жарайды. Рет-ретімен, қысқа айтайын. Ұзынтұра Еділбай істі рет-ретімен баяндай бастады. Өздері кім, қайдан, қандай мақсатпен келді – бәрін айтып жатыр. Еділбай сөйлеп тұрғанда, Едіге лейтенант Таңсықбаевтан көз алмады да, бұдан жақсылық күтуге болмайтынын сезді. Қарауылдар бастығы шлагбаумның ар жағында тек бөтен адамдардың арызын амалсыз тыңдау үшін ғана тұр. Едіге мұны түсінді де, жаны жүдеп сала берді. Қазанғаптың қазасына байланысты әрекеттің бәрі – жолға қаншама дайындалғаны, марқұмды Ана-Бейітке апарып қояйық деп жастар жағын жалынып-жалпайып көндіргені, Сарыөзек өлкесінің өткені мен қазіргісін жалғамақ болған ниеті, күллі ой-арманы – бәрі- бәрі мына Таңсықбаевтың алдында күл болып, тұл болып көкке ұшты да кетті. Едіге қорланын, жігері құм болды. Ана қорқақ Сәбитжан кеше кешке ғана арақты шұбатпен қоса сілтеп отырып, құдай туралы, радио басқаратын адамдар туралы былшылдап, борандылықтарды өз білімімен таңғалдырмақ болып бөсті-ай келіп. Енді ә деп ауыз ашуға жарамады. Соны көріп Едіге бір жағынан күлкісі келеді, бір жағынан жылағысы келеді. Енді шашақты кілеммен келеңсіз жабулаған Боранды Қаранардың әбзелі де күлкілі әрі өкінішті көрінеді. Енді бұл әлеміштің кімге, неге керегі бар! Өз ана тілінде сөйлескісі келмеген немесе сөйлесуге қорыққан мына лейтенантсымақ Таңсықбаев Қаранар жабдығының қадірін білер ме еді? Едіге Қазанғаптың бақытсыз маскүнем күйеу баласы үшін де әрі күйініп, әрі күлкісі келеді. Ол байғұс ертелі бері арақ атаулыдан бір татып алмай қайын атасының денесінің қасында болғысы келіп, тіркемеде селкілдеп келе жатқан. Енді тележкеден түсіп, бұлардың қатарына келіп тұр. Түріне қарағанда, зиратқа өткізетін шығар деген үміті әлі үзілмеген сияқты. Едіге тіпті сары төбет Жолбарыс үшін де әрі күйініп, әрі күлкісі келеді. Қаралы керуенге өз ықтиярымен ілесіп несі бар еді? Енді қашан қозғаламыз деп несіне сарыла күтіп тұр? Осының бәрі бұл төбетке несіне керек? А мүмкін осы ит өзінің иесі қиындыққа ұшырайтынын күні бұрын сезіп, сол қиын-қыстау кезде иесінің жанында болғысы келген шығар, сірә? Кабинада жас тракторшы жігіттер Қалибек пен Жұмағали отыр. Енді Едіге оларға не дейді? Мына қырсықтан соң олар Едіге туралы не ойлайды?

Қор болып, көңілі жүдеген Едіге бірақ өзін бір ыза кернеп келе жатқанын анық сезді. Жүрегі дүрс-дүрс соғып, қаны қайнап, атқақтап бара жатты. Өз мінезін өзі біледі, ашуға жеңілсе қауіпті екенін де сезеді, сондықтан бар жігерін жинап, ашу дұшпанның азғыруына берілмеуге тырысты. Марқұмның сүйегі әлі жер қойнына енбей тележкеде жатқан кезде Едіге өзін-өзі ұстамасқа, шыдамасқа қақысы жоқ. Кіжініп, дауыс көтеру қарт кісіге жараспайды. Осы кезде кеудесін кернеп бара жатқан ашу-ызаны не қимылмен, не сөзбен білдірмеуге тырысып, Едіге күре тамырлары адырайып, тістеніп тұрып осылай ойлады.

Едіге күткендей, Ұзынтұра Еділбай мен қарауылдар бастығының сөздері жараспай, бірден үмітсіз дүниеге айналды.

– Ешқандай көмек бере алмаймын. Зона территориясына бөтен адамдар кіруіне үзілді-кесілді тыйым салынған, – деді лейтенант Ұзынтұра Еділбайды тыңдап болып. – Біз онысын білмедік қой, жолдас лейтенант. Білгенде келмес те едік қой. Білсек, келіп неміз бар? Ал, енді келіп қалған екенбіз, жоғары жақпен хабарласып, бізге кісімізді жерлеуге рұқсат алып беріңіз. Өлікті кері алып қайта алмаймыз ғой.

– Мен жоғары жаққа баяндағанмын. Ешқандай да желеумен жіберілмесін деген нұсқау алдым.

– Оу, осы да желеу ме, жолдас лейтенант? – деп Ұзынтұра Еділбай қайран қалды. – Ау, желеу іздеп неміз бар? Не үшін? Сіздің бұл зонадан біз бірдеңе іздеп жүр дейсіздер ме? Кісіміз қаза болмаса, мұнша жол жүріп бізді жын ұрып кетті дейсіз бе?

– Жолдас бөтен адам, мен сізге тағы да түсіндіремін: мұнда енуге ешкімге де рұқсат жоқ.

– Оу, бөтен адамың кім? – деп кенет килікті осы уақытқа дейін үн қатпай тұрған маскүнем күйеу.– Кім бөтен? Біз бе бөтен?– деп ішкіштің іркілдек беті барлығы күреңденіп, ерні көгістеніп кетті.

– Рас-ау, біз қай уақыттан бері бөтен болдық? – деп қостады Ұзынтұра Еділбай.

Маскүнем күйеу тым шектен шығып кетпеуге тырысып, өзінің орысшаға шорқақ екенін ұмытпай, әрбір сөзді түзуірек айтпақ болып, кібіртіктеп, даусын көтермей, жай сөйледі:

– Бұл біздің, біздің Сарыөзектің зираты. Біз, мына біз осы Сарыөзектің халқы, өзіміздің қаза болған кісілерімізді осы зиратқа қоюға құқымыз бар. Сонау баяғы заманда Найман-Ананы осы жерге қойғанда, бір кезде мұнда жабық зона боларын ешкім де білмеген.

– Мен сізбен сөз таластырғым келмейді, – деді мұнысына лейтенант Таңсықбаев.– Дәл осы шақта қарауылдар бастығы ретінде тағы да мәлімдеймін: қарауылға алынған зонаның территориясына ешкімге де ешқандай себеппен енуіне рұқсат жоқ, болмайды да. Бәрінің үні өшті. “Тек қана бақсақ, тек тілден жібермесем екен бұл

итті!” Боранды Едіге өзіне-өзі медет тілеп, аспанға көзі түсіп кетіп еді, аулақта асықпай қалықтап жүрген әлгі қарақұсты тағы да көрді. Осы сабырлы да әлуетті құстың тіршілігіне тағы да қызықты. Тағдыр сорлыны тағы да тәлкекке салатын не қалды, кету керек шығар, бәрібір күш көрсетіп кіре алмайсың, деп түйді ол. Қарақұсқа тағы бір қарап алып, Едіге.

– Жолдас лейтенант, біз кетеміз. Бірақ, ана, кім анау, генерал ма, әлде одан да жоғары ма, айт соған – бұлай болмайды! Мен, кәрі солдат ретінде айтып тұрмын – мұнысы дұрыс емес!

– Не дұрыс, не дұрыс, емес – жоғарының бұйрығын талқылауға правом жоқ. Сіздерге айтуға маған бұйырылған, бұдан былай естеріңізде болсын: ол зират жойылуға жатады.

– Ана-Бейіт пе?– деп Ұзынтұра Еділбай аузы аңқайып қалды.

– Иә. Солай аталса – сол.

– Ау, неге? Ол зират кімге кесір етті?– деп Ұзынтұра Еділбай шыдамай тарс кетті.

– Оның орнына жаңа микроаудан салынады.

– О тоба! – деп Ұзынтұра Еділбай қолын жайды.

– Немене, сендерге сонда басқа жер жетпей ме?

– Жоспар бойынша солай жобаланған.

– Әй, әкең кім осы сенің? – деді Боранды Едіге лейтенант Таңсықбаевтың көзіне қадалып тұрып, Таңсықбаев жүдә таңғалып:

– Оның керегі не? Онда қандай шаруаңыз бар? – деді.

– Шаруамның болатыны мынау: сен мына сұмдық сөзді қазір бізге айтпай, біздің зиратымызды қиратуды ойлап, жобалап жатқан кезде, жоғарыдағыларға айтуың керек еді. Әлде сенің ата-бабаларың өлмеп пе еді? Әлде сен өзің өмір-бақи өлмейтін бе едің?

– Мұның мына іске ешқандай қатысы жоқ. Мақұл-ақ, онда іске қатысы барды айтайық. Онда былай, жолдас лейтенант, сендердің ең үлкен бастықтарың кім, сол менің сөзімді тыңдасын, сендердің ең үлкен бастықтарыңның менің арызымды тыңдауын талап етемін. Айта бар, қарт майдангер, Сарыөзектің тұрғыны Едіге Жангелдин білер ауыз сөз айтпақшы де.

– Оныңызды орындай алмаймын. Маған не бұйырылса, соны орындаймын.

– Жалпы, сенің қолыңнан не келеді өзі? – деп маскүнем күйеу қайта килікті. Жаны шыдамай көмейіне келген сөзді айтып салды.– Сенен гөрі базардағы милицияның өзі артық!

– Тоқтатыңыз бейбастықты! – деп қарауылдар бастығы сұп- сұр болып, тікірейе қалды.– Тоқтатыңыз! Алып кетіңіздер мынаны шлагбаумнен, тракторларды жолдан алып кетіңіздер!

Едіге мен Ұзынтұра Еділбай маскүнем күйеуді бас салып, ары қарай, тракторлар тұрған жерге дырылдатып сүйретіп бара жатқанда да, маскүнем артына бұрылып айқайлай берді.

– Саған жол да жетпейді, саған жер де жетпейді! Ұрдым сендейдің аузын!

Осы уақытқа дейін жұмған аузын ашпай түнеріп, одағайлап жүрген Сәбитжан енді бұлардың алдынан шығып, кісімси қалды:

– Ал, не болды? Табалдырықтан табан жалтыраттық па? Иә, солай ма? Солай болатынын білгем. Тырақайлай бердіңдер ме? Ана- Бей-і-т! Тек – Ана-Бейіт! Ал, не, қыңсылаған иттей қаңғырып қалдық!

– Әй, қыңсылаған ит кім сонда? – деп шынында долданған маскүнем күйеу Сәбитжанға тұра ұмтылды. – Әгәрім, арамызда бір ит бар болса, ол – сенсің сволочь! Анау тұрған лейтенантсымақ кім, сен кім? Қандай айырмашылықтарың бар? Екеуің де итсіңдер! Тағы да: “мен мемлекет адамымын”, деп мақтанасың-ай кеп. Сенде жүрген неғылған адам? Адам емессің сен!

– Ей, маскүнем, тіліңді тарт! – Сәбитжан қарауылдар естісін дегендей әдейі шіңкілдек даусын шарылдата шығарды. – Мен аналардың орнында болсам, мұндай сөздерің үшін сенің қараңды өшіріп, қамап тастар едім! Сендейлерден қоғамға не пайда, сендейлерді тып-типыл жойып жіберу керек! Осылай деп, Сәбитжан: “сенің де, сенімен біргелердің де енелеріңді ұрайын” дегендей сырт беріп, жон арқасын көрсетіп бұрылып кетті де, кенет белсеніп шыға келіп, шаруақор адамша ары-бері жөн сілтеп, айқай салып, тракторшыларға бұйрық айта бастады.

– Әй, немене сендер, ауыздарыңды аңқайта қалдыңдар? Тракторды оталдыр тез! Келген бетте кері қайтамыз! Сапалақ сайтан алсын! Бұр кері қарай! Жетті! Ақымақ болып болдық! Әлдекімдердің сөзіне еріп жетістік!

Қалибек тракторын от алдырып, тележкенің тіркемесін абайлап, жайлап бұрыла бастаған кезде маскүнем күйеу тележкеге қарғып мініп, марқұмның жанына барып отыра қалды. Жұмағали болса, Едіге

экскаватордың тұмсығынан Қаранарын шешіп алғанша сабыр сақтады. Сәбитжан мұны көріп, шыдай тұрмай, қайта тракторшыларды асықтыра берді.

– Әй, сен неге от алдырмайсың? Бол, от алдыр! Не тұрыс! Бұр кейін! Жерлеп жетістік! Мен бірден-ақ қарсы болдым ғой! Енді жетті! Бұр үйге қарай!

Боранды Едіге түйеге мінерден бұрын әуелі оны шөктіріп, сонан кейін барып шоқиып отырып, бураны қайта тұрғызғанша, тракторлар кері жолға түсіп, алдыға озып кетті. Келген ізбен безіп барады. Едігені күткен де жоқ. Алдыңғы тракторға отырып алып асықтырған Сәбитжан... Аспанда әлгі қарақұс әлі айналып жүр. Неге екені белгісіз, сары иттің далақбай жүрісі оның жынына тиетін сияқты, енді сонау биіктен соны торып келеді. Тракторлар қозғалғанда иттің неге алға түсіп кетпей түйелі адамның жанында қалып қойып, бура жүргенде ғана барып оның соңынан жортақтай жөнелгені түсініксіздеу болды. Трактордағы адамдар, ізінше түйе мінген кісі, оның соңында қос аяқ қаққан сары ит тағы да Сарыөзектің даласымен Құмдышап жарын бетке алып кетіп барады. Жардың су жырған бір тұйық қуысында қарақұстың ұясы бар- ды. Басқа кез болса қарақұс мазасызданып, байбаламдай шаңқыл- дап, өзі аулақта жүрсе де, қанатын жылдам қағып, сол мезетте қоңсы алқаптың үстінде өзінің бәсірелі жерінде жем іздеген қосағын ұяны қорғау керек болған жағдайда көмекке шақырар еді. Бірақ бұ жолы аққұйрық қарақұс тіпті қыңған жоқ, өйткені балапандары әлдеқашан қанаттанып, ұядан ұшып кеткен. Шегір көз, иіртұмсық балапандар енді күнбе-күн қанаттары қатайып, енді өз беттерінше тамақ асырайды. Сарыөзектің аймағында өздері иемденген жерлері бар. Енді кәрі қарақұс олардың алқабына зәуіде бір бара қалса, әлгі жүгермектер әкесіне адырая қарайтын қылық шығарған...

Қарақұс кері қайтқан керуенді, өз жерінде не болып жатқанын бақылап жүретін әдетіне басып, биіктен барлап келеді. Адамдардың жанынан бір елі жарбаңдап қалмайтын сабалақ сары итке әсіресе шұқшиып қарайды. Ол иттің адамдарға неғып үйірсек болғанына таңғалады. Өз бетінше неге аң ауламайды? Өз шаруасымен әуре болып жүрген адамдардың соңынан құйрығын бұлғаңдата жүгіріп несі бар? Оған мұндай тіршіліктің не керегі бар? Қарақұстың назарын енді бір аударған нәрсе – түйедегі адамның омырауында жалтыраған заттар еді. Сол жалтыраққа көз тігіп келе жатқандықтан да қарақұс тракторлар соңында келе жатқан әлгі түйелі адамның кенет бір қапталға кілт бұрылып, тракторлар өзектің басын айналып өткенше, өзекті тіке кесіп өтіп бара жатқанын бірден байқады. Түйелі адам қамшыны басып-басып жіберіп бураны лекілдетіп шаба жөнелгенде, омырауындағы жалтырақ заттар секеңдеп, сылдыр- сылдыр етеді. Түйе ұзын аяқтарын көсілте тастап, заулап келеді, ал сары ит қос аяқтап безіп барады...

Түйелі адам тракторлардың алдын орап, Құмдышап жарына кіре берісте оларды кесе-көлденеңдеп тұра қалғанша біршама уақыт өтті. Тракторлар түйелі адамның алдына барып тоқтады.

– Не? Не боп қалды тағы да? – деп Сәбитжан кабинадан басын шығарды.

– Ештеңе де болған жоқ. Өшір моторды,– деп бұйырды Едіге.– Әңгіме бар. – Тағы қандай әңгіме? Кідіртпе енді, жүрістен тойып болдық қой!

– Қазір кідірттіп тұрған сенсің. Өйткені марқұмды осы араға қоямыз.

– Жетеді осы қорлағаның! – деп Сәбитжан баж етіп, мойнындағы умаждалған галстукті тағы да тартқылай берді.– Разъезге өзім апарып қоямын, айттым – бітті! Жетеді!

– Бері қара, Сәбитжан, әке сенікі, ешкім таласпайды. Бірақ та жер бетінде жалғыз сен ғана емессің ғой. Дегенмен тыңда сен. Ана постыда не болғанын өзің естіп, өзің көрдің. Оған біздің ешқайсымыз да кінәлі емеспіз. Енді сен мынаны ойла. Өлікті зираттан үйге қайтып апарғанды сен қайдан көрдің? Ондай сұмдық бұрын-соңды болған емес. Бұл бізге масқара таңба. Мұндай масқара өмірі болған емес.

– Ұрдым оның бәрін, – деп қасарысты Сәбитжан.

– Ұрсаң – қазір ұрарсың. Ашу үстінде аузыңнан не шықпайды. Ал ертең өзің ұяласың. Ойлан. Ол қарғыс таңбасын еш нәрсемен жуып кетіре алмайсың. Үйден шыққан өлік үйге қайта оралмас болар.

Бұл кезде экскаватордың кабинасынан Ұзынтұра Еділбай шықты, тележкадан маскүнем күйеу түсті. Экскаваторшы Жұмағали да не болды екен дегендей жақындап келді. Қаранарға мінген Боранды Едіге олардың қолында көлденең тұр. Әй, жігіттер, құлақ салыңдар, – деді ол. – Адам-атаның әдет- ғұрпына, табиғаттың заңына қарсы бармаңдар! Өлікті зираттан алып қайту деген өмірі болған емес. Жерлеуге алып шыққан адамды жерлеу керек. Басқаша жол жоқ. Міне мынау құмдышаптың жары. Бұл біздің Сарыөзектің жері! Осы Құмдышапта Найман-Ана өзінің әйгілі жоқтауын айтқан. Мына Едіге шалдың сөзін тыңдаңдар. Қазанғаптың моласы осы жерде болсын! Маған да топырақ осы жерден бұйырсын. Құдай қаласа, мені өздерің жерлейсіңдер. Бұл менің сендерге айтар арызым. Ал қазір, күн кешкірмей тұрғанда анау жардың қақ басына марқұмды жер қойнына берейік!

Ұзынтұра Еділбай Едіге нұсқаған жерге қарады.

– Жұмағали, қалай, экскаваторың о жерге өте ала ма?– деп сұрады ол экскаваторшыдан.

- Өтеді, өтпегенде ше. Әне, анау кемермен...
- Сен қоя тұр анау кемеріңді! Сен алдымен менен сұра! – деп Сәбитжан килікті.
- Ал, сұрап тұрмыз, – деді Жұмағали. – Ана кісінің айтқанын есіттің бе? Енді тағы не керек саған?
- Мені осы қорлағаны жетті деймін! Бұл өлікті қорлау! Кеттік разъезге!
- Ал сен былай ойласаң, өлікті қорлаудың көкесі оны зираттан үйге сүйретіп алып қайтудың дәл өзі болады!
- деді оған Жұмағали.
- Сондықтан нықтап ойлан.

Бәрі де үнсіз.

– Ал, сендер өздерің біліңдер, – деп дүрс етті Жұмағали, – мен мола қазуға кеттім. Менің парызым – шұңқыр қазу, неғұрлым тереңірек қазу, басқанды білмеймін. Жарық барда үлгеру керек, қараңғы түскен соң ешкім де жер қазып жатпайды. Қалғандарың не істейсіңдер – өздерің білесіңдер.

Сөйдеді де, Жұмағали өзінің “Беларусь” экскаваторына беттеді. Ылдым-жылдым от алдырып, қабаққа қарай бұрылып, қабақты қиялап, Құмдышап жарының, желкесіне өрмелеп бара жатты. Соңынан Ұзынтұра Еділбай жаяу жөнелді, оның артынан Боранды Едіге Қаранарға тақым басты.

Маскүнем күйеу тракторшы Қалибекке:

– Егер сен солай жүрмесең, – деп жар жақты көрсетті, – мен трактордың астына түсемін. Трактордың астына түсіп өлу маған пішту де емес. – Осыны айтып ол тракторшының алдына тұрып алды. – Ал, не дейсің, қалай жүреміз? – деп сұрады Қалибек Сәбитжаннан.

– Бәрің де сволочь, бәрің де итсіңдер! – деп Сәбитжан дауыстап тұрып боқтап салды. – Неғып отырсың енді, бол от алдыр, жүр соңдарынан!

Қарақұс енді жар басындағы адамдардың қыбыр-жыбыр тіршілігіне көз салды. Машиналардың бірі ін қазған саршұнақ құсап, қалш-қалш етіп жерді қауып, топырақты шұқанақтың қасына үйіп жатыр. Сол кезде арт жақтан тележкелі трактор да келді. Тіркемеде жалғыз адам сол бұрынғы қалпында тележкенің ортасында ақ бірдеңеге оралған қимылсыз одағай заттың жанында тапжылмай отыр. Сабалақ сары ит адамдардың жанында ары-бері қипалақтап жүрді де, десе де түйені жағалап барып, соның жанына жата кетті.

Бұл келгендер енді жар басында жер қазып, көпке дейін абыр- сабыр болатынын қарақұс сезді. Сезді де бір жағына қисая қалқып, даланың үстімен қалықтай бір айналып алып, енді жол-жөнекей жем аулап әрі десе космодромда не болып жатқанын байқайын дегендей, жабық зона жаққа қарай кете барды. Міне тұп-тұра екі тәуліктен бері космодромның алаңдарында күндіз-түні үздіксіз жұмыс қайнап, жанталасып жатқан кез еді. Бүкіл космодром жан-жағындағы арнайы қызмет орындарымен, зоналарымен қоса түнде жүздеген прожекторлардың жарығымен жарқырайды да тұрады. Тіпті түн баласы күндізгіден де жарық болып кетті. Ондаған ауыр, жеңіл арнаулы машиналар, көптеген ғалымдар мен инженерлер “Құрсау” операциясын іс жүзіне асыруға дайындық қамында жүр. Космостағы ұшу аппараттарын жоюға жаратылған антиспутниктер космодромның ерекше алаңында әлдеқашан оқталып қойылған. Бірақ ОСВ–7 келісімі бойынша ерекше бір шартқа дейін бұл қарулар пайдаланылмайтын болып, жабулаулы тұр еді. Дәл осындай қарулар Америка жағында да тұрған. Енді “Құрсау” атты транскосмостық операцияны іске асырудың шапшаң программасына байланысты бұл қарулар жаңаша әжетке жарайтын болды. “Құрсау” операциясы бойынша мұндай робот-ракеталар қолма-қол ұшыру үшін Американың Невада космодромында да дайындаулы еді.

Сарыөзек кеңдіктерінен ракеталар ұшыру мерзімі кешкі сағат сегізге дөп келеді. Дәл сегіз нөл-нөлде ракеталар ұшырылуы керек. Араларына бір жарым минуттен салып, қиыр космосқа бірінен соң бірі Сарыөзектің тоғыз антиспутнигі көтерілуге тиіс те, олар бөтен планеталықтардың ұшқыш аппараттарының жерге жақын еніп кетуіне қарсы құрсау құрап, жер шарын айнала тұрақтанып, Батыс - Шығыс бетті қорғап тұруы керек. Невададан ұшатын робот- ракеталар Солтүстік – Оңтүстік құрсауын құруға міндетті болатын. Сарыөзек–І космодромында түстен кейін тура сағат үште ракеталарды ұшыру алдындағы “Бесминуттік” бақылау жүйесі іске қосылды. Әрбір бес минут сайын барлық цифрлар жарқылдап, оны дауыс қайталап: “Стартқа дейін төрт сағат елу бес минут! Стартқа дейін төрт сағат елу минут...” деп қақсады да тұрды. Стартқа үш сағат қалғанда “Минутка” жүйесі іске қосылуға тиіс.

Бұл екі арада орбиталық “Паритет” станциясы өзінің космос- тағы параметрлерін өзгертіп, қоныс аударып кетіп еді, сонымен бірге 1–2 және 2–1 паритет космонавтармен байланысты мүлде ұзу мақсатымен станциядағы радиобайланыс каналдарының шартты белгілерінің бәрі өзгертіліп жіберілді. Ал дәл сол кезде 1–2 және 2–1 паритет-космонавтар әлемнің қайдағы бір қиырынан жіберген радио-сигналдар жапан даладағы жалғыз жанның дауысындай адасып, құр босқа үздіксіз зарлады да жатты! Олар байланысты үзбеңдер деп жалынды-ай келіп. Олар Бірбасордың шешімімен дауласып жатпады. Өйткені ең әуелі

жердегілердің мүддесін қорғай отырып, Орман Төс цивилизациясымен мүмкін болар байланыс проблемаларын тағы да тағы зерттеу керек деп үміттенді. Олар өздерін лезде ақтап алғысы келген жоқ, олар қанша болса да күтуге дайын, тек өздерінің Орман Төсте жүргені планетааралық қатынасты жақсартуға қызмет етсе болды, соған риза. Бірақ олар екі жақ болып келіскен: “Құрсау” операциясына қарсы.

Олардың пайымдауынша, жер шарын бүйтіп құрсаулап қойса – адам қоғамы, сөз жоқ, тарихи және технологиялық дағдарыс пен топалаңға ұшырайды. Ол ылаңды түзетіп, заманды қайтадан қалпына келтіру үшін мыңдаған жылдар керек.

Әттең, не керек, енді кеш болды... Жарық әлемде олардың үнін ешкім естімейді. Әлемдік кеңістікте олардың жалынышты дауысы шырылдап шығып жатыр-ау деп ешкім ойламайды...

Сол уақытта Сарыөзек-I космодромында “Минутка” жүйесі іске қосылып “Құрсау” операциясы бойынша ракеталар старт алатын сәттің жақындап қалғанын қайырымсыз хабарлап тұрды... Ал, қарақұс болса, кезекті сапардан соң Құмдышап жарының үстіне қайта оралды. Ондағы адамдар әлі өз ісімен әлек екен, енді күрекке кірісіпті. Экскаватор едәуір топырақты үйіп тастапты. Енді ол шөмішін тереңге сұғып, соңғы рет топырақты сыпырып- сиырып жатыр екен. Көп ұзамай ол қалшылдағанын қойып, бір шетке барып тұрды, адамдар шұңқырдың түбінде әлі де бірдеңені үңгілеп жатты. Түйе орнында тұр, бірақ сары ит көрінбейді. Ол қайда кетеді сонда? Қарақұс жақындай түсіп, жардың үстінен айнала қалықтай ұшып, біресе оң жаққа, біресе сол жаққа басын бұрып, ақыры сары иттің тележке астында, дәл доңғалақтың жанында көсіле түсіп жатқанын көрді. Ит тыныстап, жайбарақат жатыр, мүмкін, қалғып жатқан шығар, әйтеуір қарақұста шаруасы болған жоқ. Бүгін қарақұс сол иттің үстінен қанша қалықтап жүрсе де ит неме аспанға бір қарамады-ау. Саршұнақ екеш саршұнақ та қаздия қалып, әуелі жан-жағына жалтақтап, жау жоқ па екен деп аспанға да көз салып алады. Ал, ит болса адамдардың жанында жүруге үйренген, ештеңеден қорықпайды, ешқандай уайымы жоқ. Жатысын қарашы қасқаның! Қарақұс бір сәт әуеде тапжылмай ілініп тұрды да, күшеніп тұрып, құйрығының астынан иттің үстіне қоймалжың бірдеңені сақпаннан атқандай саңғып кеп жіберді. Мә, саған, бәлем! – дегендей еді.

Боранды Едігенің жеңіне жоғарыдан бірдеңе былш ете түсті. Ол әлгі құстың саңғырығы еді. Бұл қайдан түсті? Едіге жеңін сілкіп тастап, жоғары қарады. “Тағы да сол аққұйрық екен ғой. Бұл төбеден кетпей қойғалы қашан. Ненің нышаны бұл? Рақаттанып жүрісін қарашы. Қалықтап, жүзіп жүр-ау”. Едігенің ойын шұңқыр түбінде тұрған Ұзынтұра Еділбайдың даусы бөліп кетті:

– Едеке, қарашы, жете ме, әлде тағы үңги түсейік пе?

Едіге қабағын түйіп, мұрденің шетінен төмен қарай үңілді.

– Былайырақ, мына шетке тұршы, – деді ол Ұзынтұра Еділбайға.

– Қалибек, сен сыртқа шыға тұр. Рахмет, айналайын. Е, тереңдігі дұрыс сияқты ғой. Еділбай, сонда да лақатты сәл қашаңқырашы, кеңірек болсын.

Осылай нұсқау айтып, Боранды Едіге суы бар канистр-торсықты ұстап, экскаваторды айналып барып, құран оқырдан бұрын дәрет алды. Сонда барып, көңілі сәл-пәл орнына түскендей болды: Қазанғапты Ана-Бейітке қоя алмағанмен, әйтеуір, өлікті қайтадан үйге сүйретіп алып қайтпай, үлкен масқарадан арылғандай хал кешті. Егер Едіге қасарыспаса, өлім болғанда, бұлар марқұмды разъезге алып та қайтатын еді. Енді ерте күнді кеш қылмай, істі тындырып, қараңғы түскенше Борандыға жетіп үлгеру керек. Ондағылар, әрине, бұлардың жолын тосып, мазалары кетіп отыр ғой. Бұлар кешкі сағат алтыдан қалмай ораламыз деп кеткен. Қонақасы сол кезге белгіленген. Бірақ қазірдің өзінде сағат төрт жарым болып қалды. Әлі өлікті жайғастыруы бар, Сарыөзектің ұзақ жолы бар, салып ұрып жүргеннің өзінде ең кемі екі сағаттық жер ғой. Сөйтсе де, өлікті жерге умаждап тыға салудың да реті жоқ. Тым болмай бара жатса қонақасы кеш берілер. Амал нешік...

Дәреттен соң Едіге соңғы рәсімге дайын екенін сезін-ді. Канистр-торсықтың тығынын бұрап, экскаватордың ар жағынан салихалы салмақпен сақалын сипап қойып оралды. – Құдайдың марқұм болған құлы Қазанғаптың ұлы Сәбитжан, сен келіп мына менің сол жағыма тұр, ал қалған төртеуің сүйекті көтеріп әкеліп, мұрденің жиегіне басын құбылаға қаратып қойыңдар, – деді ол біршама салтанатты үнмен. Айтқанының бәрі істелген кезде ол былай деді: – Ал енді қасиетті Қағба жаққа бет бұрыңдар. Осындай сәтте тілегіміз бен ойымыз құдайдың құлағына шалынсын деп, құдайға жалбарынып, алақандарыңды жайыңдар.

Бір ғажабы – ешкім бұған күлген де жоқ, күңкілдескен де жоқ. Едіге осыған риза болды. Әйтпесе, біреуі тұрып: Әй, шал, миды қатырма, сайтанның сапалағы, сен қайдан шыққан молдасың? Онан да өлікті тез көміп, ертерек үйге қайтайық, – деуі мүмкін ғой. Ол – ол ма.

Едіге тіпті дұғаны отырып емес, түрегеп тұрып оқуға батылданды. Өйткені ол жөн білетін кісілерден дін ордасы – араб елдерінде кісі жерлеу кезінде дұғаны түрегеп тұрып оқиды дегенді естіген. Солай ма, солай емес пе, кім білсін, бірақ Едіге сол сәтте төбесі көкке жақынырақ тұрғанын қалады.

Дұғаға кіріскенде басын әуелі оңға, одан кейін солға бұрып, сол қалыпта басын жерге иіп, содан соң көкке көтеріп, сол қимыл арқылы жаратқан құдіретке мінәжат қылды. Дүние-әлемді жаратқан, сол әлемге шығып-батқан күндей бес күндік қонақ болып кететін адамды жаратқан құдірет иесіне құлдық ұрып тұрған кезде Едіге аспаннан аққұйрық қарақұсты тағы көрді. Қарсы алдында қарақұс қанаттарын сәл-пәл қағып қойып, аспанды айнала берді, айнала берді. Бірақ қарақұс Едігені алаң қылған жоқ, қайта құдай туралы, өмір мен өлім қақындағы толғамды ойлардың кенін қопаруға себі тиді. Үңірейген көрдің шетіндегі зембіл үстінде ақ киімге оралған марқұм Қазанғап қарсы алдында жатыр. Едіге фатихаға кірісті. Бұл дұға күні бұрын-ақ әркімге, әмбеге жарық дүниенің ақырына дейін арналып қойылған. Дұғаның сөздері кім болсаң ол бол, қай заманда өмір сүрме, әмбеге, тіпті дүниеге келешекте келетіндерге де – баршаға бірдей бағышталып, баршаның барар жерін, тағдыр- талайын бәріне бірдей ортақ етіп сызып қойған. Бәрінің де барар жері біреу – адам туады, өледі. Басқа жол жоқ. Пайғамбарлар үдесіне жетіп, кейінгілерге өсиет етіп қалдырған болмыстың осы бір әмбебап қағидасын оқып болып, Едіге енді бұл дұғаны өз жанының түкпірінен, тіршілік тірнегінен шыққан ойларымен толықтырмақ болды. Едіге, о да пенде, бұл жарық дүниеде тектен-текке өмір сүрді дейсің бе.

“Е, Жасаған ием, мен пендең ата-бабалар айтқан дұғаны қайталадым. Егер пенделердің тілегін есітерің рас болса, мен де бір мінәжат айтайын, құлақ сал. Менің тілегімнің дұғаға кесірі жоқ шығар.

Міне, біз Құмдышап жардың басында, Қазанғаптың қазылған көрінің қасында, елсіз түз далада тұрмыз. Өйткені өзіңнің құлың Қазанғапты уәделі зиратқа қоя алмадық. Ал аспандағы қарақұс біздің қол жайып, Қазанғаппен қоштасып тұрғанымызды көріп жүр. О, ұлы құдірет, егер сен бар болсаң, өзіңнің құлың Қазанғаптың рухын қабыл ал, егер де оны лайықты деп тапсаң, жанын жаннатқа жайғастыр. Біз қолымыздан келгеннің бәрін істеуге тырыстық. Ендігісін өзің біл!

Ал енді осындай бір зәуіде ақыл-есім бар тірлігімде мен саған мінәжат етіп қалған екенмін, құлағың сал, құдірет, о, жасаған, қорға, қолда, ая! – деп саған арыз айтып жатқандар аз емес қой, әрине. Адамдар кез келген себеппен, орынды болсын, болмасын, әйтеуір сенен көп нәрсе дәметеді ғой. Тіпті қанішер кешенің өзі де саған сиынады. Ал, сен болсаң, тіл қатпайсың. Айтары жоқ, әрине, біз, пенделер, басымызға іс түскен қиын-қыстау кездерде сені іздеймін, сен сол кезде ғана қол ұшын беретін сияқты көрінесің бізге. Мен түсінемін, сенің де халің мүшкіл, өйткені біздің арызымыздың ақыры жоқ. Ал, сен жалғызсың. Мен сенен ештеңе тілемеймін. Мен тек осындай зәуі сәтте өз ойымды ғана айтпақшымын. Мен Найман-Ана жатқан біздің ежелгі зиратымызға енді қолымыз жете алмай қалғанына қатты қапаланамын. Сондықтан да енді менің ажалым жетсе, сол Найман-Ананың аяғы тиген жер – осы Құмдышапта жатсам деймін. Мені мына Қазанғаппен қатар жатуға жаз, жасаған. Егер де, адам өлгеннен кейін оның жаны әйтеуір бір мақұлыққа барып қонатыны рас болса, маған құмырсқа болып не керегі бар, мені аққұйрық қарақұсқа айналдыр. Дәл анау қарақұс сияқты мен де Сарыөзектің үстінен ұшып, сонау зау биіктен өз жеріме қарайын да жүрейін. Мен айтарымды айтып болдым.

Мен ақырғы өз өтінішімді мына менімен бірге еріп келген жастарға арыз етіп қалдырамын. Мен өлгенде осы жерге көміңдер деп, арыз айтып кетемін. Бірақ та сонда кім дұға оқырын бұлардың арасынан көре алмай тұрмын. Бұлар құдайға сенбейді, ешқандай дұға, фатиха да білмейді. Жарық әлемде құдай бар ма, жоқ па – ешкім де білген жоқ, еш уақытта білмейді де. Біреулер – бар, дейді, біреулер – жоқ, дейді. Ал мен болсам, сенің бар екеніңе сенгім келеді, сен менің ой-санамда болсаң деймін. Мен саған дұға-бата айтқанда, шындығында сен арқылы сол дұға-батаны өзіме-өзім айтып тұрамын. О, жасаған, сондай сәтте менің ойым – дәл сенің ойың сияқты болып көрінеді. Мәселенің бар түйіні осында ғой! Ал, мына жастар бұл туралы ойламайды, дұғаны жек көреді. Бірақ бұлар ажалдың ұлы сәтінде өзіне де, өзгеге де не айта алмақ? Егер де бұлардың кез келгені кенеттен құдай бола қалса, оның ойы ғаламат шарықтап кету керек қой. Міне, бұлардың ой шарықтата алмайтын шарасыздығын, өзінің адамдық қасиетінің бар қадірін біле алмай, жер бауырлап қалғанын көремін де аяймын бейшараларды. Артық айтсам, кешіре гөр, жасаған. Бірақ та олардың ешқайсысы да құдай бола алмайды, бола қалса, онда сенің керегің не? Егер де адам өз көңілінде сен сияқты барлық адамдар үшін қолдаушы-қорғаушы бола алмаса, онда, жасаған ием, сенің де болмағаның... Ал, мен сенің ізсіз-түзсіз кеткенінді қаламас едім... Міне, менің бар көкейкесті арманым мен қасірет-қайғым осы. Артық-ауыс айтсам – кеше гөр. Мен бір жүрген пендемін, әлімнің келгенінше осылай ойлаймын. Мен енді қасиетті құраннан соңғы аят айтып, аяқтаймын да, марқұмды көрге кіргіземіз. Е, жаратқан, өзің оңда, өзің қолда...”

– Әумин! – деп Боранды Едіге аятты аяқтап, әуедегі қарақұсқа тағы бір қарап, үнсіз қалып, жан дүниесі шырылдап, қасіретке толы тұлғамен баяу ғана бұрылып, артындағы жастарға қарады. Бұл жастар туралы ойын жаңа ғана ол дәл құдайдың өзіне айтты ғой. Ал, құдай-тағаламен тіл қатысу тамам болды. Қарсы алдында өзімен бірге еріп келген бес жігіт тұр, енді осылармен бірге енді ұзаққа созылып кеткен ақырет ісін атқармақ.

Сөйтіп жаңа дұға оқығанда айтылуға тиісті тілекті сендер үшін де айттым, – деді Едіге ойланып тұрып. – Енді іске кіріселік. Ордендер таққан пиджагін лақтырып тастап, Боранды Едіге шұңқырдың түбіне өзі түсті. Оған Ұзынтұра Еділбай септесті. Сәбитжан, марқұмның ұлы болған соң іске араласпай, басын салбыратып, қайғырған болып, бір шетте қалды да, Қалибек, Жұмағали және маскүнем күйеу үшеуі зембілден ақ киізге құндақтаулы денені көтеріп алып, Едіге мен Ұзынтұра Еділбайдың қолына ұстатып, мүрдеге түсірді. “Міне енді айырылысар сәт те соқты! – деді ішінен Едіге Қазанғапты мәңгілік орны – лақатқа жайғастырып жатып. – Сені мұншама уақыт өз мекеніңе қоныстандыра алмағанымызды кешір. Күні бойы ары-бері сандалдық та жүрдік. Жағдай осылай болды, бауырым. Сені Ана-Бейітке қоя алмағанымыз – біздің кінәміз емес. Бірақ бұл істі бұлай қалдырады екен деп ойлама. Аяқ жетер жердің бәріне де барамын. Көзім тірі тұрғанда, тілім байланбас. Айтамын айтарымды! Ал, сен, бауырым, жайлы жат. Жер жарықтық ұшы-қиырсыз, ал саған небары он сүйем ғана орын бұйырды ғой. Сен мұнда келіп жалғызсырамассың. Кешікпей, мен де жаныңа келіп жатармын, Қазанғап. Сен сәл шыда. Күмәнданба. Егер жазатайым қырсықтан аман болып, өз ажалымнан өлсем, мен де осы жерге жайғасып, екеуіміз қайтадан бірге боламыз. Сөйтіп екеуіміз де Сарыөзектің топырағына айналамыз. Бірақ оны біз сезбеспіз. Мұны тірі жүргенде ғана ойласын. Сондықтан да мұның бәрін саған айтқан болып, еліме айтып тұрмын. Сен енді тірі кезіңдегі Қазанғап емессің ғой. Осылайша бәріміз де бардан жоққа айналамыз. Ал, пойыздар болса, Сарыөзектің даласын тіліп заулай бермек, біздің орнымызға басқа ұрпақ келмек...”

Сол-сол екен Едіге шыдай алмай еңкілдеп жылап жіберді: көп жылдар бойы Боранды бекетте бұл екеуінің бірге көрген қиямет мехнаты, жоқшылық пен баршылығы, қуаныш-қайғысы – барлығы-барлығы – қиырсыз ұзақ уақыт бірге жүрген күндердің тарлығы мен зарлығы осы бір-екі ауыз арыздасып-қоштасу сезім, Қазанғапты лақатқа қойған бірер минуттің ішіне сыйып кетті. Пенденің пешенесіне қанша дарқандық, қанша сараңдық жазылған десеңші!

– Еділбай, сен естимісің, – деді Едіге тар шұңқырдың ішінде иығы мен иығы тиісіп тұрып. – Сен мені осы араға, Қазанғаппен қатар жерле. Міне, бүйтіп, мына біз қазір Қазанғапты қойғандай, лақатқа мені өз қолыңмен қой. Мен сонда қысылып қалмай, жайлы жататын болайын. Осы айтқанымды орындайсың ба?

– Қойшы, Едеке, қайдағыны айтпай, кейін сөйлесерміз. Сен енді сыртқа шық. Қалғанын өзім-ақ тындырамын. Қой енді, Едеке, босай берме, кәне, шық. Егіле берме.

Жас жуған беті топырақпен лайланып, Едіге жоғары ұмтылып еді, сырттағылар қолын созып, оны тартып алды. Өксігін баса алмай, әлдеқандай аянышты сөздер айтып, күбірлеп, мүрденің жиегіне шықты. Шал жуынып-шайынып алсын деп Қалибек оған канистр-торсықты әкеліп берді.

Содан бәрі де мүрдеге бір-бір уыс топырақ тастады да, моланың жел жағына шығып, шұңқырға топырақты әуелі күрекпен лақтыра бастады, сәлден соң Жұмағали рульге отырып, бос топырақты бульдозермен ысырып-ысырып жіберді. Кейіннен бәрі де күрекпен топырақты үйіп, қырнап, төмпешікті ретке келтірді... Ал, аққұйрық қарақұс Құмдышап жардың басына үймелеп, ығы-жығы болып түртінектеп жүрген бір топ адамдардың тіршілігін, топырақтан көтерілген шаңды алыстан бақылап, әуеде қалықтап айналды да жүрді. Қарақұс шұңқыр орнына пайда бола қалған төмпешіктің төңірегіндегі адамдардың қимылы үдей түскеніне де көз салып қойды. Бұл кезде тележкенің астында көсіліп жатқан сары ит керіліп орнынан тұрып, о да адамдардың қасына барып түртінектеп жүрді. Оған не бар десеңші? Тек шашақты жабу жамылған кәрі түйе ғана жағын тынымсыз қимылдатып, мызғымастан күйіс қайырды да тұрды...

Енді адамдар кетуге бет алған сияқты. Сөйтсе, жоқ, әлгі түйенің иесі алақанын жайып тұра қалып еді, басқалары да сөйтті...

Күн кешкіріп барады. Боранды Едіге қасындағыларға көзін қадап, едәуір шолып тұрды да:

– Міне, бұл істі де тындырдық. Жақсы адам ба еді Қазанғап? – деп сұрады.

– Жақсы еді, жақсы еді, – деді жанындағылар.

– Ешқайсыңа қарыз болып қалған жоқ па? Мына баласы тұр, егер әлдекімге Қазанғап борышты болса, әкесінің қарызын мойнына баласы алсын.

Ешкім жауап қатпады. Сонда Қалибек бәрі үшін:

– Жоқ, Қазанғаптың мойнында ешқандай қарыз қалған жоқ, – деп жауап берді.

– Олай болса, Қазанғаптың баласы, сен не айтасың? – деді Едіге.

– Бәріңе де рахмет, – деп анау келте қайырды.

– Е, олай болса, қайттық үйге! – деп қалды Жұмағали.

– Қазір. Бір-ақ сөзім бар, – деп тоқтатты оны Едіге. – Бәріңнің ортаңдағы кәрің менмін. Бәріңе айтар арыз-тілегім бар. Егер де мен өле кетсем, міне, дәл мына жерге, Қазанғаппен тұпа-тура қатар қойыңдар. Естідіңдер ме-ей? Бұл менің аманат-өтінішім, демек, дұрыс түсініңдер.

– Кімнің қашан, қайда өлерін кім біледі, Едеке. Алдағыны әлден болжап не керек, – деп шүбә айтты Қалибек.

– Мейлі, – деп қасарысты Едіге. – Айту – менің парызым, тыңдау сендердің парызың. Ал, әлгіндей жағдай бола қалса, Едігенің сондай бір өсиеті бар еді-ау деп еске алыңдар.

– Тағы да қандай ұлы өсиеттерің бар? Қане, Едеке, айтып қал, – деп Ұзынтұра Еділбай жұрттың көңілін жадыратпақ болып қалжың айтты.

– Сен күлме, бала, – деп Едіге өкпелеп қалды. – Мен шын айтып тұрмын.

– Ұмытпаймыз, Едеке, – деп Ұзынтұра Еділбай сөздің жігін жатқызды. – Зәуіде сен айтқандай бола қалса, айтқаныңды орындаймыз. Оған шәк келтірме.

– Е, бұл, міне, жігіт адамның сөзі, – деп Едіге күңк етіп риза пейіл танытты.

Тракторлар жардан төмен түспек болып, бұрыла бастады. Тракторлар ойпаңға түскенше, Едіге Қаранарды жетекке алып, Сәбитжанмен қатар келе жатты. Өз көңілін қобалжытқан жайды Сәбитжанға оңаша айтпақшы еді.

– Сәбитжан қарағым, енді қолымыз босады. Енді бір әңгіме бар. Ата-баба зираты Ана-Бейітті қайтеміз енді? – деп сұрады.

– Қайткені несі? Бас қатыратын түгі де жоқ, – деді Сәбитжан. – Жобаның аты жоба. Сол жоба бойынша зират жойылады. Мұның несі сөз.

– Менің айтпағым ол емес. Өйте берсең, кез келген іске қолды бір сілтеп қоя салуға болады. Сен ғой осы жерде тудың, осы жерде өстің. Әкең сені оқытты. Енді әкеңді алыс жолға аттандырдық. Жапанда жалғыз өзі қалды. Әйтеуір өз туған жерінде жатыр, көңілге сол ғана медеу. Сен ғой сауатың бар, құдайға шүкір, қызметің облыста, кез келген адаммен сөйлесе аласың, оқымаған кітабың жоқ...

– Е, онда тұрған не бар? – деп Сәбитжан орта жолдан килігіп кетті. Не бары сол, әлі кеш болмай тұрғанда, ертең ертелетіп екеуіміз осы жердің бастығына барсақ; осы қаланың бір шоқ бастығы бар шығар әйтеуір. Сонда сен тілге жүйріксің ғой, маған көмектессең. Ана-Бейітті жермен-жексен етуге болмайды ғой. Бұл тарих қой.

– Оның бәрі ерте-ерте ертедегі, ешкі жүні бөртедегі ертек қой, Едеке, түсінсеңші. Бұл арада қазір әлемдік, космостық мәселелер шешіліп жатыр. Ал, біз барып әлдебір зират туралы арыз айтқанымыз жараспайды ғой. Кімге керек ол? Олар үшін ол дегенің тіфу! Әрі десе бізді олай қарай өткізбейді де.

– Былай енді: біз бармасақ, әрине, өткізбейді. Ал барып, талап етсек – жіберер де. Өткізбесе, бастықтың өзі келер. Орнынан қозғала алмайтын тау емес қой ол.

Сәбитжан Едігеге ызалана бір қарады.

– Қойсаңшы, шал, бос әуре ол. Мен барады деп иегің қышымай- ақ қойсын. Маған оның түкке де керегі жоқ.

– Е, онан да солай демейсің бе. Осымен әңгіме тәмам. Ертек деп көкісің-ай кеп!

– Енді қалай деп едің? Сен айтты екен деп мен жүгіре жөнелуім керек қой! Не үшін? Менің отбасым, бала-шағам, қызметім бар. Желге қарсы шаптырып маған не керек? Өйтсем – өзіме шашырамай ма? Мына жерден бір телефон шылдыр етсе – ертең мені құйрыққа бір теуіп қуып шықпай ма? Жоқ, көке, рахмет!

– Сенің рахметің өзіңе, – деп бір-ақ кесті Едіге, ыза қысып тағы да былай деді: – Құйрыққа бір тебеді дейсің, ә? Сонда сен сол құйрығың үшін күн көріп жүрген болдың ғой!

– Енді қалай деп едің? Солайы солай! Саған ғой, бәрібір. Сен кімсің? Ешкім де емессің. Ал біз аузымызға ақ май асау үшін құйрығымызды сақтаймыз.

– Е-е, бұрын басты сақтар еді, енді құйрықты сақтайтын болған екен ғой.

– Қалай түсінсең, солай түсін. Ақымағың мен емес.

– Жараай-ды. Әңгіме бітті! – деп тыйды Едіге. – Өлген әкеңнің қонақасын өткер, содан кейін құдай сенің бетіңді көрсетпесін, бәтшағар.

– Оны әлі көрерміз, – деп Сәбитжан езуін тыржитты. Сонымен екеуі екі жаққа кете барды. Боранды Едіге түйесіне мініп болғанша, тракторшылар моторларын тырқылдатып, ойпаңда күтіп тұр екен, бірақ Едіге оларға бірден: мені күтпей-ақ қойыңдар, өз жолдарыңмен тезірек ауылға жетіңдер, онда жұрт күтіп отыр; маған жолдың керегі жоқ, өз бетіммен төтесінен салып жүре берем, деді.

Тракторшылар тырақайлап тұра жөнелгенде, Едіге әлі не істерін білмей, сол орында тұрып қалған.

Енді ол Сарыөзектің қу даласында жападан-жалғыз қалды. Рас, оның жанында адал төбет Жолбарыс бар екен. Ол әуелі тракторлардың соңынан далақтап тұра жүгірді де, содан соң иесінің жолы олармен бір емес екенін біліп, Едігенің қасына қайтып келді. Бірақ Едіге оған назар салған да жоқ. Егер ит үйге қайтып кетсе, Едіге оны байқамас та еді. Қазір оны елейтін кез емес. Көңілі әлем- жәлем. Сәбитжанмен әңгімеден кейін ол көңілі қаяуланып, көкірегі көрдей суып, жанына батқан күйік жарасының зәрін баса алмай мүлде жүдеп қалды. Кеудесін оқ тесіп үңірейіп қалғандай, сол үңгірден бір суық жел ызғырықтап, жүрегі түскірді сыздатты да тұрды. Әлгі әңгімені бастап, сөзінің бәрі желге кеткеніне Боранды Едіге, әй, қатты өкінді-ай. Ақыл сұрап, көмек күтетін адам Сәбитжандай бола ма, құдай-ау? Сауатты, оқыған бала, мұндайлар мен сияқты қарапайым жұмысшыны тез түсініп, тіл табысады, деп үміттеніп қалды ғой. Оның түрлі курстарды тауысып, бәленбай институтта оқығанынан не пайда? Мүмкін, оны дәл қазіргісіндей қайырымсыз болсын деп оқытқан шығар. Сәбитжанның дәл қазіргідей Сәбитжан болып шығуы үшін көп күш жұмсаған әзәзіл біреу отырған шығар бір жерде. Радио басқару арқылы жүріп- тұратын адамдар туралы далбасаны осы Сәбитжанның өзі неше түрлі құбылтып айтып оттады емес пе. Сондай заман туады деп соқты ғой! Апыр-ау, осыны қазірдің өзінде сол диюдай жәдігөй, құдіретті біреу тұр десе тұрғызып, жат десе жатқызып, радио арқылы басқарып отырмаса игі еді... Едіге осылай ойлай берген сайын ой түбіне жете алмай, қапасы Қаратаудай қабына берді.

– Мәңгүртсің сен! Нағыз мәңгүрттің өзісің! – деп ашына күбірледі Едіге Сәбитжанды әрі аяп, әрі құсықтан да жек көріп.

Бірақ ол Ана-Бейіт жайын: ә, болары-болды ғой, деп көне салғысы келмеді. Кейін өкініштен өртенбес үшін әйтеуір бір әрекет керек екенін ол түсінді. Егер де осы жолдан тайынса, әрекетсіз бұғып қалса, өзінің ар-намысының алдында өзі жеңіліске ұшырайтынын қатты пайымдады. Көпе-көрнеу күн батып бара жатса да, әйтеуір әрекетсіз қалмау керек екенін сезінген ол әзірге не істеп, неден бастау керек екенін өзі де анық түйген жоқ. Ана- Бейітті сақтап қалуды армандаған ойын шоң бастыққа жеткізіп, бұрынғы бұйрықты бұздыру үшін не істеу керек – білмей тұр. Оның арызы ұғар құлаққа жетсе, әлмеғайып әсері болып, істің беті бері қарар ма... Бірақ сол арыз ұғар құлаққа жетудің қандай жолы бар? Қайда бет алып, не әрекет жасау керек?

Зілмауыр ойлар еңсесін езген Едіге Қаранардың үстінде отырып жан-жағына қарады. Айнала мылқау дала. Кешкі көлеңке Құмдышаптың қызыл-жоса жараларын перделей бастапты. Тракторлар әлдеқашан көзден тасаланып, үні семген. Жас жігіттер жорта жөнелген. Сарыөзек тарихына байланысты шежірені білетіндердің ең соңғысы Қазанғап енді ен даланың бел ортасында, жар басында, жас топырақты төмпешіктің астында жатыр. Едіге бұл төмпешіктің бірте-бірте шөгіп, жермен-жексен болатынын көзіне елестетті. Бір заманда осы төмпешікті қара жерден айыру да қиын болар, үстін жусан-гүл басып, қиюы білінбей кетер. Солай болса – болсын: жерден көп жасайтын да, жер қойнына кірмей қалатын да ешкім жоқ...

Батар күн барбиып, ауырлап, зіл салмақтан жаншылып, көкжиекке бірте-бірте құлай берді. Байыған күннің сәулесі минут сайын өзгеріп, құбылып тұр. Даланың үсті алтын жалатқандай жарқырағанмен іңірдің көгілдір түсі қоюланып, білдірмей бір-бір басып, қараңғы түн түсіп келе жатты. Жағдайды ойлай келіп, Едіге ақыры зонаға кірер қақпадағы шлагбаумге қайта баруға бел байлады. Басқа амалын таппады. Жерлейтін адамды жерлеп, енді қол-аяғы босаған кезде Едіге өзіне құдай берген күш-қуатқа, сақалығына сиынып, өз қалауымен өзіне- өзі тәуекел деп, бір көрмекші болды. Ең әуелі ол қарауылды өзін тіпті тұтқын ретінде болса да шоң бастыққа алып баруға мәжбүр етпекші, немесе сол шоң бастықтың шлагбаумге өзі келуін талап етпекші. Сөйтіп сонда айтар сөзін армансыз айтып қалмақшы...

Осының бәрін пысықтап, Едіге бұл іске қолма-қол кіріспек болды. Әңгіменің ең басты арқауы ретінде Қазанғапты жерлеу кезінде көрген машақатты тілге тиек етпекші. Шлагбаумде ол бет бақтырмай батыл болуға шешінді, үлкен бастыққа жолығу үшін рұқсат қағаз талап етеді, маған Таңсықбаев сияқты немелер емес, ең дәу бастықтың өзі керек деп қарауылдардан талап етеді...

Осылай бекіп, көңілін бір демдеп алды.

– Нартәуекел! Иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар! – деп өзіне- өзі дем беріп. Қаранарға қамшы басып, шлагбаум жаққа тартып кетті.

Бұл уақытта күн батып кетті де, лезде көз байланды. Ол зонаға жақындағанда тіпті қараңғы болды. Шлагбаумге жарым шақырымдай қалғанда алдыдан қарауыл үйдің шамдары жарқырады. Қарауылға жетпей, Едіге күні бұрын түйеден сырғып жерге түсті. Қарауылға түйе мініп барудың реті жоқ. Мұны масыл ғып керегі не? Қандай бастық тап боларын кім білген, бәлкім, ол сөйлескісі де келмей: “Түйеңмен бірге тайып тұр бұл арадан. Қайдан келген немесің? Сен сияқтыны қабылдамаймын”, – деп кабинетіне де кіргізбей қояр. Ең қиыны: бұл әрекетінен не шығарын, нәтижесін, қанша күтерін Едіге білмеді де, қара басы барғанды қалап,

Қаранарды далада тұсап қалдырмақшы болды. Жайылып жүре берсін деді. Сен біраз тұра тұр, мен барып бағымды сынап көрейін, – деп Қаранарға күбірлесе де, бұл сөзді өзіне-өзі қуат беру үшін айтып еді. Әйткенмен түйені шөгеруге тура келді, өйткені қоржыннан шідерді алу керек болды.

Едіге қараңғыда түйені тұсап жатқанда, айнала құлаққа ұрған танадай тына қалғаны сонша, ол тек өз демін, әуеде ұшып жүрген масаның ызыңын естіді. Ашық аспанға кенет жамырай қалғандай төбеде сансыз жұлдыздар жарқырап тұр. Әлдене болатындай тып- тыныш-ау, тып-тыныш...

Тіпті Сарыөзектің меңіреу тыныштығына әбден дағдыланған Жолбарыстың өзі әлдеқалай сіресе сақтанып, ара-тұра қыңсылап қояды. Бұл тыныштық оған несімен ұнамады екен?

– Сен де етекке оралып бәле болдың-ау! – деп иесі ренжіді. Онан соң: бұл итті қайтсем екен? – деп ойланып қалды. Түйенің тұсауын салып жатып, итті қайда қалдырарын біраз ойлады. Бұл ит соңынан ілесіп қалмайтыны анық. Қусаң да бәрібір қалмайды. Арыз айта барғанда соңынан ит ілестірген тағы да сөлекет сияқты. Ондағылар естіртіп айтпаса да, іштерінен: е, право іздеп келген шалдың қасында иттен басқа ешкім жоқ, деп күледі ғой. Одан да мұны қалдырып кеткені жақсы. Сонда ол итті ұзын арқанмен түйенің ашасына байлап қоймақ болды. Өзі қайтып оралғанша түйемен қосақтасып жүре тұрсын. Сөйтіп ол: “Жолбарыс! Жолбарыс! Күшке-күшке!” деп итті шақырып алып, еңкейіп мойнына жіп сала берген-ді... Дәл сол заматта әуе қақ айырылып, дүние дүр сілкініп, жанартау жарылып атқылағандай азан-қазан болды да кетті. Тіпті тұп-тура жанынан, космодром зонасынан аспанға жап-жарық боп көзді қарықтырып, алапат алау жалын тіп- тік шапшыла атылды. Едіге үрейі ұшып, жалт берді. Түйе бақырып жіберіп, орнынан атып тұрды... Ит байғұс иесінің аяғына келіп тығылды. Бұл транскосмостық “Құрсау” операциясы бойынша ұшырылған бірінші робот-ракета еді. Сарыөзекте тұп-тура кешкі сағат сегіз болатын. Бірінші ракетаның соңынан ғарышқа екінші, онан соң үшінші ракета, одан соң тағы да... кетіп жатты. Жер шарының шаруасында еш нәрсе өзгермес үшін, бәрі де бәз қалпында қалуы үшін бұл ракеталар қиыр космосқа шығып, жер шарын айнала қоршап, тұрақты қамал құрмақшы...

Дүние әлем жалын боп қайнап, түтін боп қирап, аспан төңкеріліп төбеге түскендей болды... Қарапайым ғана тірі жандар – адам, түйе, ит үшеуі есінен танып, аулаққа безіп барады. Үрейден есі шыққан бейшаралар алапат жалынның жарығына аяусыз жанып бара жатқандай қараңғыдан қайта-қайта жарқ-жұрқ етіп көрініп, бір- бірінен айырылып қалудан қорқып, бірге зытып барады...

Бірақ олар қанша жанталаса қашқанмен бір орында тапжылмай тыпырлағанмен тең еді. Өйткені әрбір жаңа жарылыстан соң олар әлем өрттің жарығы мен айнала қақыраған тажал гүрсілдің астында қалды да отырды...

Адам, түйе, ит үшеуі бәрібір жан ұшыра қаша берді. Кенет қайдан пайда болғаны белгісіз, Едіге бір бүйірден ақ құс көргендей болды. Бұл баяғыда өзінің мәңгүрт ұлының садағының оғы тиіп, түйеден құлап бара жатқанда Найман-Ананың ақ жаулығынан пайда болған ақ құс еді... Әлгі ақ құс Едігемен қатарласа ұшып бара жатып, ақыр заманның арқыраған, күркіреген күшті даусының арасынан айқайлап:

– Кімнің баласысың? Атың кім сенің? Ой атыңды есіңе түсір! Сенің әкең – Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай... – деп шырылдап бара жатты.

Сіресе қалған тылсым түнде оның даусы көпке дейін естіліп тұрды...

Сарыөзектің қариясы Қазанғаптың қайтыс болғаны туралы жеделхат алғаннан кейін бірнеше күннен соң Қызылордадан Борандыға Едігенің екі қызы – Сәуле, Шарапат күйеулерімен, балаларымен келіп жетті. Өлгенге салауат, тірілерге сәлем беріп, әрі десе әке-шеше үйінде екі-үш күн аунап-қунап қайту үшін келді. Жаман айтпай – жақсы жоқ, өмір барда, қаза бар, әке-шешенің көзі тірісінде көрісу де зор байлық. Олар опыр-топыр пойыздан түсіп, Едіге үйінің алдына келгенде, Едіге үйде жоқ еді. Үкібала есіктен атып шығып, бір қуанып, бір жылап, қыздарын, немерелерін құшақтап, беттерінен сүйіп, елпек қағып:

– Құдай-ау, мұныға мың да бір шүкір! Келгендерің қандай жақсы болды! Әкелерің қуанғаннан жүрегі жарылар! Келгендерің қандай жақсы болды! Бәрің де бірге келіпсіңдер, жұптарыңды жазбай келіпсіңдер! Әкелерің қуанып, мәз болып қалатын болды ғой! – дей берді.

– Әкем қайда, көрінбейді ғой? – деді Шарапат.

– Ол кешке таман келеді. Таң азаннан пошта жәшікке кетіп еді, сондағы бастыққа барамын деген. Сонда бір бітпейтін жұмысы бар, әйтеуір, кейін айтып беремін. Неғып тұрсыңдар енді? Құлындарым-ау, бұл өздеріңнің үйлерің ғой...

Пойыздар бұл өлкеде бұрынғыша батыстан шығысқа, шығыстан батысқа қарай жүйткіп жатты... Ал теміржолдың қос қапталын ала бұл өлкеде Сарыарқаның кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлы даласы құлазып жатты.

Әке, мен саған ескерткіш орната алмаймын. Сенің қайда жерленгеніңді де білмеймін. Осы еңбегімді, әкем Төреғұл Айтматов, саған арнадым.

Ана, сен бізді мәпелеп өсіріп, ел қатарына қостың. Сенің ғұмырлы болуыңды тілеп, осы бір еңбегімді, анам Нағима Айтматова, саған арнадым.

I

Амансың ба, қасиетті далам!

– Аманшылық. Келдің бе, Толғанай? Өзің былтырғыдан да қартайып кетіпсің ғой? Шашың құдай аппақ, қолыңда таяқ.

– Өмір деген зымырап өтіп бара жатқан жоқ па, Жер-ана? Арадан тағы да бір жыл зымырап өте шықты. Бүгін менің мінәжат ететін күнім.

– Білемін. Келеріңді біліп жатқанмын, Толғанай. Бұл жолы сен баланы да ертіп келмейтін бе едің?

– Иә. Бірақ, бұл сапарда жалғыз келдім.

– Демек, сен оған әлі ештеңе айтқан жоқ екенсің ғой, Толғанай?

– Жоқ, аузым барып айта алмадым.

– Бәрібір, ерте ме, кеш пе, әйтеуір бір күні ол ақыры есітеді ғой, Толғанай. Ел ішінде аузы жеңіл бір пенде жоқ дейсің бе? – Оның рас. Ерте ме, кеш пе, ақыры бір күні оның есітетіні сөзсіз. Жақсы-жаманды түсінетіндей есейіп те қалды өзі. Бірақ ол маған әлі сәби тәрізді. Балалықпен өткен-кеткенді дұрыс түсіне алмай, көңілі суып қала ма деп сескенемін. Әйткенмен де адамның шындықты бір күні білуі керек қой. Мен білген шындықты, сырласым қасиетті жер, сен білген шындықты, жұрттың бәріне аян шындықты әзірге жалғыз ғана ол білмейді. Оны есіткенде не дер екен, қандай ойға қалар екен, істің анығына көзі жетер ме екен? Қайткенде баланың жүрегіне жара салмай, балғын шағынан өмірге көңілін қалдырмай сырымды айтып бере алар ма екенмін? Екі ауыз сөзбен жеткізе айтып беретін қабілетім болса кәне. Соңғы кездері ылғи күні-түні осы жайды ойланамын. Қыстыгүні сырқаттанып жатқанымда өлімнен онша сескеніп қорыққан жоқпын, ажал келсе, қайтеміз, кете береміз-дағы деп ойладым. Бірақ көзім жұмылып кетсе, арызымды айта алмай, өзіммен бірге ала кетемін бе деп жүрегім аузыма тығылды. Ал ол есі жоқ қайдан білсін, онсыз да тентек неме, мектепке бармай үйіріліп жанымнан шықпай қойды. Шешесіне тартқан-ақ екен: “Апа, қай жерің ауырады? Су ішесің бе, әлде дәріңді берейін бе? Көрпенді қымтайын ба?” – деп асты- үстіме түседі. Осыны көргенде айтуға аузым бармады, Құдіретім жетпеді. Байғұстың көңілінде кіршік жоқ, барынша сенгіш, тұрған бойы нәресте. Күмәндану, күдіктену дегенді білмейді. Осыдан кейін мен оған қалай айтамын. Сөйтіп сөздің ұтырын таба аямай әлектенудемін. Олай да, былай да таразыға салып көремін: жай ғана айта салатын ертегі емес екен. Айналып келіп бір ойға тірелем: болған шындықты бала дұрыс түсіну үшін мен оған тек қана оның тағдырын емес, заман тарихын, өткен-кеткендер жөнінде, өзім жөнінде, күллісіне куә болған, қасиетті далам, сен жөнінде, арғы түгіл осы кезде ештеңеден бейхабар мініп, ойнап жүрген велосипеді жөнінде айтып беруім керек. Мүмкін өсітсем ғана дұрыс болар. Тұрмыс бәрімізді бір түйінге байлап, қамырдай иледі емес пе: ештеңе бүгіп, ештеңе қоса алмаймын. Ал қазір бала емес, кексе кісі де бұл істі әрқилы түсінер. Көзім тірі тұрғанда осы парызымнан құтылсам, өліп кетсем де, арманым болмас еді...

– Бұл айтқаның дұрыс, Толғанай. Сен бір келіп, мына тасқа отыршы, аяғың ауырады ғой. Тізе бүк, бір есебін табармыз. Алғаш рет осында келгенің есіңде ме, Толғанай?

– Онан бері ұзақ, уақыт өтпеді ме, есіме түсіре алмаспын.

– Жоқ, сен соны есіңе түсіріп көрші, Толғанай. Басынан бастап есіңе түсірші.

– Есімде жақсы сақталмапты. Кішкентайымда орақ мезгілінде ата-анам мені жетелеп келіп, шөмеленің түбіне отырғызып қоятын еді.

– Иә, жыламасын деп қолыңа бір жапырақ нан ұстатып қоятын.

– Кейін есейе түскенімде ел жайлауға көшкенде осы арада егін қорып, асыр салып жүруші едім. Онда мен зыр қағып жүгірген серейген ақсары қыз емес пе едім. О, қайран балалық-ай, ол да бір өзінше қызық дәурен екен ғой! Малдылар сонау Сары жазықтың құла дүзінен үдере көшіп, осы тұстан өтіп жататын. Бірінің артынан бірі шұбап, жайлаудағы салқын өңірлерге асыға жол тартатын. Сондағы менің есалаң шағым-ай! Үйір-үйірімен дамылсыз кісінескен жылқылар таптап кететіндей келе жатса, бидайдың ішінен шыға келіп, оларды үркітуші едім.

“Әй, жерден шыққан албасты, сені, ме!” – деп жылқышылар құрығын үйіре қуып беретін.

Сан мың қой тұяқтары бұршақ жауғандай тырсылдап, осы жолмен өтуші еді. Оларға іле-шала бай ауылдардың көштері өтіп, жорға мініп, қызыл-жасыл киінген қыз-келіншектерді көргенде таңғалып, сұқтана қарайтынмын. Көпке дейін олардың ізінен қалмай жүгіретінмін. “Шіркін, осындай орамал тартып, осындай көйлек кисем, ә”, – деп ойлаушы едім сонда. – Рас, Толғанай. Сен онда сирағы шыққан жатақтың қызы едің. Бірақ ондай шайы мен торқаны кимесең де, бойжеткенде сен қандай ажарлы қыз болдың. Жүзің ақсары келген, дудар шаш аяқты басуға ерініп толықсыған кезің еді. Сен онда аяғыңды көлеңкеге көз тастап басатынсың. Әсіресе ертеңгі көлеңкең дәл өзіңдей сымбатты болатын.

– Онда менің он жетідегі шағым. Сол жылы орақ орып жүріп, Субанқұлға жолықпадым ба. Субанқұл Таластың жоғарғы жағынан жалданып келмеп пе еді. Қазір көзімді жұмып ойға шомсам, Субанқұлдың сондағысы елестейді. Жап-жас, жиырмалардағы жігіт, өзі көзге қораш көрінгенімен қолдары сом темірдей салмақты еді. Жалаңаш етіне тар шекпенді ылғи желбегей жамылып жүретін. Жаныңнан орағын сумаңдата сілтеп жүріп отырғанда, адамның жүрегі қуанатынды – қандай жұмысты болса да, әсем істейтін жандар болады ғой өзі. Субанқұл дәл сондай жан еді. Ол лезде ұзап кететін. Ораққа мықты болсам да мен онан қалып қоя беретінмін. Сонда Субанқұл қайырылып келіп, менің аңызыма түскенде, әбден ызам келетін еді: “Сені біреу көмек бер деп шақырды ма? Кетші әрі ирелеңдемей алдымда, өзім-ақ бітіремін!” – десем, күліп қойып, үн-түнсіз істей беретін. Неменеге арландым екен сонда? Бақсам еркелеген екенмін...

– Сендер сонда жұмысқа әрдайым елдің алды болып келетін едіңдер, Толғанай.

– Рас. Жұрт жаңа тұрып жатқанда, таң елең-алаңда Субанқұл екеуміз жұмысқа кететінбіз. Ол мені жолда тосып тұратын. Сол күндер, сол тамылжыған таңдар біздің махаббатқа бөленген шақтарымыз екен ғой. Біз қатар келе жатқанда дүние өзгеше көрініп, басқаша сезілетін еді. Ел-жұртқа нан берген айналайын диқан далам, сарғайып жатсаң да маужыраған таңды теңіздей тебіреніп құшағын жая, сендей еміреніп, сендей жайдары кім қарсы алады! Сол таң шапақтарын сенімен бірге боз торғай тосатын. Түрі жұпыны боз шымшық шырқау биікте тынымсыз қанат қағып, тобықтай болса да, адамның аспанға самғап шыққан жүрегі сияқты небір нәзік, небір құйқылжыған күйлерді төгіп тұратын. “Әне, біздің бұлбұл сайрады!” деп қоятын еді сонда Субанқұл. Қызық, бұлбұлды да иемденіп алыппыз. Көмейіңнен айналайын, бұлбұлым...

– Рас, Толғанай, сол бұлбұл сендердің бұлбұлдарың болатын.

– Есіңде ме, Жер-ана, баяғы айлы түн? Бәлкім, табиғатта ондай түн екінші рет бола қоймас. Ай жарығымен бидай орамыз деп Субанқұл екеуміз қалып қойдық. Сонау қарайған көкжиектен манаттай болып ай көрінгенде жұлдыздар да аспан төрінен жабыла күлімдеп көздерін ашты. Сонда біз аңыздың шетінде, Субанқұлдың тылтиған шекпенін төсеніп, арықтың жағасын жастанып жатқанбыз. Сол түні біз өмірлік жар болып қосылдық. Субанқұлдың темірдей қолы тұлымымды, маңдайымды, бетімді еркелете сипағанда, оның аттай тулаған жүрегінің дүрсілі алақанынан сезіліп жатты. Мен оған еркелеп: “Субан, сен қалай ойлайсың, біз бақытты боламыз ғой, ә?” – десем, есіңде ме Жер-ана, оның баяғы айтқан сөздері? “Жер-су елге ортақ болса, біздің де шұқитын жеріміз болса, біз де жұрт қатарлы жер жыртып, егін егіп, қырман айдасақ – бақыт деген сол. Онан артықтың бізге керегі не, Тоқан? Диқанның еншісі – сепкен егінінде” – демеді ме. Оның осы айтқан сөзіне, неге екенін білмеймін, соншалық қуанып кетіп, мойнынан бекем құшақтап, жарылған еріндерінен құшырлана сүйе бердім. Онан кейін біз арықтағы суға шомылып шықтық та, орнымызға келіп, тек қана бір-бірімізді қолымыздан ұстап, аспанға үнсіз қарап рақаттанып жаттық. Түнгі салқын самалдан бойың сергіп, Жер-ана, сен де сонда бізбен бірге рақаттанып жаттың. Желп-желп етіп, долдана соққан керімсал ескенде жалбыздың хош иісі кекіре мен жусанның кермек иісіне араласып, аңызға тарап, бидай арасы судырап, қылқанына ілінген ай сәулесі алтын көздей құбылып жатты. Сол түнді табиғат бізге әдейі сыйлады ма екен? Түн ортасында көзімді ашып сонау жұлдызды төбеге қарасам, Құс жолы әлемнің бір шетінен екінші шетіне созылып жатқан кезі екен.

Субанқұлдың айтқандары есіме түсіп, қиялымда аспанның, сол күміс жолымен қандай да бір алып диқан кере ұшақ сабан көтеріп өткен де, оның зор құшағынан – себеленіп түскен дән, сабан береке төгілген із болып қалған екен ғой деген ой пайда болды. Тілегімізге жетсек, менің де Субанқұлым осындай сабан көтерген диқан болса, қырманның бетінен алғаш алынған сабанды құшақтап жүргенде дәл осындай береке төгілген жол шұбап қалса деп ойлап жаттым. Жер-анам, бірінші рет саған осылай үн қаттым. Есіңде ме менің айтқандарым?

– Жадымда, Толғанай. Сен сонда маған: “Жер ана, жан жаратқан Жер-ана, бізді көтеріп тұрған Жер-ана, сен бізге бақыт бермесең неменеге жер боп тұрсың, біз не үшін дүниеге келеміз! Біз сенің балаларыңыз, Жер-ана, тілектес бол, ақ тілеуімізге жеткіз!” – дегенсің, Толғанай!

Күн шашырап шыққанда көзімді ашсам, Субанқұлым жанымда жоқ. Қарасам ол орақ орып жүр екен. Қашан тұрғанын білмеймін, жайпап салыпты: аңызда десте-десте болып жатқан бидай.

“Әй, Субанқұл, бұл нең?” – десем, алақанымен терін сүртіп: “Сені ұйықтасын дедім” – деп, күліп қойды. Мен бұртаңдай бердім: “Кеше не деп едің есінде ме? Осының да теңдік пе?” Осылай деуім мұң екен, ол орағын тастай салып, қасыма жүгіріп кетті де, мені құшақтай алып көтеріп: “Көзіңнен айналайын, Тоқан, көзіңнің зекеті болайын, теңбіз, бұдан былай жаман-жақсының бәріне ортақпыз!” Ол өстіп мені қолынан түсірмей, еркелетіп бір нәрселерді айтып жатты, мен болсам сылқылдап күле бердім. Бір уақытта Субанқұл мені көтерген бойы дөңеске жүгіре шықты да, шашырап шығып келе жатқан күнге қарап: “Әй, күн, көрдің бе? Көрдің бе менің жұбайымды? Міне, мінекей, көріп қой, көрімдігіңді бер, бер сүйіншіңді аямай!” – деп айқайлады. Ойыны ма, әлде шыны ма білмеймін, ал мен осыған жылап жібердім, жүрегімді кернеген қуанышқа шыдамай жыладым.

– Қой, Толғанай, қазір жылағаның жарамас. Ол жас қана болатын, адамның ғұмырында ол бір рет қана болатын жас. Қазір неменеге жылайсың? Өйтпе, әлде тілектеріңе жете алмай қалдыңдар ма? Айтшы шыныңды, сендердей кім бақытты болып еді?

– Оның рас. Жаңа заманда Субанқұл екеуміз өз еңбегіміздің арқасында жетісіп кеттік. Білесің ғой өзің, жаз-күз демей кетпен қолдан түскен жоқ. Еңбегіміз қайтты – үйлі-жайлы болдық, алдымызға мал да салдық. Тілегімізге жетіп, үш ұлды болдық. Иә, үйелмелі-сүйелмелі үш ұлды болдық. Қазір кейде мұңға батқанда, сондай адам ойламас жаман ойға кетемін: неге жыл сайын қойша қоздай бердім екен? Жұрттікіндей болып араларынан үш-төрт жылдан өткенде, бәлкім, мұндай қырсықтан тысқары қалар ма еді деп те қоямын. Немесе, жарық дүниеге келмей-ақ қойса не болар еді! О, айналып садағасы кетейіндерім, сөзімді күнә санамандар, кешіріңдер, кешіріңдер сорлы аналарыңды! Өзім өртеніп бара жатқан соң айтқан сөзім ғой! Қайтейін, қайтейін...

– Толғанай, есінді жи! Сөзіңді жалғап айта бер. Ал балаларға тіл тигізіп қайтесің. Оларды мен бармақтайынан көріп-біліп жүрдім ғой. Олардың басып кеткен іздері көзге көрінбегенімен, менің көкірегімде сайрап жатыр, Толғанай. Ол үйелмелі-сүйелмелі үшеудің сендердің балаларың екенін баяғыда, Субанқұл осы араға алғаш рет трактор айдап келгенде білгенмін. Иә, иә, дәл сонда. Субанқұл сол жылы қыстай өзеннің арғы бетіндегі үлкен қыстаққа тракторшылардың курсына қатынап оқып жүрді. Онда тракторды кім білген, Субанқұл үйге кешігіп келгенде: “қайдағы бір баланың ісіне әуреленіп жүрсің, бұрынғы бригадирлігің жақсы емес пе еді, ел қатарлы тіршілігіңді қылсаңшы”, – деп ұрысып та алатынмын. Ондайда ол күліп қойып: “Тракторды сен ойыншық көріп жүрсің ғой. Асықпа әлі, Тоқан, жазда айдап келгенде білерсің”, – дейтін. Сырттан тоңып келгенін көріп: “Қойшы енді” – деп аяп кететінмін ішімнен. Бақсам, Субанқұл біліп жүр екен. Тракторшылардың оқуына ауылдан сауатты ешкім шықпай қалғанда, Субанқұл өзі мен барамын, сауатсыздығымды да жоямын, деп бригадирліктен босанып алған. Ол кезде Қасым мен Майсалбек мектепте оқып жүретін, оқытушысы – солар. Кеш түссе, үй-ішімізбен әлекпіз. Субанқұл жерге жантайып жатып алып жазуды үйренгенде үш ұлы үш жағынан жапырлап: “әке, былай жаз, қаламды былай ұста, қолыңды дірілдетпе, түзу жаз – деп жамырай сөйлеп жататын. Сонда кетпен шапқаннан бетер Субанқұл қара терге түсіп кетер еді. Шыдай алмай күлкім келетін: “Қойсаңдаршы, қарақтарым, әкелеріңді қажытпай, оны молда етем дейсіңдер ме. Субанқұл, жаныңды осыншама қинамай-ақ, не молдалықты, не тракторды үйренсеңші!” – десем, ол терең күрсініп: “Осы сенікі-ақ өтті ғой. Тракторды үйрену үшін аздап молдалық керек болып тұрған жоқ па. Күлкі қылмашы мені!” – дейтін. Әйтеуір өстіп жүріп, ол ақыры көздегеніне жетті.

Ерте көктемде жер беті тобарси бастағанда ауылдың сыртынан гүрілдеген дыбыс естіліп, әлдеқайдан үріккен жылқылар көшені қақ жара, пысқырынып, тобымен дүрлігіп өтті. Не болып қалды деп далаға жүгіре шықсам, шарбақтарды жағалап трактор келе жатыр екен. Қап-қара шойын машина түтінін будақтатып, дағарадай доңғалақтарымен жерді жаншып, бірте-бірте көшеге жақындап, дүрілдеп келе берді. Оның маңындағы халықты көрсең, кәрі-жасы демей, бүкіл ауыл шуылдасып, сапырылысып жүр. Жұртпен мен де трактордың қасына жүгіріп жеттім. Қарасам, үш ұлым бірін-бірі ұстап, трактор айдаған әкесінің қасында келе жатыр. Түрлеріне қарасаң жауын жайратып келе жатқандай көздері шырақтай жайнап, жүздерінен нұр төгіледі. Масаттанып келе жатыр екен. Олар сол күні ертемен көпірге жарыса жүгіріп кеткен болатын, бақсам шұнақтар трактор тосқалы кеткен екен, маған да айтпайды, шамасы жібермей қояды деп ойлаған болулары керек. Балаларым үшін есім шығып, әлдене болып қалады деп:

– Қасым, Майсалбек, Жайнақ, сендерді ме? Түсіңдер! – деп айқайласам, трактордың гүрілінен өз даусымды өзім есітпей қалдым. Субанқұл менің не дегенімді түсінді білем, қорықпа дегендей күлімдеп қолын бұлғап қойды. Ол да қуанышы қойнына сыймай, тасып келе жатыр екен. Субанқұл сонда жап-жас еді, қара мұрт жігіт шағы. Ботақандарымның әкесіне соншалық ұқсас екенін сонда көрсем болмай ма. Тіпті төртеуі бір кісіден

туған дерлік. Әсіресе Қасым мен Майсалбек құдды Субанқұлдың өзі, құйып қойғандай аумайды. Кішкенем, Жайнағым болса, аздап маған тартқан, аққұба. Трактор сол бойы ауылға тоқтамай сыртқа шығып кетті. Бәріміз аттылы-жаяулы болып еріп келе жатырмыз, қызығатынымыз – жерді қалай жыртар екен? Соқаның үш қатар тістері қыртысқа сүңгіп кіріп, айғыржал шымдарды жапыра қопарып жүріп кеткенде жұрт: “бәлі, бәлі” деп шуылдап қоя берді. Көткеншектеп оқырылған аттарды қамшының астына ала ел тағы да трактордың соңынан дүрліге жүрді. Қайтіп көпшіліктен бөлініп қалғанымды білмеймін, бір уақытта қарасам, жалғыз өзім ғана сексіп тұрмын. Трактор бірте-бірте ұзап бара жатты, ал мен болсам тек артынан қарап ақырын тұрып қалыппын. Бірақ, сонда жер бетінде менен бақытты пенде болмаған шығар! Сүйінішім екіге бөлініп: не Субанқұлдың ауылға алғаш рет трактор айдап келгеніне сүйінерімді білмей, не балапандарымның өстіп көзге көрініп, жетіліп қалғанына сүйінерімді білмей, іштей жалбарына бердім. “Тізіле отырған қараларыңнан айналайындарым! Әкелеріңдей адам болсаңдар разымын, разымын сонда тағдырыма”, – деп тұрдым.

– Иә, Толғанай, ана болып аналық бақыттың ең тәтті бір шағы сен үшін сонда басталған! Сен онда кемеліңе келіп, әбден толыққан қарулы әйел едің. Жұмысты да жастардан қалыспай, жан сала істеуші едің. Денсаулық болса, еңбек еткенге не жетсін. Онан кейін байқасам, телегейім теңіз болған екен. Бірге өскен теректей болып ұлдарым ер жетіп, әрқайсысы өз жолын тапты. Қасым әкесінен үлгі алды ма, білмеймін, трактор айдаймын деп жүріп, тракторист болып онан кейін комбайнерлікті үйреніп шықты. Бір жаз комбайнда штурвалшы болып, сонау арғы уездегі “Қайыңды” колхозында істеп жүрді. Кейінгі жылы қайтадан өзіміздің ауылға комбайншы болып келген. Ана құрмағырға балаларының бәрі ыстық емес пе? Солай болғанмен, ортаншым – Майсалбегіммен көбірек мақтанатын едім. Мүмкін сағынып жүргендіктен болуы керек: ұясынан ерте ұшқан балапандай Майсалбегім үйден ерте кетті ғой. Ол о бастан-ақ мектепте жақсы оқымайтын ба еді. Иә, кітапқа құмарын айтсаңшы, кітап десе ішкен асын жерге қоятын еді. Өстіп жүріп, мектепті бітірер замат мұғалімдік оқуға қалаға кетті емес пе. Кейінгі күшігім Жайнақ болса ақжарқын, ақын мінезді жігіт болып өсті. Үйде отыру деген жоқ еді ғой онда. Комсомолдың хатшысымын деп жастар қайда болса сонда жүретін. Жиналыс, ойын-сауық, ән, қабырға газет, тағы сондайлармен әлек еді. Кей сәтте жыным келіп: “Әй, тентірегген неме, қияғыңды, төсегіңді алып, біржолата колхоздың кеңсесіне кіріп алсайшы. Үй-жайдың саған керегі қанша!” – десем, Субанқұл баласына болыса кететін еді. “Ашуланба, апасы, көпшіліктің жұмысы. Бөстекей жүрген болса, менің өзім-ақ тізгінін тартып қояр едім ғой!” – дейтін. Субанқұл ол кезде бригадирлік жұмысына қайта келген болатын. Трактор онда жастардың қолында қалған.

Көп кешікпей келінді де болдық! Қасым Қайыңдыда жүргенде шамасы бір-бірін ұнатқан болу керек, Алиманға үйленіп ауылға алып келді. Беті тегіс, ажарлы, белі бұралған жас қыз екен, ә дегеннен ішім жылып өз баламдай көрдім. Келін есті болса өз балаң емей немене, айырмасы қайсы. Шынын айтуым керек, келінім жаман болып шыққан жоқ. Осының өзі де отбасы үшін үлкен ырыс-ұйтқы емес пе. Қазір ойлап қарасам, адамның басына шын дәулет қонғанда, сатырлай жауған жазғы жауындай емес, адамның өз әрекетінен, өмірге, халыққа істеген игілігінен, біріне-бірі ұласып, өніп-өрбіп, бақыт болып аталып келеді екен ғой. Өстіп тапқан бақыт қымбат емес пе!

Алиман келген жыл – ұмытылмас жыл, естен кетпес бір жаз болды. Сол жылы егін де ерте пісті. Сайдағы үлкен су да жылдағыдан ерте тасыды... Тауға екі-үш күн қатарынан нөсер жаңбыр құйып, мәңгі мұздар тез еріп кетсе керек, дарияның реңі бұзылып, ә дегенде-ақ топан судай тасып, қаптап келді. Бұрыннан тұрған ескі аралдарды бір-ақ түнде жалмап, жуып кетпеді ме.

Әйтсе де ауа райы түзеліп, біраз уақыт ыстық болып тұрды. Тақтадан өткен егіндер тез сарбалақ тартып, жер бетін бермей, алыстағы қиырда көкжиекке тіреліп, шұғыл пісуге бет бұрды. Біздер сонда-ақ іске кірісіп кеткенбіз. Комбайн жүретін жолды ашып, аңыздардың жиегін орып жүрдік. “Енді келініңмен жарыспай-ақ, үйіңде рақаттанып отырсаң болмай ма?” – дегендер де болды. Ондай сөздерге мен шамшыл емеспін, қолдан келсе, көппен бірге жүріп қызмет еткенге не жетсін. Келінім екеуіміз бірге орақ орып жүрдік. Сонда байқағаным әлі есімнен кетер емес. Аңыздың жиегінде қызғылтым шешек атып тұрған гүлдерді Алиман жинап алып, бір уақытта менен ұялғандай бидай арасымен үн-түнсіз кетіп бара жатты. Бұл несі, қолындағысын не істер екен деп тұрсам, ол жол бойында тұрған комбайнның қасына жетіп барды да, гүл шоғын басқышына қоя салып, кері жүгіріп келді. Комбайнда жан баласы жоқ болатын. Қасым бір жаққа кеткен. Ертең-бүрсігүні оруға кірісеміз деп комбайнын сақадай сайлап қойған еді. Алиманның мұнысына ішім жылып, құдай қаласа, бұл екеуі тату-тәтті жұбай болады екен деп, келініме ішпей-жемей разы болдым. Алиманның сондағы кескіні менің әлі көз алдымда: басында қызыл орамал, үстінде ақ көйлек, кішкентай қара көкірекшесі бар, қолына ұстағаны шоқ гүл, өзі қара торы, көзі мөлдіреген сұлу келіншек еді. Ай, қайран келінім. Гүл сүйген келінім... Өзі тіпті гүл десе құлап түсетін, ерте көктемде бәйшешекті қар астынан да

тауып әкелетін... Айтпақшы неменені әңгімелеп едім? Иә, осының ертеңіне орақ басталып кетті. Орақтың бірінші күні өзінше бір мейрам емес пе. Бұл жолы да осылайша болды, ол күні қабағы түсіңкі жүрген бір пендені көре алмадым. Мейрам деп ол күнді ешкім атамаса да, бәрінің үні де сәнді, өзі де сәнді, айдаған арбасы, мінген аты, істеген жұмысы – бәрі сәнді. Шынын айтқанда орақтың алғашқы күні ешкім де істеп қиратпайды. Ол күні күлгіден, ойыннан, қағытпа сөзден қол босамайды емес пе. Әсіресе орақшылардың арасы қызық болады екен, онда көбіне жастар, қыз-келіншектер ғой. Әзіл-оспақ соларда. МТС-тан сыйлыққа алған велосипедіне мініп, ертеңгісін Қасым комбайнына қарай кетіп бара жатыр еді, бір топ әзілқой келіншектер оны жолдан ұстап алды. “Сен неге велосипедіңнен түсіп, бізге сәлем бермейсің? Сен құтырған екенсің! Орақшыларды көзге ілуден қалған екенсің!” – деп, Қасымды тұс-тұсынан жұлқылап, оны Алиманның алдына бас игізбесі бар ма. Қасым онымен де құтылған жоқ. “Құлдығың болайын! Құлдығың!” – дегеніне болмай, сен енді бізді велосипедіңе өңгеріп, ана орыстың қыздарындай алып жүр деп, қаумаласып бір келіншекті көтеріп мінгізіп, қалғандары соңынан айқай-сүрең сала жүгіріп, Қасымды әбден әуреледі. Келіншек велосипедке дұрыс отырмай: “Ойбай, апамның баласы, өлдім, өлдім, жығылдым, ойбай” – деп, бергілері қыран-топан күліп: “өлсең өл, өлсең де мойнынан құшақтай жығыл!” – деп даланы басына көтере шуласты. Өстіп олар Қасымды қан сорпа қылды. Ол өзі де күлкіге мас болып, “енді болды ғой” – деп, бірін өңгеріп келсе, онда тағы бірі қиыла асылып: “немене, менің басқалардан анам кем бе еді? Әлде мұрным пұшық, көзім соқыр ма?” – деп қинайды. Қойшы, ақыры Қасымның да ашуы келді: “Әй, сендер құтырып кетесіңдер ме? Аш кенедей жабысасыңдар ғой тіпті! Болды енді! Ойынға келдіңдер ме, әлде ораққа келдіңдер ме?” Шайпау келіншектер онда да сөз бермейді ғой: “Мынаны қара! Жұмысты сен істейсің, үкімет комбайнды неге шығарды дейсің?” – дейді.

Жастар ғана емес, мында тұрып, бұл тамашаға біз де әбден разы болып күлгіден ішегіміз түйілді. Сондағы аспанның әдемісі-ай! Сондағы күннің нұры-ай! Сондағы егіннің дәндісі-ай! Сондағы жұрттың күлкісі-ай!

– Иә, иә, Толғанай. Ол күні дәл сондай болған. Сен ол күні бақыт дегенді тағы да тереңірек түсініп, маған сырынды шерткенсің, Толғанай.

– Мен қазір де соны айтпақшымын. Мен қазір де сол түсінігімнен қайтпаймын. Мен қазір де сол күнгіні таусылмас ертегідей айтамын. Аздан кейін орақшылар іске кірісіп, егіс басында жұмыс қызып, шегіртке шырылдап, күн қайнап кетті. Бірақ ертеңгіден қалған қуаныш көпке дейін жүрек кернеп, көңілімді өсіріп, салқын самалдай сергітіп тұрды. Сол күнгінің бәрі мен үшін болғандай, әдейі бақытыма жасалғандай көрінді. Көзім көріп, құлақ есіткеннің бәрі дүниенің, өмір сүрудің әсемділігін сездіріп, бойымды рақатқа бөледі. Шыңғырлаған орақтар, судырап сұлаған бидайлар жағымды үн алысып жатыр, ана жақта Қасымның комбайны тасқын судай күркіреп, “ой майданы” жаңаша шырқағандай егінді жапыра сұлатып жатты. Комбайнда отырған Қасым суылдай төгілген бидайға алақанын тосып, қос уыс дәнді бетіне жақындатып иіскегенде, мен де семіре түстім. Жарықтық, дәннің иісіндей иіс қайда бар! “Әй, арбакеш, бол тез!” – деп Қасым тау басынан үн қатқандай айқайлағанда арба жетіп келіп, комбайн тоқтай қалғанда, Алиман “Сусын апара қояйыншы” – деп, топатайды алып, Қасымға жүгірді. Қызыл орамал тартып, ақ көйлек киген Алиман аңызбен бара жатқанда, қолына ұстағаны топатай емес, жүрегін тарту етіп алып бара жатқандай, сүйген жарына деген ыстық ықылас оның бар қимылынан сезіліп тұрды. “Ойбай-ау, Субанқұл да шөлдеген шығар” – деген оймен жан-жағыма қарансам, көрінбейді. Қайдан көрінсін, орақ басталғанда бригадирге тыным болушы ма еді. Ертеден қара кешке дейін аттан түспей, далада шапқылап жүргені жүрген емес пе.

Кешке таман орақшыларға жаңа бидайдың наны да дайын болды. Жаңа наннан ең алдымен орақшылардың ауыз тиетіні ескіден келе жатқан салт қой. Нанды ол күні біз аңыздардың шетінен орған бидайды сабап дайындаған едік. Жаңа астықтың нанынан ауыз тигенде, әрқашан қасиетті дәм татқандай боламын. Түсі қоңыр болғанымен, қамыры сұйық иленгендей жаңа нан сәл езіліңкіреп, қолға жабысып тұрғанымен оның дәміне, күн, жер, түгін сіңген иісіне не жетсін, шіркін! Қарны ашқан орақшылар арықтың қыр жағасына жиналғанда күн егіннің үстіне қошқыл сәуле ойнатып, бірте-бірте шөгіп бара жатыр еді. Ол күнгі жарық кеш көпке дейін іңірге жол бермей тұрды. Біз үй ішімізбен алаңғыттың сыртынан орын алдық. Субанқұлдың көп кешікпей келуі керек, ал Жайнақ болса әдетінше тағы жоқ, ағасының велосипедін мініп қызыл мүйіске листовка ілмекшімін деп, асыға-үсіге кеткен. Алиман орамалын жерге жая салып, үйден алып келген алмаларды төгіп тастады да, кеселерге ашытпа құйды. Комбайнын тоқтатқан Қасым да арықтағы суға қолын жуып, дастарқан басына келіп отырды. Самарқау қимылмен нан турап жатқан ол:

– Ып-ыссы екен. Ал, апа, жаңа бидайдың нанынан бас боп ауыз ти, – деді.

– Бісміллә, – деп наннан бір жапырақ алдым, шайнап жатып қандай да бір жаңа дәм, жаңа иіс сездім. Ол иіс – комбайншының қолының иісі еді – сабан, қара май, темір ұстаған қолының иісі еді. Нанның әрбір сындырымы осылай керосин татып жатты. Солай болса да, әлгі ондай тәтті нан жеп көрмеген едім, өйткені

ол нанды ұлымның бейнеткер қолы турап берген, өйткені ол нан көпшіліктің, осы жаңаша өмір сүре бастаған елдің өндірген наны еді. Осы сәтте мен ана дегеннің кім екенін, оның бақыты, мәселен, бидайдың өніп шыққан сабағы болса, оның түп-тамыры жермен байланысып жатқанындай елді, көпшіліктің бақталайынан ажырағысыз екенін сонда білдім. Иә, мен қазір де осы ойдамын. Менің қара басым не көрмеді... Бірақ, ел-жұрт бар жерде өмір де бар екен... Субанқұлдың келуін күтіп отырғанда түн болып кетті. Жастар анадай жердегі су жағасына барып, от жағып, ән салып, ойын ойнап жатты. Олардың ішінен қияқ¹ тартып, ән шырқаған Жайнақтың даусы құлаққа шалынды. “Даусыңның зекеті болайын, жас шағыңда шырқай бер, қатар-құрбымен салған ән көңілді тазартып, адамды адамға жақындастырады емес пе”, – деп еліге тыңдап отырдым. Ана емеспін бе, сол мезетте де ойлайтыным – балалар, олардың келешегі. Қасымның ғой – өз қолы өз аузына жетті, – деп ішімнен түгендеп жаттым, жаз шыға келіншегі екеуі бөлініп, өз алдына түтін түтетеді. Бейнеткерлігі дәл әкесінен аумаған, қараңғы түссе де комбайнының шамын жарқыратып, далада егін орып жүреді. Алиман да жанында, жұмыс арасында бір минут та бірге болса ғанибет емес пе. Майсалбегімді ойлағанда, сағыныштан жаси түстім. Өткен жұмада хат жазып жіберіпті, биылғы жазда үйге бара алмаспын, пионер лагеріне жетекші болып Ыстықкөлге жүріп барамын депті. Мейлі, сүйген ісі сол екен, қайда жүрсе де аман болсын, деп тіледім.

Субанқұл келіп тамақтанғаннан кейін, түнделетіп ауылға кеттік. Ертемен мал-пұлға қарау керек, кешкі күтімін көршім Айшаға тапсырып кеткенмін. Ал ол бейшара дәйім сырқат, бір күн ауру, бір күн сау, жұмысқа шыға алмай қалып қойғаны да содан.

Біз атқа мінгесіп келе жатқанда түн маужырап, дала мүлгіп жатқан кез еді. Шоқытып келе жатқан ат тұяғының дүбірі қараңғыда тасыр-тұсыр етіп, құрай бастары ақырын ырғалып, ай шұғыласы жайқалған егін үстін құбылтып, көлеңке ойнатып тұрды. Шаршаған жер ұйқыға кетіп, оның бесігін тербеткендей сайда аққан су алыстан құлаққа келіп, бидай арасында шегірткелер шырылдап жатты. Табиғаттың бұл тыныштанған шағы қайдағы бір өткен-кеткенді еске салғандай, әлденені ақсатып, жүректі мұңға батырды. Субанқұлдың белдігінен ұстап, мінгесіп келе жатқанмын. Оның алдыма отыр дегеніне көнбей, әрдайым өстіп мінгесіп жүргенді жарататын едім. Кейде сипай қамшылап, кейде тебіне бастыртып келе жатқан Субанқұл үндемегенімен, кейде оның өстіп сөйлемегені де, – шаршап отырғаны ғой – жаныма рақат. “Ай, байғұсым-ай, қартайып барамыз-ау. Бірақ, өмірді тектен-текке өткізбеген сияқтымыз. Уақыт деген ә? – екеуміз кеше ғана қосылған тәріздіміз, бірақ қарашы, қанша заман өткен. “Солай болса да, өмір әлі қызық, әлі үміт ұшан-теңіз” – деп, ойланып келе жатып, басымды жоғары көтеріп, аспанға қарағанымда, жүрегім дір ете қалды: Құс жолы құдды баяғыдай болып, әлемнің бір шетінен екінші шетіне созылып жатыр екен. Шынында да бүгінгі жұлдызды төбеде қандай да бір алып диқан қырманнан тола құшақ сабан көтеріп өткендей, себелене түскен дән мен сабан көзге баданадай боп көрінді. Оның үстіне шашылып жатқан сабанға жел лебі тигендей, жұлдызданған майда ұшқындар жалт-жұлт етіп жатты. “Ой, тоба!” – деп жағамды ұстадым. Баяғы түн, баяғы жастық кез жарқ етіп еске түсті. Сонда тілеген, сұрағанның бәрі енді міне орындалды емес пе? Иә, жер-су елдің еншісіне тиіп, ел қатарлы біз де қос айдап, егін салып, қырман бастырып, тілегімізге жеткен жоқпыз ба? Заман осылай өзгеріп, жаңа өмірдің осылай келерін онда кім білген. “Әйтеуір ақ тілек қалай болса да көптің тілегіне үзеңгі соғыстырып, жерде қалмайды екен ғой”, – деп ойладым ішімнен. Осындай ойға беріліп, үндемей келе жатқанымда Субанқұл артына жалт қарап: “Сен немене ұйықтап келесің бе, Толғанай? Үндемей келесің, – деді. – Мен де бүгін әбден шаршадым. Қазір үйге жетеміз. Әлде жаңа көшеге бұрыла кетеміз бе?” “Бұрыла кетейік”, – дедім мен.

Жаңа көше дегеніміз ауылға кіре берісте жол бойында еді ғой. Көше деген жоқ болатын онда, там салушы жастарға деп, сол жылы көктемде оларға жаңадан жер берілген. Қасым мен Алиман да жаңа көшенің бас жағынан жер алғанды. Кірпіштерін жаз бойы үшеулеп құйып қамдап, оларды кептіріп жатқан болатын, уақытша жертөле орнатар жерін де қазып қойған, өткен аптада екі күн бойы сайдан тас жинап, оны алған жеріне тасып әкелген еді. Біз осыны көруге қайырылдық, өйткені мұнан былай орақ мезгілінде оңайлықпен қол босатпайды ғой. Үйіліп жатқан тастарды көріп, Субанқұл балаларының істегеніне әбден разы болды: “Қош де, апасы, тас мол жетеді екен, сарайлық тас бәлкім артылып та қалар, – деді ол, – орақты бітіргеннен кейін, жабыла қабырғасын тұрғызып, үстін жауып қоямыз да, қалғанын келер жазда бітіреміз. Дұрыс айтам ба, Тоқан?” “Дұрыс, үстін жауып алсақ, қалғаны біте жатар аман- шылық болса. Біздің Жайнақтың аптығып өкпесі кеуіп жүр тіпті. Бұл көше комсомол көшесі болып аталсын деп қаулы алдық дейді. Онда Алиман жеңгесі қалжыңдап күліп:

“Ой, кішкене бала, құрсақтағы нәрестеге ат қойғандай болмай, жалаңаш жерге ат іздеп әуреленгенше, елден бұрын аяқтансаңшы, үй-жай тұрғызып, көше бойын түзесеңші, көшенің атын бірдеме етіп табармыз” – дейді. Оған анау да болар емес, сен дұрыс түсінбей жатсың деп таласа кетті.

Субанқұл менің бұл сөзіме жай күліп қойды: “Ол тентектің ондай мінезі бар екенін білемін. Дегенмен көшенің атын дұрыс тапқан екен. Міне, мына салына бастаған тамдардың бәрі де жастардікі ғой, бәрі бірдей кейінгі ұрпақ. Елдің қанат құйрығының өскендігі сондай, аулымызға сыймай жаңа қыстақ орнатып жатырмыз. Көше салынып біткеннен кейін көрерсіңдер, менің баламның дұрыс айтқанын...”

Біз өстіп сөйлесіп тұрған түн, бақсам, дүниедегі ең бір қарғыс атқан түн екен...

II

– Басыңды жоғары көтер, Толғанай, қайрат қыл.

– Жарайды. Онан басқа шарам бар ма. Есіңде ме, айналайын туған жер, сол түнгі?

– Мен ештеңені ұмытпаймын, Толғанай. Жарық дүние орнағаннан бергі ғасырлар сыры бәрі менде. Кітапқа сыймаған, адамның есінен шығып жоғалған тарихтың бәрі менде. Сенің де басыңнан өткен тағдырың – жүрегімде. Сөйлей бер, сөйле, Толғанай, сөйле, пендем, бүгін құлағым сенде! – Уһ, нені айтайын. Соның ертеңіне, күн шашырап шығып келе жатқанда орақ орып, жұмысымызға кірісіп кеттік. Ол күні біз үлкен сайдың бойындағы аңызға түстік. Жаңа ғана жұмыстың қызып келе жатқан кезі еді, судың арғы бетінен шауып келе жатқан салт атты көрінді. Артынан жау қуып келе жатқандай, қамыс, қоғаны тіпті көзге ілмей, ат жалына құныса жатып алған әлгі неме судың жиегіндегі тастақтау жерге жетіп келгенде де, атының басын тартпастан тура шаба берді. Бұл кім болды екен, төмендегі көпірден өтпей, мұнша неге жанталасты деп қарап қалдым. Салт атты – орыс жігіті екен. Жирен айғырды қамшылап, суға түсе бергенде бәріміз аң-таң болып аңырып қалдық: дария тасығанда бұл жерден жүрегі дауалап ешкім өткен емес, ат түгіл түйені де ағызып алып кететін жойқын тасқынға кеп ұрынған мына біреу өзі өле алмай жүрген неме ғой? “Әй, жолдас, тоқта, аттың басын кейін бұр!” – дегенше болмай, шегіншектеген айғырды тік тұрғыза қамшылап, әлгі салт атты суға періп кеп кетті. Ол бір нәрсе деп айқайлап, бізге қарай қол бұлғады, бірақ дарияның сарылынан біз ештеңе есіте алмадық. Ағыны қатты су көзді ашып-жұмғанша салт аттыны құшағына ала жөнелді. Құлағын жымитып алған айғырдың басы толқынның арасынан бірде көрініп, бірде көрінбей, ат жалын қос қолдап ұстаған адамның бас киімін басынан жұлып алып кетіп өршеленген дария адамды ағызып алып бара жатқанымен, ағынның өз күшін пайдаланған салт атты қиғаштай жүзіп отырып, ақырындап жиекке жақындай берді. Ол сонау диірменнің тұсынан өте беріп судан шыққанда бәріміз “уһ” деп бір-ақ демімізді алдық. Кейбіреулер – азамат екен, жігіт екен десе, қайсыбіреулер – бұл сау адам емес, мас болып желігіп жүрген неме болар – десті. Диірменнің жанында егін орып жүрген Қасымның комбайны жым болып тоқтап қалғанда оған онша назар аударған жоқпын. “Тағы бір жері бұзылған болар, жұмыс үстінде әрқилы жағдай бола береді емес пе”, – деп ойладым. Бас көтермей егін ора бердім, әлгінде жанымда жүрген Алиман “Ене!” – деп қатты шыңғырды. Қарасам, келінімнің қолынан орағы түсіп кеткен, өзінде қан-сөл жоқ, құп-қу боп тапжылмастан тұр екен. Жылан шаққан екен ғой деп ойлап, “Ойбай, апамның баласы, не болды”, – деп жанына жетіп бардым. Алиман маған тіс жарып үндеген жоқ. Оның шарасынан шыққан көздері тігілген жаққа қарай бергенімде тұла бойым мұздап сала берді. Комбайнның жанында әлдекімдердің айқайлаған дауыстары шығады, тұс-тұстан дестелерді аттай-аттай жүгіріп келе жатқан орақшылар, құйғытқан салт аттылар, кейбіреулер арбаның үстінде тұрып, қамшыны дамылсыз сілтеп жан ұшырып келе жатыр. “Ойбай, ене!” – деп айқайлап жіберген Алиман комбайнға қарай ышқына жүгірді. “Ой, бұлар сау емес қой! Комбайнның пышағына ілініп, майып болған ғой!” – деген сөздер құлағыма шақ-шақ тиді. “Бол, кеттік” – деп, менің маңымдағы орақшылар да солай қарай лап қойды. “Сақта, құдай! Сақта, құдай!” деп, олардың артынан жүгіріп келе жатып, арықтан аттай бергенімде етпетімнен жығылып қалып, орнымнан қайта тұрдым да, қайтадан жан ұшыра жүгірдім. Ой, сондағы жанның қысылғаны-ай! Бидайға өрт кеткендей үстімдегі көйлегім, барлық денем, шашымның түбіне дейін жанып, лапылдап лаулап келемін. Аспандағы күн шел басқандай аппақ, бірде бес, бірде он боп көрініп, басым шыр көбелек айналды. Жетпей жығылатын түрім бар екенін сезіп: “Тоқтаңдар!” – деп айқайлайын десем, даусым шықпайды. Өстіп комбайнге жүгіріп жеткенімде, дүрліккен адамдар шуылдасып, киім-кешегінің бәрі су, ендіккен жирен айғырды жалынан ұстап тұрған біреуді қоршап тұр екен. “Былай тұрыңдар, қоя беріңдер мені!” – деп, топты бұза-жара кіргенімде, комбайнның қасында тұрған Қасым мен Алиманды көріп, қалтыраған қолымды соза, балама қарай ұмтылдым. Қасым ұстап қалды. Ес жиған соң ол: “Апа, соғыс басталыпты!” – деді жайымен. “Соғыс? Соғыс дейсің бе?” – деп бұл сөзді мен бұрын еш уақытта есітпегендей, оның мәнісіне түсінбегендей, тағы да қайталап сұрадым. “Иә, апа, соғыс басталды”, – деді Қасым. “Не үшін соғыс? Қандай соғыс?” – бұл суық хабардың артында неменелер жатқаны санама жетпе-гендей “соғыс, соғыс дейсің бе?” – деп сыбырлап сұрап,

манадан бері жүрегімде құрсаулаған қорқыныштан демім тарылып, қысылғаннан жылап жібердім. Мені көріп, басқа әйелдер де еңіреп қоя берді.

“Әй, қатындар, тоқтатындар дереу! Шығармандар үндерінді!” – деп біреу айқайлап жіберді. Бәріміз де тыйыла қалдық. Дала тыныштығына ене бастады. Сол бір меңіреу тыныштықта әлдекім терең күрсініп: “Соғысқа аттанатын болдық қой!” – деді. Оның сөзіне ешкім жауап қатқан жоқ. Жым-жырттық онан бетер демін ішіне тартып, сайда күркіреген дарияның сарылы ғана құлаққа айқын естілді. Жиналған жұртты бір шолып алып, Қасым өзінше ойын бөліскендей: “Енді ертерек егінді жинап алу керек, әйтпесе қардың астында қалады”, – деп күбірлеп қойды. Осыдан кейін сәл үндемей қалды. Бір уақытта жәрдемшісіне: “Неге қарап тұрсың, жүргіз моторды!” – деп бұйырды. Сонан кейін орақшыларға қарап: “Ал сендерге жол болсын, сендер неге аңырып тұрсыңдар? Үлгірмей қалсаң, ертең азабын өздерің тартасыңдар ғой. Тұрыңдар, ұрыста тұрыс жоқ” – деді.

Жұрт қозғала бастады. Баяғыдан бері басын салбыратып тұрған шабарман сонда ғана жоғары қарады. Жап-жас орыс жігіті екен, суланған шашы маңдайына жабысып қалыпты, көк көздері құдай біледі, өмірінде бірінші рет сол жолы мұңға батқан болар. Адамның із түспеген жүзіне шұғыл келген есейгендік дереу білінеді екен. Ол терең күрсініп алды да, жанында жайдақ атын мініп тұрған жігітке қырғызша: “Жолдас, сен қазір ауылға шауып барып, басқарма, – сельсовет бригадирлерді тауып, тоқталмастан райкомға аттансын деп айт, жарай ма? Мен тағы екі колхозға баруым керек”, – деді. Шабарман жирен айғырға мініп, анадай ұзағанда әлгі біздің ауылдың жігіті: “Ой, дос, тоқтай тұр! – деп бері шақырды. – Бас киімің ағып кетіпті, мә, менің қалпағымды киіп ал, күн өтіп кетпесін”, деді.

Жаңа ғана дарияны жалдап өткен жануар еліктей орғып, жолға түскенде артынан қою шаң будақтатып, шабарманның қарасы лезде көрінбей қалды. Оны көзімен ұзатып қарап тұрған жұрт әрқайсысы әрқилы ойға кеткен бе қалай, комбайн мен трактордың моторлары бірдей от алып дүр еткенде селк ете қалып, біріне-бірі қарады.

Осы сәттен жаңа өмір, соғыс өмірі басталып кетпеді ме...

– Иә, Толғанай, сол шабарманның дүбірі әлі де менің құлағымда, аттың тұяқтары салған таңбалар дақ болып денемде сақталып қалды. Әй-й, жарықтың жер-ай, айта берсек екеуміздің жырымыз түгесіле ме. Білесің ғой, күннің сонда қандай алаулаған аптап алып келгенін: жанды-жансыздың бәрін құйқалап жібермеді ме. Егін де сол жылы тұрып қалған, бейне ұшы-қиыры жоқ теңіз тәрізді еді. Төрт-бес күннің ішінде тегіс пісіп кетпеді ме. Не деген байлық еді десеңші. Асыққан іс құрып қалсын да. Орылған бидайды баулап алуға шамамыз келмей, сол күйі арбаға қобырата тиеп, қаншасы ысырап болды. Ал ол мейлі-ақ болсыншы, бірақ ел қайғысы ащы өзегімді өртеп кетті ғой. Күніге шетінен әскерге шақырылғандары лек-легімен жөнеп жатты, қалғандары алас ұрып, күндізгі аптапқа, түнгі жан деміктірген қапырыққа қарамай далада, қырман басында мұрнынан қан кеткенше жұмыс істеді. Сонда Қасым, алда байғұс балам-ай, бітпегеннің бәрін бітіретіндей күндіз-түні комбайнның үстінен түспей егін орғаны орған. Ол өзі ғана емес, оның комбайны да жанды кемедей қаһарлана гүрілдеп, қайнаған шаңның ішінде бір аңыздан екінші аңызға жапыра кіріп, бидайды жайпай орып жатты. Қасымым болса, комбайнның үстінде ұшуға қанатын қомдаған қырандай алдына көз айырмай қадала қарап, енді қаншасы қалды, қаншасын орып бітіремін дегендей түн қатып жүргені жүрген. Сол күндері ол қап-қара боп күйіп кетті. Көрсен зәрең кетеді: еріндері тілім-тілім жарылып, жағы суалып, сақал-мұрты өсіп кеткен. “Өстіп жүріп не болар екенсің, балам, күн өтіп, басың айналып, комбайннан құлап түсер ме екенсің?” – деп іштен тынамын, бірақ айтуға аузым бармайды. Дүниенің не боп бара жатқанын көріп тұрған жоқпын ба.

Арада көп күн өтпей Қасымға да кезек таялды. Ол күні түске жақын комбайнге жүгіріп кеткен Алиман, бір уақытта төмен қарап, томсарып келді. “Повестке келіпті” – деді ол әрең сөйлеп. “Қашан?” “Жаңа сельсоветтен әкеп беріпті”. Ұлымның ақыры бір күні әскерге кетерін біліп жүргенмін, солай болса да бұл хабарды есіткенде буындарым босап, неге екенін білмеймін, орақ орған қолым сырқырап қоя берді. Қолымдағы орақ түсіп кетті, аяғым дірілдеп жерге отырдым. “Олай болса, ол не істеп жүр, қамданбай ма?” – дедім мен дірілдеген еріндеріме ие бола алмай. “Кешке барам деді ғой, маған үйге барып дайындал деді. Мен кете берейін, ене. Атама айтып қойыңыз. Әлгі кенжем қайда жүр екен...” “Айтылар. Сен бара бер, Алиман. Қамыр ашытып қой. Мен қазір барамын”. Алиман кеткеннен кейін де көп уақыт орнымнан тұра алмай, дел-сал боп отырдым. Басымнан сыпырылып түскен жаулығымды да көтеруге шамам келмеді. Жерге қарап отырсам, құмырсқалар жол салып, ерсілі-қарсылы жүгіріп, дән тасып, сабан сүйреп, тынымсыз әрекет үстінде екен. Неге олай ойлағанымды білмеймін, құмырсқалардың өстіп ештеңеден бейхабар еңбектеніп жүргеніне адам бола тұрып, көзімді қададым. Япырай, осындай да ой келеді екен ғой кісіге. Соның арасында арбасын айдап Жайнақ жетіп келді. Ол сонда станцияға қатынап астық тасып жүрген. Ағасының әскерге кетерін біліп

келген тәрізді, арбадан ырғып түсіп: “Жүр, апа, үйге барайық”, – деп, мені қолтықтап арбаға мінгізді. Сол аз ғана уақыттың ішінде кіші балам адам танығысыз өзгеріп кетті. Баяғы сауыққой, ақжарқын бала қиялы жоқ, кәдімгі көпті көрген қариядай сабырлы болып қалыпты. Жайнақтың түрін әнеукүнгі шабарман орыс жігітіне ұқсаттым. Иә, мұның да көзінен есейгендік сезіліп тұрды. Ел басына күн туса адамның бәрі бірдей екен ғой дедім мен ішімнен. Осыны ойланып келе жатып, анау Майсалбегімнен хабар келмей қалғаны есіме түсіп, тағы да жүрегім қысылды. “Ол не болды екен онда? Әскерге алып кетті ме, әлде қалай? Тілдей қағазға хат жазып, дерегін білдіріп қоймай ма екен адам. Рұқсат берсе, үйіне қайтпай ма, енді ненің оқуы. Ата-ананы ойламайтын тәрізді ғой өзі, түзде жүріп тас бауыр болып қалған ба?” – деп әрқайсысының қамын ойлап, арбада келе жаттым. “Әй, Жайнақ, – дедім мен, – сен станцияға қатынап жүрсің ғой, тегі қалай, ұрыстың тоқталар түрі бар ма?” “Жоқ, апа, – деді ол сонда, – әзірге хал нашар. Немістер жапырып келе жатыр. Біздікі енді соларды тоқтатып, бетін бір қайтарып алса қуаттана түсер едік. Сен, апа, қай-қайдағыны ойлай бермеші, не де болса көппенен көрерміз...” А-а, садағаң кетейінім, ол мені жұбатқандағысы. Көзімді жұмып, құлағымды бассам да қайтып қана ойланбай тұра аламын. Үйге келсем, Алиманым ағыл-тегіл болып, қамырын шала илеген күйі отыр. “Сен немене елден бөлек пе едің, осы елдің бәрі әскерге кетіп жатқан жоқ па. Мұнша неге егілдің, сорың көңілі қайнағыр!” – деп қатты айтайын дедім де, қайтадан: “Қойшы жас немені ренжітіп не қыламын, көңілі суып қалар” – деп тыйыла қойдым. Сонда-ақ қатты айтсам болмайтын ба еді? Қасым намаздыгер өтіп, күн батқанда үйге оралды. Ол қораға кіріп келісімен Алиман жағып жатқан отынын тастай салып, жүгіріп барып оның мойнына асылды – да: “Сенен айрылмаймын! Сенімен бірге өлемін!” – деп телегей- теңіз боп жылады. Қасым комбайннан түскен бойы жуынып- шайынбай шаң, кір боп келген екен. “Кірмін, Алиман, қоя тұршы азырақ, сабыныңды алып кел, үлкен суға барып жуынайын”, – деді. Алиманның менің ауық-ауық қарағанымнан именгенін сезе қойып, су алып кел деп, қолына шелек ұстата қойдым. Олар сонда тіпті кеш, ай туғаннан кейін барып оралды. Үйдегі шаруаны Жайнақ екеуміз тындырдық. Түн ортасына жақын Субанқұл да жетті. Қайда жүр десем, күндіз тауға кетіп, өзіміздің сары жорғаны жылқыдан ұстап әкелген екен. Жорға болғанда қандай. Ауылдағы қыз- қырқындардың: “Астыңдағы сары жорға, салдыртасың жол-жолға” дейтіндері осы жануар емес пе еді. Ұлы әскерге кеткелі жатқанда, бір күн болса да жорғасын мініп көңілін көтерсін деп ойлаған болу керек әкесі.

Ертеңіне таң сәріден ауылдан аттанып, военкоматқа жөнеп бердік. Сонда ең алдымен қалың әскер алынбады ма. Тұс-тұстан ағылып кеп қосылып, қара жолда шұбаған арбаларды, халықты көрсең, сан жетпейді. Алды Чоң-Қапчығайда, аяғы әлі қайда. Ал енді аудан орталығына жиналған халық көшеге сыймайды. Аттылы, арбалы, әйел, бала-шағалар. Әрқайсысы өз жақынын төңіректеп, жанынан сынық сүйем кетпейді. Бірақ, көп деген оңай емес қой, “Халық деген – теңіз” – деген рас екен. Осы дүрбелең жиында да майданға аттанып бара жатып, қайраты мықты ер-азаматтар нық сөйлеп, нық басып, ол түгіл ән шырқап, би билеп, қияқ тартып, көпшіліктің көңілін көтеріп жатты. Орысша, қырғызша өлеңдер араласа шырқалып, бір ауыздан шыққан “Катюша” дегендері бәрімізге тіпті танымал болды. “Катюша” – қыздың аты екен, сол кездегі жастардың сүйгені екен.

Военкоматтың қорасына сыймай, әскерге шақырылғандарды кең көшенің ортасына қатар-қатар қойып, әрқайсысының аттарымен шақыра бастағанда, жиналған халық лезде тына қалды. Қарап тұрсам, соғысқа кетіп бара жатқандар жас шыбықтай солқылдаған өңкей боздақтар екен. Аты аталғандар “менмін” – деп, біз жаққа жалтақ-жалтақ қарайды. “Субанқұлов Қасым” – дегенде жүрегім қысылып, тамағым кепті. “Менмін”, – деді Қасым. Алиман осы кезде қолымды сыға ұстап: “Енеке”, – деп сыбыр ете қалды. Бәрін біліп тұрмын, білгенмен істейтін шарам кәне: көптің керегі қыстапанда, елден тысқары кім қалмақ. Алда, Алиманым-ай, осыған көзі жетіп тұрса да, сүйгеніне мұндай жақын, мұндай ыстық ықыласты жанды көре алмадым. Алиманның қоштасқанын қазір есіме түсірсем табан астында жанымды садақаға атағым келеді. Ол күні біз ауылға қайтып оралдық, өйткені әскерлерді майданға бір күннен кейін жөнелтеді екен десті жұрт. Колхозымыз үлкен жолға жақын ғой, мұнда сенделіп жүргенше үйге барыңдар, кетіп бара жатқанда соға кетермін, – деп Қасым болмай қойды. Алиманның мініп жүруіне Субанқұл атын тастап, біз арбаға мініп жүріп кеттік. Жайнақ та ауданда қалды, ол арбасымен әскерлерді тасуға тағайындалған болатын.

Түнделетіп аңырайған үйге келіп, жатпай жылап отырсам, Субанқұл шай құйып жатып, мені жөнге салды. Сондағы айтқанын еш уақытта ұмытпақ емеспін. “Біз кім едік, Толғанай? Міне осы ел, осы жұртпен адам болдық. Жақсылығын көрдік. Енді жамандығына тұс келгенде, әрқайсымыз өз басымыздың қайғысын тартып егіле берсек, біздің адамшылығымыз қайсы? Ертең бәрін ұмыт, беліңді бекем бу, Алиман біз көргеннің бірін де көрген жоқ, ол жыласа – бір сәрі. Сені ол ене дейді. Осыны есіңе бекем сақта, соғыс өстіп үдере берсе, бір күні мен де кетем, Майсалбектің жасы да келіп қалды, керек екен біріміз де қалмаймыз. Осыған, Толғанай, осы бастан өзіңді дайындай бер...”

Ертеңіне түс ауа әскерлерді станцияға жөнелткен екен. Қасым мен Алиман олардан бұрын шығып, үйге келді. “Үйіңе соғып, қоштасып шық”, – деп рұқсат беріпті. Алиманның екі көзі көнектей, жол бойы ылғи жылаған болуы керек. Қасым сыр білдірмегенімен, ол да күйінішті күрсінеді. Алиманның көз жасы, оның аянышты түрі Қасымға қатты әсер етті ме, әлде шынында да сондай сөз болды ма, білмеймін, ол аттан түсер алдында: “сендер станцияға шығарып саламыз деп әуре болмай-ақ қойыңдар, әке, мүмкін, мен қайтып та қалармын. Тракторшы, комбайншыларды босататын көрінеді. Приказ келіп жетсе, станциядан үйлеріңе қайтарамыз деді”, – деді. Енді ойлап қарасам, Алиманды аяп, бізді аяп жай айта салған жұбату сөзі екен бұл. Станция да күншілік алыс жер емес пе, қайтып оралғанда біз үшін ол – бітпейтін жол боларын да ескерген сияқты. Ә дегенде мен оның сөзіне сеніп те қалдым, үміт деген адаммен бірге өмір сүрмей ме. Бірақ, былай шыққанда Қасымның мұны жорта айтқанын білдім. Бәріміз де артынан аңғарып білген тәріздіміз.

Артта келе жатқан жүргіншілердің алдын ала ауылдан шығып, үлкен жолға қарай Қасымды шығарып салуға бара жатқанымызда, далада жұмыс істеп жүргендердің барлығы қоштасқалы асып-сасып жолға келді. Арба айдаған, орақ орған, қырман бастырғандар қалған жоқ. Қасымның комбайны осы маңда егін орып жүр екен. Комбайнды тоқтатып, онымен бірге істейтіндер де жүгіріп жетті.

– Дұрыс айтасың, Толғанай. Адамның комбайнмен қоштасқанын мен көргенім жоқ, өмірде бәрін көрген жер, сонда бірінші рет көрдім. Иә, құтты далам, ұста майданға аттанарда балғасымен қоштасады дейді ғой ел. Қасым да өз кәсібінің ұстасы емес пе еді. Ауылдастарымен қоштасып жатып, комбайн жанаса кеп тоқтағанда, Қасым үлкен жол жаққа бір қарап алды. Қызыл туды көтеріп, кейбірі арбада, кейбірі атта келе жатқандардың алды бұрылыстап жаңа ғана көріне бастады. “Әке, ұстай тұршы”, – деп, Субанқұлға аттың тізгінін бере салып, Қасым комбайнға жақын барды да, оны айнала қарап тұрып, бір кезде үстіне қарғып шықты. “Айда, Есенқұл! Айда баяғыдай! – деп трактористке айқайлады. Жай ғана жүріп тұрған моторлар бар қуатымен гүрілдеп, жұлқына орнынан қозғалған комбайн артынан сабан, топан ата, бидайды жапыра жалмай, егінді толқындатып жіберді. Сол сәтте менің көзіме солай көрінді ме, білмеймін, ол сонда жай әншейін комбайн емес, қанатын жайып, жер бетімен жылжып бара жатқан бір алып күш тәрізді шалынды. Штурвалды бекем ұстаған Қасым бетіне соққан ыстық аптапқа рақаттанып, көкірегін керіп, күліп қойды. Тракторист екеуі айқайласып, барған сайын жылдамдата айдап, аңыздың арғы басынан бері қарай қайта салып келе жатқанда, қарап тұрған жұрт әбден разы болғандай бастарын изесті. Алиман да сонда қазір қош айтысатынын ұмытқандай көздері жайнап, өзінше іштей масат- танып, қуаныш құшағында тұр екен. Бәрінен де әлгі Айша көршіміздің баласы, онда он үш – он төрттердегі Бектас, сол жылы комбайнда сабан таситын, айналып кетейінім, комбайнның үстінде тұрып Қасыммен қоштаспасы бар ма. Қасым оны қолына көтеріп, екі бетінен алма-кезек сүйіп, “енді сен үйреніп ал” дегендей, штурвалды баланың қолына ұстатып, орнында қалған жәрдемшісімен қоштасты да, комбайннан түсті. Сай сүйегім сырқырап, бірақ, Субанқұлдың түндегі айтқаны есіме түсіп, әрең тұрдым. Жол жаққа қарасам, әскерге кететіндер ауылдың тұсынан енді ғана өтіп, тіпті бізге жақындап қалған екен. Өстіп бүкіл ауылымыз болып Қасыммен қоштасып шығарып салдық. Ай, Алиманым-ай, аян көріп пе едің, үлкен-кішіден именбей, неге соншама боздап мойнына асылдың? “Қош енді, Алиман, мен қайтып ораламын, көрерсің нанбасаң, ертең-ақ босанып келемін, жыламашы сонша, мен келемін, күт мені!” – деп, Қасым үзеңгіні ұстағанда, Алиман қайтадан барып, мойнына асылып, жас балаша қолынан сүйреп, сәл кідірші деп еңірей берді. “Әйтпесе жол бойына дейін ұзатып сал, балам, – деді Субанқұл келініне, – біз осында күте тұрайық. Жолдастары ұзап кетпесін. Қасым, бері қарашы!” Олар біраз уақыт бір-біріне үн қатпай қадала қарап тұрды. “Түсіндің бе?” – деді Субанқұл. “Түсіндім, әке!” – деді Қасым. “Олай болса аттан!” Субанқұл атына мініп, қырманға қарай шаба жөнелді. Менімен қоштасқанда Қасым: “Майсалбектен хат келсе, адресін салып жібер”, – деді. Атын жетелей, Қасым мен Алиман қол ұстасып кетіп бара жатты. Мен оларға үлкен жолға жеткенше қарап тұрдым. Ә дегенде Алиман үзеңгіден ұстай жүгірді. Қасым ат үстінен әйелінің маңдайынан ақырғы рет сүйіп, сары жорғаның басын қоя бергенде, Алиман да қол бұлғап артынан жүгіре берді.

Ертеңіне кешке сары жорғаны арбасының артына байлап Жайнақ станциядан оралды.

III

– Неге үндемей қалдың, Толғанай?

– Сол жылы тағы нелер болғанын есіме түсіріп жатырмын. Әйтеуір, кімді-кім білсін, заман лезде-ақ қиындап, елдің үрейі ұша түспеді ме? Әлдеқайда адам қырылып, қан төгіліп жатқанда, біздің сыбағамыз – жұмыс болды. Қасымның айтқаны тура келді: қаншама жапырылып жұмылсақ та, соғыстың кесірінен егін тегіс жиылмай, көп астық қар астында қалып ысырап болды. Ауылда қарулы еркектер оп тартқандай сиреп,

әскерге кетіп жатты. Қалғанымыз ертеден қара кешке дейін колхоз жұмысындамыз, соғыс қайтты екен деп құлақ түреміз, бірақ хабарлар іш жылытарлық емес-ті. Жол қарағанымыз – пошташы.

Қасым кеткеннен кейін көп кешікпей Майсалбектен хат келді. Бірінші хатында ол: “Оқудағы өз қатар-құрбыларыммен әскерге шақырылдым, әзірге қаланың өзіндеміз, сендермен жүз көрісіп қоштаса алмағанымға кейімендер, бұлай боларын кім біліпті, жеңіспен оралсақ, тілекті сонда берер еді ғой” – депті. Екінші хатында: “Новосибирь деген қаладамын, командирлік оқуға баратын болдым”, – деп суретін салып жіберіпті. Суретіңнен айналайыным, әскер формасын киіп түскен екен, сондай жара-сымды, шашын артына қайырыпты, маңдайы кере қарыс, қабағы сәл кірбіңдеу. Түсімде де енді оны осы суреттегісіндей көретін болдым. Алиман Майсалбекті бір-ақ рет көрген еді, жазда Қасым үйленгенде екі күнге сұранып келіп кеткен болатын. Қайнысының суретіне қарап Алиман: “Біздің мұғалім бала тамаша сұлу жігіт екен ғой өзі, ене? Қарашы. Баяғыда шымылдықтың артынан онша жақсы байқамай қалыппын, қарай беруге ұялғанмын. Енді аман-есен қайтып келіп, өзіндей білімді, өзіндей сұлу қыз алса, жарасып қалар еді, ә, ене?” – деді.

Қыс түскенше өстіп балалардан хат үзілмей, көңілім қош болып жүрдім. Сөйткенше болмай: “Майдан жаққа бет алып, кетіп барамыз”, – деп Қасымнан хабар келді. “Енді қалай болар екен?” – жүрсем де, тұрсам да көңілімде осы ой. Бұл тұста Субанқұлды да қайта-қайта военкоматқа шақырып, комиссиядан комиссия қалмады. Бригадирлік міндеті бір жағында, тыным көру дегеннен айырылды. “Бұл қалай болып кетті өзі, демек Субанқұлды да алып кетпек ой бар-ау, онда қайттік” – деп жүрсем, бір күні шынымен-ақ әскерге шақырған повестке келіп тұр. Оны есіткенде не болғанымды білмей, қырманда егіннің қалғанын тазалап жатқанбыз, айырдың сабына сүйеніп ойға шомып тұр едім, Субанқұл шауып келіп, аттан түсті де: “Жүр үйге, қамданайық” – деді. Мінгесіп жүрейін деп едім “Жоқ, атты сен мін, мен жаныңда жүрейін, сөйтіп әңгімелесейік”, – деді. Ондай кездерде адам сөз таппай да қалатын көрінеді ғой, айтылатын сөздің бәрі іште булығып, бір-бірімізге үн қатпай келе жаттық. Қорғасындай ауыр сұр бұлттар аспанды түнертіп, Сары жазықтың құла түзінен соққан мұздай жел қар борататындай кейде тына қалып, демігіп тұрды. Төңірегіме көз жіберсем, жан бауырымдай диқан далам, сен де жайдақ қалып, үн-түнсіз томсарып жатыр екенсің.

– Иә, Толғанай. Қыс қусырып, денемді тоң қылып келе жатқан-ды. Суыққа қаным қарайып, менің де жалғыздықтың қайғы-қасіретін шеккен қапалы күнім еді ол.

– Субанқұл қайта-қайта шақпағын шағып, темекісін тұтатып келе жатты. Бір уақытта желден теріс айнала беріп, атты ықтады да, темекі тұтатып жатып, менің қолымды ұстап: “Тоңдың ба?” – деді. Ол сонда бір нәрсе айтқысы келді, бәлкім, балаларымыз сөйтіп соғысқа кетті, міне енді мен де кетіп барамын, не болады, не қояды, көрісеміз бе, жоқ па, осыншама жыл бірге отастық, разы бол, тағдыр осылай болса қайтеміз, аманшылықты тілейік дегісі келді ме, кім біледі. Әйтеуір басын көтеріп, мені аяп та, сүйіп те, ернін тістене қарап алды. Мұртына жаңа ғана ақ кіріп келе жатқанын мен сонда ғана байқадым. О, қасиетті далам, менің басыма түскеннің бәрін көрдің ғой өзің...

– Иә, Толғанай, сенің бүкіл өмірің осында өтті...

– Субанқұл екеуміздің осы далада қосылып, жиырма екі жыл осы жерде табан ет, маңдай терімізбен көгеріп-көктеп бірге өмір сүргеніміз сол заматта көз алдыма келе қалды. Өмірлік қосағымнан осылай айырыларымды ойлап па едім. Кеше ғана егін оруға кіріскен алғашқы түні дәл осы жолмен оның атына мінгесіп бара жатқанымды есіме түсіріп, ауылдың кіре берісіндегі жастардың жаңа көшесі басталған бойы тасталғанын көргенде, Қасым мен Алиманның шарбағында тау болып үйіліп жатқан кірпіш пен тастарды көргенде, ат жалына жығылып, көз жасымды төгіп-төгіп жібердім. Мұндайда Субанқұл өзіне-өзі берік еді ғой. Ол менің неге жылағанымды сезіп келе жатты. “Жылағың келсе қазір жылап ал, Тоқан, ал елдің көзінше егіле берме, – деді ол. – Сен, Тоқан, – Алиман мен Жайнаққа ғана бас-көз болмай, бүкіл колхозға бас-көз боласың, менің орныма бригадир боласың, бұл жұмысқа сенен басқа лайықты ешкім қалған жоқ ауылда”. “Осындай сағатта қалжың сөзіңді қойшы, Субанқұл, керегі жоқ, бригадирлігіңді не қыламын”, деп жылай бердім. Сөйтсем, кешке мені шынында да колхоздың кеңсесіне шақырып алды. Барсам онда майданнан қолы жарадар болып келген жаңа басқармамыз Үсенбай, Субанқұл, тағы екі-үш ақсақал адамдарымыз отыр екен. “Толғанай жеңеше, қайтсеңіз де беліңізді бекем буып, көпшіліктің міндетін мойныңызға аласыз. Әйел болсаңыз да, жер-судың жайын, елдің жайын сізден жақсы білетін ешкім жоқ. Мына отырған мықты бригадирімізді амалсыздан соғысқа аттандырғалы тұрғанымызда, оның сенген кісісіне, сізге, біз де сенеміз. Заманның түрін ғой, өзіңіз көріп тұрсыз. Ертеңнен бастап іске кірісіңіз, Толғанай жеңгей”, – деп, Үсенбай кесіп айтты. Қойшы, сөздің қысқасы – бригадир болуға көндім. Көнбегенде қайда барамын. Сөйткенім де бір есептен дұрыс болған екен. – Субанқұлдың ең соңғы өтініші осы емес пе еді. Көптің қамын жеген бейшарам-ай, түнімен: “қос айдауға осы бастан қамдана бер, ат-көлікті таңдап, жем-шөпке қой, соқа-сайманыңды бірін

қалдырмай жөндет, пәленшенің үй-іші шиеттей, мыналар кәрі- құртаң, көз сала жүр, ананы алай істе, мынаны былай істе” – деп ақылын айтып отырды. Таң атқанша сыртта тынбай жел ұйтқып, қар жауды.

Субанқұлды да үлкен жолдан шығарып салдық. Өзі құралып- тас бірқатар кісілермен Жайнақтың арбасына мініп кетті де қалды. Сондағы суықтың қаттысы-ай, беттен алып, қарып тұрды емес пе.

– Ол күні сен күйеуіңді ұзатып, кері келе жатқанда, артыңа қайта-қайта бұрылып қатты жыладың, Толғанай. Иә, Жер-анам. Сол күннен бастап, басқармамыз Үсенбай айтқандай, белді бекем буып, атқа міндім, бригадирлік жұмысыма кірістім. Қазіргі бригадирлердің де қызметі оңай емес, ал ол кезде болса, тіпті бір тірілей азап еді ғой. Жұмысқа жарамды еркектен ешкім жоқ, тегіс кеткен, қалғандары қатын-қалаш, жас балалар, қаусаған шалдар. Тапқан-таянғанымызды майданға жіберіп, арбалардың доңғалағы жоқ, қамыт-шлиялар істен шыққан, ұстаханада көмір орнына сайдағы ошағандарды жағып, ілдалап көрікті басып жүрдік.

Елдің тұрмысы да күннен-күнге нашарлап бара жатты. Алайда колхоздың жұмысын тоқтатпай, әліміздің келгенінше жүргізіп жаттық. Қазір ойласам, біреуге жақсы сөйлеп, біреуге жаман сөйлеп, колхоз деп жүргенде әр қилы істер бастан өткен екен. Бірақ ол үшін, оның азып-тозса да әрқашан ел болып қала беретіндігі үшін садағасы кету керек. Сондағы әйелдер – бұл кезде олар – кемпір, жас балалар – қазір бес-алты сәбидің әкесі, баяғы күндерді естерінен шығарып та жіберген шығар, бірақ мен оларды көрген сайын көз алдымда осы жандардың сол жылдардағы қажырлы еңбегі елестейді, аш-жалаңаш жүріп колхозда істегендері, аңсар- арманы – барлығы тасқа таңба басқандай әлі көкірегімде. Менің өзім де қандай халде едім, әйткенмен, жығыла-сүріне жүріп бригадир болғаным еш уақытта өкінбеймін. Таң азаннан колхоздың сарайына барып, әрқайсысын жұмысқа жегіп, сонымен кешке дейін ат арқасынан түспей, ел жатқанша колхоздың күнделікті жиналысында болып, қысқасы, көпшіліктің мүддесімен жүріппін. Кей кезде жаны қиналған кейбіреулер тіл алмай мені тілдеген күндері де болды, ондайда Алиман мен Жайнақ өз балаларым емес пе, оларға тыным бермей жұмысқа күні-түні аңдай беретінмін. Өйткеніме де өкінбеймін, болмаса бізді қандай қорқынышты ойлар тори берер еді. Бір үйден үш кісі бірдей соғысқа кетсе, адам ойланбай қоя ма? – Рас, Толғанай. Сен сонда менімен тілдесуден қашқалақтағандай, әрдайым тым қауырт, әлдеқайда баруға асығып, күйбелектеп жүретін едің.

– Өйтпеске айлам бар ма еді, сырласым Жер-ана. Майданға бет түзедік дегеннен кейін, бір жарым ай шамасы Қасымнан ешқандай хабар болмай қалмады ма. Арбасымен станцияға қатынап, Жайнақ тентегім үйде жоқ болса, Алиман екеуіміз Қасым жөнінде сөйлесуден қорыққандай бір-бірімізге үреймен қарап басқа бір болмашы тіршілікті әңгіме етіп кетеміз.

Қыс ортасындағы қақаған аязды күндердің бірінде ұстаханада аттарды тағалатып жүр едім: “Сізге асығыс жеделхат бар – деп, басқарма алақандай қағазды шауып келіп, қолына ұстата берді. “Қой, ойбай, ол нең?” – деп жіберіппін. “Ой, Тоқан жеңгей, қорықпаңыз, жамандықтың беті әрман, бұл жеделхат Майсалбектен екен, Новосибирьден жіберіпті, бері жүріңіз, – деді Үсенбай. – Қазір бөгелместен станцияға тартыңыз, балаңыз екі күнде біздің станциядан өтеді екен, жолығып қалайын депті. Шөп, жем салдырып арбаны дайындатып қойдым, Толғанай жеңгей, бөгелмей тартыңыз!” – дегені бар емес пе. Қуанғанымнан не істерімді, не дерімді білмей тілім күрмеліп есеңгіреп, ұстаханада әрі жүгіріп, бері жүгіріп, онан кейін үйге қарай тарттым. Істің жай-жапсарын сұрастырмай кетіп барамын. Бар білгенім – “Майсалбегім тоссын депті! Майсалтайым келейін депті! Сені күтіп алмағанда кімді күтіп алам, зекетің болайын, жан балам. Құстай ұшып барамын” – деп, өзіммен-өзім сөйлесіп, сықырлаған сары аязда терлеп те кеттім. А- а, мешкей ана, сонда ой тоқтатып, Майсалбегім қай жаққа қарай өтеді екен деп те сұрамаппын. Асыға-үсіге жүріп, Майсалбегім жолдастарымен үйдің асынан дәм татсын деп, бауырсақ, күлше, ет пісіріп алып, сол күні Алиман екеуіміз арбаға мініп станцияға тартып кеттік. Ә дегенде Жайнақпен барсам ба екен деп те ойладым. Сөйтсем Жайнақтың өзі де: “Қой, апа, Алиман барсын, мен үйде қалайын. Менен гөрі Алиманның барғаны абзал”, – деді. Кенже ұлым дұрыс істеген екен. Жас болса да Жайнақтың осындай бір тауып кететіні барды. Жеңгесінің ішқұса болып, қайғы шегіп жүргенін сезген ғой. Алиманды шөп қорада істеп жүрген жерінен өзі жүгіріп барып шақырып келмеді ме. Көптен бері келінімнің мұндай қабағы ашылғанын көрген жоқ едім. Тіпті жас баладай мәз болып, мені бол-болдың астына алды. “Бол, ене, кешігіп қалмайық”, деп мұрсат берер емес. Жолға шыққанда да сол: аттарға қамшы басып, кейде тізгінді арбакеш баладан тартып алып, өзі ызғытып айдап келе жатты. Жол бойы біркелкі суық болып, жапалақтап жұмсақ қар жауып тұрды. Қар аппақ болып, Алиманның жаулығына, маңдай шашына, жағасына үлпілдей тұрып, оның бал-бұл жанған қара көздерін, нұрлана тамылжыған қызыл шырайлы жүзін бұрынғыдан бетер сұлу көрсетіп, көріктендіріп келе жатты. Оның үстіне станцияға барғанша келінімнің аузы бір дамыл тапсайшы. Алғаш рет тойға бара жатқан баладай, оны-мұны еркелей әңгімелеп: “Мұғалім бала пойыздан түскен кезде, сен үндемей тұр, ене. Ол мені таныр ма екен? – демей жатып, іле-шала: “Жоқ, ене, мен артынан барып, мұғалім баланың көзін басып тұрайын, қайтер екен, ой, бұл кім өзі, деп

шошып кетер ме екен?” – деп күледі. Ай, Алиманым-ай, ай келінім-ай, күйеуін сендей сүйген әйел жер бетінде болды ма екен? Мені сезбейді деп ойлап келе жатып, ақыры өзі сырын білдіріп қойды. Әлгіндей тамашалап келе жатқан келінім кенет су сепкендей басынып, мұңдана қалды, өзіне күбірлеп: “мұғалім бала Қасымға өте ұқсайды, ә?” деп үндемей қалды. Сәлден кейін тағы да ақжарқын кейіпке енді. “Айда аттарды, айда тезірек!” – деп көшір баланы асықтыра бастады. Өстіп отырып біз станцияға күн батарея-батпаста келіп жеттік. Станцияның тұрған жері шатқалдың іші, бұл желдің ұйтқи соғатын өті емес пе, қар борап, аласапыран болып тұр екен. Майсалбек қазір келіп қалатындай, арбадан түсе бере Алиман екеуіміз лезде темір жолдың бойына жетіп бардық та, аржақ бержақты қарап, не істерге білмей жетімсіреп қалдық. Манағы көңілділіктің орнын енді көңілсіздік басты. Тарам-тарам темір жолдың үстінде жаяу борасын ойнап, кейде паровоз тоңып бүрсен қағып тұрған тәрізді вагондарды жұлқи қозғап қойып, зәулім биік қарағайлар желден бұтақтары шайысып суылдап жатты. Бұрын пойыз тосып көрмеген адам құрсын-дағы. Қашан келеді, қайсы жақтан келеді, – бәрін анықтап біліп алмай, бет алды құлатуз арбаға мініппіз де тарта беріппіз. Сөйткенше болған жоқ, алыстан пойыздың айқайлаған даусы шығып, дөңгелектерінің тарсылы құлаққа диалына бергенде Алиман: “Апа, келе жатыр!” – деді. Қол- аяғым дірілдеп, жүрегім аузыма тығылды. Пойыз бірте-бірте жақындап келе берді. Мен сасқанымнан: “Мә, қоржынды сен ұсташы!” – дедім. Қар суырып паровоз өте шықты да, пойыз тоқтады. Вагондардың іші лық толған жүргіншілер екен, арасында әйел балалар да бар, бірақ көбісі – солдат. Кімдер екенін, қайда бара жатқанын адам біліп болар емес, Майсалбек көрінбейді. Пойызды қуалай жүгіріп, есіктерден басын қылтитып тұрған кісілерден: “Субанқұлов Майсалбек бар ма? Айтыңдаршы, айналайындар, Субанқұлов Майсалбек бар ма?” – деп сұрасақ, кейбіреулері білмейміз десе кейбіреулері үндемей, енді біреулері күліп қойды. Соның арасында пойыз орнынан қозғалып, жүріп кетті. Бар болғаны біздің станцияға үш-ақ минут тоқтайды екен. Сақалды қолдан берген кісідей қалшиып тұрдық та қалдық. Пойыз ілгерілей түскенде оны ұзатып жүрген шолақ қара тонды, орта жасқа келген теміржолшы орыс адамы бізді көріп: “Сендер кімді тосып жүрсіңдер?” – деп сұрады. Жайымызды түсіндіріп, оған Майсалбектің қағазын көрсеттік. Ол көзілдірігін киіп, оқып шықты да: “Сіздің балаңыз әскери эшелонымен келе жатыр, кешікпесе бүгін-ертең келіп жетуі керек. Мүмкін өтіп те кеткен шығар, күніне неше эшелон келіп, неше эшелон кетіп жатады, қайсыбірі тоқтамай өте шығады. Қайсысы екенін кім біледі”, – дегендей дұдамал сөз айтты. Біздің бозарған түрімізді көріп аяп кетті білем: “Эх, война, война! Бәрін бүлдірді ғой, – деп басын шайқады да, – сендер енді суықта тұрмай, анда кіріп отырыңдар, пойыз келерде алдын ала шығып тосыңдар”, – деді. Станцияның жалғыз үйінде тақтай нарларға қалай болса солай орналасқан он шақты адам бар екен. Соғыстың кесірінен әрқайсысы өзінің атамекенінен босып, жол азабын тартқан жүргіншілер бұл жерде өз үйіндегідей жайғасып, ұйықтағаны ұйықтап, сөйлескені сөйлесіп, қайсылары темір күрішкеден сораптап шай ішіп отыр, гитара шыңқылдатып, ыңылдап ән салып отырғандары да бар. Алиман екеуіміз де нарының шетінен орын алып отырдық. Шишасы сынық сығырайған жалғыз шам әрең ғана, өлеусірей жанып тұр. Станция іші алагеуім, күңгірт. Бір кезде пойыздың жақындап келе жатқаны тағы естілгенде біз далаға атып шықтық. Түн жамылып жынданған жел етек-жеңнен сілке тартып, паровоздың ыстық демі бетке ұрып өте шықты да, жүк тиелген вагондар жай келіп тоқтады. Бұл пойызда солдаттар көрінбесе де Алиман екеуіміз: “Майсалбек, Майсалбек бар ма?” – деп вагондарды бойлай жүгірдік. Ешкім жоқ. Станцияға қайта келгенімізде елдің бәрі ұйқыға кетіпті. “Ене, шаршаның ғой, жатып дем алшы, мен-ақ күзетіп отырайын” – деді Алиман. Келінімнің иығына басымды сүйеп қисайдым. Бірақ қайдағы ұйқы, ненің ұйқысы. Ұйықтамай қалшиып қалайын! Құлағым, жүрегім, ақылым түгел пойыздың жырақтан келе жатқанын, аяғыммен тамның білінер-білінбес солқылдағанынан сезіп жаттым. Пойыз қай жақтан келмесін, дыбысын құлағымыз есітер замат, тосын келіп қалмасын деп, ылғи қоржынды көтере жүгіріп, тосып отырдық. Неше эшелондар өтті, бірақ бірінен де Майсалбекті жолықтыра алмадық. Түн ортасынан ауа жер солқылынан далаға жүгіріп шықсақ, шатқалдың арғы жағынан да, бергі жағынан да паровоздың ащы айқайы естіліп, екі пойыз екі жақтан келе жатыр екен. Өстіп жол күткенде еңбегіміз қайтса, кәне! Сасқанымыздан қай жағына барарымызды білмей басымыз дал болып тұрғанда екі жолдың ортасында қамалып қалған екенбіз, ерсілі-қарсылы зымыраған пойыздар құлақ тұндыра тарсылдап жанаса өткенде бораған қар, ұйтқи соққан жел вагондардың астына итеріп жығатындай етек-жеңнен жұлқи сілікті. “Ене!” деп айқайлаған Алиман мені жалма-жан өзіне тартып, шамның ағашына қапсыра қысып ұстады. Сол ұйтқыған қарлы құйынның, шақа- шақтың ортасында тұрып та жарқ-жүрқ еткен вагондардың терезе, есіктерінен көз алмай, алда, ойбай-ай, Майсалбегім мына бір вагонмен кетіп қалды-ау деген ой тұла бойымды тітіркентіп жіберді. Доңғалақтар зырлаған қос темір жол сонда менің жүрегімді зыңылдатқандай болды.

Айтшы өзің, дүние тірегі жер, қай заманда, қайсы ана өстіп өз баласын бір көруге зар болып, көзінен қан төгіп, ботадай боздап жол тосып еді?

– Айта алмаймын, Толғанай. Сенің заманыңдағыдай әлемде соғыс болып көрген емес.

– Онда осындай жол тосқан аналардың ең ақырғысы мен болайын! Ылайым, ылайымда мен сияқты темір жолды құшақтап қақсаған пенде болмасын!

– Толғанай, ұлыңа жолыға алмай қалғаныңды сен бергі үлкен соқпақтан қайырыла бергеніңде-ақ білгенмін. Түрің жуған шүберектей, көзің шүңірейіп, аурудан тұрғандай болып қалған екенсің. Онан да бір ай бойы ес-түс жоқ төсекте жатқанымның өзі жақсы еді. Таң атқанша келінім екеуміз тыным таппай, темір жолдың бойында әрі-бері жүгіріп жүрдік. Боран таңға таман кенет басыла қалды. Сол кезде батыс жақтан вагондары қирап, өртенген бір эшелон келді. Япырай, тас-талқан болып қираған эшелон сүйретіліп келгенде шатқал іші тып-тыныш бола қалды. Анда-санда қардың жай суырғаны болмаса, станцияда жан жоқ, үн жоқ. Сондай-ақ эшелонның өзінде де тірі жан жоқ екен. Тегіс қирап қаусаған вагондар ескі мазарлар тәрізді тұнжырап, түтін өртенген қарағай иісін шығарып тұрды. Кеше түні ұшырасқан шолақ қара тонды орыс адамы қолшамын көтеріп, жанымызға келгенде Алиман одан: “Бұл не болған эшелон? – деп сыбырлай сұрады. “Бомбаның сойқанына ұшыраған” – деді ол да сыбырлап. “Енді бұл вагондарды қайда алып бара жатыр?” “Ремонтқа” – деді теміржолшы. Олардың сөзін тыңдап, бұл эшелонда кімдер болып, қайсы жерде үстіне бомба түсіп, өрт-жалын, ызың-шу, қым-қуыттың ішінде кімдер қол-аяғынан айырылып, кімдер жан тәсілімін беріп өмірмен қоштасты екен. Соғыстың елесі осы болса өзі ше, өзі не деген сұмдық деп ойланып тұрдым. Соғыстан келген эшелон көпке дейін станцияда тұрып, онан кейін жайымен жылжи қозғалып, әлдеқайда жүріп кетті. Жүрегім қысылып, заманам құрылды. “Енді Майсалбегім де әлгі қираған эшелонның келген жағына қарай, қан майданға жол тартады екен ғой. Қасым не болды екен? Субанқұл да Рязань шаһарына жақын жерде ойнап жатырмыз деп жазыпты... Онысы майданнан онша алыс көрінбейді... Күн шықты, түс те болды, түңіліп те қалдық. Майсалбек біз келгенше өтіп кеткен екен ғой, болмаса станцияға келген бір де эшелонды қалдырмай тосып алдық. Не істейміз енді? Майсалбекпен жүз көріспей қалғанымыз ба сөйтіп? Аттарға деген арбадағы жем-шөп те таусылды деп, әрнені бір ойлап, ауылға қайтып кетуге де дәтіміз шыдамай Алиман екеуміз теміржолшыларға жәрдемдесіп, жолдағы қарды күрекпен аршып жүрдік. Өйтпесек уақыт өтетін емес. Суық кешегідей болмай күн тек жаяу бұрқасынданып тұрды. Бір мезетте аспан ашылып, торлаған бұлттар ысырылып, күн көзі көрінді. “А-а, құдай-ай, осы күндей болып ұлым жарқ етіп көзге көріне қалсайшы! Келтіре гөр, құдай, жолықтыра гөр! – деп жалбарындым. Сол сәтте шығыс жақтан паровоздың өктем айқайы естіліп, станцияға жақындаған эшелон көріне бастады. “Ене, осы болып жүрмесін? Құдай біледі осы!” – деді Алиман, қоржынды жалма-жан иығына салып. Ол сонда біліп тұрғандай, неге екені белгісіз құп-қу болып, бетінен қаны қашты. Менің де тынысым тарылып, жүрегім алып ұшты. Бірінен кейін бірі тіркелген қос паровоз түтін будақтатып, бу атып, қызыл темір дөңгелектер тарсылдап, шақылдап өте беріп, ә дегенде жайдақ вагондарда брезентпен қымталған зеңбірек, танктер жанындағы мылтықты адамдарымен көзге түсіп, онан кейін вагондардың есігінде топталған солдаттар, қияқ, ән, сөз – құлаққа анық естілмей, көзге ілінбей ышқына зулады. Қолында кішкене жалаушасы бар бір теміржолшы жүгіріп келіп: “Тоқтамайды! Тоқтамайды!” – деп қолын сілтеп, біздің кеудемізден итеріп жолдан шеттете беріп еді, осы сәтте: “Апа-а! Алиман-ан!” деген айқай тап жанымыздан естілді. Майсалбек! Алда, айналып кетейін балам-ай, бір қолымен вагон есігінің тұтқасынан ұстап басын сыртқа шығарып, құлақшынын бұлғап қоштасып барады екен. “Майсалбек!” – деп бір айқайлағанымды-ақ білемін. Сол бір мезетте Майсалбектің бейнесі маған дана адамның бейнесіндей көрінді. Шинелінің етектері желмен түріліп, шашы жалбырап, жүзінен – өкініш пен қуаныштың, ұшырасу мен қоштасудың іздерін іштей сезінгендей болдым. Азынаған жел оның айқайлаған даусын ала қашып, мен Майсалбектің сол тұрпатынан көз айырмай, ол алыстаған сайын пойызбен қоса жүгіріп, эшелонның ең соңғы вагоны жанымнан зу етіп өте шыққанда, артынан тағы жүгіре түсіп, бір кезде етбетімнен құладым. Ой, сондағы боздағаным-ай, зарлағаным-ай! Оқ жауған майданға кетіп бара жатқан ұлымның орнына темір жолды құшақтап қоштасып жаттым. Дөңгелектердің рельске тықылдап ұрғаны бірте-бірте алыстай берді.

Қазір де кейде сол эшелон құлағымды тұндырып, қос паровоз алып ұшқан вагондар миымды қақ жарып мылжалап өткендей болады.

Сонда артымнан көзінен сорасы ағып Алиман, оның соңынан тағы бір теміржолшы орыс әйелі келіп, жатқан жерімнен тұрғызып, жолдың шетіне шығарды. Алиман мені қолтықтап келе жатып сонда қолыма әскер құлақшынын ұстатты: “Мә, ене, мұғалім бала тастап кетті”, – деді ол. Бақсам, Майсалбегім оны маған тастап кетіпті ғой.

– Дұрыс айтасың, Толғанай. Арбада келе жатып, құлақшынды көкірегіңе қайта-қайта қыспап па едің.

– Иә, сол құлақшын әліге дейін үйде ілулі тұр. Маңдайында қызыл жұлдызы бар, боз матамен тысталған солдат құлақшыны. Кейде қолыма алып иіскеймін, онан әлі де ұлымның иісі шыққандай болады.

– Толғанай, соры қайнаған Толғанайым, ана қалт-құлт еткен басыңды сонда боз қырау шалмады ма. Қайран қолаң шаш! Сен бұл жерге келген сайын әрқашан өзгеше боп келетінсің. Жүгің ауыр тартқандай ерніңді жымқыра тістеп, іштей тынып, үндемей келіп, үндемей кетіп қалсаң да, басыңа қандай ауыр күн түскенін мен сонда біліп жататынымын.

– Иә, Жер-анам, үндегенде не істер едім. Мен тек жалғыз болсам екен – соғыстың шарпуы тимеген бірде-бір отбасы, бірде-бір адам қалған жоқ еді ғой. Басқасын айтпай-ақ қояйын, дүниенің алды- артымен ісі жоқ шағында тілі жаңа ғана шыққан бармақтай балалар да, ана сүтінің дәмін әлі сезе қоймаған сәбилер де, өлең айтып жіберші десең, аңырап: Ақ көйлегім етегі, Көлең-көлең етеді. Әскерге кеткен әкемнің, Хабары қашан жетеді, – деп, қақсап тұрса, кімнің қабырғасы сөгіліп, қаны қараймайды, бүлік салған дұшпанға: “Сені ме, сені!” – деп кім кектенбейді. Ал енді сұм қара қағаз келгенде, әскерге кеткендерінен айырылып, бір күнде ауылдың екі-үш жерінен ойбайлаған дауыс шығып, көз жасы көл болып жатса, жүрегіңді тірідей үйткенін сонда біледі екенсің! Тап сол күндері бригадирлікті атқарып, елдің қуанышы мен қайғы- зарына ортақ болып, көпшілікке емін-жарқын бас-көз болып жүрдім, оған қазір де мақтанам, қазір де өте ризамын. Ол болмаса, мүмкін мен әлдеқашан қайратым кеміп, әлдеқашан жасып, әлдеқашан соғыстың ауыртпашылығы астында қалатын едім. Қылышын қынаптан суырып келген жауға бір ғана дауа бар емес пе; ол – күрес пен еңбек қой. Міне, сондықтан, туған балам, жұмыс арасында шауып келіп, іштей тістеніп, аттың басын қайта бұрып, үндеместен шоқыта жөнелуімнің себебі де сол еді. Есіңде ме, Жер-ана, Қасымнан хат келген күн?

– Есімде болмай ше, Толғанай. Сенің көшеден шыға келгенің, алдыңдағы арық-атызға қарамай аттың басын қоя беріп, ағыза шауып келе жатқаның менің әлі есімде. Сен сонда аңызда көң төгіп жүрген келінің мен кенжеңе “сүйінші, сүйінші” деп атой салып келгенсің, Толғанай!

– Сүйінші дегенде қайтпекпін! Екі ай бойы өлі-тірісі белгісіз Қасымнан аманмын деген жалғыз хабар келсе, мен сүйінші дегенде кім сүйінші демек! Москваның түбіндегі аласапыран шайқасқа екі рет қатысып, екеуінде де аман-есен шықтым, немістердің беті қайтып, сағы сынды, біздің полк қазір демалуда деп жазыпты. Алиманның сондағы қуанғаны-ай! Арбадан жалма- жан ырғып түсіп, маған Жайнақтан бұрын жетіп: “Енеке-жан, аузыңа май, айналайын енеке!” – деп хатты ұстаған қолдары дірілдеп, дұрыстап оқи алмай: “Аман! Аман-есен!” – дей берді. Әлгінде жерге көң төгіп жүрген келіншектер жүгіріп келіп: “Кәне, оқышы, Алиман, күйеуің не депті?” – десе. “Қазір, айналайындар, қазір!” дегенімен оқи алмай қойды. “Маған бере тұршы, жеңеше, жұртқа оқып берейін”, – деп, Жайнақ хатты алды да, заулатып оқи бастады. Алиман сонда неге екенін білмеймін, отыра қалып, маңдайына уыстап алып қар басты. Хат оқылып біткенде, ол орнынан тұрды да, бетіндегі еріген қардың суын да сүртпей, албыраған беті не күлерін, не жыларын білмей түс көрген жас балаша күлімсіреп: “Жүріңдер, енді жұмыс істейік!” – деді. Дерін десе де өзі асыққан жоқ, төңірегін жайымен шолып алып, қарды кешіп жайымен кете барды. Не ойлағанын қайдам, жазда осы далада Қасымға сусын ала жүгірген кездерін есіне түсірді ме, бәлкім, оның әскерге кетерде комбайнымен қоштасқаны көз алдына келіп тұрды ма, мен оның не ойлағанын түсіне алмадым. Япырай, келінімнің сыры не де болса іште жатпай, жүзіне табан астында шығушы еді. Осындай жандар болады ғой өзі. Алиманның көздері сол сәтте сүйсінді де, мұңданды да, әлдеқандай әсем көріністерді елестет- кендей күлімдеп, еркелеп, үлкен жолда жауындай төгілген сары жорғаның алыстаған шаңын ұзата қарағандай, мөлтілдеген жас келіп, қысқасы, келінімді түрлі ой, сан сезім билеген тәрізді. Жайнақ әзілқойым оны жөніне қоймай жеңінен тартып: “Ә, жеңеше, есің ауып кетті ме, қалай! Әлжуаз екенсің, хатыңды оқи алмай, елге күлкі болды деп Қасымға жазып жіберейін. Әйеліңді қайтадан мектепке бергелі жатырмыз дейін”, – деді. Алиман оны жонынан салып қалып, олар бірін-бірі қуа жөнелгенде, мен де рақаттана күлдім. “Мейлі! – дедім сонда мен ішімнен қайраттанып... – Жауды жау ғана басады! Қасымның соғысқа кіріп, ел қатарлы немістермен шайқасып шыққаны рас болды. Менің балаларымдай жігіттер ел қорғамағанда кім қорғайды. Әйтеуір аман болып, дұшпанды талқандап, жеңіспен оралса болғаны. Онан басқаның бәріне шыдаймыз, мейлі ит азабын тартсақ та тезірек күйретсек екен!” – деп тіледім. Бұл менің ғана тілеуім емес, көптің тілеуі, ұлы тілек болған соң бәріне бейіл болады екенсің. Үйде қалған жалғыз кенжем, Жайнағым, он сегізге толар- толмай әскерге кеткенде: “Жә, енді басқа салғанды көрерміз!” – деп қана іштей тынып, жым болдым. Қыс аяғына жақын Жайнақты өзі құралыптас балаларымен бірге военкоматқа шақыра бастағанда, оларды жай әншейін әскер ойынға шақырып жүрген болар деп ойлағанмын. Оны әскерге алады деген тіпті ойда жоқ. Екі рет ауданға барып, он шақты күннен ойнап келіп, үшінші жолы бір күн өткеннен кейін Жайнақ үйге қайта оралды. “Сені не, босатып жіберді ме, тез оралдың ғой?” – деп сұрасам, – “Жоқ, апа, ертең ауданға қайта кетемін. Военкомат бір күнге рұқсат берді”, – деді. Сонда байқасамшы. Әлдеқайда ұзақ сапарға кетуге қамданғандай, Жайнақ ол

күні көп жұмыс бітіріп тастады. Жұмыстан қайтып келсем, қораның ішін мұнтаздай етіп сыпырып, көп ағаш жарып, сиыр қораны тазалап, тамның төбесіндегі шөпті қайтадан жайып болып, енді әкесі ат байлайтын ақырдың құлаған жерлерін жөндеуге кіріскен екен. “Ой, оны не қыласың, балам, жазда-ақ жөндемейсің бе?” – десем. – “Қол боста бітіріп қою керек, апа, кейін қол тимей қалады”, – деп қойды. Бақсам, бұлай деп маған жорта айтқан екен. Жайнағым өз еркімен, комсомолдың шақыруы бойынша майданға аттанбады ма. Оны біз Жайнақ жүріп кеткеннен кейін барып білдік. Станцияға арба айдаған ауылдасынан хат беріп жіберіпті. Алда сори қайнаған балам-ай, шыныңды айтып, қоштасып кетсең болмайтын ба еді, жылап- сықтасам да жолыңа кесе тұрмайтын едім ғой. Алиман екеуімізге жазған хатыңда, қоштаспай кеткенімді кешіріңдер, сендер бірақ, білсін дедім, әскерге өз еркіммен тіленіп кеткенді лайық деп таптым деп жазыпты. Мен оның істегенін жақтырмай тыйым салады деді ме, тұқымың өскір, әлде айтуға батылы бармады ма, кім білісін. Бір топшылағаным, Жайнақ соғысты сүйіп қызығып кеткен жоқ, ол оны жек көргені үшін, соғыстың елге тигізген кесірі жанына қатты батып, қолына қару алғалы кетті. Әкесі, екі ағасы ел деп қан майданда жүрсе, оның жаны олардан артық па екен, ол да намысқа шабатын жігіт емес пе еді. Иә, Жайнақ тап сол үшін, соғысты иттің етінен бетер жек көргені үшін кеткенше көзім жеткен-ді. Жалғыз Жайнақ майданға барғанда қиратып та салмайтын еді, бірақ бұлай деу де дұрыс емес: Жайнаққа ұқсағандардың оны қосылар, жүзі қосылар, мыңы қосылар, сөйтіп барып қол болар, сөйтіп барып көл болар, сөйтіп барып асу бермес тау болар! Жайнағым, кенжем, сүт құрғатқаным, әзілқойым, ақыным, әншім, солқылдаған шыбықтай боз балам! Сенің не үшін айтпай кеткеніңді сорлы анаң білмейді дейсің бе? Сені балалық қылып, соғыстың не екенін, өлімнің не екенін білмей кете берді деп ойлаймын ба? Ақынсынған түріңді көріп кейбіреулер сенің қандай бауырмал екеніңді байқай бермейтін еді. Сол, бауырмалдығыңнан қатын-қалаштардың көрген азабына енжар қарап тұра алмадың. Адамның жер бетінде істейтіні жақсылық емес пе. Мінекей, енді, соғысқа кетіп құрбан болдың. Қырық төртінші жылдың қараңғы түндерінің бірінде партизан- дарға көмек көрсету үшін парашютпен самолеттен секіріп жүрдің, артынан парашют-десантындамын, немістердің тылында үш рет болып, соғысып қайттық деп хат жаздың, сонан кейін сенен хабар пышақ кескендей үзілді. Жаумен шайқасып, айдалада оққа ұштың ба, әлде тоғайда адасып кеттің бе, немесе тұтқынға түстің бе, кім білсін. Егер тірі болсаң, ендігі бір хабарың келер еді ғой, балам. Сен өстіп мерт болдың, Жайнағым, сүт кенжем, қыршыныңнан қиылып, елдің есінде де онша сақталмадың. Ал енді мен сені ойыма алғанда, бізді аяп айтпай кеткенің әрқашан есіме түседі, баяғыда, станцияға арба айдап жүргеніңде, бейтаныс бір бармақтай балаға үстіңдегі тоныңды шешіп бергенің есіме түседі. Қыс түсіп, аяз қаһарына мінген түндердің бірінде арбасын жолдастарына беріп, Жайнақ күртешең үйге кіріп келді. Суықтан көкпеңбек болған түрін көрсең, зәрең ұшады, тісі-тісіне тимей қалш-қалш етеді. Әйткенмен өзі көңілді, көзі күлім қағады. “Ой, бұл нең, киімің қайда, жолда біреу шешіндіріп кетті ме?” – деп есім шығып сұрасам, жайбарақат қана: “бір байғұс балаға беріп келдім”, – дейді. Кейін жолдастары айтып жүрді: соғыстан босап келген бір орыс әйелі шиеттей төрт баласымен біздің станциядан түсіп қалған екен, бәрі де аш-жалаңаш бүрісіп, адам аярлықтай жағдайда екен. Кішкенелерін шешесі ескі орамал, жаулыққа орап қойса керек, ал сегіз-тоғыздағы естияр баласына ештеңенің реті болмай, тылтиған камзолымен отырыпты. Жайнақ осы балаға үстіндегі шолақ тонын шешіп бермесі бар ма. Жолдастары айтады: тонды үстіне кигізсе, етегі аяғына оратылып, жеңі тізесінен төмен түссе де, бойы жыли түскен бала қайта жанданғандай, қайта тірілгендей қутындап, күлімдеп, рақатқа кенеліпті де қалыпты. Жайнақ соған мәз-мейрам болып, жол бойы суыққа шыдамай арбаның артынан жаяу жүгіріп, әлгі баланы ылғи есіне алып: “Дұрыс болмады ма, сори қайнаған бала бойы жылып, адам боп қалды, ә?” – деп қайта-қайта айта беріпті. Шын сырымды айтсам, біреуге тон шешіп бергенмен елдің кемтігі толып, кетігі бітпейді. Бірақ жаңағыдай – бірге он қосылып, онға жүз, мың қосылса елшілік, адамгершілік, бауырмалдық деген осыдан барып туады ғой деп ойлаймын. Адам жақсылықты жерден тауып алмайды, адамнан үйренеді. Жайнақтың беріп кеткен тоны жыртылар, тозар, ақырында жоқ болар, мейлі жер жұтсын, сөзге тұрмайтын нәрсе, гәп онда емес, сол бармақтай балдырғанның жүрегінде тосын біреудің істеген жақсылығы өмір бойы сақталып қалса, адам болған соң басқаға жақсылық ету міндет екенін жастайынан сезіп қалса, Жайнақтың сауап істегені сол емес пе.

Әх, енді несін айтайын, кесапатты соғыс қаншалардың кендірін қиды. Жайнағым аман болғанда қандай адам болатын еді! Мінезіңнен, қылық-қасиетіңнен айналайын жан балам, қайдасың, қайдасың? Он екіде бір гүлің ашылмай жатып, қай жерге барып жалп ете қалдың екен? О, дүние, о, жан жаратқан Жер-ана, бір сәтке ғана, көзді ашып-жұмғанша ғана баламды тірілтіп, бір ғана рет көлеңкесін көрсетіп қойсаңшы!..

– Толғанай, сабыр ет, жүрегіңді басшы. Өйтпе, өзіңді-өзің аясайшы... Жүрегіңнің әрбір соққанын сақтасаң нетті. Әлде мойныңдағы парызыңды ұмыттың ба?

– Жоқ, сырлас далам, ұмытпақ емеспін. Ұмытпағандықтан осылай келіп тұрған жоқпын ба? Сол парыз болмаса, ендігі жер басып тірі жүремін бе. Кеудеде шықпаған жан ғана жүр, жүрек әлдеқашан салдырлаған бос қалбыр болған. Есінде ме, Жер-ана, баяғы қаралы күн?

– Есімде, Толғанай. Сені қос басынан неге шақырып кеткендерін де білемін. Адамдардың назарынан, қас-қабақтарынан, олардың терең күрсінулерінен сезгенмін.

– Иә, бәйшешектей жайнаған көктемде жаңа ғана қос шығарған кезіміз емес пе еді. Күн тимеген кемерлерде күртіктер әлі де жонданып жатқан еді. Әйткенмен де дамылсыз соққан өкпек жел жер бетін тобарсытып, күншуақта көк қылтиып, жаз өз күшіне әбден мінген шақ еді. Бұл сенің жазды аңсап, себілетін дәнге талға болғаныңнан, диқан далам! Томсарған бетің көгілдір буалдырланып дүниенің шартарабы бұрынғыдан бетер құлпырып, бұрынғыдан бетер күмістене мұнартып, төсекте жатқан әйелдей балқып жатқаныңнан, дарқан далам! Соқаны енді ғана жерге салып, дымқыл топырақтың жылы демі жүректі елжіретіп, трактордың артынан кетіп бара жатып: “дәнді, түсімді, егінжай бол, соғыста жүргендерге медет бола көр”, – деп, Субанқұл мен Қасымнан көптен бері хат-хабар келмегені есіме түсіп, ойланып тұрғанымда ауылдағы қариялардың бірі салдыратып жетіп келді. “Келіп қалған екенсіз, ақсақал, іс ілгері бассын деп батаңызды беріңіз!” – дедім, “Диқан бабам, қыдыр дарып, қырманға астық сыймасын, игілігін ел көрсін!” – деп, әлгі кісі ат үстінде бата қылды да, – “Толғанай, ауданнан келген пономош бригадир келсін деп шақырып жатыр, жүр!” – деді. Қосшыларға жұмыстарын айтып, қыстаққа тарттым. Ойымда дәнеңе де жоқ, ауданнан күнде мықтылар келіп жатады, әсіресе қос шыққанда жиілететіндері бар емес пе. Қариямен өткен-кеткенді әңгімелеп келе жатқанымызда, әлгі кісі сөз арасында: “Рахмет саған, Толғанай, осындай ауыр күндерде ел-жұртқа бас болып жүрсің, тізгініңді босатпай істей бер. Саған да оңай емес, адамның басына не келіп, не кетпейді, бірақ, қайсымыз болсақ та, осындай таршылықты бір-бірімізге үйде де, түзде де медеу-медетпіз. Елміз ғой. Елмен көтерген жүк жерде қалмас”, – деп қойды. Ауылға кіре беріп, көшені бойлап келе жатқанымызда біздің үйдің жанында шоғырланған топтың тұрғанын көрсем де ойыма ештеңе алғаным жоқ. Қария маған жалт қарап: “Аттан түс, Толғанай!” – деді. Мен аң-таң боп қарап қалсам керек, әлгі кісі жалма-жан атынан түсе қалып, менің қолтығымнан алып: “Түс, Толғанай, түсуің керек!” – деп тағы қайталады. Сөзге де келе алмай, тұла бойым мұздап аттан түстім. Сөйтсем ана жақтан Алиманды ертіп, үш-төрт әйел келе жатыр екен. Алиман сол күні алыста арық аршып жүрген. Оның көтеріп келе жатқан кетпенін бір әйел иінінен ала салды. Сонда ғана барып білдім. “Бұл нелерің, ойбай!” – деп көшені күңіреніп аңырадым. Соның арасында Айша көршіміздің қорасынан әйелдер шығып, мені қолымнан қатты ұстады: “Қайрат қыл, Толғанай, Субанқұл мен Қасымнан айырылды!” – дегенде, “Ене, енекем-ай!” – деп Алиманның шыңғырған даусы шықты, жиылып тұрған жұрттың бәрі: “Бауырым-ай! Бауырым-ай!” – деп өкіріп қоя берді. О, сұм соғыс, осыны істемек пе едің? О, қара күн, көрейік дегеніміз осы ма еді? Мен емес, көшелер, тамдар, тал-теректер шайқала теңселіп, айналаны күңіrentкен, аңыраған, шыңғырған, өкірген ащы дауыстардан құлағым тұнып, керең адамдай ештеңені ұқпай, қандай да бір үрейлі жым-жырттықтың құшағына еніп, аспандағы бұлттар, қоршаған адамдардың жүздері түсімдегідей еміс-еміс көрініп, не өлі, не тірі екенімді сезбей, артыма қайырылған қолдарымды босатып алуға әрекеттеніп жаттым. Жанымдағылар кімдер екенін, есіктің алдында дүрліккен жұрттың кімдер екенімен ісім жоқ, менің бір ғана анық, айқын көргенім – Алиман. Бетін, көйлегін жырттып, шашы дода-дода болған келінім зар қақсай шыңғырып, екі жақтан ұстауға ұмтылғандарға бой бермей, ылғи маған қарай жұлқынумен болды. Алиманды ертерек жетсем деген оймен мен де оған қарай ұмтыла бердім, бірақ қырық күншілік алыс жолдан келе жатқандай талықсып, бір-бірімізге жете алмай, қосылуға арада ықылым уақыт өтіп, ортаға ықылым жол түскендей болды. Бір кезде Алиман жақындап келді, тұнған құлағым сонда ғана ашылды. Екі қолын жая: “Қаралы күн, ене, айырылды, жесірміз, жесірміз! Күніміз сөнді, айымыз өшті, жесірміз!” – деп Алиман мені құшақтай сылқ ете қалды. Иә, сол сәтте екі жесір қосылып, бір-бірімізге күйікті көкірегімізді басып, еңіреп ботадай боздап жыладық... Қайран азаматтар, тау құламай неғып тұр, көл таусылмай неғып тұр! Субанқұл мен Қасымым, әкелі-балалы екеуі қандай диқан еді! Дүниенің тұтқасы осылар сияқты бейнеткерлер емес пе: елді тойғызған да осылар, жау келгенде қолына қару ұстап, мекенін қорғап, қан төккен де осылар. Ал енді, мысалы соғыс шықпағанда Субанқұл мен Қасымым қанша адамға еңбегінің жемісін татырып, қанша егін өсіріп, қанша қырман бастырып, қанша шаруа тындырар еді! Өздері де ел еңбегінен көріп, дүниенің қанша рақатына кенелер еді. Ойлап отырсаң, қызық, айналайын туған жер, соғыс басталады екен де, сол соғыста адам баласының ең асыл, он саусағынан өнер төгілген азаматтары істеп жатқан жұмысын тастап, бірінің қанын бірі төгіп бірін-бірі өлтіруге мәжбүр болады екен. Ал енді мен бұған түк риза емеспін, өмірімде риза емеспін! Табиғаттың жандыдан ең биік жаратқаны – адам баласы ма, дүниені игерген кім – адам баласы ма, олай болса, бір-біріне осыншалық залал-зәбір келтірмей, тыныштықта өмір сүре алмай ма? Айтшы шыныңды, туған далам, айт, бер маған жауабыңды! Қиын сұрау бердің-ау,

Толғанай. Мен мен болғалы, адам адам болып жаратылғаннан бастап, соғысқаны соғысқан. Кей кезде соғыстан тегіс қырылып, тып-типыл болған, жер бетінен жоғалған елдер де болған, күлін жел суырған, тірі жан қалмай қираған шаһарлар да болған. Неше ғасырлар бойы адамның басқан ізіне зар болып, иен жатқан заманым да болған. Соғыс шыққан сайын, әр кез құлағы барларға ұстаспаңдар, қан төккенше ақыл тоқтатыңдар деп айтамын. Қазір де айтар сөзім сол: “Әй, адамдар, дүниенің төрт бұрышында өмір кешкен адамдар сендерге не керек – жер ме. Мына мен – жермін, мен барлық адам баласына бірдеймін, маған таласуларыңның керегі жоқ, маған ынтымақ керек! Еңбек керек! Бір дән тастасаңдар, жүз дән етіп беремін, шырпы тастасаңдар, шынар қылып беремін, бақ отырғызсаңдар мәуелетіп беремін, мал жайсаңдар, шөп болып беремін, там тұрғызсаңдар, дуал боламын, үрім-бұтақтарың көбейсе, бәріңе жай боламын! Мен таусылмаймын, мен қабағымды шытпаймын, мен кеңмін, бәріңе де жетемін!” Ал енді, Толғанай, адам баласы тыныштықта өмір сүре ала ма, жоқ па дейсің. Өзің ойлап қарашы, ол менен емес, ол сендерден, адам баласының өзінен, сендердің ынтымақтарыңнан, ықтиярларыңнан, ақылдарыңнан... Соғыс зардабын мен тартпайды дейсің бе. Майданда құрбан болған бейнеткерлерімнің, сенің Субанқұлың, Қасымың, Жайнағың сияқты диқандарымның еңбегін сағынам, оларды жоқтаймын. Қос уақытында шықпай, егін кезінде суарылмай, қырман кезінде бастырылмай жатқанда, мен оларды: “Келіңдер, балуан білек диқандарым, келіңдер, балаларым, тұрып келіңдер, қурап, күйіп барамын!” – деп шақырамын. Әттең-ай, комбайнын айдап, Қасым егін орып жүрсе кәне, әттең-ай, қызыл плакат іліп, Жайнақ арбасын салдырлата айдап келсе, кәне!..

Сен де мендей емессің бе, құтты далам, сен де мендей сағынып жатырсың, сен де мендей жоқтайсың. Рахмет саған, бауырлас жер! Білесің ғой өзің, жаман-жақсыны бірге көрдік. Субанқұл Қасымдардың орнын жоқтатпайық деп, Алиман екеуміз қара жамылып, ең болмаса мауқымызды да баса алмай, көз жасымызды емін-еркін төге алмадық. Естірткеннен жеті күн өтіп, жетісін берген соң ел рұқсат етті: жыл бойы аза тұтсақ та аз болар, амал қанша, арты қайырлы болсын, Майсалбегің мен Жайнағың – онда Жайнақ тірі – хат үзілмей келіп тұрған кезі болатын, аман-есен қайтып оралсын, жаз жарыс дегендей, тіршілік қамын ойлаңдар, егін айдауға уақтысында кірістік, өлгендер үшін дұшпаннан өш алғанымыз осы болсын десті. Келініміз екеуміз үйде отырсақ қайтер едік, өлгеннің соңынан өліп кетпейді екенсің, көпшіліктің айтқанына көніп жұмысқа шықтық. Жұмысқа шығар күні таң азаннан басқармамыз Үсенбай алақандай ескі қағаз алып келді, қара қағаздар екен, сақтап қой деді. Қарасам, Қасымның қара қағазы жарты ай бұрын колхозға келген екен, Москва түбіндегі шайқаста, Ореховка деген қыстақта қаза тауыпты. Оны әне естіртеміз, міне естіртеміз деп жүргенде Субанқұлдың да қара қағазы келіп жетіпті. Ол да жойқын айқаста Елецк қаласында мерт болыпты. Ауылдастарымыздың екі азаматымыздың жаманатын бірдей естірткен себебі осы екен. Онан арғысын несіне айтып жатамын. Бригадирмін ғой, белімді бекем буып, қайта ат арқасына қондым.

– Сен келгенде, Толғанай, екеуміз көпті көрген аналарша іштей тынып, үндемей көрістік, рас па? – Иә, өйтпеске басқа амал болды ма? Мен жылап босай берсем, келінім онан бетер өмірден жерімей ме. Білесің ғой, күйеуін ондай азалаған әйелді өмірімде көрген емеспін. Мен ерімнен де, баламнан да айырылып, күйігім онан кем емес еді, солай болғанмен менің жөнім басқа еді. Не дегенмен Субанқұл екеуміз біраз жыл өмір сүріп, өмірдің ащы-тұщысын татып, балалы-шағалы болдық, тілегімізге жеттік. Соғыстың ылаңы болмағанда бірге қартайып, бұйырғанын тең көретін едік. Ал енді Алиман мен Қасым жаңа ғана қосылып, жастықтың ең бір қызық шағында, махаббаттың ең бір ыстық кезінде, балтамен шорт шабылғандай, екеуі екі жақта семді ғой. Өлгеннің ісі де өлген, бірақ Алиманның тірі боп жер басып жүргені болмаса, түсінген кісіге, оныкі де өлгенмен бара-бар емес пе еді. Әлбетте, Алиман жас болатын, кейін жүре-бара, бәлкім, тағы өзіне лайық адамын табар. Алиман тәрізді жесір қалған жас келіншектер соғыстан кейін қайтадан отбасын құрып кетті. Бірталайының бағы ашылды, қазір үйлі-баранды аналар. Осылардікі дұрыс жол. Бірақ адамның бәрі бірдей емес екен ғой. Кейбіреуі бұрынғыны тез ұмытып, жанға түскен жарақаты жазылған соң, дереу жаңа жолға түседі. Ал енді Алиман соры қайнаған олай бола алмады. Басына түскен қырсыққа төтеп бере алмай, бұрынғысын мүлде ұмыта алмай қойды. Бұл тұста менің де адам кешірмейтін күнәм бар. Иә, іс насырға шапқанда босаңдық жасадым. Босаңдық деп айтуға да болмайды, келінімді аяп жүріп, оның ішкі сырына араласа алмай қалғанымды не десем екен, босаңдық па, жоқ әлде онан да ауыр күнә ма? Есімде ме, Жер-ана, сол жазда осында болған оқиға?

– Баяғыда келініңнің менің төсімде жүгіргенін айтасың ба?

– Иә, соны айтамын. Сол жазда ажарыңды ашып гүл жайнап, осы жайдақ жатқан аңыздан анау үлкен жолға дейін құлпырып тұрмады ма. Гүлдің көріктісі қызғалдақ емес пе, шіркін! Ол күні біздің бригаданың адамдары бас арықты аршып жатқан. Мен де сол арада қосшыларға бір барып, қайта кеткен шайқандарға қайырылып, ат үстінде жүргенмін. Арықты күн батпай ерте аршып болған адамдар үйді-үйіне қайтты. Алиман, сен келіншектермен үйге бара бер, кешікпей мен де жетемін дедім де, жолдағы қосшылардың

лашығына қайырылдым. Біраздан кейін жүрейін деп, аяғымды үзеңгіге сала бергенімде Алиманды көзім шалып қалды. Ол үйге кетпей, осында жалғыз қалыпты. Гүл теріп жүр екен. Гүлді өзі сондай артық көретін еді ғой. Әй, қайран Алиман, гүл сүйген, гүлдей келінім! Қолына ұстағаны он шақты қызғалдақ, оны еркелете сипап, бетіне тигізіп, терең ойға шомып тұрған тәрізді. Оның өстіп тұрғанын көргенімде ыстық тер бұрқ ете қалды. Баяғыда орақ орып жүріп, гүл тергені есіме сап ете қалды. Онда ол қызыл орамал салып, қолына ұстаған ақ шешекті гүл шоғы емес пе еді. Ал қазір басына салғаны қара жаулық, қолына ұстағаны ал қызыл гүл, айырмасы сол. Алиман сонда басын жоғары көтеріп, көпке дейін бірдеңе іздегендей төңірегіне көз жүгіртіп, онан кейін аспанға қарап, бір уақытта “мұның енді кімге керегі бар еді” дегендей, кешір, Жер- ана, сені бетке ұрғандай ашумен қолындағы гүлді лақтырып жіберді де, өзі етбетінен құлап басын ұстап жатып қалды. Жарайды, енді оңашада жылап алсын деп, мен лашықтың сыртында тасаланып тұрдым. Соның арасында Алиман орнынан қайтадан атып тұрды да, бет алған жағына, үлкен жолды көздей ышқына жүгірді. Есім шығып атқа міне сала соңынан түстім. Жеткізсейші. Алдымда қара жаулық салып, жолындағы қызыл гүлді кешіп келінім зымырап барады. Не істерімді білмей: “Алиман! Алиман! Бұл нең, ойбай! Тоқта! Тоқтасайшы!” – дей бердім. Баяғыдай сары жорғаның соңынан жүгіргеніндей Алиман үлкен жолға жетті де, қайтадан маған қарай бет алды. “Ене, енекежан. Маған ештеңе айтпаңыз! Үндеме! Айтпа!” – деп қолын созып жүгіріп келді де, аттың жалын шеңгелдей ұстап, басын менің тіземе қойып, өксіп жылады. Мен үндеген жоқпын, не деймін, өксігін басқанша күтіп тұрдым. Бір кезде Алиман басын оқыс жұлып алып, маған қарады. Ой, сондағы түрін-ай, көзінен ыстық жас парлап, бетін жуып кетті, көзі көнектей. “Қарашы, ене! – деді ол өксіп, – күн мынадай боп жарқырап тұр, дала мынадай гүлдеп тұр, ашық аспан мынадай күлімдеп тұр, Қасым жоқ, ә! Енді ол еш уақытта келмейді, ә?” “Жоқ, келмейді”, – дедім мен жаймен ғана. Алиман қатты күрсініп алды да: “Кешір, ене, – деді. – Қасымның артынан жүгіріп барып бірге өлейін деп едім”. Осыны есіткенде мен де жыладым. Ал енді мен адам болсам, көреген ене болсам, сонда оның көңіліне қарамай: “Сенің бұл не қылғаның, бала болып кеттің бе, бұдан былай саған өмір сүрудің керегі жоқ па екен? Сендей келіншектердің қаншасы жесір қалып жатыр. Сабыр ет, Қасымды бірте-бірте ұмыт, сендей келіншек жерде қалмайды. Өз теңіңді тағы табарсың. Бағың ашылар. Бұйтпе, жаман боласың. Өмірден баз кешсең, өзіңнің сорың. Қайрат қыл!” – демейін бе, өстіп оны ақылға салмаймын ба. Ал енді мен олай деп айта алған жоқпын, шындық болса да – суық сөз екен. Кейін тағы неше рет осы сөздің кезегі келгенде, тілімнің ұшында тұрса да, батылым барып айта алмадым. Бұған әр түрлі себептер болды, менен ғана емес, Алиманның өзінен де болды. Қысқасы, сөздің қызған темірдей тілгіш кезі болады екен, онан өткен соң, кісінің жағы ашылмай, айтуға ауырсынып, ескі кесел тәрізді созылып кетеді екен. Бұл әңгімені мен қазір ғана, заман тынышталып, арада қанша уақыт өткеннен кейін айтып отырмын. Ал енді онда, сонау дүрбелең жылдарда, колхоздың бітпеген шаруасымен аласұрып бұл істі жайбарақат отырып жан-жақты терең ойлауға уақыт та, мұрша да болған жоқ. Біздің барлық әрекетіміз, үмітіміз, тілегіміз, күткеніміз ертерек жеңіс келсе екен, ертерек соғыс бітсе екен деген жалғыз ой. Онан басқаның бәрі өзінен-өзі шешіле жататын оңай нәрсе болып көрінді. Ал енді соғыстың тұзы ащы сарқындысы бітті деп қазір де айта алмаймыз... Иә, Жер-ана, бітпегені үшін өстіп бәрін қайтадан еске алып, бәрін қайтадан қансыраған жүректен өткізіп, сөйлесіп отырған жоқпыз ба.

– Айта бер, Толғанай, айт. Бүгін сөз сенікі, әңгіменді жалға. Жалғамасқа амал қанша: өмірдің өзі-ақ, жалғап тастамады ма. Соғыстың үшінші-төртінші жылдары адамды сүйіндіріп те, күйіндіріп те, жау сүрінгеннен омақаса құлай шегініп бара жатса да, ешбір көзі бітелмейтін қуатынан, әлінен тайған елдің онан бетер қабырғасын қайыстырып, есінен тандырды. Күзде, егін жинаған кезде масақ теріп, ептеп бүйірі шыққан ел қыс ортасынан былай қарай ашыға бастады. Әсіресе көктемде таудан көсік, жауқазын қазып жеп, күнелткендер де болды. Алиман екеуміз аш болсақ та тістеніп, сыр бермей, колхоздың жұмысына уақтылы барып күн өткізіп жаттық, ал енді балалы-шағалылар көр азабын тартып қиналды. Беттері ісіп кеткен балаларды көргенде теріме сыймай, ашуға булығып, бұл үшін мен жауаптыдай, олардың “нан” – деп телмірген көздеріне тура қарай алмай жүрдім. Қолымнан келсе ештеңемді аямай, ол тұрғай Субанқұлдың, Қасымның артынан барып шыбын жаныңды құрбандыққа шалсаң, сонда осы балалар-дың құрсағы тояды десе, ойланбай мақұлдар едім. Бір күні мен осы сөзді Алиманға айттым. Ол қатты ойланып қалды. “Дұрыс айтасың, ене, – деді ол. – Үлкен кісілер неге ашығып жүргенін түсінеді, ал оны балалар қайдан білсін, дүниенің ешқандай қулық, сұмдығымен ісі жоқ. Олардың жайы біздікінен де жаман. Соларға енді ептеп-септеп соғыс басылып әке, ағалары қайтып келгенше нан тауып беріп тұруымыз керек. Екеумізге енді, ене, осы қалды, басқа ештеңе жоқ. Қолдан келгенше елге пайдамызды тигізіп тұрайық. Ендігісі осы да, әйтпесе өмір сүріп не керегі бар?” Бірақ өмір біздің осы айтқанымыздай болған жоқ. Егін егіп, нан тапқан диқандардың нансыз қалуы тәңірден тысқары нәрсе. Бақсақ, соғыс кезінде – бұл соғыстікі, жан да, ерік те, еңбек те, жас балалардың быламығына дейін, барлығы бүкіл қимыл-әрекеттің, бәрі қан сорған соғыстікі!

Онан ешкім ешқайда қашып құтыла алмайды. Қашып бас сауғалағандар да болды, жасыратын несі бар, бірақ сол қашқан- пысқандар айналып келді, ақыры сол азапты елге қол салады екен, оның дұшпаны, қарақшысы болады екен. Басқа жол жоқ, осы ғана екен. Бұған да көзіміз әбден жетті. Есіңде ме, Жер-ана, баяғы қысқы түн?

– Иә, баяғы сен адасып кететін түнді айтасың ба?

– Соны айтамын. Қырық үшінші жылдың қыс ортасы ма, жоқ әлде жазға салым ба еді? Әйтеуір жерде қар бар, суық болатын. Түннің қай уақыты екенін қайдам, ел тегіс жатқан терең түнде, әлдекім терезені сындырып жіберетіндей ұрғылап: “Толғанай! Бригадир! Тұр ертерек! Оян!” – деп айқайлады. Есіміз шығып, Алиман екеуміз ұшып тұрдық. “Ене! Ене!” – деді Алиман қандай да бір үйреншікті нәрсені күткендей үнмен. Алда құрыған үміт-ай, әр кез естен екі елі шықпаған нәрсе сол сәтте менің де жүрегімді қыспасы бар ма: әскердегілердің бірі келіп қалмасын деген ой келмесі бар ма. “Сен кімсің? Сен кімсің?” – деп терезеге үңілдім. “Далаға шық, Толғанай! Бол тез! Сарайдан ат ұрланды!” – деді келген кісі. Алиман шам жағам дегенше етігімді кие салып, далаға жүгіріп шықтым. Ат қораға басқармалар да жеткен екен. Сары жорға бас болып, оны біз колхозға өткізіп жібергенбіз, арбаға жегетін үш ат жоқ болып шықты. Біздің бригаданың жазғы қос айдауға байлаған сен тұр мен атайын мықты аттары еді. Аттардың түнгі шөбін салайын деп қарауылшы шөп қораға шығып кеткенде қағып кетіпті, қайтып келсе сарай іші қараңғы, шам сөнген, жел өшірген екен ғой деп жайымен жандырып қараса, бергі жағындағы үш аттың орны бос. Ол кезде үш жұмыс көлігін жоғалту колхоз үшін қазіргі кезде он трактор жоғалтқанмен пара-пар еді. Ал енді арғы жағын ойласаң, бұл майдандағы солдаттардың әрқайсысының бір сындырым нанын қолынан тартып алғандай нәрсе емес пе. Жабыла аттанып, қайсыбіріміз оқталған мылтық ала шауып ізіне түскенімізде, ұрылар жолықса оңдырмайтын едік. Құдай-ақы, оңдырмайтын едік! Бірақ жете алған жоқпыз, ұзап кетсе керек және де қайда кеткенін кім білсін. Ауылдың сыртында екі-үш топқа бөлініп, жан-жаққа кеттік. Сонда адасып кетпейін бе. Мінгенім колхоздың асыл тұқымды айғыры еді, жануар қамшы салдырмай алып-ұшып келеді, үлкен жолдан өтіп, тау жаққа бет түзегенімді білемін. Артымнан еріп келе жатқандар да бар еді, басқа жаққа бұрылып кеткен бе, олардан қара үзіп кеткенімді біраздан кейін барып білдім. Қарақшылардың қарасы қайдан көрінер екен деп, тізгінді тартпай иен далада ағызып келе жаттым, бір кезде ат тоқтай қалғанда ғана алдыма қарасам – терең сай. Тау етегіне келіп қалғанымды сонда барып білдім. Қарауытқан қыр үстінде арқан бойы жерде ай шалқалап, жұлдыздар жымыңдасып тұрды, аспан ашық. Мұздай жел күрткі қар үстімен ұйтқи соғып, жансыз құрайларды біріне-бірін қағыстырып тұрды. Иесіз ескі қорған ішінен үкі-жапалақтардың жағымсыз даусы естіліп тұрды. Бұл түні дүниенің әр жерінде әрқилы жақсылық пен жамандық болған шығар, тарихтың әр алуан ұлы да қайталанбас оқиғалары өтіп жатқан болар, ал енді біздің ауылымызда бұл түн осындай бір сойқан түн болды. Аттарды кім алды екен, қандай немелер алды екен? Осындай кездерде елдің обалынан қорықпаған кімдер болды екен? Ана қамыстың ішінде бой тасалап жатпасын деп сайға түсіп қарадым. Ештеңе де жоқ, болғаны бір тұлкі бұлаң етіп қамыстың ішінен шыға қашты да, ай жарығында күмістей құбылған құйрығын сүйретіп, жер үстімен жортып кете барды. Кері қайттым. Сайды бойлап келе жатқанда есіме түсті: Жексенқұл деген біреу әскерден қашып келіпті, қасында екі жолдасы бар екен, Сары жазықтағы қазақтардан көрінеді деген қаңқу сөздерге онша сене қойған жоқ едім. Қайтіп қана көпшілік майданда өрт кешіп, шайқасып жатқанда бұлар мұнда қара басын ала қашып, бекініп жүреді? Бұл не деген жүзіқаралық: “Сен өл, мен өмір сүрейін дегені ме? Осы да кісілік пе?” – деп ойлап жүргенмін. Ауылда әркімнің сыры белгілі емес пе. Мұндай іске баратын ешкім жоқ болатын. Онан кейін ортан қолдай үш жылқыны кім бойына сіңіріп кете алмақ. Не де болса ұры алыстан келді. Әлгілердей сырттан торып, тау-тасты мекендеп жүргендер ғана сіңіріп кете алады деген ойға келдім. Жексенқұлдардың әскерден қашып жүргендері шын болса, онда бұл солардың жасаған сойқаны ғой деп түйдім. Олай дейін десең, ұрыны көзіңмен көріп қолыңмен ұстаған жоқсың. Бірақ, Жексенқұлдармен кейін беттесуге тура келді. Бұл оқиға көктемде болды.

Шынын айтсам, колхоздың күнделікті дүрбелең шаруасымен жүріп, бұл оқиға естен де шығып кеткен еді. Үш ат бір соқаның күші, ептеп құнан-пұнандарды үйретіп, бригаданың соқаларын түгендедік, амал қанша. Сонымен қос шығып, ұрыны емес құдайды да ұмытатын қарбалас басталды. Менің өмірімдегі ең бір ауыр жаз сонда болды ғой. Ел қайтсін, істейін-ақ дейді, бірақ, аштықтан кетпен көтеруге әзер жарап жүр, тіпті жұмысқа жарамай қалғандар да болды. Баяғыдай қуат жоқ, жұмыс кешеуілдеп қалды. Оның үстіне колхозда тұқым аз, қамбаның ішін сыпырып-сиырып, әрбір дәнді теріп, әйтеуір әзер дегенде бригадамызға берілген егіс жоспарын орындадық-ау. Сол кездері елдің түрін көріп, қатты ойландым. Еңбек күнге дәнеңе алмаса, ішерге ас болмаса, енді елді қырамыз ба? Ендігі көктемде мұнан да бетер аштыққа душар боламыз ғой сәті болса. Жоқ, біздің бұнымыз жарамайды, қайтсек те бір ақылын табуымыз керек деп, анау тау етегінде бос жатқан ескі аңыздың орнын айдатып, егін ектірмек болдым, Басқармамен ақылдастым, райкомға дейін

бардым, түсіндірдім: мұны біз жоспардан тыс, өз күшімізбен істейміз, елдің еңбекақысына үлестіріп береміз деп алдаймыз. Үстел құшақтаған бір мықты: колхоздың сталиндік уставын бұзасың, – деп жекіді. “Бүйткен уставың қара жерге кірсін – дедім. – Бар, Сталинге айт! Біз бұралып аш жүргенде сендерге кім тамақ тауып береді?” “Аузыңызға ие болыңыз, құрығыңыз кеп жүр ме?” – деді. “Ие болмаймын! Біз істен шығып қалсақ, майдандағы солдаттарға кім нан тауып береді? Осыны ойламайсыңдар ма?” Қойшы әйтеуір, ақыры келісімдерін берді. Бірақ мәселе басқада еді: себетін тұқым жоқ, ал колхоздың қамбасында түйір дән ырымға табылмайды, енді қайдан аламын? Айлам, амалым таусылып, елді жинап алып, өзімше кеңес құрдым. Шығып сөйлеп, бар сырымды алдарына ақтарып салдым: “Кәне, халайық, кеңесіп кескен бармақ ауырмайды деген. Не істейміз? Келер көктемде де өстіп, тісіміздің суын жұтып отырамыз ба, жоқ әлде бір тіршілік істейміз бе? Мына егіндерге үміт артпайық, жорта жасырып керегі не, оның бәрі, тұқымнан басқасы, майдандікі, соғыста жүрген әскердің азығы. Ал енді тұқым тапсақ, жоспардан тыс азын-аулақ егін салатын шамамыз бар. Оның түсімін еңбек- ақыға, кәрі-құртаңдар мен жетім-жесірлерге бөлістіріп береміз. Маған сенсеңдер мен мұны өз мойныма аламын. Сөздің тоқетері былай – үйлеріңде ішіп отырған, қаптарыңның түбінде қалған астықтарыңды беріңдер, жерге себеміз. Қазір ішпесек ішпей-ақ қояйық, бұған да шыдайық, ептеп ағарған ішіп, егін пісікке ілесіп кетерміз. Өздерің үшін, бала-шағаларың үшін ерлік көрсетіңдер, айналайын ағайындар, аямаңдар, ауыздарыңнан қайта шығар- сандар да беріңдер, уақыт өткізбей тұқымды сеуіп тастайық!”– дедім. Жиналыста мақұл дескенмен, шынтуайтқа келгенде істің жайы олай болып шықпады. Әсіресе балалы әйелдер кісінің сай- сүйегін сырқырата зарлап, соғысыңды, өміріңді, колхозыңды жерден алып, жерден салып қарғап, сақтап отырған бидайы бар ма, арпасы бар ма балаларының аузынан жырып беріп жатты. Арбаны көшемен жүргізіп қойып, үйді-үйге кіріп, біреумен жарқын сөйлесіп, қайсы бірімен шекісіп қалып, алды жарты пұт бидай, арты бір кесе сұлы берсе де, әйтеуір ұсынғанын ала бердім. Мейлі қос уыс дән болса да пайда, күзде сол бір қос уыстан бір пұт астық алсақ, қазіргінің есесін қайырып алғанымыз сол емес пе деген ойда болдым. Әйтпесе мұндайға баспаймын ғой. Бірақ солай болса да, не үшін осындай қаталдық жасадым екен сонда? Оң жағыма қарап күліп, сол жағыма қарап жылап, тіпті ешкімді есіркеген жоқпын ғой. Бірқатарының қолынан тіпті тартып алғандай болдым. Бейшара Айша көршімнің сондағысын өмір-бақи ұмытпаспын. Күйеуінен ерте айырылып, Жаманбай соғыстан бұрын қаза таппады ма, қайғымен қажып, науқасқа шалдықты. Беті бері қараған кезде колхозда әлінің келгенінше жұмыс істеп, бақшасын күтіп, жалғыз ұлы Бектасты адам қатарына қосты. Ол да кәдімгідей іске жарап, бір үйді асырайтындай болып қалған-ды. Бектасқа сол күні тұқым жинаған арбаны айдатып қойғанмын. Олардың үйінің тұсына келгенде: “Бектас, үйлеріңде ештеңе бар ма?”– деп сұрадым. “Бірдеңе бар болар, – деді бала. – Пештің қасында”, “Әйтпесе өзің алып келе ғой” – десем, “Жоқ, Тоқан апа, өзіңіз барып алыңыз”, – деді.

Екі-үш күннен бері ауруы ұстап, Айша үйінде жатыр екен. Реңі адам аяғандай, қуқыл тартқан, шамасы қиналып отырса керек. “Жұрт қатарлы беретініңді бер, Айша” – деп едім, “Бар болған астығымыз анау”, – деп қапты көрсетті. “Сол болса да бер. Тұқым үшін, жер айдаулы, себеміз де тастаймыз”, – дегенімде Айшаның қабағы түсіп, үндемей томсарды да қалды. Қайран жоқшылық-ай, адамды қалай қор етеді! “Айша, мынаны ең көп дегенде он күн талшық қыларсың, кейін қыстық азығың болады ғой, ертеңгіні де ойлайық, балаңның игілігін көр, көшеде арбасымен күтіп тұр” – дедім. Айша ернін тістегілеп: “Бар болса, аяп отыр дейсің бе, Толғанай. Өзің де көріп жүрген жоқсың ба, мен мынадай шала- жансармын, құдайы көрші емеспін бе...” Айша осылай дегенде жүйкем босап кетті. Бірақ сол замат жоқтықты шетке қақтым. “Мен қазір көршің емеспін!– деп қатты сөйледім.– Мен бригадирмін, көпшіліктің атынан осы айыбыңды алып кетемін!”– дедім де, орнымнан тұрып, қапты қолыма алдым. Айша үндемей теріс қарады... Алты-жеті килодай бидай екен. Қабымен алып кете берейін дедім де, бірақ шыдамай тең жартысын үлкен табаққа төктім. “Бері қара, Айша. Жартысын ғана алдым, қапа болмашы”, – дедім. Айша басын бұрып маған қарағанда, көзінен аққан жас боп-боз сала болып төмен қарай төгіліп тұр екен. Сонда тастап кетсем болмай ма, мұндай боларын біліппін бе, қапты ұстаған бойы үйден ата шықтым. Адамды бүйтіп ренжіткен кісіге қандай азап, ә, құры- сыншы дүниесі неге, немене үшін солай еттім екен! Қазір есіме алсам да, істегенімді ешбір кешіргім келмейді.

– Жоқ, Толғанай, онда сенің ешбір күнәң болған жоқ. Сен елге игілік істейін деп ойладың, бірақ ол орындалмай қалды.

– Иә, айналайын, диқан далам, сен бәріне куәсің: ниетім түзу болатын. Ал енді сонда ауылдағылар жабыла сабап өлтірсе де, бейіл едім. Білесің ғой өзің, үлкен екі қап тұқымдық астық жиналды, оны біз қалбырға салып тазалап, қос басына өзім жеткізіп тастағанмын. Ол күні қоя тұрсам да болады екен. Айдайтын біраз жер қалған болатын. Ертеңіне құлқын сәріден тұрып, жер жыртуға өзім асығып келемін. Тұқым дайын, жер дайын, барлығы да ойдағыдай келе жатқан. Кеш түскенде үйге келіп, әлденеге елеңдеп тыныш отыра алмадым. Күндіз Бектас пен тағы бір балаға тырмаларды арбамен қос басына апарып тастаңдар деп

дайындаған едім. “Бала – баланың ісі шала” дегендей, олар айтқанымды орындады ма, әлде жоқ па тақат таппай Алиманға: “Мен ана қосшыларға барып келе қояйын, тез ораламын” – деп, атқа мініп жүріп кеттім. Қыстақтан шыға бере, аттың басын қоя бердім. Қас қарайып, кеш қараңғысы бірте-бірте қоюланып түсіп бара жатқан. Қос басына жете бере айдалған жерге қарасам, соқаға жегілген өгіздер бос тұр, жанында тірі жан жоқ. Осы уақытқа дейін өгіздерді доғармағаны несі деп, соқа айдаған балаға әбден ашуым келді. Қайда жүр екен ол жүгірмек дегенімше болған жоқ, жол бойында аударылып жатқан арбаны көріп, зәрем зәр түбіне кетті. Арбаның жанында да ешкім жоқ. “Әй, балалар, қайда жүрсіңдер? Қайдасыңдар? Кім бар мұнда?” – деп айқайладым. Ешқандай жауап жоқ, тек жаңғырық естілді. Бұл несі, бұлар сау емес құдай біледі деп лашыққа шаба жөнелдім. Аттан секіріп түсіп, шырпы жағып кіріп келсем, Бектас жолдасымен, соқашы бала – үшеуі бірдей қолдары артына байланып, жерде жайрап жатыр. Киімдері өрім- өрім, бет-аузы қанға боялған, ауыздарына шүберек тығылған. Бектастың аузынан шүбіректі жұлып алып: “Тұқым? Тұқым қайда?” дедім өкпем аузыма тығылып. “Алып кетті, сабап алып кетті” деп, ұрылардың кеткен жағын басымен көрсете берді. Сол жерде не болғанымды білмеймін, атқа ырғып мініп, ізіне түстім. Өмірімде өйтіп атқа шауып көрмеген шығармын. Денесіне пышақ тигенде адам ештеңеге қарамай ышқынбай ма, қараңғы түн емес, мейлі көр түнегі болсын! Өз үйімді өртеп, өз мүлкімді үптеп кетсе разымын, қырманға қол салып, тоғыз қап толтырып алып кетсе шыдар едім – қырманның ұшығы дер едім, бірақ, бұл тұқым үшін табан астында өлуге де дайын едім!..

– Иә, Толғанай, елдің аузынан жырып алған әрбір түйір дән үшін, адамның құны болған қос уыс тұқым үшін жаныңды құрбандыққа шалсаң да аз еді. Түн қараңғылығын оқтай жарып: “Тоқта! Тоқта! Жүзі қаралар!” деп ақырдың. Сенің дауысыңнан селт етіп, ұйқыға кетіп бара жатқан жерімнен ояндым. Аттың төрт аяғы тасырлап, ұрыларға төніп қалған екенсің. – Иә, дүние-төңіректі жара ақырғаным шын. Өстіп айқайлап келе жатқанмын, ісім ақ екен, қарақшылардың ізіне білгендей түсіппін. Көп ұзамай алда ұрылардың қаралары көрінді, ат тұяқтарының тасқа шақ-шақ тиген даусы естілді. Үшеу екен, салт атты немелер қаптарды бөктеріп алып тау жаққа қарай салдыртып бара жатыр екен. “Тоқта! Тастандар тұқымды! Таста тұқымды! Таста деймін!” – деп, атты үсті-үстіне қамшылап ізінен қалмай келе жаттым. Арамыз бірте-бірте қысқара берді, өйткені аналар қап бөктерген, қатты шауып кете алмады. Бірақ астықты да тастамады. Біреуі ортада жорға мініп бара жатты. Қолда өскен мал емес пе, артынан таныдым, артқы ақ шашалы аяғынан таныдым – біздің сары жорға екен. Қыста аттарды да ұрлаған осылар екенін білдім. “Тоқта! Мен білемін сендерді. Мен білемін сені, Жексенқұл!

Сен Жексенқұлсың! Құтыла алмайсың сен енді менен, тоқта!” – деп бар даусыммен айқайлап келе жатқанымда шынында да Жексенқұл екен, жорғаның басын бұра тартып, қараңғыда ат құйрығы бұлақ ете түсіп, мылтықтың аузынан жарқ еткен от көзіме қатарынан екі рет шағылысып, тарс еткен дауыстан атым үрке тоқтап, тебетейдей ұшып түстім. Жығылып бара жатқанымда мылтық атылғанын, өзіме оқ тигенін сездім, онан арғысын білмеймін, қара түнек. Бір уақытта есімді жиып, көзімді ашсам, айнала тып-тыныш, шалқамнан түсіп жатыр екенмін, өн бойым өзімдікі емес, қорғасындай ауыр тартып, қимылдауға дәрменім жоқ. Жанымда – кейде қорқырап, кейде тебініп тұяқ серпіп оқ тиген аттың жаны шыққалы жатыр екен. Жануар біраз қорқырап қиналды да, ақырғы рет ышқына тұяқ серпіп, сылқ етті. Осы бір сәтте маған өмірдің бәрі тоқтап қалғандай сезілді. Жым-жырт түн және мен... Орнымнан тұрып ептеп әрекет жасағым да келген жоқ. Қандай оқиға болғанын сонда ғана барып түсіндім. Осы бойдан көзім жұмылып өлсем кәнекей дедім өзіме. Елге енді не бетімді айтамын, не деймін, оның жүзіне қалай қараймын? Көзіме жас толып, жоғары қарасам түнерген аспанда Құс жолы ұзыннан-ұзақ жолақ тартып, құдды Айшаның бетінен төмен сорғалаған көз жасындай боп-боз болып жатыр екен. Дірілдеген ерінімді тістеп ел үшін, жұрт үшін, келешек үшін сұранып, тіленіп, Айшаларды жылатып тартып алған тұқымымды көр тамағына алып кеткен қашқындарды қарғадым. “Ылайым, қан төккен елдің қаһары ұрсын сендерді! Соғыстың ғаламаты ұрсын сені, Жексенқұл! Өстіп жүріп жан сауғалағанша адам болып дүниеде жүрмей-ақ қоймайсың ба? Субанқұлым, Қасымым ішкен суды сен де арамдап ішіп жүрген екенсің... Тфу, бетіңе!..”

Мен өстіп көпке дейін жаттым. Бір уақытта біреудің келе жатқаны естілді. “Тоқан апа! Тоқан апа-а-а-а!” – деген баланың жыламсыраған даусы шықты. Бектас екенін даусынан таныдым. Іздеп жүрсе керек. Басымды жоғары көтеріп: “Бектас, бері қарай жүр” – деп шақырдым. Адам ғой, атаның баласы ғой, жаныма жетіп келіп: “Тоқан апа, аман-саусың ба, Тоқан апа?” – деп, басымды сүйеді. “Аман-сау емеспін, белім қозғалтпайды, шойырылып қалса керек”, – десем ол: “Ештеңе емес, әлі-ақ сауығып кетесіз, Тоқан апа”, – деп, ана жақта іздеп жүрген жолдастарын: “Балалар, бері келіңдер, Тоқан апам мұнда екен, аман-есен екен”, – деп шақырды. “Енді апаңа не деп жауап береміз?” десем, Бектас біраз үндемей тұрып: “Жауабын мен өзім беремін, Тоқан апа. Жұрттың бәріне жауапты өзіміз береміз, Тоқан апа. Ештеңе емес!” – деп, бала ғой, онда он төрт-он бестегі

кезі, ызасына шыдамай еңіреп қоя берді. Жұдырығын түйіп, орнынан ұшып тұрып, тау жаққа қарай қолын сілтеп: “Біз бәрібір өлмейміз, әлі көрерсіңдер, мен де есейіп ер жетермін. Бұл істегендеріңді еш уақытта ұмытпаспын”, – деді. Оның сол бір жігерлі, кекті сөзіне делебем қозып, шыдай алмай жылап жібердім. Сонда ол: “жыламаңыз, Тоқан апа, мен де сіздің балаңызбын, мен де ер жетемін, Қасым ағамның орнын жоқтатпаймын”, – деп, қолтығымнан сүйеп, орнымнан тұрғызды. Балалар мені арбаға салып, үйге алып келді. Екі-үш күн науқастанып, төсекте жаттым. Ауылдағылардың бәрі көңілімді сұрап, келіп-кетіп жатты. Елге рахмет, оған өле-өлгенше ризамын, сонда мені ешкім табалаған жоқ. Алайда ойлаған ісім орындалмай қатты қиналдым. Айдалған жер бос қалып тұқым себілмей, қарақшылардың кересі болып кеткенін еске алған сайын, жүрегім сыздап, қаным қайнады.

– Оның рас, Толғанай. Оны мен де сездім. Сол шаңы шығып бос қалған егінжай денемдегі бітпеген жарақаттай көпке дейін сыздап, мені ауыртып жүрді. Егіндікке тұқым себілмей қақырап қалса, менің дертім сол ғой, Толғанай. Соғыс басталғалы бері қанша егінжай қақырап, қанша адам қыршынынан қиылды. Менің барып тұрған жауым – соғыс бастағандар, өйткені олар егін екпейді.

– Дұрыс айтасың, – соғыс пен диқаншылық бір-біріне қарама- қарсы нәрселер емес пе. Соғысқан егін екпей, адал адамдардың несібесіне арам қолын салады, демек ол адам атаулының жауы. Майсалбек, айналып кетейін кемеңгер ұлым, ол да осы жөнінде хатында жазбап па еді. Есіңде ме, Жер-ана, Майсалбектің хаты?

– Мен оны жатқа білемін, Толғанай.

– Иә, сен екеуіміз оны жатқа білеміз. Бүгін менің сыйынатын күнім, бүгін біз бәрін қайтадан еске аламыз, Жер-анам.

– Айта бер, Толғанай. Сенің бұл айтқандарың өткенді еске алу ғана емес, әрдайым жүректе сақталатын нәрсе. Майсалбегіңнің жазған хатын тағы бір қайталап айтып берші. Майсалбек сенің ғана ұлың емес, ол менің де ұлым, Жер-ұлы Майсалбек! Мен сонда ауырып жатқанымда, ауылдастарымның хал-жай сұрап, әрқайсысы жылы сөздерін айтып, көңілімді аулап жүргендерінің тағы бір себебі бар екен ғой. Мен оны сезіп те қалғандай болдым.

Айша көршім, бейшара, өзі аяғын әрең сүйретіп жүріп, кішкентай тостағанмен қаймақ алып келіпті. Ол үйге кіріп келгенде, анау күні істегеніме қатты ұялдым. Аузыма сөз түспей, қатты қысылдым. “Толғанай, сен ойыңа ештеңе алма, – деді Айша.– Менің босандығымды кешір. Сендей әйел үшін, керек болса, жанымды да аямаймын. Керек болса, жалғыз ұлым Бектасты да беремін. Ол онсыз да екі үйдің ортасындағы бала болып кетті, сені менен артық көрмесе, кем көрмейді. Сен бізбен адамсың, біз сенімен адамбыз. Осыны түсініп қой” – деді. “Рахмет, бұл лебізіңе”, – дедім мен де. Әншейін ойындағысын айтқан екен десем, оның да сөзінің астары бар екен.

Ертеңіне белімнің ауырғаны басылып, үйде әрі-бері жүріп далаға шықтым. Терезенің алдына киіз төсеп, белімді күнге жылытып отырдым. Алиманға жұмысқа бара бер десем, басқарма бүгін де енеңе қарайлас, үйде бол деп рұқсат берді деді. Аула ішіне от жағып, су жылытып, Алиман кір жуып жатқан. Есік алдындағы жуан түп кәрі алма ағашы сол жылы орасан қалың гүлдеп, қайтадан күш алып жасарғандай жайқалып, жел тигенде бұтақтарынан аппақ қоқым себелеп жатты. Алма гүл жарған кезде ауа да мөлдір бұлақтай тұнып, тап-таза болып тұрады ғой әдетте. Алыста жалтыраған таудың мәңгі мұздары ап-анық, көрініп тұрды. Өстіп отырғанымда аулаға пошташы Темір шал кіріп келді. “Арма, Толғанай”, – деп онша сөзге де келмей, асығып-үсігіп, өзінше әлденеге томсарып, күркілдеп жөтеліп, суық тиіп қалыпты байғұсқа, құрғырдікі деп күбірлеп, саған хат бар еді дегендей сөмкесін ақтарып-төңкеріп, бір хатты тауып алды да, маған берді. Оның бұл төзімділігіне тарынып: “Келген бойда айтпайсың ба, кісіні зарықтырмай! Кімнен екен?” – деп сұрадым. “Майсалбектен көрінеді”, – деді ол біртүрлі. Қуанып, жүрегім алып ұшып әдетте Майсалбектің хаты үш бұрышты болатын еді, бұл жолы адресі тасқа басылған, төрт бұрышты, сырты қалың атлас қағаз екеніне тіпті назар салмаппын. Сол арада жарадар аяғын сүйретіп, балдаққа сүйеніп Бектұрсын келіп қалды. Көршіміз еді, іші пысқанда біздікіне келіп, көңілін көтеріп кететіні бар еді. Хат келіп қалған екен ғой, Майсалбектен ғой тәрізі деп, сабыр қылып қол алысты. “Қолың неге қалтырайды? Бері отырып оқып берші”, – дедім. Сонда ол киіздің шетіне отыра беріп, ойбай аяғым деп өңі қуарып, қара суға түсті. Хатты қолы дірілдеп әрең ашты да, оқи бастады. Ай, қайран балам, қайран хат...

“Апеке, ақ сүтіңнен айналайын апекем, – деп бастапты.– Мен сенің қандай жан екеніңді білмесем, бұл хатты жазбас та едім. Сенің ақылыңа, қайратыңа, сенің күшіңе сеніп жазып отырмын. Сөйтсем де не деп түсіндіріп, не деп айтуға сөз таба алмай, алақандай ақ қағазға телміре қарап отырмын. Ақыры менің істеген ісімді дұрыс деп табарсың, мен оған өзіме сенгендей сенемін. Иә, апа, мені сөзсіз дұрыс істеген дерсің... Әйткенмен, жүрегіңнің түкпірінде маған деген сұрауың болар: “Балам, қайтіп өз өміріңді өзің қидың. Адамға бір-ақ рет берілетін бұл жарық дүниемен қалайша өзің қоштасып жүре бердің? Мен сені несіне туып, неге өсірдім?” Иә,

апа, анасың, сенің бұл сұрауыңа тарих кейін жауап берер. Ал енді менің айтарым: соғысты біз тілеп алған жоқпыз, бұл көптің басына түскен ауыр нәубет, бүкіл адам баласына балта жұмсаған зұлым күш. Біз онымен күреспей тұра алмаймыз, оның үшін қан төгіп, оның үшін жан пидә етіп, оны қиратып жоқ етуге міндеттіміз. Өйтпесек біздің адам деген атымыз өшеді. Мен соғыста жүріп ерлік көрсетейін деп еш уақытта аңсаған жоқ едім, мен өзімді сондай бір қарапайым, сондай бір асыл мұратқа – мұғалімдікке дайындап жүргенмін. Заманым осы екен, балаларға қара танытып оқытудың орнына, қару ұстаған жауынгер болдым. Ол менің айыбым емес. Қазір мектепте оқып жүрген жастарға менің бірінші және ақтық сабағым осы, оларға беріп кеткен білімім де осы. Бұған мен өмірден алған барлық білімімді, бар жүрегімді аямаймын.

Бір сағаттан кейін мен Отаным тапсырған міндетті орындауға кетемін, қайта оралмаймын. Жаудың бекінген жеріне барып, оны талқан етіп, өзім де жоқ боламын. Отан үшін, халық үшін, жеңіс үшін, дүниедегі бар жақсылық үшін...

Бұл менің ақырғы хатым, қолыма соңғы рет қалам алуым, ақырғы сөзім. Апа, мың бір рет апа десем де сенің қадіріңді тауысармын ба, түсін: бұл жай ғана өле салу емес, бұл жай ғана жан қию да емес, бұл өмір үшін өлім. Құлаққа бұл, бәлкім, тұрпайы естілер, иә бұл шынында да өмір сүру үшін болған өлім. Мен өз еркіммен осыны қалап алдым. Менің еш уақытта солқылдаған шағым болған жоқ. Отаным бұл істі маған сеніп тапсырғаны үшін мақтанамын.

Мені жоқтама, апа. Артында тұқым-жұрағаты қалған жоқ деме. Жер бетінде бұдан былай соғыс болмаса, жаңа туған сәбидің үілдегені – сол мен, бойжеткен қыздардың жәудіреген көздері – сол мен, бұтақта көктеген жапырақ – сол мен, далада жайқалған егін – сол мен, мұғалімдердің балаларға үйреткен бірінші “А” әрпі – сол мен, осының бәрі мен, осының бәрі мен, сен де мен деп жүргейсің, апа!

Жылама, апа, ешкім жыламасын. Мұндай өлім үшін ешкім жыламасын. Қош, ақырғы рет қайыр қош! Қош, тұрпатыңнан айналайын, Алатау!

Сенің мұғалім балаң – лейтенант Майсалбек Субанқұлов.

Майдан. 9 наурыз, 1943 жыл, түнгі сағат – 12”. Есеңгіреп басымды жоғары көтеріп қарасам, қора ішінде жұрт самсап тұр екен. Бәрі үнсіз, бастары түсіп, аза тұтып тұр екен. Ешкім үн шығарып жылаған жоқ. Майсалбек ешкім жыламасын деген ғой. Әйелдер мені қолтығымнан сүйеп, орнымнан тұрғызды. Гүлдеген алма ағашын жел қозғап, бұтақтарынан ұшқан аппақ бүрлер үстіме себіліп, бетімді майда ғана сипап жатты. Сол гүлдеген алманың арғы жағы, ауылдың үсті, алыстағы мұнарланған таудың үсті шегі жоқ, түбі жоқ мөлдір, тап-таза көгілдір аспан екен. Дүниенің мұндай кең екенін көргенімде, дүниенің мұндай тар екенін сезінгенімде, әлемді басыма көтеріп, аңырап жылағым келді. Бірақ өзімді-өзім қолға алып, тістеніп тұра бердім. Алиманның манадан бері не күйде тұрғанын білмеймін, мен орнымнан тұрғанымда, екі қолын созып, соқыр кісіше, маған қарай теңселіп келе берді де, бір уақытта бетін алақанымен басып, кейін бұрылып кетті... Міне, өстіп ортаншы балам Майсалбектен де айырылдым.

Тастап кеткен құлақшыны ғана қалды...

– Менде болса Майсалбектің жері деген атағы қалды, Толғанай.

Халыққа істеген ісі, даңқы қалды... Иә, Майсалбектің аты өшкен жоқ. Батыр деген аты ардақталып, қыстағымыз “Майсалбек” атындағы колхоз болды. Майдандағылар Майсалбектің жазып кеткен хатын өздерінің хаттарына қосып, ауыл советке жіберген екен. Ол хатта Майсалбектің ерлігін жазған жауынгер жолдастары бәрімізге көңіл айтып, сендердің перзент-теріңді, жерлестеріңді еш уақытта ұмытпаймыз, оның есімін Отанымыз әр кез мақтан тұтады деп жазыпты. Бақсақ Майсалбегім барлаушы екен. Біздің әскерлер шабуылға шығар алдында немістердің жасырулы тұрған құрал-жарақтары, оқ-дәрілері аспанға ұшып, айнала төңіректегі ормандар жапырыла сұлап, шабуылға жол ашылыпты. Осыны істеген менің балам Майсалбек екен. Мен де оның бұл ерлігіне мақтанамын. Әйтсе де, маған салса, соғыс шықпағанда, мен оның басқа істерімен мақтансам, бақытты болар едім ғой. Өзі айтқандай балаларды оқытып, оқытқан шәкірттері өзінен озғын, өзінен білімді болып, әр алуан істе, әр алуан ғылымда даңқы шығып жатса, Майсалбегімнің даңқы да сол болар еді-ау. Адам баласына ең алдымен тап осындай даңқ керек. Ал енді соғыста көрсеткен батырлықтың да ерлік екенінде талас жоқ, ол үшін басымды иіп, ұлымның алдына жүгінемін, бірақ сондай өкініп, тірі жүргеніне ештеңені тең көрмеймін...

Әзелде соғыстан еш пенде жақсылық көрген емес қой...

– Рас, Толғанай, жауды жеңген күнде де оның қайғысықуанышынан мол болады емес пе. Сол жылы, жеңіс келген жазда, сендердің әскерден қайтқандарды тосқандарың әлі менің жадымда, естен кетер емес, Толғанай. Сондағының қайсысы сүйініш, қайсысы арман екенін әлі де айта алмаймын...

– Мен де солай... қуанышымыз басым ба еді, әлде күйінішіміз басым ба еді... Жау жеңіліп шайқас аяқталғанда, аласапыран дүние тыныштық құшағына еніп, бұрын соғыстың бүрмелеуімен онша байқала қоймаған нәрселер сонда елдің жүрегін тағы да сыздатты. Өйткені жеңіс олжа салып, мейрам болып келген жоқ, ол бізге майданнан аман оралған жауынгерлердің жүдеу кейпінде, талай жолды басып, табаны тесілген солдат етігін киіп келді. Сол күні бізге кезек тиіп, өгіз соқамен бақшаны айдап, жүгері еккелі жатыр едік. Көшеде қандай да бір дауыстар шығып, жапа- тармағай жүгірген адамдарды көрген Алиман біліп келейінші деп тез басып кетті де, іле-шала қайтадан асып-сасып жетіп келді: “Ене, жұрттың бәрі әскерлерді күтіп алғалы кетіп бара жатыр. Ауылда ешкім қалған жоқ, бәрі кетті. Жүр, ене, тезірек, бол!” – деді еңтігіп. Өгіздерді доғармай бороздада тұрған күйі қалдырып біз де жүгіре жөнелдік. Шынында да көше қым-қуыт екен. Қыз-келіншектер, бала- шағалар, олар тұрғай селкілдеген кемпір-шалдар да қалмай, аттысы аттылы, жаяуы жаяу жол тосқалы кетіп бара жатыпты. Бұл хабардың қайдан келгенін кім білсін, әйтеуір майданнан қайтып келе жатқан бір солдат (Күмиштек деген жоғарғы ауылдың баласы көрінеді) әскердің бәрі үйді-үйіне қайтып келе жатыр деп, жолыққан біреуге айтқанға ұқсайды. Станцияға екі эшелон әскер келіп түсіпті, бүгін түске таман барып қалармыз деп хабар айтқанға ұқсайды. Қысқасы, қуанышты хабар. Ел жарықтық осы хабардың келуі-ақ мұң екен, анық-қанығын ешкім жөнді білмесе де ешбір күмәнданбастан, күтіп алу үшін жолға шықты. Соғыс басталар жылы жастар қоныстана бастаған жаңа көшенің бойында қыстақты етектей иіріліп күтіп тұрдық. Ол кезде сол шала біткен тамдарға көзіміз үйреніп қалса керек, майданнан жеңіспен қайтып келе жатқан ер-азамат- тарымызды қандай қасиетті, қандай арманды жерде күтіп тұрғанымыз тіпті ойымызға келмепті. Ойымыз – әскерлерді қыстаққа кіре беріс жерде тосып алу еді. Ұлғайған кісілер арықтың жағасындағы биіктеу жерге шығып, атшылар ат үстінен, балалар шала біткен тамдардың дуалдарына отырып, зарыға күткен станция жаққа қадалды. Әне келеді, міне келедінің арасында бір-бірімізге көрген түсімізді айтып, жолдан тастарды жинап алып құмалақ тартып, түс-аянымызды, құмалақтың көрсеткенін жақсылыққа жорып, үлкен жолға қараумен болдық. Қазір ойлаймын, дүниедегі адам баласының бәрі осындай бір тілекте, бір ниетте, біріне-бірі жақсылық ойлап, өз балаларын осылай сүйсе, осылай күтсе, бәлкім, соғыс болмас па еді, қайтер еді. Жиналған көпшілік кейде демін ішіне тартып үндемей бір-біріне тіл қатпай тұрды. Әркім өз ойымен әлек болса керек. Өйткені бес жыл бойы сұрапыл қанды соғысты басынан кешіріп, енді жеңіске жеткенде, соғыстың соңғы көріністерінен елдің жүрегі шайылып та қалған болатын. Қайсысы келіп, қайсысы келмес екен деген сұрау әркімнің ойында бар еді. Соған орай әркімнің тағдыры, әркімнің үміті әрқилы болмақ. Соған байланысты әркімнің жаңа өмірі басталмақ.

Бақ ағаштарының басында отырған балалардың біреуі бір кезде: “Келе жатыр!” – деп айқайлап жібергенде, қобыздың қатты тартылған қыл шегіне оқыс қол тигендей, бәріміз бірдей селт етіп, бірауыздан “келе жатыр” деп қайталап, сілейіп тұрып қалдық. Бір сәтте топ ішінде шыбынның ызыңы естілетіндей тыныштық, үнсіздік орнап, сәлден кейін: “Кәне? Қайда келе жатыр? Кәне?” – деген дауыстар шығып, лезде су сепкендей басыла қалды. Алда, үлкен жолдың үстінде жалғыз арбадан басқа ештеңе көзге түспеді, Арба ауыл тұсына келгенде тоқтады да, одан секіріп түскен жалғыз адам шинелін иығына салып, арбакешпен қоштасып, бізге қарай жүрді. Біздің арамызда ешкім тіс жарып үн қатқан жоқ, бәрі айран- асыр қалып сілейіп тұр.

Солдат жақындай берді, бірақ бір адам да орнынан қозғалған жоқ. Адамдардың ақтарылған жүздерінен үміт белгісі сезіліп тұрды. Өйткені біздің күткеніміз жалғыз солдат емес, жолға сыймай майданға аттанғаны сияқты, қалың әскердің тобымен қайтып келуі еді.

– Пендесіңдер ғой, Толғанай! Соғысқа аттанғандар қашан түгел, жұбын жазбай оралып еді? Адам деген кейде осыны естен шығарып жіберетін тәрізді. Оның рас, ұлы далам. Бірақ, біз пендеміз ғой: жақсылықтан әр кез күтетін үмітіміз үлкен. Ал енді сонда жалғыз солдаттың келе жатқаны елдің зәресін ұшырып, есін кетірді. Солдат бергі дөңеске келіп жетіп, қыстақтың шетінде қыбыр етіп қозғалмай тұрған елді көріп, жүрегі зу ете қалды білем, ол да шошып сескеніп тұрып қалды. Бұл несі, бұл неткен жандар, бұлар неге үнсіз қарап тұр дегендей солдат елегізіп артына бұрылып қарады. Жолда өзінен басқа ешкім жоқ екенін көріп, ол бізге қарай жүріп барып, тағы да тоқтап, қайтадан тағы да алақтап артына қарады. Ол осындай жақындап келе бергенде алда тұрған бір кішкентай қыз: “Әшіралы ағам! Әшіралы ағам келе жатыр!” – деп айқайлап жіберді. Қайдан танығанын кім білсін, басындағы орамалын жұлып алып, әлгі жалаң аяқ, сидаңдаған қыз: “Аға! Аға!” – деп айқайлап, солдатқа қарай жүгірді. Оның соңынан балалар лап қойып, онан кейін әйелдер, онан кейін тұрған

жұрттың бәрі: “Әшіралы! Ойбай, шын екен, Әшіралының өзі!” – деп шуылдасып ала жөнелді: Сол кезде бізді қандай күш билеп, жүрегімізде қандай асыл сезімдер оянғанын айтып бере алмаймын – әсем бір сүйініш жан жадыратқан мейірім, қуанышты көз жасы бәрімізді қорғасындай балқытып, рақат дүниесіне алып ұшты. Құшақ жайып солдатқа жүріп бара жатқанымызда біз өзімізбен бірге бүкіл өмірімізді, бастан кешірген күндерімізді, азап-тозағымызды, көз ілмеген түндерімізді, ақ шалған шаштарымызды, қартайған қыздарымызды, жетім-жесір қалғанымызды, сел боп аққан көз жасымызды, қайратымызды, мұңымызды, ту ұстағандай, жеңіспен оралған жауынгерімізге қарай алып бара жаттық. Алдынан шығып келе жатқан халықты көргенде солдат ентелей басып бері жүрді.

Халықтың дүрмегімен жүгіргенде кенет баяғыда тарс-тұрс етіп станцияға тоқтамай өтіп кеткен эшелон менімен қатарласа жарысқандай құлағым тұнып, зырылдаған дөңгелектер астында зың-зың еткен рельстер жүрегімде зыңылдап: “Апа, Алиман!” деген Майсалбектің жел жұла қашқан үнін қуып бара жатқандай болдым. Аттылар ә дегенде жетіп барып, ат үстінен жапырылып солдаттың көтеріп келе жатқан дорбасын, шинелін алып, өзін бәйгеден шығарып келе жатқан сәйгүліктей әлпештеп келді. Жер, Жер-ана, сен осы солдатты ұмытпайсың ғой? Батырдың түрі есінде ме?

– Есімде, Толғанай. Мен ол солдаттың түрін еш уақытта ұмытпаймын, ол бүгін де құшақ жайып: “Айналайын, ел-жұрт! Айналайын, ел-жұрт! Жаным құрбан! Басым құрбан!” деп айқайлап, жүгіріп келе жатқандай. Оның кеудесіндегі медальдары да күміс ділдадай сылдырлап, бетін жуып кеткен ыстық жас та жауған бұршақтай тарсылдап маған тамып жатқандай. Осының бәрі есімде, Толғанай! Кең иықты, сұңғақ бойлы, денелі солдат неше рет ажалмен беттескен, неше рет оқ тоқтатпай жаумен алысқан жауынгер жас балаша еңіреп, бүгін де ана жолда жүгіріп келе жатқандай.

– Иә, иә, дәл солай. Біз де жабыла жылап, халық пен солдат үндері күңірене қосылып, бірін-бірі аңсаған екі толқын тоғыс- қандай құшақтасып көрістік. Сол азан-қазан ызың-шуда әрқайсымыз тұс-тұстан Әшіралының мойнына, иығына асылып дамылсыз сүйіп жаттық.

О, жеңіс-ай, күні-түні тіленіп-сұранып, күресіп алған жеңісіміз- ай! Ассалаумалейкүм, жеңіс! Кешір біздің ботадай боздап жылағанымызды, кешір Алиман сынды келінімді. Аман оралған Әшіралының көкірегіне басын қойып: “Қайда менің, Қасымым! Қайда?” – деп шыңғырғанын кешір. Жеңіс! Сен деп қанша шолпандарымыздан айырылдық!

“Басқалар қайда? Пәленше қайда? Түгенше қайда? Қашан келеді қалғандары!”– деп жапа-тармағай сұрағанымызды кешір. Сұраулар- дың қамауында қалып, көз жасын ірке алмай: “Кеткендердің бәрі оралады! Ертең келеді. Жақында келеді. Тегіс келеді!”– деген Әшіралыны кешір. Кешір бізді, жеңіс, кешір. Сенімен алғаш рет жүз көрісіп жатып біз әрқайсымыз көңілімізде майдан құрбан- дарымен ақырғы рет тағы да қоштастық, оларды тағы да жоқтап, олардың тағы да бір мәртебе күйігін тартып, күдер үзіп көңіл суыттық. Кешір мені, жеңіс, кешір! Әшіралыны қатты құшақтап, емірене иіскеп, Жайнағымды, Майсалбегімді, Қасымымды, Субанқұлымды есіңе алып, менің іште жатқан арманымды кешір! – Жоқ, Толғанай, олай емес, қайта дүние сенен кешірім сұрасын, заман сенен кешірім сұрасын. Сен кешіретін бе едің, Толғанай?

.....

– Неге үндемейсің, Толғанай?

– Кешірмес едім. Жауымды ежелден кешірмеймін. Бірақ заманыма кек сақтаған жерім жоқ. Арты қайырлы болсын. Бірақ соғысқа дауым көп. Атылған оқ, төгілген қан – тарихтың есебінде, ал енді адамдардың быт-шыт болып бүлінген өмірі ше? Оны қайсы есепке сыйғызып, тарихтың қайсы бетіне жазамыз? Ол үшін кім жауап береді? Жалп етіп оққа ұшпаса да, Алиманның тағдырын есіме түсіргенде ішім өртеніп шоқ болады. Оның обалы кімде? Оның дертін кімге барып шағамын? Қайран келінім, гүл сүйген, гүл көрікті келінім!

Әшіралыны туған-туысқандары үйіне алып кетті, жұрттың бәрі тегіс тарағанда Алиман екеуміз де үйімізге қайттық. Осымен соғыстан аласы-бересіміз бітіп, енді бұдан былай тыныштық заман басталмақ.

Біз үндемей келе жаттық. Жаңағы жылаудан кейін Алиман да солқылдап, аптығып, терең күрсініп келе жатты. Қабағын түйіп, еш жаққа қарамай түнерген түрін көріп, келінімнің әлдеқандай ойдың шырмауында келе жатқанын түсіндім. Күн күркірерде ауаның қапырық болатыны тәрізді, одан да арақатынасты ашатын үлкен сөз айтар алдында қиналады емес пе, Иә, Алиман қиналып келеді. Онысын мен жаны ашып қараған көздерінен, тістенген еріндерінен сездім. “Ай, енді айырыламыз ғой. Қасымнан күдер үзіп бітті ғой, – деп ойлап келе жаттым.– Айырылыспағанда енді қайтеміз. Өлгеннің артынан өле ме, кетеді де. Қашанғы жесір отыра бермек. Көңілі де қобалжып жүрген болар. Пешенеме жазғаны осы болса, қайтемін, ризашылығымды берем де. Әйтеуір бағы ашылса болды маған. Жас емес пе, тағы да теңін табар. Қасымдай болған адамына жолығар ма екен? Кім біледі? Бақытты бол, шырағым, бақытты бол. Қайсыбірін айтайын. Анда-санда мені есіңе алсаң, болғаны маған. Сенен басқа кімім бар менің. Сен кетсең, тірі өліктің күнін көріп, даладай үйде

сопайып жалғыз қаламын. Қарақан басым. Қартайып қайрат тайғанда ұлымнан медет қылар тұяқ та қалған жоқ. Бірақ, маған қарайлама. Обалыңа қалмайын, қашан кетем десен де басың бос. Мен үшін алаң болма, балам, күніңді көр. Ризамын саған, батамды беремін”, – деп, айтар жауабымды дайындап, сөйлесуге дайын болдым. Сыр мінез болған, біріне-бірі үйреніскен адамдар ойындағысын айтқызбай-ақ топшылайтын көрінеді ғой. Менің сонда қандай азап шегіп келе жатқанымды Алиман білген екен. Бірақ оның сөзі мен күткендей болып шықпады. Берекелі далам, сенен жасырған сырымыз болды ма, Алиманның сондағы- сына, оның айтқан сөздеріне, оның таудай адамгершілігіне, елжіреген бауырмалдығына ризамын, өле-өлгенше ризамын. Бірақ өзіме наразымын, нәлет айтамын... Не үшін сонда солқылдақтық жасадым екен, не үшін Алиманның сөз айтуын жас балаша тіледім екен? Қасымның шарбағының тұсынан өтіп бара жатқанымызда, там саламыз деп жинаған таудай болып үйілген тастар, неше жылдан бері жауын-шашынның астында жатып үгітіліп біткен кірпіштердің төмпешік болып қалғаны көзге түсті. Жастар майданға кеткеннен кейін бұл жаңа көше со бойы қаңырап иен қалып, айнала төңірегін қаулаған алабота, сораң басып, олардың ішінде арқандалған бұзаулар жүретін. Өркеш-өркеш дуалдардың әр басында көкек құстар кекілдерін тарап, көктем шуағына рақаттанып, қаннен-қаперсіз сайрап отыр екен. “Япыр-ай, үй-жай тұрғызып, өз алдымызға түтін түтетеміз дегендер қайда қалды! Қарашы. Байғұс Қасымыма да бұйырмады”, – деп, санаммен алысып келе жатқанымда, Алиман маған жалт қарады да, қатты күрсінді. “Ене, – деді ол маған, – сонша неге жасыдың? Әлде жақсылықтан біржолата күдер үздің бе? Өйтпеші, ене, егілмеші мұнша, қайратың бар еді ғой. Мына бір жерге отырайықшы, былай, дөңесте сөйлесейікші. “Қазір айтады, кетемін енді дейді!” – деген ой бойымды шымырлатып жіберді. Отырайық, сөйлесейік”, – дедім мен де. Жол бойындағы дөңеске енелі-келінді болып, ақылдаспаққа отырдық. Алда, Алиманым-ай, мұнша неге мейірімді болып жаралдың екен! Сол ақ көңілділігің ақыры түбіңе жетті ме, кім біледі. “Ене, – деді сонда Алиман. – Соғыс болса бітті енді. Бізде өші кеткен жоқ. Мұнан былай қайтеміз деген ойың да бар шығар. Кейіме, енекежан. Дүние сондай әділетсіз болып кетті дейсіз бе? Маңдайымызға жазылған жақсылықтың жұғыны да қалмады дейсіз бе? Бір шаңырақтан кеткен төрт кісінің қалай ғана бірі аман қайтпайды? Жо-жоқ, ене, сабыр ете тұр, менің сөзімді тыңда. Ақ ниетімді айтамын, ене, көңіл жұбатсам құдай ұрсын. Онда өзімді де алдағаным ғой. Сеніңіз маған: құдай қолдап кішкене бала аман оралады. Нанбасаңыз көрерсіз. Хабарсыз кетті дегені – аман дегені, ене. Кім біледі, жау қолына түсіп қалды ма, адасып кетті ме, әлде жаралы болып, орманда жасырынып жүр ме, әйтеуір, ерте ме, кеш пе, Жайнағыңның жарқ етіп келіп қалғанын көрерсің. Дерексіз дегенінен түңілмейік, ене. Дерексіз емес, өлді деп қара қағаз келген қайсыбіреулер артынан тірі болып шықты, ол түгіл жоғарғы ауылдың бір адамы, анау төмендегі қазақтарда да осындай оқиғалар болды, өзің есітіп жүрсің ғой, асын беріп қойғаннан кейін аман-есен қайтып оралды. Ал енді біздің кішкене бала – аман, жүрегім сезеді. Қайтіп қана төрт азаматтың біреуі қайтып келмейді, мүмкін емес. Сабыр етейік, ене, күтейік. Бері қарашы, ене, мен де сенің балаңмын ғой, баста келінің болсам, енді балаңның орнындағы балаңдай көр. Олай емес десен, мақұл, бет- бетімізге кете берейік, онда не бітеді. Қасымның аруағын сыйласам, жалғыз тастап кетпеймін сені, ене. Ендігісін өзің біл...”

Біз көпке дейін үндемей отырдық. Майдың орта шені еді сонда. Сонау алыста мұнартқан қиырда ақ шарбы бұлттар түйдектеліп, анда-санда күн күркіреп, баяу жел соғып тұрды. Сол жарқыраған жақта көктемгі нөсер төніп тұрса керек. Күн шұғыласына шағылысқан жауынның салалары сынаптай құбылып, бірде тауға, бірде ойға ойысып, дүние жүзін жуып жатты.

Сол қашықтықтан жауынның салқын лебін жел айдап келіп, бойымды сергітті. Алиманға мен ештеңе деген жоқпын. Бірақ менің айтарым сонау жарқыраған жауындай тап-таза сөздер еді. Жабырқаған, қансыраған жаныма нұр төгілгендей, барлық жан сырымды саған айттым, Ұлы жер. Осындай адамдарды жаратқаның үшін мың да бір рахмет саған, Жер-ана, – дедім. Дүниенің наразылығына, адамның пәктігіне рахмет айттым. Сонау әлгі ала шарбы бұлтыңа, жарқыраған жауыныңа рахмет дедім. Жауын жауады, егін өседі, ел күн көреді, мен де солармен бірге жасаймын дедім. Бұлай дегенім – Алиманның мені аяп, құрметтегені үшін ғана емес, мені жалғыз тастамаймын дегені үшін емес, жоқ, жалғыз адамның көр өмірі қайда өтпейді дейсің, мен сүйсінгенде, мен мақтағанда басқаға, адамда болатын ұлы бір нәрсеге сыйындым. Соғыс адамды мейірімсіз қылады, тас бауыр, өзімшіл етеді, айуан етеді деп кім айтады? Жоқ, соғыс, қырық жыл қырғынға ұшыратсаң да, талайлардың түбіне жетіп, дүниені өртеп, қиратып, жермен- жексен қылсаң да, сен адамды бағындырып жуасыта алмайсың. Барлық күткен жақсылығынан өзі айрылса да, адам қандай бол-масын, басқа біреуге жақсылық етсем деп талпынады, оны демеп- сүйесем дейді, оған аз да болса көлеңкемді түсірсем дейді.

Менің Алиманым адам ғой! Қараңғы түнде парашютпен жаудың ордасына самолетпен секіріп түскен Жайнақ хабар-ошарсыз жоқ болды дегеніне қарамастан, ол өлген жоқ, аман, сөзсіз қайтып келеді деп сенгені, тілегені кім үшін? Дүние ондай әділетсіз емес деп, белін бекем байлағаны кім үшін? Алиманның шын

жүректен айтқан сөзіне мен де сеніп, шынында да Жайнақ тірі болып жүрмесін, оның қайтып келуі де ғажап емес деп, жас балаша үміттеніп қалдым. Мен өстіп ойланып отырғанымда Алиман бақшада тастап кеткен соқа-сайманымызды еске алып: “Айтпақшы, бақшаны айдап болғамыз жоқ, қой, жүр, ене, ертерек баралық, жер кеуіп кетпесін”, – деп асықтырды.

Аулаға келсек, өгіздер соқаны сүйретіп, арықты бойлай жайылып жүр екен. Алиман оларды қайырып әкелді, соқаны қайтадан бороздаға салдық. Адамның көңілі деген қызық нәрсе ғой. Демнің арасында қанат байлап, алып-ұшпай ма. Айтқан сөздері, істеген әрекеті өзіне ұнап жатты білем, баяғы соғыстан бұрынғы қалпына қайтадан түскендей Алиманның жарқылдап күлгені, сөйлегені өзіне сондай жарасып тұрды. Бешпетін шешіп анадай жерге лақтырып жіберіп, ақ көйлегінің етек-жеңін түрініп, басындағы маңдай шүберегін баса тартып, қара торы жүзі нұрланып даусын қатты шығарып: “Ала бас өгіз, цоп! Цоп, цобе! Кейін, кейін, шолақ құйрық: Цоп, цобе!” – деп, ұзын шыбыртқы қамшыны шартылдата үйіріп, өзінше сергек жүрді. Алда, Алиманым-ай, бақсам ол осының бәрін мені қажымасын, өмірге, жұмысқа аңсары аусын, тіршілік істесін деген оймен жасаған екен. Соқаның тұтқасын ұстап келе жатқанымда, кейін бұрыла қалып: “Ене, соқаны қатты баспа, тастақ үстіне шығып кетіп жүрмесін!” – деді. Енді екі-үш айналым қалғанда жауын да лезде желдіріп жетіп келді. Лезде төге-төге салып сап болатын өткінші нөсер екен. Тентек нөсер ауылға ойнақтай келіп, бүлік салды. Қанаттарын жайып қақылдаған тауықтар пана іздеп тұс-тұсқа жүгіріп, әйелдер кірлерін апыл-құпыл ала қашып, күшіктер, балалар көшеде бірін-бірі қуалап: “Нөсер, нөсер, өтіп кет, Қара суды кешіп кет” – деп, жарысып жүрді. Су боламыз, үйге кіре тұрайық десем, Алиман: “Түк те етпейді, ене, бітіріп тастайық!” – деп, секелек қыздай жауынның қытықтағанына қарқылдап күліп, өгіздерді тоқтатпай айдай берді. Келінімнің рақаттана жүргені менің де жанымды рақатқа бөледі. “Мінезіңнен айналайыным, өткінші жауындай қарқылдаған түріңнен айналайыным! Қандай ырысты жұбай болатын едің! Алда, дүние-ай, алда шолақ дүние-ай!” – деп, жүрегім елжіреп Алиманның сүйкімділігіне тоймадым. Кейін ойласам, оның бұл қылығы да маған арналған екен, мені көңілін көтерсін деген екен. Алиман алақанын, бетін жаңбырға тосып: “Ене, бері қарашы! Қандай тамаша жауын! Биыл егін бітік болады! Цоп, цобе, жаңбыр, төге бер берекеңді, төге бер!” – деп өгіздерді қамшымен ұрып жаңбырды тамашалап келе жатты. Сонда ол өзінің қандай сұлу екенін, су болған көйлегі етіне жабысып, денесі мүсіндей болып тұрғанын, көздерінің қандай бал-бұл жайнағанын сезген де жоқ шығар. Алда, обалыңа қалған соғыс-ай!

Өткінші нөсер лезде басылып, бұлттар алыстап бара жатқанда бұл тағы тез өтіп кетті-ау дегендей, қиялмен бұлттардың артынан мұңая қарап, алысқа көз жүгіртіп, нөсердің бірте-бірте ұзаған күйіне құлақ тосып Алиман қатты күрсінді. Байғұсым-ай, сонда ол Қасымды есіне алып тұрғандай көрінді маған. Алиман мені көре салып, күліп жіберді де: “Жауынның ылғалы кеппей тұрғанда жүгеріні себе салайық!” – деп үйге қарай жүгіріп кетті.

Жібіген, быртиған жүгерілерден Алиман үлкен бір уыс алып: “Ене, осы жүгері дүмбіл болғанша кішкене бала аман-есен қайтып оралсын!” – деп, ісінген тұқымды бақшаға шашып кеп жіберді. Алиманның сондағы кескіні күні бүгінге дейін көз алдымнан кетер емес. Бұлт қойнынан бұлт етіп жаңадан дүниеге келгендей қызыл ет күн тигенде, жауыннан кейін бусанған қара топырақты жалаң аяқ басып, алтын шашқандай жерге дән сеуіп, бұл қасиетті еңбекті жақсы тілек, ізгі ниетке бағыштап, Алиманым жүгері емес, жақсылық сеуіп жүрді. “Көресің ғой, ене, менің айтқаным келеді. Бұйырса, кішкене балаға жүгеріні өзім отқа көміп, пісіріп беремін. Баяғыда жүгеріні менімен таласып жейтін еді ғой. Есінде ме, бір рет ыстық жүгеріні ала қашып, қойнына тыға қойғанда, қарны күйіп қалмап па еді. Ойбайлап ішін ұстап, секіріп жүрсе, мен жынды адамдай: “Со керек саған! Со керек” – деп күле беріппін. – Есінде ме? – деп, Алиман мені де күлдіріп қойды.

VI

– Мейлі енді, сонысына да рахмет! Жүгері бір емес, екі рет, үш рет дүмбіл болды, бірақ, Жайнағымыз қайтып оралмады, небір дерек те болмады. Алиман кейін өзін айыпкер адамдай сезініп, үндемейтін болды...

Арада қыс өтіп, айналып көктем келіп, өмір өз арнасымен жүре берді. Ел тойынып, колхоз әлденіп, өткен-кеткеннің бәрі бірте-бірте ұмытылып, соғыстың ізі жұқарды. Алиман екеуміз баяғыдай колхозда істеп жүрдік. Бригадирлікті мен балалар майданнан оралған кезде өздеріне тапсырғанмын: “Сендер жоқта үш жыл бойы ептеп істедім, енді қартайдым, күшім қайтты, балалар, жұмысты өздерің қолға алыңдар”, – дедім. Сондағы жастар қазір де кейде мені “бригадир апа”, – дейді. Сыйлайтын тәрізді... Заман тынышталғанымен Алиман екеуміздің жарамыз жазылған жоқ. Сыртымыздан сыр білдірмей жүрген боламыз, бірақ, әрқашан көңілде ұялаған іс менің жүрегімді де, оның да жүрегін жегідей жеп жүрді. Былай қарасаң, көзбе-көз отырып, кәне енді әрқайсымыз өз жолымызды табайық, өз тіршілігімізді істейік деп іркілмей айта салатын оңай сөз

сияқты. Иә, жөні сол. Бірақ біз өйте алмай қойдық. Менен болды ма, жоқ әлде Алиманнан болды ма, оның толып жатқан себебі бар, енді айтқанмен не пайда. Мүмкін біздің ешқандай айыбымыз да жоқ шығар. Арман-тілегімді, қайғы-мұңымды шағу үшін ылғи саған келуші едім ғой, жайнаған далам...

– Келетінсің, Толғанай, иә. Қайғыға батып, қайтем, келінімді қайтем, обал-сауабын қайтем, – деп жылайтынсың. Сан рет келсең де, сонда мен саған ақыл бере алған жоқпын, Толғанай. Арада талай жыл өтті, енді міне сен қартайдың, бірақ қазір де сені ақтап, болмаса қаралап ештеңе айта алмаймын, Толғанай. Кім біледі. Осыған келгенде мен өзімді ақтай алмаспын. Келінім Алиман емес, басқа әйел болса, мінезі басқа сөзі басқа, адамгершілігі басқа, жүріс-тұрысы басқа, біреу болса, іркілмей де именбей- ақ: “Қой енді, балам, қашанғы тұл болып отыра бермексің, жас басыңды қор етпей, қадір-қасиетіңді білетін біреуге тиіп ал”, – дер едім. Бірақ, Алиманға бұлай деп айтуға аузым бармады. Егер айтсам, адамзаттың қандай да бір асыл дүниесін бүлдіріп, қандай да бір ақ нәрсені былғап алатындай бата алмай жүрдім. Шынында да: “Қасым мерт болды, сен енді жөніңді тап, керегің жоқ, басқа біреуге тиіп ал”, – деп айтуға қалайша аузым баратын еді? Сөзді қанша астарлап айтқанмен, түпкі төркіні осы еді ғой. Ақылы бүтін келін емес пе, өзі де білдірер шет-жағасын деп те жүрдім. Ал енді Алиман болса, алда байғұсым-ай, сондай бауырмал болып жаратылармысың. Мені аяп, қия алмай жүргенге ұқсайды. Сонысына қарамай, менен кетпесін деп, бір күні Қайыңдыдағы ағалары жол-жөнекей үйге келіп түскен еді, ризашылығымды беремін деп, оларға ойымды түсіндіріп айттым. Сөйтсем, аналарды бетінен қағып: “Менде шаруаларың болмасын, кетемін бе, кетпеймін бе, оны мен өзім білемін, араға қыстырылмаңдар”, – депті. Жайыма қарап отырмай, не жыным бар еді, аяғында өзім өкіндім. Менің ұялғанымды біліп Алиман сонда арамызды қандай да бір сөз аралап кеткенін сездірген де жоқ. Іштей әбден разы болдым. Міне, өстіп, бір-бірімізді есіркеп, бір-бірімізді қия алмай жүріп, Жайнақ келіп қалар деген үмітке алданып жүріп, ақырында онан да түңіліп, кейін уақтысы өткен соң, айтуға кеш болып қалды. Иә, Жер-ана, иманымдай сырымды айтамын, өзің білесің ғой ол оқиғаны.

– Білемін, Толғанай, білемін. Келіңізге бұрынырақ айтпай, кейін айтқаныңда жүзіне қарамайтын едім, Толғанай.

– Оның рас. Қалай болғанын қазір де білмеймін. Ауылымыз жол бойында емес пе, жайлауға мал айдағандар, қыстауға көшкендер ылғи біздің ауылдың үстін басып жүретін емес пе еді. Жер ортасы деп, малын жайып, екі-үш күндей аялдап та қалады. Қырық алтыншы жылдың күзінде төменгі ауылдың бір шопаны үлкен сайда қойын жайып жүрді. Әскерден келген жігіт екен, үстінде сұр шинель тонын бөктеріп, мылтығын асынып, әрі-бері кезіп жүргеніне мен онша назар да аударған жоқпын. Ауылда әлдекімдер той істеп, көкпар тартылып, әлгі шопан көкпаршы жігіт екен, лақты біздің дарбазаның алдына әкеліп тастады. Ауладан шықтым. Оны мен сонда көрдім. Жер тарпыған сұр атты ойнақшытып тұр екен. Өзі қапсағай неме екен. Неге екенін білмеймін, басқа сөз аузыма түспей: “Ой, бұл нең, балам?” – депмін. Сөйтсем: “Үйде кім бар?” – деп сұрады. “Кім керек еді?” – дедім. “Қолымнан түсіп кетті”, – деді де, лақты ат үстінен еңкейіп алды да, тақымына басып, шауып кете барды. Соның арасында көкпаршылар жетіп келіп, оның артынан лап қойды. Сонан қайтып мен ол шопанды екінші рет көре алған жоқпын. Бірақ оның қылығына әбден пұшайман болдым. Бұл не дегені, алып келгеннен кейін тастап жүре бермей ме, әзелде лақ тастаған үйдікі ғой, бұрыннан келе жатқан салт емес пе, әлде шынымен-ақ қолынан түсіп кетті ме екен? Олай болса неге айдалада түсіп кетпей, дәл біздің дарбазаның алдына келгенде түседі? – деп ойым онға бөлінді. Мен өстіп тұрғанда, үйден Алиман шығып, менің жаныма келді. Гүлді жаулығын тартып, жібек көйлегін киіп, сәнденіп алған. Тойға барғалы жатқанбыз. Мені көргенде Алиман төмен қарап, қып-қызыл болып кетті. “Жүрмейсің бе, ене?” – деді жай ғана. Жаңағы шопанның не үшін келгенін мен сонда ғана барып сездім. Екі-үш күннен бері Алиман су алып келемін деп, арықта су болса да, үлкен сайға барып, кеш қайтып жүрді. Ішім удай ашыды. Әйтеуір бір күні осылай болмақ, бұл сөзсіз болатын іс, әйтсе де ішім өртеніп кетті. Қызғаныштан емес, басқа да, Алиман көп кешікпей орнын тауып алса екен деп тілеп жүріп, жеме-жемге келгенде, тайқып түстім, қорықтым. Кететін келінімдей емес, күйеуге ұзататын өз қызымдай көріп, Алиманым қателеспесе екен, барған жері құтты болса екен деп тіледім. Тойда отырғанымда да, үйге келгенімде де осы ой басымнан кетпеді. “Жаңағы жігіт қандай неме екен өзі? Жақсылап танысып сырын біліп ал. Асықпа, Алиман балам, алданып қалма!” – деп жаттым ішімнен. Не болса да енді таба болып қалмасам екен жастарға. Алиман менен именіп тартынбаса екен, қайткенде де өз ықтияры өзінде екенін, менің оған ешқандай қарсылығым жоқ екенін емеурінмен білдірсем деп қиналдым. Ештеңені сезбеген, білмеген кісідей әдеттегідей орнымен сөйлеп, орнымен күліп отырсам да, Алиманым мендегі құпия ой-сананы сезген екен. Кешке таман суға барып келейін деп, шелектерді алып шығып кеткенде үстімнен ауыр жүк сыпырылып түскендей “yh” деп демімді бірақ алдым. Барса барып жолығып келе қойсын деп ойладым ішімнен. Бірақ көп ұзамай Алиман су

көтеріп үйге кіріп келді. Сайға бармай, арықтан алып келген екен. “Ене, су жылытып берейін, басыңды жуып ал” – деді Алиман шелектерді орнына қойып жатып. “Ертең күндіз-ақ жуармын, жұмысың болса...” – деп келе жатыр едім, Алиман сөзімді бөліп: “Ертең колхоз жұмысынан қол тимейді, ене, жуып ал, шашыңды тарап өріп берейін”, – деді. Көңілі қалмасын деген оймен амалсыздан көндім. Суды үлкен қазанға құйып жылытып, мені бір бас жуып көрмеген жас баладай көріп, әуелі айранмен жуғызып, одан кейін сабындатып жуғызып, суды ылғи араластырып, алмастырып, жанымнан үйіріліп шықпады. Басқа кезде болса, балам, әурелемеші, өзім жуып аламын ғой дер едім, бірақ бұл жолы үндей алмадым. “Алда ойбай-ай, бұл несі екі арада мен үшін жолығар жеріне бара алмай қалды ғой”, – деп қысылдым. Олай дейін десем Алиман оны-мұны, жайдары әңгіме етіп, тіпті көңілді жүрді. “Ене, жас кезіңде шашың келіскен шаш болса керек, ә?” деп, маңдайымды, шашымды еркелете сипап, бетіме, мойныма алақанын тигізіп қойды. “Менімен қоштасып жатыр-ау, шамасы” – деп көзіме мөлтілдеп келіп қалған жасты көлегейлеп, әрең шыдап отырдым. Шашымды өріп болды да, сандықтағы әтірін алып келді. “Қой, балам, оның маған керегі не, ойбай әрі әкет, қартайғанда ұят емес пе?” дегеніме болмай, сықылықтап күліп, басыма әтір септі де, мойнымнан қапсыра құшақтап иіскеді. “Міне, қарашы, қандай тамаша, тіпті жасарып кеттің”, – деп қатты сүйсінді. Мен де көндім. Енді шай іш, ене. Шай ішіп болғаннан кейін: “Төсегіңді салып берейін, жатайық”, – деді. Ол түні екеуміз де көз ілмедік. Алиман қалың ойдың шырмауынан шыға алмай жатты ма, білмеймін, әлсін-әлсін терең күрсініп қойды. Мен болсам көзімді жұмғанмен ұйқым келмей, Алиманның бүгінгі істеген жақсылығына көңілім толып, өткен күндер көз алдымнан бірінен кейін бірі өтіп жатты. Біресе Алиманның баяғыда шоқ гүлді комбайнның баспалдағына алып барып қойғаны есіме түсті. Біресе, Қасым әскерге жөнелерде оны атқа мінгізбей, мойнына асылып, жас балаша қолынан тартқылағаны есіме түсті. Біресе станцияға асыға кетіп бара жатқанда жапалақтаған ақша қар Алиманның жаулығына, маңдай шашына, жағасына көпірши тұрып қалып, оның тамылжыған жүзіне көрік беріп, сұлуландырып жібергені есіме түседі. Біресе маған қарай құшағын жая: “Енекем-ай! Жесірміз, екеуміз де жесірміз!” – деп зар еңірегені естілгендей болады. Біресе қызғалдақ құлпыра жайнаған аңызбен қара жамылған Алиманның үлкен жолға қарай ышқына жүгіргені есіме түсті. Қойшы, ең ақырында жаңағы көкпаршы шопанмен қой айдасып, еріп кетіп бара жатқаны заматта көз алдыма келе қалды. Ол: “Қош, енеке! Ренжи көрме, кеткенім осы. Қайыр қош, енеке-тай!” – дегендей, мен артынан қол бұлғап, жарды бойлай жүгіріп: “Қош, шырағым! Қош, гүл сүйген, гүл көрікті келінім, қош, маңдайыма сыймаған шолпаным! Аман бол, бағың ашылсын, көсегең көгерсін, аман бол, хайыр қош! Әй, жігіт, баламды қор етпе! Қорласаң, қарғаймын, қарғыс жібермейді кісіні”, – деп жаттым. Көзімнен парлаған жас бетімді жуып, жастыққа тамып жатты. Жылағанымды Алиман естіп қоймаса екен деп, аузымды басып, көрпені бүркендім. Ертеңіне Алиман еш жаққа шыққан жоқ. Сонан кейін әлгі шопан көрінбейтін болды. Қойын айдап кетсе керек. Алиманның кірбиген түрін көріп, сонда қатты кейідім. Көңілі болса, ұнатса, кете бермей ме байғұс бала, маған несіне қарайлайды! Біраз уақытқа дейін әрі- сәрі жүріп, кейін бұл ісі ойынан шығып кеткендей болды.

Сонымен ерте көктемде баяғы шопан қайтадан пайда болды. Қойын бағып, үлкен сайда жүргенін сыртынан байқап қалдым. Сол күндері Алиман кеш болысымен кетіп қалып, ел тегіс жатқанша далада жүретін. Мен не дейін. Өзі біледі де. Шынында да мен не демек едім, қайтпек едім, айтшы, жан далам? Есіңде ме баяғы сойқан түн, есіңде ме ертеңіне саған келіп жылағаным?..

– Сабыр, Толғанай. Сен ол түнді сойқан түн деме. Ол түннің жақсы жағы да, жаман жағы да болған шығар. Жан жаралған түнге тіл тигізбеші, Толғанай. Сөзімді қайтып алайын, Жер-анам. Күйгендегі сөзім де. Күймегенде не болып едім. Ол түнде Алиманды көпке дейін күтіп отырдым. Ауыл тегіс жатса да, мен шамды өшірмей іштей мұңға баттым, әлденеден қорқып, елегізіп терезеден көзімді алмай тыпыр еткен дыбысқа құлақ тігіп, елеңдеп отырдым. Аспанда ай көрініп, анда-санда бұлт жылжи өтіп, жазғы ауа тұяқ серіппей тұнып тұрды. Бір үйде жалғыз отырғаннан бойым мұздап, етім түшіркеніп, ішікке орандым. Түн ортасына таман көзім ілініп кеткен екен, кенеттен шошып оянып, басымды жоғары көтерсем есікті ашып, Алиман кіріп келеді екен. Мас екен. Удай мас. Көйлегінің қақ айырылған өңірі екі жаққа салбырап, еті көрініп, шашы додаланып, көзінің қарашықтары көмескі шам жарығында жалт-жұлт етеді. Бұл Алиманның мас болғанын өмірімде бірінші рет көрдім. Не дерімді білмедім, орнымнан тұруға шамам да келмеді. Алиман босағадан әрең аттап кірді де, жығылып кете жаздап, пешке сүйеніп тұрып қалды. Онан кейін пешті ұстаған бойы тәлтіректеп, теңселе беріп: “Ха!” – деп, сүйкімсіз күлімсіреді. “Неге қарайсың? – деді ол басын шайқап. – Неге қарайсың маған? Иә, мен маспын. Иә, мен арақ іштім. Ішпей қайтемін? Мен ішпегенде кім ішеді? Неге үндемейсің? Менің кескінімнен қорқып тұрсың ба?” Үндей алмадым. Келінімнің осындай халге жеткеніне жүрегім сыздап, жарылып кете жаздадым. Алиман тағы біраз теңселіп, басын әрең ұстап тұрды да, бір кезде ақырын сыбырлап сөйледі: “Ене, сен ештеңені білмейсің. Ал мен болсам... мен... мен бүгін... Қасым әскерге жүретін күннің кешінде суға барып па едік, үлкен сайға... Дәл сол жерде” – деп, келе берді де, шашын қос

қолымен шеңгелдеп ұстады: “Мен ит болдым! Ене, енекем-ай!” – деген жан даусы жүрегінен атылып, өзі киізге етбетінен құлап, тыпыршып басын жерге ұрғылап, солқылдап жылады. Орнымнан атып тұрып, ұшқан құстай жанына жетіп бардым. Басын жоғары көтеріп, көкірегіме қыстым: “Жыламашы Алиман, жыламашы. Не болды саған, айтшы? Қапа болдың ба? Әлде біреудің тілі тиді ме саған? Айтшы маған. Әлде маған ренжідің бе? Ренжісең айт, іштегіңнің бәрін ақтар алдымда...” “Жо, жоқ, ене, енетай, байғұсым-ай, жалғызым-ай, ештеңені білмейсің-ау, білгенде де қолыңнан не келуші еді, алда ойбай-ай, алда ой-бай-ай!” – деп қандай бір өзіне ғана белгілі өкініш азабын тартып, басыла алмай, мені тас қып құшақтап алып, еңірей берді. Көпке дейін жылады. Онан кейін бірте-бірте өксігін басып, ақыры ұйықтап кетті. Ұйықтап жатып та анда-санда жас балаша өксіп қояды. Мен көзімді ілмедім, көрер таңды көзіммен атырдым. “Не болды, келінім? Енді қайтемін”, – деумен таңды қарсы алдым.

Ертеңіне орнынан тұрғанда ұялып маған қарай алмады, үн қатқан да жоқ. Жұмысқа шығып бара жатқанымызда ғана: “Кешіріңіз мені, ене”, – деді. Сонымен арада екі-үш ай өтіп, жазда баяғы қашқын Жексен- құлдың тергеуі болды. Ол соғыстан кейін елге сыймай, үйіне ұрланып келіп-кетіп жүрген екен. Бірақ қазақтар арасында да адал тіршілік етпей, алыпсатарлықпен айналысып, қой ұрлап қолға түсіпті. Тергеуде оның бұрынғы қылмыстары білініп қалып, біздің ауылға алып келген екен. Ауылсоветтің шабарманы мені де куә боласың деп шақырып келіпті. Көшеде келе жатсам, алдымнан кетпенін көтерген Алиман ұшырасты. Ілби басып, әбден болдырып жалғыз өзі келе жатыр екен. Түрі де қапалы, көзі шүңірейіп, жүдеп кетіпті. Осы жазда беті де секпілденіп кеткен еді. Жаным ауырып қоя берді. Үйге барып тағы жалғыз отырмасын деген оймен: “Жүрші, балам, кеңсеге бірге қайырыла кетейік. Сосын үйге бірге барамыз”, – дедім. Сөйтсем: “Жоқ, ене, маған не бар онда. Басым түсіп тұр, үйге бара берейін”, – деді. “Онда мейлің, – дедім. – Жатып дем ал. Сиырды өзім-ақ сауармын”. Кеңсенің алдында жабық машина тұр. Куәлікке шақырылған, жұмыстан келе жатып кеңсеге қайырылған бір топ адам ашық терезенің алдында сөз тыңдап құлақ салып тұр екен. Мен де солардың жанына барып тұра қалдым. Жексенқұлды көрмегеніме талай жыл болған, тырсыып жарылайын деп тұр, күп боп семірген. Күржиген иықтарының еті бұлтиып тұр. Қабағын түйіп, бір нәрсесін өткізген кісіше нық отыр екен. Сауып отырған жалғыз сиырымызды соқаға жегіп, аштан өліп бара жатқанымызда жиған- тергенімізді талаған осы ит еді ғой. Менің құдай қосқан жарым, өндіріп-өсірген балаларым майданда қан кешіп жаумен жағаласып жүргенде, бұл қарабет өзін елден ерек санап, жан сауғалап қашып- пысып жүргенді. Енді қарасаң, біздің бір ақсақалымыздың сөзін бөліп, қарсылық көрсетіп отыр, “Сол да сөз бе екен, майданда өлген кісі өлді, қалған кісі қалды. Маған оның қандай қатысы бар? – дейді тіпті. – Ұры дейсің, көздеріңмен көріп, қолдарыңмен ұстаған жерлерің жоқ қой. Айта беріңдер, мың жерден айтыңдар – бәрібір бос сөз. Факты керек”. Осыны есіткенде қаным қайнап кетті. “Жаныңды жеме, имансыз! Факты керек пе саған, факты міне, мына мен!” – деп терезеден айқай салдым.

“Апа, ішке кіріңіз. Мұнда келіп сөйлеңіз”, – деді орнынан тұра келген тергеуші.

Кіріп бардым да, сөйлей жөнелдім. “Иә, біз сені қолымызбен ұстап алған жоқпыз, сенің артыңа түсіп ұстауға қолымыз да тиген жоқ. Біз онда жер тырмалап, майданға астық берудің қамында жүрдік. Біз онда масақ теріп, бала-шағаларды асырадық. Ал сен онда жер айдау үшін байланған аттарды ұрлап, елдің бала аузынан жырып, уыстап жинаған тұқымын жұла қашып, бала-шағаның несібесінен қағып, халық ризығына арам қолыңды салдың. Сөйтіп сен майдандағы солдаттардың қолынан нанын тартып алғансың. Артыңнан жете беріп: “Тоқта! Мен білемін сені, Жексенқұл! Тоқ- та!” – дегенімде, қайрыла қалып мені атқансың! – деп, жүректе қайнаған сөзімнің бәрін төпеп айта бердім. Сонда айт, тартынбай айт дегендей Айша көршімнің томсарған түрі, оның бетін жуған көз жасы, сол төмен сорғалаған көз жасындай болып төгілген аспан- дағы Құс жолы сол сәтте көз алдыма келе қалды. “Факты деп заңға сүйеніп, құтылсаң құтылып кетерсің. Бірақ, біліп қой, ел-жұрттың азап-тозағынан безіп, оның қайғы-қасіретін бөліспегенің үшін, адам санатынан шығып, өмірден шірік болып, қарабет атанып өтесің. Саған факты да, жаза да осы”, – дедім.

Мен сөйлеп болғанда тергеуші: “Рахмет сізге, апа. Енді боссыз.

Үйіңізге бара беріңіз”, – деді сыпайыгершілікпен. Кеңседен шығып келе жатсам, Жексенқұлдың әйелі есік алдында мені тосып тұр екен. Жынданған адамдай жетіп келіп: “Өлігіңе отырайын, қақбас. Ағыңнан жарыламын деп, не жақсылық көрдің? Ақ жүрек болсаң, шермиіп отырған келініңді қайтесің? Кімнен болған екен? Үйіңдегі шермендеңді қадағаламай, не қарап жүр- сің? Бір-бірінен аумаған шерменделер!” – деп айқайды салуы бар емес пе.

Жүрегім аузыма тығылып, не болғанымды білмедім. Иә, иә, бұл қатынның айтқаны рас еді. Бұрын дүдәмал санап жанымға жақын жолатпай алыс қуған күмән нәрселерім заматта ап-айқын бола қалды. Соның арасында далада тұрған адамдар: “Жап аузыңды, әйтпесе өлесің!” – деп, Жексенқұлдың әйелін жағадан алды. “Тимеңдер! Қол жұмсамаңдар!” – деп, ілби басып жүріп кеттім.

Көшеде келе жатқанда қиялым қырыққа, ойым онға бөлініп, берекем кетті. Бұлай боларын ойлаған жоқ едім. Кейінгі кезде Алиман жұрттан оқшауланып, оның мінезі де лезде өзгеріп, басқа бір жақтан келген бөгде жандай томсырайып, күлмей жүргенін мен жай әншейін қапаланып жүргені-дағы деп ойлағанмын. Әлгі шопан жігіт көңілінен шықпай қалған-ау шамасы деп жорамалдағанмын ішімнен. Ол сонда жайылым өзгертіп, тауға кеткен-ді. Қайтып көрген кісі жоқ оны. Бақсам, істің жайы басқаша екен ғой. Әттең-ай, әттең-ай... Олай боларын кім біліпті. Енді қайттым деп, басым дал болды.

– Иә, Толғанай, сен сонда маған келіп, қайтем деп ақыл сұрап, бар сырынды айтқансың.

– Саған айтпағанда кімге айтушы едім, Жер-ана, диқан далам. Бармақтай кезімнен міне осы қартайған шағыма дейін сенің деміңмен, сенің күшіңмен өмірдің талай белестерін асып, өмір сүріп келемін. Қайтем деп сұрасам, сен сонда: “Ойлан, Толғанай, тереңірек ойлан. Ақылыңды кеңге сал, дүниеге тереңірек үңіл, құр намысқа шауып, артынан опық жеме” – дегенсің. Жалғыз мен емес, басқалардың да ойланғанына дән разымын. Ішкен суымыз бір, көрген күніміз бір тағдырлас, замандас ауылдастарымыздың кең пейілін өмір-бақи ұмытпаспын. Осы оқиғаның ертеңіне Айша көршім шай іш деп үйіне шақырып, оны- мұны қозғап отырып, сөз арасында: “Әлгі Жексенқұлдың әйелі түнделетіп көшіп кетіпті”, – деді. Үндеген жоқпын. Несіне үндейін, көшсе әркімнің өз еркі. Кейін, көп кейін барып білдім, ол өзі емес, сол түні жұрт жиналып келіп “Кет біздің ауылдан!” – деп, жүгін буып-түйіп арбаға салып, көшіріп жіберіпті. Сонан кейін иә үлкенінің, иә кішісінің аузынан анадай екен, мынадай екен деген бір де сыбыс есіткен жоқпын. Мүмкін іштерінен ойласа, ойлаған шығар, мүмкін қатар-құрбыларына, өзіне айтса айтқан шығар, бірақ маған жан баласы ештеңе деген жоқ. Онан бері міне қанша жыл өтті, әлі де сыйлап, құрметтеп келе жатыр. Рахмет, көзім жұмылғанша разымын. Мен кейде өзімше ойланамын: баяғы заман болса ғой, ізіме қанша өсек-аяң еріп, қанша ащы сөздер бетіме басылар еді. Ал енді соғыстың азап-тозағын бастан кешіріп жер басып жүрген әрбір адамның бағасы қаншалық құн жеткісіз екенін, оның көңілі қаншалық қымбат екенін заманның ұлы сабағын алған ел өзі-ақ түсінді. Алиманның күнәсын кешірді. Егер де олар Алиман екеумізге күлсе, онда өздеріне күлгені емес пе. Иә, солай болмақ. Адам деген әрқилы деседі, сыртынан қарасаң күн, ал ішіне үңілсең үңірейген қара үңгір ғой деседі, біреудің табаны тайып кетсе, бас салып табалайды деседі. Ондайлар да бар шығар, ондайлар қазір де арамызда жүрген шығар, бірақ шынтуайтқа келгенде, тағдыр шешетін жақсылық пен жамандыққа келгенде, адам деген іші кең, таза нәрсе. Сенемін осыған, сиынамын осыған. Өзімнің басымнан өтпеді ме. Білесің ғой, Жер-анам, сол жыл мен үшін қандай ауыр жыл болғанын... – Иә, Толғанай, сен сол жылы кемпір болдың.

– Кемпір болғаным ештеңе емес-ау. Алиманымды қазір ойласам, сай-сүйегім сырқырайды. Алда ойбай-ай, алда ойбай-ай... қай жерден кетірдім, қай жерден жұлдырдым... Алиманның бойына біткенін білген күннен бастап, бар ынта-ықыласыммен неге сақтамадым мен оны. Немерені көріп тұрсақ та, не үшін білмегенсіп, оны аузымызға алмадық. Тұрмыс-тіршілікке байланысты нәрсенің барлығын бұрынғыдай кеңесіп, ақылдасып шешіп жүрдік, бірақ осыған келгенде бір-бірімізге бата алмадық. Мен оның көңілін күйзелтпейін дедім. Ол болса, ашық айтуға ұялды ма, әлде кетуді ойлап, кеткенше мені қызартпайын, біржолата бел буғанда барып айтайын деді ме, білмеймін. Мен үшін ол кезде оны білу де қиын еді. Өзі үндемегеннен кейін мен не дейтін едім, қайтіп сұрайтын едім. Оқыс сұрасам, үйден кет дегені ғой деп түсініп, кетіп қалар деп қауіптендім. Сау жүргеніңде жақсысың деп, енді екіқабат болғанда жөніңді тап деймін бе. Жо-жоқ, Алиманымды ондай жамандыққа еш уақытта қимақ емес едім. Мен оны көңілімде кінәлаған да жоқпын. Барлық жайды өз көзіммен көріп, өз жүрегіммен сезіп жүрмедім бе. Алиман күнәлі болса, онда мен де күнәлімін, бала тапса, ол менің де балам, ұят-сұятын, мазақ-қорлығын бірдей көтеремін деп өзімше біржолата бекінгенмін. Алиман кетіп қалса менсіз асы тамағынан жүрмейтін бе еді, мені тастап кетуге қимай жүріп, ақыры осындай халге душар болғанын білмеймін бе. Барлығын өз еркіне, өз билігіне бергенмін. Ерте ме, кеш пе, жеме-жемге келгенде істің жайын амалсыз бір күні әйтеуір сөйлесетін болармыз деп ойлап жүрдім. Бұны екеуміз де іштей біліп жүрдік. Солай болса да, бүгін емес ертең деп, ылғи ертеңге қалдырып жүре бермедік пе. Ол түгіл Алиман кетіп те көрмеді ме. Бұл да менен болды, менің байқамастығымнан... Жаз аяғында Алиманның ішіндегі баласының бес-алты айлық кезі, ерте тұрып сиырды күтуге қосайын деп көшеге айдап шықтым. Сиыршы үні қоңыраудай сылдырлаған он екі-он үштер шама- сындағы жетім бала еді. Сол күні ол сонау көшенің басынан әлденені қуана дауыстай айтып, жаңа ғана қыбырлай бастаған ауылды басына көтерді. Біздің үйдің тұсына келгенде сиырларды “өк, өк” – деп қайырып тастап: “Тоқан апа! – деп маған жарқ етіп бұрылды. – Тоқан апа, сүйінші! Жорабек ағамның келіншегі босанды, сүйінші!” – деді.

“Ий, айналайын, беремін, мойнымда. Қашан туды?” “Таңға жақын”. “Қыз ба, ұл ма?”

“Қыз. Атын Торғай қоямыз деп жатыр, Тоқан апа. Таң алдында туған торғай деді”.

“Тіпті тамаша болған екен, балам. Бесік бауы берік болсын, өмір жасы ұзақ болсын”, – дедім. Біреудің жарық дүниеге келгеніне қатты қуанып, осы үлкен қуанышын әркімге бөлістіріп, хабар салып жүрген

сиыршы баланың сөзі делебемді қоздырып жіберді. Қандай да бір пәк, ыстық сезім жүрегімді кернеп, дарбазадан кіріп келе жатқанымда, жатсам- тұрсам да әрдайым ойдан шықпайтын нәрсені қалай есімнен шығарып жібергенімді білмеймін: “Алиман, сүйінші! Жорабектің келіншегі босаныпты. Есіттің бе? Айы-күні жетіп жүр еді, бейшара аман-есен...” – дей беріп, Алиманды көргенде аузыма құм құйылғандай болды. Тамның қабырғасына сүйеніп тұр екен. Болар- болмас қана басын шайқап, ернін жымқыра тістеп, бозарып кетіпті. “Мен босанғанда ешкім бүйтіп сүйінші сұрайды” – дейсің бе деген ой келді ме, әлде тағы басқа бір жаман нәрселерді ойлады ма, кім білсін. Өзімнің шүбәмшілдігіме соншалық ренжіп, бетім дуылдап, не істерімді білмей, үндей алмай ошақ жанына отыра қалып, тезек қалай бастадым. Бетімнің дуылдағаны сәл суи бастағанда қайрылып қарасам, ол әлі сол күйі боп-боз, дел-сал болып тұр екен. Өзегім өртеніп кетті. “Бір жерің ауырып тұр ма?” дедім жанына жайымен жақындап. “Жоқ, ене, жай әншейін”, – деп қана қойды. “Бір жерің ауырса, үйде жата тұрсайшы, өзіңді-өзің қина- май”. “Қиналып тұрған жоқпын, ене. Темекі кептірудің не ауырлығы бар дейсің, барайын” деп шығып кетті. Бұлай болғаннан кейін, мен ашығын айтайын енді. “Өзіңді қорынба, балам, ұялма. Мұның ешқандай ерсілігі жоқ. Бұл да өмірдің бір соны нәрсесі. Кімнің қалай босанғаны сөз бе екен. Босанған ананың бәрі бірдей, ешбір айырмасы жоқ. Дүниеге келген нәрестенің бәрі бірдей, ешбір айырмасы жоқ. Жарық дүниеге келген әрбір нәресте барлық адамзаттың баласы, олай болса ол менің де балам. Сен тусаң, ол маған алабөтен болмайды, өз баламдай әлпештеп бағамын. Түсін осыны. Қайғыра бермей, көңілді жүр”, – деп бұрыннан ойымнан шықпай жүрген сөздерімді шамырқана айтайын деген ойменен артынан іле-шала көшеге шықтым. “Әй, Алиман, тоқтай тұр, бері қайырыл” – деп дауыстап едім, ол естімеген адамша қайырылмай жүре берді. “Ренжіп қалған секілді”, – деген ой күні бойы есімнен кетпеді. Әйелдермен темекі жапырақтарын жұлып жүріп, күн ұзаққа: “Мейлі енді, бүгін кешке не де болса білдірейін. Бұлай жүргеніміз жарамас”, – деп ойлап, ақыры айтуға бекіндім. Бірақ ол ойымды айтуға жазбады. Кешке жұмыстан кейін әбден шаршап үйге келсем, Алиман жоқ. Өне келеді, міне келеді деп тағатсыз күтіп отырып ақыры шошынайын дедім. Не қырсық болды. Көшеге шығып іздейінші деген оймен үйден шығып бара жатсам, бақша жақтан шөп көтеріп Бектас келеді. Бектас онда колхоздың арбасын заулата айдап, ер жетіп қалған. Ол үн-түнсіз келіп, шөпті сиырдың ақырына тастады да, маған жалтақтай қарап қойды. “Тоқан апа, енем мені іздемесін деп Алиман айтып кетті. Қайыңдыдағы төркініме кеттім деді”. Не болғанымды білмей босағаға отыра кеттім. “Қашан кетті? Жаңа ғана, түстен кейін. Көшеде бір машина өтіп бара жатыр екен, соған мініп кетті. Заманым қурылып үндемей отырсам, Бектас садағаң кетейін: “Кабинаға отырып кетті, апа. Қорықпай-ақ қойыңыз. Шопыры дұрыс адам көрінді маған”, – деп қойды. Бектасты өзім өте жақсы көретін едім, енді оған онан бетер ішім елжіреп кетті. “Ий, бейшарам, адам болатын түрің бар екен”, – дедім ішімнен. Бала деген лезде-ақ жігіт болады екен ғой өзі. Бектастың азамат болып қалғаны көзіме сонда ғана көрінді. Ол арықтан су әкеліп, есік алдына су септі. “Дәлізді салқындатып су сеуіп, сыпырып қояйын. Апам сіздің шайыңызды сағынып жүрмін дейді. Қазір келеді” – деп, өзінше әуреленіп, самаурын қойып жатты. Айша мен Бектас ұзақ отырып, шай ішіп үйлеріне кетті. Мен үйде дөңбекшіп жата алмадым. Аспан төсінде төгілген жұлдыздар таң атқанша бал-бұл жанып, онан кейін бірте-бірте сиреп, ең ақырында жалғыз шолпан қалып, ол да ылғи алыстап, соңында әлдеқайда кетіп жоғалды. Алиман кеткеннен кейінгі күндерім құрысын. Жалғызбын деп ауыз ұшымен айтып жүрген екенмін де. Екі-үш күн өзімді-өзім ұстап, шыдап жүрдім. Онан кейін таңым атпады, күнім батпады, адам төзгісіз халге ұшырадым. Кейде екі қолымды төбеме қойып бет алды құла түз қаңғырып кеткім де келді. Алиманның жайын ойласам, онан бетер пұшайман боламын. Төркініне сыйса жақсы, ал енді бұрын істерің болмасын менде, менің өміріме килікпеңдер деп мығымсынып едің, енді міне шерменде болып келіп қалыпсың ғой десе, балам не күйге, қандай азап-тозаққа түсер екен. Ойына әр нәрселер келіп, бүйтіп көрген күнім қараң қалсын деп өмірден түңіліп кетпегей. Қасымда болса ешкімге ренжітпес едім. Не күйде жүр екенсің, алда сорлым-ай. Не болса да барып қайтайын, өз көзіммен көрейін. Барсам, мүмкін қайтып та келер. Сөйтсе екен, құдай-ай, сөйтсе екен. Бармаймын, осында қаламын десе, онысын көрейін. Онда не істеуші едім, ырзашылығымды білдіріп батамды берем-дағы. Киім-кешегін де алмай кетіпті, онысын жеткізіп берейін. Келсе де, келмесе де айтар сөзімді айтуым керек қой. Парызым емес пе. Қой, бөгелмей жүрейін деп ертеңіне үйді-жайды Айшаға тапсырып, жолға шықтым. Қайыңды жаққа баратын машинаны Бектас тоқтатып, мінгізіп салды. Ауылдан енді ғана ұзай бергенде, сонау аңыздың арасымен жүретін төте жолда бір әйелдің келе жатқанын машинада отырып кенет көзім шалып қалды. Бірден таныдым – Алиман екен! Алда көлеңкеңнен айналайын-ай, мені аяп қайта қайтқан екен ғой! Осы кезде орнымнан ұшып тұрып, машинаның кабинасын тарсылдата ұрдым. “Тоқта! Тоқтат! Мен түсемін!” – деп, машина біраз жүріп барып тоқтағанда апыл-ғұпыл қоржынымды алып, асып-сасып машинадан түстім. Соның арасында қою шаңның ішінде қалып, көзіме ештеңе көрінбей, япырау жаңағы көргенім өңім бе, жоқ әлде түсім бе деп, есім кетіп сілейіп тұрып қалдым. Үлкен машинаның артынан қуалай еріп келе жатқан қою

шаңнан айналам ашыла бастағанда жүрегім аузыма тығылып: “Алиман!” – деп бар даусыммен айқайладым. О, айналайын дарқан далам, өзің көрдің ғой, ол оқиға да сонда болмап па еді?

– Иә, Толғанай, сонда, қазіргі анау жаңа жолдың бойында. Сен: “Алиман!” – деп айқайлағанда, Алиман жалт қарап, сені көріп тұрып қалды да, онан кейін: “Ене! Енекем-ай!” – деп, саған қарай жүгірді. Сен сонда есің шығып кетіп: “Жүгірме, балам, жүгірме, ойбай жығыласың!” – деп жалынып келе жатып, өзің омақаса жығылып, қайта тұра келіп, қайта жүгірдің.

– Иә, иә, дәл солай. Қалай барғанымды білмеймін, Алиман екеуміз құшақтасып, көрісіп тұрғанымызда, жүде сағынып қалған екенбіз, бір-бірімізге не дерімізді білмей: “Келдің бе, келдің бе, балам, енеңе қайтып келдің бе?” – дей бердім. Ол да: “Келдім, енеке, келдім. Өзіңе қайтып келдім!” – дей берді. Дәл сол кезде Алиманның іштегі баласы қимылдап, мені іштен теуіп жатқандай көрінді. Оны екеуміз де сезіп қалдық. Алиман жай ғана ішін ұстап, маған қарады. Оның сондағы қарағаны заманамды астан-кестен етіп, тұйыққа қамағандай болды. Мен де кейде бір нәрсені ойлап, іштей қорланып жүрген екенмін де! Кет, жоғал әрі, арам ой, жолама! Қандай да бір ұшқындай жарқ еткен мезгіл арасында өмір сүрудің ең бір таза бақытты бір сәтін басынан кешіріп тұрғандай. Алиманның жүзі үлбіреп, мейірімге толып, кірпіктеріне оралған мөлдір жастар бетіне тамып, моншақтай үзіліп жерге түсіп жатты. О, шіркін, ана жүрегі- ай! Осы тамшы талайдың барлық азап-тозағын жуып кетеді емес пе! “Көзіңнен айналайын, көңіліңнен айналайыным, айналайын сенен, айналайын!” деп, бетін сипалап, жалынып-жалбарынып, жүйем босап жылап жібердім. Сонда ол: “Жыламашы, ене, жыламашы, – деп жатты, – кешір мені, кешір. Сені тастап кете алмайды екенмін. Осыған көзім жетті. Шыдамадым, ішім пысты”.

Көптен бергі сөзімді енді айтайын, орайы енді келді ғой деп: “Не үшін кеттің, әлде маған ренжідің бе?” – дедім. Алиман үн қатпай тұрып қалды да, не айтқалы тұрғанымды сезіп қалғандай ауыр күрсінді. Сәлден кейін: “Сұрамашы, ене. Оны не қыласың? Айтпа маған ештеңені, мен де саған ештеме демейін. Қинамашы мені, енекетай, қинамашы”, – деді жалынышты түрмен. Сөйтіп бұл жолы да айта алмадым. Тегі не үшін екенін білмеймін, әр кез айтар сөзімді сезіп тұрғандай, сөйлесуден қашқалақтап, өстіп кері шегініп жүрмеді ме байғұс балам. Бетін ашып сөйлескенде маған да, өзіне де жеңілірек болмас па еді.

– Есіңде ғой, Жер-анам, сол жылғы күз көпке созылып, аяғы таусылмас бір жауын-шашынға барып ұласпады ма. Күннің көзі бір ашылып, бір жабылып тұрған суық күндерде көбінесе үйде отырып қалдық. Күздің томсарған түрі сияқты күн озған сайын Алиманның қабағы жабыла түсіп, тіпті сөйлемейтін, күлмейтін болып алды. Өзінше іштей тынып, отырғаны отырған. Топшылауымша айы-күні де жақындап қалған еді. Сар уайымға батпасын деп, қолымнан келгенімше еркелетіп, күлдіргі сөздер айтып әйткен- бүйткен боламын, бірақ жас бала болмаған соң өзі тіпті қиын екен ғой. Мен ғана емес, басқалар да әрекеттеніп көріпті. Бектас апам тымауратып жатып қалды деген соң, көңілін сұрайын деп барсам, денесі күйіп-жанып, күркілдеп жөтеліп жатыр екен. “Өзің де шала- жансар адам едің, оның үстіне жай отырмай ел қыдырып кеттің”, – дедім. Ол мұңды пішінмен ақырын ғана езу тартып қойды. Осыдан екі-үш күн бұрын Бектастың арбасына мініп: үш-төрт әйел төменгі ауылдағы тойға барып қайтқан. Бақсам барғандары той емес, басқа шаруа екен ғой. “Суыққа шықпай жылы оранып жат, тезірек айық енді” – деп кетуге ыңғайланғанымда Айша: “Тұра тұршы, Толғанай, қапа болмасаң, айтатұғын бір сөзім бар еді” – деді. “Айт, оның несіне қапа болайын”, – дедім. “Төменгі ауылға біз тойға барған жоқпыз, онда менің жекжатым да, туысым да жоқ. Оны өзің де жақсы білесің. Сені сыртыңнан билеп, бір іс жасадым. Толғанай, кешірерсің, – деді. – Әлгі шопан жігітті тауып алып, бәріміз жабылып ортаға алып, жанын келіге қамадық. Алиманның айы-күні жетіп отыр, бұл не қылғаның, оның обалын кім көтереді дедік жігітке. Бірақ біздің бұл тіршілігімізден ештеңе шықпады.

Ол өзі әйелі бар неме екен, екінші жағынан шаужайынан алды. Ойбай, көрген емеспін, білген емеспін, – деп азар да безер болып, ақыр аяғында танып кетті. Әйелі де бір көкдолы неме екен, бізді беттен алып, итімізді шығарды. Қайтып келе жатқанда жол бойы жаңбыр жауып, суық тиді. Бұл ештеңе етпес-ау, ал енді Алиман қайтеді?” – деп, еңіреп жылап қоя берді. “Жылама, – дедім. – Мен тірі тұрғанда Алиман қор болмайды”, – деп шығып кеттім. Басқа не айтпақ едім...

Алиман сырқаттанып жүр ме деп күдіктеніп, кейінгі күндері көзімнен таса қылмай, жанынан қарыс ұзамай жүрдім. Кенет далаға шығып кетсе де, артынан ере шығып: “Әй, Алиман, қайда жүрсің?”

– деп әбігерленіп қаламын. Толғағы келіп қалмасын деймін де, мен сорлының басқа не жұмысы болушы еді. Бір күні жылы киініп алып, далаға шығып бара жатты. “Қайда барасың, балам?” – деп сұрадым әдетімше. “Үлкен суға барамын”, – деді жай ғана. “О, ботам-ау, күн мынадай боп тұрғанда, өліп-өшіп қалай барасың? Үйде-ақ отырсайшы. Сол суда не бар дейсің? Ең болмаса жаздың да күні емес”. “Жоқ, барамын”, – деді. “Онда мен де еріп барайын, жалғыз жібермеймін”, – деуім мұң екен, келінім тас-талқан болды. Көп күн бойы буып жүрген ашу-ызасын менен алды. “Неге менің ізімнен қалмай аңдисыз? Нең бар менде? Мені неге жөніме

қоймайсыз? Өледі дейсіз бе, өлмеймін!” – деп, есікті тарс жауып, шыға жөнелді. Не істерімді білмей есеңгіреп тұрып қалдым. Сөзі мылтықтың оғындай тиді, қатты ашуландым. Сөйтсем де шыдай алмадым. Екі-үш рет далаға шығып қарадым. Көзіме ештеңе түспеді. Көзге ілінбеген майда жауын сіркіреп, жел бұлттарды аударыстырып айдап барады екен. Тал-теректердің бастары сидамдалып, суықтан жүдегендей бұтақтары бүрісіп кетіпті. Елдің бәрі үйді- үйінде, қыбыр еткен жан жоқ, қыстақ іші иен, мұңды. Таудың сілемі кіреукеленген күңгірт кеуімде болар-болмас қана білінеді.

Жек көрсе де мейлі, артынан барайын, толғағы келіп сыз жерге жатып қалмасын деп, бақшаға шетіне жете бергенімде Алиманның қарасы көрінді. Басын салбыратып, ілби басып келе жатыр екен. Бақты тасалап қайта үйге кірдім де, шай қайнатып құймақ құя бастадым. Сақталған алманың қызылдарын таңдап алып, дастарқанға қойдым. Алиман кіріп келді де, дастарқанды көріп үнсіз күлімсіреді. “Жаурадың ғой, балам, шай ішіп бойыңды жылытшы”,

– дедім. “Ештеңеге тәбетім шаппай тұр, ене. Алманың біреуін берші, соны жейін”, – деді. “Не болды саған, Алиман, әлде бір жерің ауырып жүр ме?” – десем, ернін жымқыра тістеніп: “Сұрамашы, ене. Терім тарылып, сіркем су көтермей отыр. Жаңа да тілім тиіп кетті саған. Мені жайыма қойшы”, – деп, қолын сілтеп қойды.

Демнің арасында кешкіріп, түннің қою қараңғылығы айналаны лезде тұйықтап алды да, төсекке жатқанда, менің әлгі сөзім де ұнамай қалған екен ғой деп, іштей тынып, ұйықтап кеттім. Басқа уақытта түнімен әлсін-әлсін оянып, Алиман жаққа қарап қоюшы едім. Бұл түні не қара басқанын білмеймін. Селт етсемші... Түннің қайсыбір кезінде селт етіп оянып кетіп, Алиман жаққа қарасам, орнында жоқ. Ә дегенде далаға шығып кеткен екен ғой деп ойлап, біраз күтіп жаттым. Жоқ, Орнымнан жалма-жан тұрып, Алиманның көрпелерін ұстап көрдім: мұп-мұздай, әлдеқашан тұрып кетіпті. Табан астында апыл-құпыл, қалай болса солай киініп, есіктен ата шықты. Қораның ішін айнала қарап, көшеге жүгіре шығып, бақша жаққа ұмтылдым. “Алиман! Алиман!”–деп жан ұшыра айқайлады, жан жоқ. Менің даусыма иттер ғана шәу ете қалды. Буындарым қалтырап қоя берді. Кеткен екен ғой, енді қайттым? Үйге қайта кіріп, дәліздегі шамды жағып алып, бұрыш-бұрышты қарап, енді даладан іздейін деп қолшамды алып, қораға шыққанымда әлгі сарайдағы шөп қораның ішінен адамның ыңырсыған, шыңғырған даусы естілді. Шөп қораның есігін жұла ашып кіріп бардым. Сілейіп тұрып қалдым. Сабанның үстінде шалқасынан түсіп, Алиман босана алмай қиналып жатыр екен, көргенде есім шықты, зәрем ұшты. “Бұл нең, ойбай! Неге айтпадың?” – деп, қолтығынан көтеріп, аяқ жағына қолымды апара бергенімде сығып алғандай қан болған шапан, көйлегі ып-ыстық болып білегіме орала берді. Бет-аузы қабарып, көзі аларып, дем ала алмай тұншығып: “Өлдім! Өлдім!”– деп ыңырсып жатты. Құрсағын ұстап көріп, жағдайының нашар екенін бірден байқадым. Сақта құдай, қан көп кетіп қалыпты. Өзі де көптен бері толғатып жатыр екен. Мұндайда дәрігерден бөтен дауа жоқ. Жанын бір алып қалса, сол алып қалады. Далбасалап көшеге жүгіре шығып, Айшалардың терезесін ұрып-ұрып жібердім: “Тұр, ойбай, тұр! Бектас айналайын, арбаңды тез қамда – Алиманды дәрігерге жөнелтпесек, болатын емес”, – деп оларды оятып, қайта келіп, Алиманға су ішкіздім. Қалш-қалш етіп, тісі тісіне тимей әрең ішті. Соның арасында төсекте ауырып жатқанына қарамай Айша жүгіріп келді. Алиманның түрін көріп, боп-боз болып, тітіркеніп: “Айналайын, Алиман. Шыдай тұр, құдай, құдай!”– деп күйгелектеді. Сол түні Бектас жолдан кеш қайтып, құдай оңдағанда аттарды бастырманың астына байлап, арбасын үйдің жанына доғарған екен, көп кешікпей арбаны айдап біздің қораға кірді. Арбаға төсек-көрпе салып, жастық қойып, қараңғыда теңселіп жүріп, үшеулеп Алиманды әрең көтеріп келіп, арбадағы төсекке жатқыздық. Сонымен анау-мынау деп тілге келмей, тездетіп жүріп кеттік.

Ай, сондағы кедір-бұдыр жол-ай, ай, сондағы қараңғы түн-ай... Емхана онда судың арғы бетіндегі үлкен қыстақта емес пе еді. Көпір болса – сонау төменгі жақта, қанша жер жырақта.

Былай шыға бере Алиманның толғағы қайта қысып, күшейіп, біресе бүгіліп, біресе жазылып үстіндегі жамылғыларды ысырып тастап, құлындағы дауысы құлаққа жеткендей шыңғырды.

– Иә, Толғанай, сол қараңғы бүркеу түні қыстың келерін күтіп, қабағым түсіп тұнжырап, суықтан қымтанып жатқан мен, жер, адамның ащы шыңғырған үнінен селт етіп қозғалдым. Солар сендер екенсіңдер ғой?

– Иә, Жер-анам. Не істерімізді білмедік. Бектас арбаны тезірек айдаса, Алиман шыңғырып жанын қоярға жер таппады, жай айдатсам тағатым таусылып өзім шыдамадым: қан тоқтамай аға берді, байғұс мерт болар деп есім шықты. Сонымен мимырт жүре бердік. Жол өнсейші. Алиманның басын тіземе қойып, мойнынан құшақтап отырдым. Дамылсыз жамылғыларын жөндеп жауып, дамылсыз қолшам жарығын бетіне түсіріп қараумен келемін. Бектас айналайын үсті-үстіне айқайлап: “Шыдай тұр, жеңеше, міне қазір, аз қалды. Көпірге жақындап қалдық, қазір-ақ жетеміз”– деп көңіл делбей қояды. Себелеп мұздай жаңбыр жауып тұр. Бір кезде Алиман ыңырсып, онан кейін шыңғырып, бір созылып, бір бүрісіп, боп-боз болып, қырылдай бастады. “Алиман! Алиман!”– деп лапылдаған бетін сипап, шам жарығын түсірсем, жан таласып, көзі шарасынан

шығып: “Тоқтаңдар! Өліп бара жатырмын! Тоқтаңдар” – деді алас ұрып. Арбаны тоқтата қойдық. “Басымды жоғарырақ ұста, ене” – деп, ықылық атып, еңтігіп, жылай сөйледі. “Ене, енетайым-ай! Ішім от боп жанып, өліп бара жатырмын. Мен адам болмаймын. Қасиетіңнен айналайын, енекем-ай! Саған о дүние, бұ дүние ризамын. Ұлыңның алдында мен ақпын, тазамын, күнәм жоқ. Қасымның көзі тірі болса мен, осы күнге душар болар ма едім... Ай- й-й, Қасым-ай... Мен де тірі жан емеспін бе, әйелмін ғой, әйелмін... Бұл дүниенің қызығын көрмей кеттім, қайтейін, қайтейін... Кешір, кешір менің күнәмды, енекетай. Құдай өстіп қойды, кінә қойма”. Ет жүрегім үзіліп: “Шыдай тұр, балам, шыда! Сен ақсың, пәксің, сенде ешбір кінә жоқ, сен ең таза жансың. Сен өлмейсің! Шыда, міне көпірге де келіп қалдық. Енді тіпті аз қалды, қазір жеткіземіз, сен өлмейсің!” – деп жалындым. Осы заматта Алиман қайтадан шалқалап, жанын қоярға жер таппай ыңырсиды созылып, құрсағы тартыла бастады. Енді бөгелсек, жан тапсыратынына көзім жетіп: “Бектас, қолтығынан жоғары көтеріп, ішін сық, – дедім. – Ұялма, көтер тезірек!” Манадан бері жылап отырған Бектас орнынан тұрып, жалма-жан Алиманды көтеріп, құрсағын басқанда баланың саусақтары қолыма ілінді. Бала шықпай жатты. Алиман бір жақтан қырылдап жан тәсілім беріп жатса, о сұмдық-ай құлағымды тұндырып тағы да баяғы эшелон – бірінің соңынан бірін тіркеген екі паровоз алып ұшқан вагондар миымды қақ жарып өтіп бара жатқандай болды. “Апа-а! Алима-ан!” – деп азынаған жел жұла қашқан үнге баланың “ба-а-а!” – деп ба-қырған даусы қосылды. О, өмір-ай, мұнша неге қатал болдың, мұнша неге соқыр болдың? Бала да шар етіп түсті, Алиман да жан тәсілімін тапсыра бастады. Қызыл шақа нәрестені етегіме қалай болса солай орай салып қарасам, Бектас қолтығынан ұстап көтерген қалпында Алиманның басы бір жағына қисайып, қолдары салаңдап қалыпты. “Ойбай, Алиман?” – деп тамырын ұстасам, жан жоқ, үзіліп бара жатыр екен. Азынаған желді жарып, эшелонның тарсылдағаны құлағымнан бір кетпей, дүниеге келер замат “ба-а-а!” – деп шығарған алғашқы үнімен өліп бара жатқан шешесіне қош бол дегендей бала іңгәлап жылап, Алиманның көзі аларып барып жұмылды. Не істерімді білмедім. Бір уақытта бірін ұзатып, бірін күтіп алдым. Бір уақыттың ішінде бірі жан тапсырып, бірі жарық дүниеге келіп, көз алдымда өлім мен өмірдің белдескені есімді аударды. Онан кейін не болғанын өзім де жақсы білмеймін.

– Сендердің дауыстарыңды мен есіттім, Толғанай. “Алиман! Айналайын қарағым! Көзіңді аш, көзіңді аш!” – деп сен зар қақсадың. Жаңа туған нәресте көлдің жағасында жалғыз қалған киіктің лағындай іңгәлап жылап емшек сұрап жатқандай болды. Бұл оқиға таңға жуық болды, жаңбырдың арты қарға айналып, жапалақтай бастағанда.

– Иә, көпірге жетпей, кейін қайтып келе жатқанымызда таң қылаң берді. Аспанның беті сұрлана ашылып, құлан иек жарықта жұп-жұмсақ, аппақ қар қалғи жапалақтап тұрды. Айнала жым-жырт, қыбыр еткен жан жоқ. Дүние тыныштықта мүлгіп тұр екен. Табиғаттың осы шаршаңқы тыныштығын жай жылжыған біздің арбамыз ғана бұзып келе жатты. Бектас арбада отырған қалпы басын төмен салбыратып, жол бойы еңіреп жылап келеді. Аттар аяқтарын әрең басып, жал-құйрықтарына қар жиналып, арбаны тарта алмай әбден болдырып келе жатты. Баланы шапанымға орап алып, мен арбаның жанында жаяу жүріп келе жатқанмын. Өстіп соғыс ең ақырғы өшін алып та тынды. Сол күнгі жол менің өмірімдегі ең бір ауыр жол болды ғой. “Тіфә, сенің бетіңе, дүние! – дедім. – Мен сенен түңілдім, баз кештім. Өмір сүргім келмейді! Бүйтіп өмір сүргенше, бүгіннен бастап өлгенім артық! Өлемін!” – деп, ниетім бұзылып, өмірден түңіліп келе жаттым. Мен өстіп келе жатқанда шапанымдағы нәресте әлсін-әлсін қыбырлап, ылғи іңгәлап жылап келе жатты. Оның қыбыр еткені жүрегімді жылытып, бойыма қуат бергендей болды. Не қыз бала, не ер бала екенін де білген жоқпын. Алда, байғұсым-ай, ә дегеннен-ақ шешеңнен айырылып, сорлап қалдың ғой деп бұрынғыдан бетер көзімнен сорам ақты. Осы күйініш, арман, көз жасының арасынан басыма қандай да бір ой келе қалды: “Өмір біржолата бітіп қалмапты ғой. Ақырында мына бір кішкене жан қалыпты ғой. Өмірмен тағы ұстасып көрсек қайтеді”. Онан кейін тағы да ойға кеттім: “Ана- сының уызы аузына тимеген неме мал болады дейсің бе. Қашанғы шыдар дейсің”, – деп күмәнданамын. Оған да болмай: “Құдай-ай, енді осы нәрестенің аманшылығын бере көр” деп жалбарынамын. Қойшы, өстіп алуан оймен арпалысып, таң аппақ болып атқанда ауылға жеттік. Үкінің жүніндей жылы-жұмсақ қар қалғи жапалақтап жауып тұрды. Ауылға кіре берістегі баяғы жаңа көше дейтініміз көзіме әрі сондай үрейлі, әрі сондай аянышты көрінді. Осында үй- жай тұрғызып, бақ отырғызып, азын-аулақ шаруалық жасап күн көреміз дегендердің бұдан жеті жыл бұрын бастаған істері ілгері жылжымай, қайта артқа кетіп, алғашқы әрекеттерінің ізі ғана қалған. Төмпешіктердің арасын құрай, сораң, тікенектер басқан. Жапалақтаған қар құлауға жақындаған қабырғалардың үстін көлегейлеп жауып жатты. Қасымдардың шарбағы жаққа қарап едім, Алиман екеуінің үміт-тілегіне орнатылған ескерткіштей төбе боп үйіліп жатқан тас, әлдеқашан топыраққа айналған кірпіштер көзіме түсті. Осыны көргенде сай сүйегім сырқырады. “А-а, қарағым, тілектеріңе жетпей қалдыңдар ғой” – деп, арбадағы Алиманға қарасам, өңі боп-боз болып, дүниенің барлық жақсы- жаманына дән разы болғандай көз жұмып жатыр екен. Бетіне түскен қар

ерімей, арбаның жүрісінен басы қозғалғанда жан-жағына сыпырылып түсіп жатты. Үйге келген екенбіз, айналайын Бектас ересек адамдарша арбадан секіріп түсті де, өмірінде алғаш рет дауыс шығарып өкіре жылап: “Бауырым-ай! Бауырым-ай!” – деп, ауыл тыныштығын бұзып жіберді.

Тұс-тұстан жүгіріп келіп, лезде жұрт жиналды да қалды. Ботадай боздап, дауыс шығарып келген Айша: “Баланы маған бер енді”, – деп алды да, шапанына орап үйіне алып кетті.

Бір күн түнетіп, Алиманды жерледік. Әйел болсам да бейіт басына салтты бұзып өзім бардым, келінімді өз қолыммен қойып, мәңгілікке қоштастым. Ол күні де қар жауып тұрды. Үйілген қара топырақ лезде аппақ төмпешік бола қалды. Сол жылдың көктемінде қабірінің айналасына гүл отырғыздым. Сонан бері жыл сайын көктем келгенде ылғи гүл отырғызамын. Ермагім, келінімді еске алғаным осы. Алиманым гүлді жақсы көруші еді ғой...

Сонымен Жанболатты ешкінің сүтімен асырап, адам қылмадым ба. Ол екеуміз шекпеген азап қалмаған болар жер бетінде, әйтеуір татар дәмі бар екен байғұстың, аман қалды, қазір он екіде. Айналып келгенде сүйеніш-таянышым, қуат-медетім осы бала болып қалды. Бұған да шүкіршілік қыламын, тәубе деймін. Баяғы доқтыр жігіт, қазір атақты адам болмады ма, жолыққан сайын үйіріле қалып: “Қалай, апа, балаңыз өсіп жатыр ма?” – деп ылғи сұрайды. “Құдайға шүкір, жігіт болып қалды”, – деймін пейіліне риза болып. Онда ол күлімсірей қарап: “Сөйтіңіз, апа, жақсы адам етіп өсіріңіз”, – дейді. Жанболат қатты тұмауратып, бір күні қарасам, еріндері көгеріп, көздері бозарып, тіпті көрер көзге іріп барады. Есім шығып, дереу дәрігерге ала жүгірдім. Онда да түнде. Дәрігерге тезірек жетейін деп, қыстың күні үлкен суды жанталаса кешіп өтпедім бе. Киімім малмандай су, тісім-тісіме тимей қалшылдап жетіп барсам, дәрігер жаңадан келген уыздай жас бала екен. Түрімді көріп қорқып кетті. – “Неге су кешіп жүресіз? Мұның әке-шешесі қайда?” “Әкесі де мен, шешесі де мен. Балам, осы бір немені аман сақтап қал. Бұл өлсе мені тірідей көмгенің. Бұл бала көз жұмса, маған өмір дегенің бір тиын”, дедім.

Түнімен жанынан кетпей дәрі берді. Маған да құрғақ киім кигізіп, ауырып қалмаңыз деп алдын ала дәрі берді, бірақ ертеңіне денем күйіп-жанып, қан тастап қалпақтай ұштым. Алаулаған өрт ішінде жанып бара жатқандаймын, бейне. Өстіп ес-түсімді бірде біліп, бірде білмей жатқанымда дәрігер әлме-әл келіп, салқын қолымен маңдайымды сипап: “Апа, балаңыз жақсы болып қалды. Егілмеңіз, мойымаңыз”, – деп дем беріп қояды. “Олай болса, өлмеймін, өлмеймін”, – деймін сыбырлаған үнмен. Өлмей тірі қалғаным да осы себеп болды ма деймін...

– Ұлың ер жетіп қалыпты, Толғанай. Биыл орақ кезінде осы арада жүгіріп жүр екен, бірден таныдым. Өзі Алиманға ұқсайды екен.

– Иә, қайырлы далам, апасына ұқсайтыны рас. Бірақ, ештеңені білмейді де. Әкем – майданда өлген дейді, апамның бейіті болса, ауылдың шетінде деп қояды. Биыл жазда бір қызық оқиға болды. Оқудан босаған кезі еді, Қасымның ту баяғы велосипеді бар емес пе еді, сол жиырма жылдан бері сарайда қазыққа ілулі тұратын. Жанболат соны далаға алып шығып, о жер, бұ жерін оңдап жатқан. Бала ғой: әлгі неме тот болып істен шығып қалған болатын. Бектас та оңдауға кірісіп кетіпті. Екеуі әбден әуре болды. Жанболатты Бектас әуел бастан өз баласындай көретін еді. Кейде мектепке де барып, мұғалімдермен Жанболат жайлы сөйлесетін. Қазір үш баланың әкесі, мінезі салмақты мықты жігіт. Көптің бірі болып комбайн айдап жүр. Айша болса, дүние салған. Құрбымнан айрылып, сонда бір қатты көзімнің жасын төккенмін. Бір күні қарасам, үсті-басы май-май болып, Жанболатым велосипедті жетелеп келіп тұр. “Әже, қарашы, әкемнің велосипеді қандай жақсы болып қалды”, – дейді. Көзім қарауытып, сілейіп тұрып қалдым. Ол ештеңені байқамай, мақтана қарап: “О-о, мен әжептәуір үйреніп қалдым, әже. Қарап тұр қазір!” – деп, велосипедтің еріне мінуге өресі жетпей, бір жақ қапталына қисая жармасып, біресе бұ жағына, біресе о жағына ауытқып тепкенде жығылады екен деп зәрем ұшты: “Түс, ойбай, жығыласың!” – деп айқайладым. Ол онан бетер жылдам қимылдап, бір кезде велосипедімен барып омақаса құлады. Қатты жығылды. “Ойбай, қаяқтағы бәлені бастадың. Енді өледі екенсің!” – деп, қалбалақтап жан ұшыра жетіп бардым. Жерден көтеріп, бет-аузын сүрттім. Сөйтсем ана жақта Бектас қарап тұр екен. Жай әншейін қарап тұрған тәрізді. Үндемеді. Бір-бірімізді іштей түсіндік.

Көп кешікпей егін пісе бастады. Бір күні кешке таман Бектас келіп: “Жанболатты комбайнға жәрдемші етіп алайын деп едім”, – деді. “Жараса, ала ғой”, – дедім.

Айтарын айтсам да, екі күннен кейін тағат таппай, баламды көрейін деп, егін басына бардым.

Қаптап жайылып келе жатқан малдай демігіп керімсал соғып тұрса да, жаздың осы бір маусымына не жетсін, шіркін! Диқанның жыл бойы маңдай терін сыпырып еккен мехнатының жемісі дәл осы бір кезде науадай құйылып жатады емес пе. Осы бір сәтте байлығы қолына, жомарттығы ішіне сыймай, жерден алған азық-ризығы қанша адамзатты асырап, қанша елді қарық қылып жатады десеңізші.

Дән иісі шыққан, жусан иісі шыққан, айналайын диқан далам, төсінде жайқалған егінді көріп, құмарымнан бір шықпадым ба! Сонау сарғайған жырақтан бірде көрініп, бірде көрінбей салт атты шауып келе жатса, дүниенің кеңдігін сонда біледі екенсің.

Жанболат комбайнда сабан алушы болып істеп жүр екен, мені көре салып: “Әже, әже!” – деп, мен мұндамын дегендей, анадайдан масаттана айқайлады. Штурвалдың жанында тұрған Бектас маған қолын көтеріп, басын изеп қойды.

Арық бойындағы талдың көлеңкесінде отырып, кешке дейін қарап отырдым. Жолдың шаңын аспанға көтерген машиналар үздіксіз келіп-кетіп, астықты қырманға тасып жатты.

Қараңғы түскенде комбайншылар дем алуға кетті. Бектастың жанында үлкен кісіше ырғала басып келген Жанболат көп сөйлемей, беті-қолын арықтағы суға жуды да, ала келген түйіншегімді көре қойып: “Әже, алма алып келдің бе?” – деп сүйініп кетті.

“Алып келдім”, – дегенде, жүгіріп келіп, мойнымнан құшақтап үсті-үстіне сүйді. Бектас мырс етіп күліп жіберді: “Баяғыдан бері сөйтпейсің бе онан да. Жарайды енді бүгін емін-еркін еркелеп ал әжеңе”, – деп жатты.

Көшпелі тақтай үйдің сыртында отырып шай іштік. Жаңа ғана жабылған ыстық нан екен. Жанболат үлкен кісіше нан турап: “Ал, әже”, – деді. Бір жапырағын алып тісіме тістегенімде, Қасымның қолының иісіндей, комбайншының қарамай қолының иісі шыққан нан аузымда еріп сала берді. Иә, иә, тап сондай – керосиннің, күннің, сабанның иісі шыққан нан екен. Көз жасыммен қоса талмап жұтып жібердім. “Нан өлмейді екен ғой! – дедім ішімнен. – Өмір өлмейді екен ғой, еңбек өлмейді екен ғой!” “Қонаққа келіп қалыпсың, апа. Қонып кет бүгін бізде”, – деп, Бектас үйге жібермей қойды. Сабанның үстіне төсек салып берді. Сол түні аспанға қарап жатсам, Құс жолы ұзыннан-ұзақ шұбап, әлдекім жаңа ғана зор құшақ сабан көтеріп өткендей, оның құшағынан себеленіп түскен топанға жел лебі тигендей жалт-жұлт етіп құбылып жатты. Сол биіктікте Құс жолымен бірте-бірте алыстап кетіп бара жатқандай эшелонның зуылдаған үні жүрек елжіретіп, көпке дейін құлағыма естіліп тұрғандай болды. Темір жолға тарс-тарс тиген дөңгелектері мені тербеткендей көзім ілініп, бүгін түні дүниеге тағы бір диқан келген екен ғой, өмірі ұзақ болсын, сепкен дәні жұлдыздай қисапсыз болсын деп, Құс жолына қарап жатып ұйықтап кеттім.

Таң елең-алаңда орнымнан тұрып, жұмыс істегендерге бөгет болмайын деп, ауылға қайтып кеттім. Көптен бері мұндай тамылжыған таңды көрген жоқ едім. Көптен бері торғайдың бұлай сайрағанын есіткен жоқ едім. Түпсіз, шеті мен шегі жоқ, ап-ашық, көгілдір аспанда түрі жұпыны боз торғай, адамның аспанға самғап шыққан жүрегі тәрізді, тыным таппай, дамылсыз қанат қағып, тобықтай болса да, небір нәзік, небір әсем сазды төгіп, безілдеп тұрды. Көмейіңнен айналайын, торғайым. “Әне, біздің торғайымыз сайрады”, – дейтін еді Субанқұл. Сен де өлмейді екенсің, торғайым!

VII

– О, құтты далам, қазір сенің дем алып жатқан кезің. Кеше орақ кезінде алас ұрған адамдардың дауыстары да естілмейді, астық тасып жол шаңдатқан машиналар да жоқ, айналада комбайндар да көрінбейді, мал да таудан әлі құлаған жоқ. Адамға бұйырған азық- ризығын өзіне беріп, бір парыздан құтылғандай тып-тыныш жатқан шағың. Ешкім жоқ, екеуіміз ғана – сен және мен. Босанған әйелдей көсіліп дем алып жатырсың, Жер-анам. Мен саған бүгін бүкіл өмірімді айтып бердім. Бүгін менің сиынатын күнім, бүгін менің Субанқұлды, Қасымды, Майсалбекті, Жайнақты, Алиманды еске түсіретін күнім. Мен оларды өле-өлгенше ұмытпаймын. Орайы келгенде Жанболатқа түсіндіріп айтып беремін. Ақылы болса түсінер, ақылы болса кешірер бізді... Ал енді басқалар ше, күн астында өмір сүрген барлық адамзатқа айтар сөзім бар. Оны қалай айтамын, қайтіп оны әрбір адамға жеткіземін?..

Ә-ә, аспанда жарқыраған күн, жер қыдырып сен айт!

Ә-ә, сапар шеккен бұлт, нөсерлете төгіп, әрбір тамшыңмен сен айт!

Жер дүниенің барлық түкпір-түкпірінде адамды асырап баққан Жер, сен, сен айт, Жер-ана!

– Жоқ, Толғанай, сен айт. Сен – Адамсың. Сен бәрімізден биік, бәрімізден ұлы жаралған жансың, сен айт, сен – Адамсың!..

– Кеттің бе, Толғанай?

Кеттім. Қош, аман бол. Өлмесем, тағы келермін.

МАЗМҰНЫ

Боранды бекет. <i>Роман</i> . Аударған Ш.Мұртаза.....	5
Құс жолы. <i>Хикаят</i> . Аударған Қ.Нұрмаханов.....	342

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ БОРАНДЫ БЕКЕТ

Роман

ҚҰС ЖОЛЫ

Хикаят(қазақ тілінде)

Орыс тілінен аударғандар Шерхан Мұртаза, Қалжан Нұрмаханов Table of Contents

[БОРАНДЫ БЕКЕТ](#)
[Р О М А Н](#)

ҚҰС ЖОЛЫ М А З М Ұ Н Ы Table of Contents

[БОРАНДЫ БЕКЕТ](#)
[ҚҰС ЖОЛЫ](#)

